

BÓK JÓGVAN

BÓK JÓGVAN

Heiðursrit til Jógvan í Lon Jacobsen
á 60 ára degnum

Ritstjórnað hava
Zakaris Svabo Hansen, Anfinnur Johansen,
Hjalmar P. Petersen og Lena Reinert

ANNALES SOCIETATIS SCIENTIARUM FÆROENSIS
SUPPLEMENTUM 68

Faroe University Press
Tórshavn 2017

Málningurin er av Bakkanum í Fuglafirði fyri einum 40–50 árum síðani. Hetta var ein vøkur loka, sum altíð var í tínum huga. Tann hvíti skjøldurin innast í málninginum dregur alt til sín av skapum, tekur hendur saman um vindeygu, veitir lív til vegin, húsatekjur, fjallasíðuna Fjallið, Leirvíksfjall og Varmakeldueiðið til høggu í málninginum undir tí ljósa skýtáminum, sum murrar sítt fálga, vakra, inniliga hvønnagslag saman við øllum hinum skapunum í málninginum. Soleiðis livir henda myndin í okkara barnaverð.

Frits Johannesen

BÓK JÓGVAN

Heiðursrit til Jógvan í Lon Jacobsen

Ritstjórnad hava Zakaris Svabo Hansen, Anfinnur Johansen,

Hjalmar P. Petersen og Lena Reinert

© Fróðskapur. Faroe University Press og høvundarnir

Umbróting og prentumsiting: Estra/Vasti

Permumynd: Frits Johannesen. Avmyndað: Finnur Justinussen. Ánari: Óli Zachariassen

Bakpermumynd: Herbert í Lon

Fróðskapur. Faroe University Press, Tórshavn 2017

www.setur.fo/frodskapur/

ISBN 978-99918-65-80-5

Tabula gratulatoria

Christian og Osla
Andreasen
Mikladali

Dagmar Andreasen
Tjørnuvík

Edvard Pauli og Edith
Kruse Andreasen
Eiði

Hendrik Andreasen
Haldórsvík

Henry og Jórún Andreasen
Haldórsvík

Lisabet Andreasen og
Jóhann Vørmadal Egholm
Brighton, Onglandi

Marianna og Dagbjart
Andreasen
Tjørnuvík

Rakul Skaale Andreasen
Tórshavn

Unn Andreasen og
Hjartvard Hansen
Signabø

Katrin D. Apol
Hoyvík

Holger Arnbjerg
Tórshavn

Magni Kjarbo eystan Á
Tvøroyri

Tóta Árnadóttir
Saltangará

Kristján Árnason
Reykjavík

Michael Barnes
London

Kirsten Brix
Tórshavn

Endre Brunstad
Bergen, Noregi

Gianfranco Contri
Riolunato, Italia

Árni Dahl
Tórshavn

Sanna Andrassardóttir Dahl
Tórshavn

Johan Petur Klüver Dam
Funningi

Jónvá Danielsen
Hoyvík

Lydia Didriksen
Tórshavn

Jonna og Karli Djurhuus
Tórshavn

Johild Dulavík
Argjum

Durið Eyðbjørnsdóttir
Argjum

Henry Fjallstein
Hoyvík

Rakul í Gerðinum
Vestmanna

Sjúrður Gullbein
Tórshavn

Nora og Kristin Gærdbo
Tórshavn

Bergur D. Hansen
Hoyvík

Herluf Hansen
Tórshavn

Jonhard Hansen og Ida
Berthelsen
Haldórsvík/Strondum

Jógvan D. Hansen
Svínáum

Zakaris Svabo Hansen
Tórshavn

Elin Brimheim Heinesen
Tórshavn

Olga Højgaard Helmsdal
Tórshavn

Caroline Heycock
Edinburgh, Skotlandi

Elin Maria í Homrum
og Grettir Hammer
Kjartan G. og Elian G.
í Homrum
Kollafirði

Helena og Kjartan í
Homrum
Kollafirði

Herborg Joan í Homrum
og Bogi Joensen
Jónvør og Jógvan
í Homrum
Strondum

Janni Fríða í Homrum
Keypmannahavn

Turið í Homrum
Trondheim, Noregi

Erling Joensen
Gjógv

Martina L. Huutamäki
Akureyri, Íslandi

Sára Joensen
Tórshavn

Thorsteinn G. Indriðason
Bergen, Noregi

Uni Johannesen
Hoyvík

Eyð Berghamar Jacobsen
Tórshavn

Birgar Johannessen
Argjum

Inga Jacobsen og Jógvan
Petersen
Søborg, Danmark

Anfinnur Johansen
Hoyvík

Jóhanna Ida Jacobsen og
Kasper Kristensen
Bastian og Alma
Kristensen
Bagsværd, Danmark

Jón Johansen
Tórshavn

Rúnar í Lon Jacobsen og
Björg Weihe Simonsen
Århus, Danmark

Paulivar Johansen
Haldórsvík

Ernst Håkon Jahr
Kristiansand, Noregi

Halldóra Jónsdóttir
Reykjavík

Sigurð í Jákupsstovu
Argjum

Margrét Jónsdóttir
Reykjavík

Annelis og Jørgin
Rógvi, Rúni og Emil
Joensen
Norðskála

Jóhannes Gísli Jónsson
Reykjavík

Hanus Kamban
Tórshavn

Karin Kass
Tórshavn

Torodd Kinn
Osøyro, Noregi

Jón Símon Markússon
Reykjavík

Sanna Maria Klein
Tórshavn

Malan Marnersdóttir
Tórshavn

Remco Knooihuizen
Groningen, Hollandi

Karolina Matras og
Alexandur Kristiansen
Fuglafirði

Tore Kristiansen
Næstved, Danmark

Ann-Britt og Símun
Midjord
Tórshavn

Rannvá og Rahm í
Króki
Tórshavn

Bergur Rønne Moberg
Keypmannahavn

Guðrún Kvaran
Reykjavík

Andras Mortensen
Hoyvík

Jákup á Lakjuni
Fuglafirði

Súsanna Mortensen
Argjum

Herbert og Tóra,
Ida, Jógvan og
Eva í Lon
Hoyvík

Asbjørn Mørkøre
Tórshavn

Eggaba og Hansa
Magnussen
Rituvík

Oda og Jørgin Mørkøre
Tórshavn

Kristin Magnussen
Hoyvík

Gudlaug Nedrelid
Kristiansand, Noregi

Marjun Nielsen og
Jónsvein Mikkelsen
Hoyvík

Sigurbjørg Fríða Nielsen
Hoyvík

Randi Alice Nilsen
Trondheim, Noregi

Hanna Birkelund
Nilsson
Keypmannahavn

Martin Næs
Tórshavn

Kristina Olsen
Tórshavn

Hanna Óladóttir
Reykjavík

Vár í Ólavsstovu
Tórshavn

Bolette Sandford
Pedersen
Keypmannahavn

Aksel Petersen og
Mathilde Bochanan
Keypmannahavn

Arni Petersen og Durita
Nielsen
Syðrugøtu

Hjalmar P. Petersen
Sandavági

Ingvard Petersen
Keypmannahavn

Kristin Poulsen
Fuglafirði

Lena Reinert og John
Mikkelsen
Kaldbak

Elsa Henrysdóttir av
Reyni og John av Reyni
Tórshavn

Helge Sandøy
Bergen, Noregi

Michael Schulte
Kristiansand, Noregi

Svavar Sigmundsson
Reykjavík

Ragnar Sigrunarson og
Silja Aldudóttir
Hoyvík

Turið Sigurðardóttir
Tórshavn

Ester Simonsen og Niels
Mortensen
Tórshavn

Óli og Mourentsa
Simonsen
Saltangará

Sigfríður Sólsker
Eiði

Marius Staksberg
Tórshavn

Idar Stegane,
Fyllingsdalen
Noregi

Ingilín Strøm
Velbastað

Ásta Svavarsdóttir
Reykjavík

Annika og Hans Andrias
Sølvará
Tórshavn

Leila og Jacob T.
Thomsen
Tórshavn

Pórdís Úlfarsdóttir
Reykjavík

Berghild Weihe og
Jóhan Simonsen
Vestmanna

Kim Sandvad West
Vancouver, Kanada

Eivind Weyhe
Tórshavn

Petur og Sonja
Zachariassen
Hoyvík

Höskuldur Práinsson og
Sigríður Magnúsdóttir
Mosfellsbæ, Íslandi

Fuglafjarðar kommuna

Føroyamálsdeildin,
Fróðskaparsetur Føroya,
Tórshavn

Grunnurin Føroysk
Teldutala
Tórshavn

Nám
Tórshavn

Søgu- og
samfelagsdeildin,
Fróðskaparsetur Føroya,
Tórshavn

Innihaldsyvirlit

Tabula gratulatoria	5
Formæli	15
<i>Kristján Árnason</i> Málloftslag í útnorðri	17
<i>Michael P. Barnes</i> Fake runic inscriptions and other modern runic texts.	37
<i>Kirsten Brix</i> Hindar ríma. Greining og tulking av nøkrum stíleyðkennum og motivum í náttúrukvæðinum Hindar rímu	51
<i>Endre Brunstad</i> Nynorsk under press Folkerøystingar om opplæringsspråk i bergensområdet på 2000-talet . . .	63
<i>Bergur Djurhuus Hansen</i> Pallsetti yrkjarin	83
<i>Zakaris Svabo Hansen</i> Broytingar í merking	99
<i>Caroline Heycock og Hjalmar P. Petersen</i> Býtið ímillum HAVA og VERA í føyroyskum	111
<i>Martina Huhtamäki</i> ”Skateboard, sorry men den är ju så engelskt namn” Om diskussionen kring ett engelskt importord i ett kaffe-pausamtal. . .	127
<i>Þorsteinn G. Indriðason</i> Nafnháttur sem fyrri liður? Um vegasalt, kjaftagang, hakkavél og aðrar slíkar samsetningar í íslensku .	139

<i>Ernst Håkon Jahr</i>	
Striden om “talemålet i skolen” som bakgrunn for den utbreidde dialektbruken i Noreg	157
<i>Anfinnur Johansen</i>	
Ymisk kalvaheiti	175
<i>Margrét Jónsdóttir</i>	
Stigbreyting og hljóðavíxl í nokkrum íslenskum lýsingarorðum Með örlitlum samanburði við færeysku	183
<i>Jóhannes Gísli Jónsson</i>	
Eignarfallsandlög í færeysku danskvæðunum.	199
<i>Torodd Kinn</i>	
Den trassige verbforma: presens partisipp og kongruensproblem i pseudokoordinasjon	213
<i>Remco Knooihuizen</i>	
Investigating elusive stylistic variation in a tight-knit language community	231
<i>Tore Kristiansen og Hanna Birkelund Nilsson</i>	
Færinger i Danmark: selvrappoterung om problemer med dansk og brug af færøsk	247
<i>Jón Símon Markússon</i>	
Samband veiklunar og hljóðanvæðingar: Vitnisburður u hljóðvarpsvíkla í frum- og vesturnorrænni málsögu . . .	263
<i>Malan Marnersdóttir</i>	
Ikkiskaldið, ið yrkti viðhvört – yrkingar eftir Heðin Brú.	277
<i>Bergur Rønne Moberg</i>	
Hvor alting begynder. En stor forfatter i en ultralille kultur. Om at skrive en biografi om William Heinesen.	291
<i>Gudlaug Nedrelid</i>	
Marius Hægstad og landsmålsterminologien	309

<i>Randi Alice Nilsen</i>	
Intonasjonens plass i norsk dialektsyntaks	325
<i>Vár í Ólavsstovu</i>	
Mál og fornar mentir tilverugrundarlagið undir føroysklærugreinini í studentaskúlanum	339
<i>Bolette Sandford Pedersen</i>	
Leksikografisk viden som væsentlig medspiller i ny, intelligent teknologi	351
<i>Helge Sandøy</i>	
Kjelder og årsaker til dialektendringar i norsk	371
<i>Michael Schulte</i>	
Allar leiðir liggja til Rómar – eða til Miklagarðs? Um sögu skáftaflsins og ferðir norræna manna.	385
<i>Turið Sigurðardóttir</i>	
Skrift, støð og skriftstøð	399
<i>Idar Stegane</i>	
Hulda Garborg og Færøyan	409
<i>Kim Sandvad West</i>	
„Den skulle smage af Færøerne.“ Et forslag til klassificering af smagsudtryk	423
<i>Eivind Weyhe</i>	
„Gode, skønt uslebne poëtiske Hoveder“	435

Formæli

Nú Jógvan í Lon Jacobsen, dr. philos., professari á Føroyamálsdeildini á Fróðskaparsetri Føroya, fyllir 60 ár tann 14. desember, vilja vit starvsfelagar á henda hátt heiðra hann á degnum.

Jógvan leyk í 1977 nýmásligt studentsprógv frá Føroya studentaskúla, í 1981 tók hann exam.art.-prógv á Føroyamálsdeildini og mag.art.-prógv í norðurlenskari málfrøði á universitetinum í Keyptmannahavn í 1991. Jógvan hevur starvast á Føroyamálsdeildini á Fróðskaparsetri Føroya frá 1988 sum undirvísari og frá 1990–1997 var hann orðabókarritstjóri á Føroysku orðabókini, sum tá var í gerð. Í 1998 gjørdist hann adjunktur í málfrøði á Føroyamálsdeildini og í 2009 lektari. Síðan 1. februar 2016 hevur Jógvan verið professari í føroyskum á Fróðskaparsetri Føroya.

Vísindaliga hevur Jógvan í Lon Jacobsen sýnt breiðan áhuga fyri føroyskum og hevur útint týðandi verk á fleiri økjum, eitt nú í orðabókararbeiði og orðabókafrøði, samfelagsmálvísindum og málsøgu. Í 2008 gjørdist Jógvan dr. philos. frá universitetinum í Bergen við ritgerðini “Álvaratos, who cares? Ein samfelagsmálvísindalig kanning av hugburði og nýtslu av tøkuroðum og nýggjum orðum í føroyskum”. Í fleiri vetrar hevði Jógvan fastan máltátt í morgunsendingini hjá Kringvarpinum, og burtur úr tí eru sprotnar trýggjar bøkur við fjølbroyttum evni um alskyns málsligar spurningar í føroyskum, skrivaðar fyri breiðan og almennan skara av fólki. Jógvan var eisini á sinni við at fáa í lag máltíðarritið Málting, sum kom út regluliga í eitt tíggjuáraskeið. Jógvan var í ritstjórnini øll árin og skrivaði sjálvur regluliga greinar í tíðarritið.

Jógvan hevur eisini fyrisitingarlaga tikið týðandi tøk í starvi sínum á Føroyamálsdeildini. Hann var í drúgt áramál deildarleiðari og frá 2013 til 2017 útbúgvingarleiðari á deildini. Í 1997 varð Jógvan valdur í Føroysku málnevndina og gjørdist formaður og var tað fram til 2004 og so aftur formaður tíðarskeiðið 2009–2012. Tíðarskeiðið 2010–2014 sat Jógvan sum limur í Staðarnavnanevndini.

Jógvan hevur skjalprógvað umfatandi undirvísingarroyndir og fólksligt vísindaligt virksema, har hann fyri eini breiðari fjøld í talu eins og í skrift hevur viðgjørt føroyska mállæru, málsøgu og samfelagsmálvísindi. Umfatandi vitan, stórt útsýni, klókar metingar og góðar gávur at nýta málfrøðiligan kunnleika um viðurskifti, sum hava týðning fyri nógv fólk, eyðkenna málvísindaligu avrik Jógvans.

Í norðurlendskum málsamstarvi hevur Jógvan eisini verið virkin, og hann var í fleiri ár føroyskt umboð í Málráði Norðurlanda og virkaði har fyri, at føroyskt fekk sín uppiborna sess millum síni grannamál í Norðurlondum.

Umframt at granska og vera virkin í ymsum málvísindaligum verkætlanum undirvísir Jógvan í sínum dagliga yrki bæði á BA-stigi og MA-stigi á Føroyamálsdeildini á Fróðskaparsetrinum. Hann er okkara fasti lærari í málsøgu og hevur skeið í m.ø. orðabókafrøði, samfelagsmálvísindum, málfjølbroyni og purismu. Haraftrat er Jógvan javnan leiðbeinari til MA-ritgerðir.

Í øllum sínum virki er Jógvan í Lon Jacobsen samvitskusamur og dugnaligur og ikki minst góður í ávikum hjá sínum starvsfeløgum og studentum. Hann er stuttligur undirvísari og væl umtóktur lærari hjá føroyingum sum útlendingum. Sum undirvísari og fyrilestrarhaldari hevur Jógvan mangan verið uttanlands og hildið skeið og fyrilestrar, og í fleiri ár hevur hann staðið á odda sum fyriskipari av føroysku Nordkurs-summarskeiðunum, sum verða hildin á Føroyamálsdeildini.

Jógvan hevur vítt útsýni og áhuga fyri so mongum í mentan og list, samstundis sum hann er væl kjølfestur í føroyskari mentan og siðsøgu. Jógvan er fuglfirðingur og heimstaðurin eigur sítt serliga pláss í huga hansara, og tí gleðast vit um, at listamaðurin Frits Johannesen var so beinasamur at lata málning sín av Fuglafirði prýða bókarpermuna. Vit fegnast eisini um, at Fuglafjarðar kommuna var so beinasom at stuðla útgávuni peningaliga.

Við hesum orðum og riti vilja vit ynskja Jógvani hjartaliga til lukku á 60 ára degnum og alt gott í ókomnum døgum.

Á Føroyamálsdeildini 20. november 2017

Zakaris Svabo Hansen

Hjalmar P. Petersen

Anfinnur Johansen

Lena Reinert

Málloftslag í útnorðri

Kristján Arnason

Summary

Icelandic and Faroese tend to be treated together under one heading as the conservative and somewhat strange “Insular Scandinavian”, isolated in the middle of the Atlantic. Both languages have relatively few speakers and there are clear formal similarities. But in spite of these similarities, there are important differences. In this article I compare the historical and sociolinguistic conditions in Iceland and the Faeroes trying to determine the characteristics of the “linguistic climate” in the two societies. Referring to insights from work on sociolinguistics I focus on the role of literacy and writing, the status of dialects and the relation to Danish and English.

1. Inngangur

Pegar við Jógvan í Lon sóttum norræn málnefndarþing á síðasta áratug 20. aldar, ásamt Mikael Reuter, Margaretu Westmann, Allan Karker, Jørn Lund, Ståle Løland, Rikke Hauge, Birgittu Lindgren og fleiri ágætum kollegum, vorum við eyja-skeggjar frá Færeyjum og Íslandi oft á sama báti. Við og forverar okkar og andlegir leiðtogar, Baldur Jónsson og Jóhan Hendrik Poulsen, vorum „hreintungumenn“, en hinir það sem á íslensku hefur verið kallað „reiðareksmenn“. Þessir óþjóðlegu frændur okkur sýndu að því er mér fannst, og kannski eð einhverju leyti Jógvani líka, býsna mikið ístöðuleysi og virtust móttækilegri fyrir erlendum áhrifum, fyrst og fremst frá ensku. Meðal þess sem bar á góma var hugtakið málloftslag, sem mig minnir að Jørn Lund hafi notað og talað um *sprogklima* á dönsku. Benti meðal annars á að það væri ólíkt í Danmörk, Noregi og Svíþjóð. Og þá auðvitað á Íslandi og í Færeyjum.

Örlög og aðstæður frændtugnanna tveggja, færeysku og íslensku, eru að mörgu leyti svipuð, en þrátt fyrir sameiginleg einkenni er mikilvægur munur á aðstæðum. Mig langar að heiðra afmælisbarnið með dálitlum hugleiðingum um málástand í Færeyjum og á Íslandi með vísun til sameiginlegrar reynslu okkar Jógvans, en einnig mun ég skoða þessi atriði í ljósi kenninga og innsæis sem rekja má til fræðimanna eins og Einars Haugen, Charles Ferguson, Heinz Kloss og George Thomas.

2. Skyldleiki tungnanna

Á næstu öldum eftir landnám frá Noregi, sem talið er hafa byrjað í Færeyjum um 800, en nokkru síðar á Íslandi, voru þessar nýlendur hluti af hinu norræna eða vestnorræna málsvæði, sem hafði pólitíska og efnahagslega kjölfestu í Noregi. Gera má ráð fyrir að landnemar á þessum eyjum hafi notað sama málafríð og notað var í Noregi og norrænum byggðum á skosku eyjunum á þeim tíma. Raunar er hugsanlegt að keltesk máláhrif eða blöndun hafi verið meiri í Færeyjum en á Íslandi, enda styttra til Skotlands og Írlands.

Færeyska og íslenska eru því náskyldar, og mætti kannski tala um systurtungur. Og sé litið á ritaða nútímatexta virðist munurinn ekki meiri en víða má sjá milli mállýskna sem fallið hafa undir sama tungumál. Sem sé, með vísun til hugmynda Heinz Kloss (1952) er spurning hvort hinn formlegi munur á íslensku og færeysku ritmáli myndi duga til þess að réttlæta aðgreiningu milli þess sem hann kallar fjarlægðarmál (*Abstandssprachen*). Það kostar Íslending ekki mikla fyrirhöfn að gerast læs á færeysku, og á sama hátt eiga Færeyingar vafalaust tiltölulega auðvelt með að lesa íslenska texta. Frá þessu sjónarmiði væru íslenska og færeyska hvað formið varðar allt að því að vera afbrigði eins og sama tungumáls. Um er að ræða lík málafríð, og oft er um þau talað í einu vefangi. Sjálfur hef ég skrifað bók um hljóðkerfi málanna og þess má geta að nýleg frönsk doktorsritgerð (Voeltzel, 2016) gerir tilraun til að búa til sameiginlega hljóðkerfislýsingu tungumálanna tveggja. Einnig hafa setningafræðingar fjallað um tungurnar í sömu andrá og borið saman líkindi, sem eru talsverð.

Það er líka tiltölulega einfalt að skýra formlegt samband tungnanna með því að gera ráð fyrir sameiginlegri móðurtungu og breytingum sem orðið hafa. Stundum eru þetta sameiginleg einkenni. Hér má nefna hluti eins og aðblástur og afröddun hljómda í orðum eins og *hattur*, *svartur* og *mjólk*, lokhljóðun í löngum hljómdum eða hljómdasamböndum eins og í *allir* og *þerna*. Tvíhljóðun verður í báðum málunum, þótt með ólíkum hætti sé. Einnig hafa vissir þættir í beygingarkerfi og setningagerð þróast með hliðstæðum hætti.

En þótt ritmálin séu lík, er þegar litið er á talmálið meiri ástæða til að tala um ólík mál. Margt er ólíkt bæði hljóðkerfi og beygingarkerfi. Ýmsar hljóðbreytingar, þótt tengdar séu, hafa gefið býsna ólík form. Hér má nefna skerpinguna (t.d. í nafni afmælisbarnsins) og brottföll önghljóða, sem gera það að verkum að orð eins og *Vágar* (*Vogar*) og *Suðurey* hljóma býsna ólíkt á málunum tveimur. Það er ekki eins auðvelt fyrir frændþjóðirnar að skilja

talmál hvor annarrar. Að vísu getur það gengið með góðum vilja við vissar aðstæður, t.d. á Frændafundum, sem haldnir eru reglulega. Þar talar „hver með sínu nefi“ og gefin eru út rit með sama nafni, þar sem hvorir rita á sínu máli, Íslendingar og Færeyingar. Hins vegar er það viðtekið í íslensku útvarpi að þýða talað færeyskt mál yfir á íslensku, og yngri kynslóðir Íslendinga og Færeyinga grípa gjarna til ensku, þegar þeir tala saman. Þannig að frá sjónarhóli talmálsins er e.t.v. við hæfi að tala um *Abstandssprachen* í skilningi Kloss.

Hvað hljóðþróun varðar er mikilvægasti munurinn á tungunum e.t.v. sá, að í mörgum færeyskum mállýskum hafa endingarsérhljóð, sem í fornmálinu og nútíma-íslensku tákna beygingarendingar, veiklast og munurinn á beygingarendingum eins og *ir*, *-ar* og *ur* horfið. Og þetta tengist vafalaust að einhverju leyti ýmiss konar einföldun sem átt hefur sér stað í færeyska beygingakerfinu (sbr. Weyhe, 1996; 2014).

3. Málmennning og saga

Eins og ég minntist á má gera ráð fyrir að fyrst eftir landnám hafi Ísland og Færeyjar verið hluti af því menningarumdæmi sem tengdist norskum konungum, sem sumir voru býsna öflugir, þótt aldrei ríkti stöðugleiki á svæðinu. Og þetta menningarumdæmi tók ekki bara til Noregs, Íslands og Færeyja, heldur um tíma líka til Orkneyja, Hjaltlands, og að hluta Suðureyja, Írlands, Skotlands og Englands. Á hinum suðlægari svæðum Bretlands voru það reyndar ekki síst danskir kóngar sem gerðu tilraunir til landvinninga og tilkall til áhrifa.

Á 14. öld hrundi þetta Noregsveldi, og þar með hvarf sá bakhjarl sem norska hirðin hafði til dæmis verið ísenskri sagnagerð (ekki síst ritun konungasagna). Fram að þeim tíma hafði hið norsk-íslensk-færeyska ritmál verið stjórnsýslumál konunganna, og sem var ekki síður mikilvægt, kirkjunnar á svæðinu. Hluti af hnignun vestnorrænunnar á 14. öld tengist hugsjóninni um Kalmarsambandið, sem var stofnað 1397. Í því hugsaða stórveldi á norðurlöðum áttu allar norrænar þjóðir, frá Finnlandi til Grænlands, að vera undir einni stjórn. En annar „skaðvaldur“ var hin svæsna pest, svartidaudi, sem barst til Björgvinjar árið 1349 og olli ómældum hörmungum. Á þessum tímum fluttust völd frá norska Vesturlandinu, Björgvin og Niðarósi, til Óslóar, og áhrif sunnan að, frá lágbýska málsvæðinu, urðu grundvöllur að þróun nýs málafrbrigðis við Eystrasalt, sem síðar varð að dönsku og sænsku. Öll norsk stjórnsýsla fluttust sunnar, og frá dauða Hákonar Magnússoar (1319) bjuggu þeir kóngar sem réðu Noregi lengst af í öðrum löndum.

Eins og sagnfræðiprófessorinn Árni Pálsson orðaði það varð þetta til þess að Íslendingar urðu að „mælast einir við hér upp á skerinu“, eftir að við misstum Noreg „úr málsamfélagi við oss“ (Árni Pálsson, 1924/1947: 325–326). Það sem Árni átti við var að þegar Norðmenn hölluðu sér suður á bóginn hafa Íslendingar setið einir uppi með þann arf sem fólst í hinni norrænu menningartungu, enda höfðu þeir verið afar iðnir við að nýta þá tungu til sagnaritunar og skáldskapar.

Hið sama gildi auðvitað um Færeyinga, hvað það varðar að þeir gátu ekki lengur tengt sína málnotkun því viðmiði sem áður var í Björgvin og Niðarósi. Raunar kom hið dramatíska hrun í Vesturnoregi á 14. öld ennþá verr við þá. Færeyjar voru fámennar og minni grundvöllur fyrir ritmenningu eins og þá sem þróaðist á Íslandi. Hins vegar lifðu munnlegar hefðir í kvæðum og sögnum (sbr. *Færøsk Anthologi* 1891). Þetta þýddi að málið lifði, en þar sem ekki var neitt ritað viðmið var við því að búast að talsverðar breytingar yrðu á formi eins og síðar verður vikið að. Einnig var stöðuvandinn annar og stærri vegna þess að danska varð stjórnsýslumál og kirkjumál. Og auðvitað var staðan í Noregi sjálfum svipuð og í Færeyjum; ekki var neinn innlendir staðall; mál kirkju og veraldlegs valds varð erlent.

Sérstaða Íslands er sem sé fólgin í því að þar hafa menn litið svo á að ritmálshefðin sé ein og óslitin. Með góðum rökum má halda því fram að staðalmál nútímans, a.m.k. fram til loka 20. aldar, sé formlega séð sama málafríð og ritmál fornsagnanna. Í þeim skilningi er íslenska e.t.v. elsta lifandi ritmál í heimi. Menningartungur nútímans eru langflestar talsvert yngri í þessum skilningi. Þessari íslensku hefð hefur svo fylgt íhaldssemi og hreintunguhyggja, sem hefur það að hugsjón að varðveita tunguna, en um leið effla hana sem nútímalegan miðil.

4. Danska og vestnorræna

Við landnám var enginn stöðuvandi, sem svo hefur verið kallaður, varðandi val á viðmiði, hvorki á Íslandi né í Færeyjum. Það virðist ekki hafa vafist fyrir frumherjum íslenskrar ritmenningar að velja sér viðmið þegar að því kom að rita á móðurmálinu, þeir notuðu sama viðmið og notað var í Noregi, og hið sama má vafalaust segja um Færeyjar, að svo miklu leyti sem sérstök lagasmíð og ritmenning hefur tíðkast þar. Stöðuvandi kom hins vegar upp í Noregi og Færeyjum við siðaskiptin þegar átti að þýða guðs orð á móðurmálið. Danska varð mál kirkju og skólahalds í Færeyjum og Noregi, en íslenska hélt sinni stöðu sem meðal annars kom fram í því að Biblían var

þýdd og íslenskur trúarkveðskapur saminn, sem fylgdi meira að segja fornum bragreglum.

Eins og Jógvan hefur sjálfur rakið, ásamt Zakaris Hansen og Eivind Weyhe, í ágætri grein (Hansen, Jacobesn og Weyhe, 2003) voru aðstæður í Færeyjum sem sé allólíkar þeim íslensku. Færeyskt mál var aðeins til í munnlegri geymd og lifði í daglegu tali, sögnum og kvæðum, en danskan var mál stjórnslu, kirkju og skólahalds. Þannig varð samfélagið tvítýngt í vissum skilningi. Í samskiptum við yfirvöld neyddust Færeyingar til að nota dönsku.

Hér vaknar strax áhugaverð spurning, sem þeir félagar benda á í grein sinni (tilv. rit bls. 160), en hún er sú, hvers vegna ekki þróaðist sérstakt danskt málafríggð í Færeyjum, danska með færeysku súbstrati. Það sem það hefði falið í sér væri þá eitthvað hliðstætt við það sem gerðist í Noregi, og þá hefðu Færeyingar e.t.v. eignast sitt bókmál, hliðstætt því norska. Hægt væri að hugsa sér ýmiss konar útgáfur af þeirri dönskublöndun sem átt hefði sér stað. Hversu mikil færeyska hefði slíkt málafríggð orðið, mætti spyrja, rétt eins og spyrja má hversu mikil norska (en ekki danska) bókmálið var eða er. Reyndar þekkjum við hugtakið *gøtudanskt*, sem er danska með færeyskum hreim eða einfaldlega danska í munnnum Færeyinga. En ekki virðist vera ástæða til að líta á slíka málnotkun sem grundvöll að sérstöku málafríggð, eins og varð í Noregi með bókmáli, eða austurnorsku. Hér má líka minna á það sem kallað var prentsmíðjudanska á Íslandi, sem var sú (oft ófullkomna) danska sem Íslendingar notuðu þegar þeir töluðu við Dani og aðra Skandínava.

Reyndar má bera þetta saman við dönskuna sjálfa, sem í vissum skilningi mætti segja að væri lágþýsk mállýska með norrænu súbstrati. Fræðimenn eins og Kurt Braunmüller (2012) hafa haldið því fram að við Eystrasalt hafi mál Þjóðverja, Dana og Svía á vissu tímabili verið það lík að þeir hafi getað talað saman með svipuðum hætti og Skandínavar gera þegar þeir tala saman hver á sinni tungu nú á tímum (að svo miklu leyti sem þeir nota ekki ensku). Þetta hlyti þá að byggjast á því að lágþýska og dansksænska hafi verið nógu líkar hver annarri til að þetta gengi, og það hlýtur þá að hafa gerst þannig að norrænu málnotkun litadist af þýskri, frekar en öfugt.

Ástæða þess að ekki varð til nein Færeyjadanska sem blendingsmál telja þeir félagar, Jógvan, Zakaris og Eivind (2003), að hafi verið hinar sérstöku aðstæður í Færeyjum með fámenni og strjállu byggð, og sú staðreynd að dönsku embættismennirnir voru fáir og höfðu í reynd lítil bein samskipti við heimamenn. Embættismennirnir voru ekki fleiri en 12, og hver af þeim sjö prestum sem þjónuðu eyjunum varð að þjóna nokkrum kirkjum (kannski sex eða átta) og heimsótti afskekktustu byggðirnar bara nokkrum sinnum á ári.

5. Tvítýngi

Samfélagið í Færeyjum var þó tvítýngt í einhverjum skilningi (Petersen, 2010) (að nokkru eins og í Noregi), en tví-(eða fjöl-)tyngi er ekki einfalt fyrirbrigði og tvítýngd samfélög geta verið með ýmsu móti. Gera má greinarmun á að minnsta kosti tvenns konar tvítýngi samfélaga. Annars vegar þannig að í samfélagi búi tveir (eða fleiri) hópar fólks með ólík móðurmál. Dæmi um þetta er Finnland, þar sem sumir eru finnskumælandi og aðrir sænskumælandi, og sumir kunna bæði málin og nota þau, gjarna í misjöfnum mæli.

Hin megingerð tvítýngi er þannig að tvö tungumál eða málafríðgi eru notuð í samfélaginu, en ekki þannig að til séu hópar eða þjóðarbrot eins og í hinu tvítýnginu, heldur hafa málin eða málafríðgin hvort sitt umdæmi í þeim skilning að við vissar aðstæður er notað eitt mál eða málafríðgi, en annað er notað við aðrar aðstæður.

Orðanotkun um þetta allt er nokkuð á reiki í íslensku, og raunar víðar. Talað hefur verið um tvítýngi einstaklinga (þeirra sem kunna tvö tungumál) og samfélaga (eins og í Finnlandi) sem *bilingvalisma* á útlensku. Það er hins vegar nefnt *díglossía*, þegar umdæmi tungumálanna eru skilgreind þannig að eitt er notað við þessar aðstæður og hitt við hinar. Þetta síðarnefnda hugtak er komið frá bandaríska málfræðingnum Charles A. Ferguson (1959), en hann notaði það meðal annars um arabísk samfélög, þar sem klassísk arabíska, málið á kóraninum, er notað í stjórnsýslu og trúariðkun, vítt og breitt um hinn arabíska heim, en staðbundin afbríðgi eru notuð í daglegu lífi á hverjum stað.

Reyndar er rétt að huga hér að enn einni gerð tvítýngis, en hún er fólgin í því að þeir sem tala ólík tungumál nota þriðju tunguna sem samskiptamál (*lingua franca*), sem er nákvæmlega það sem gerist þegar norrænar þjóðir nota ensku sem samskiptamál nú á tímum. Spurningin er hvort flokka bæri notkun Færeyinga, og að einhverju leyti Íslendinga, á dönsku, eða „skandínávísku“ undir þetta.

Eins og þetta er sett fram hér eru samfélögin í brennidepli frekar en einstaklingarnir. En augljóslega vakna spurningar sem tengjast sjónarhorni málahafanna sjálfra. Spyrja má hvort maður sem notar tvö tungumál hafi tvær „málkunnáttur“. Og er hugsanlegt að einstaklingur tali tvö móðurmál? En nóg um það.

Ef við reynum að beita þessum hugtökum á ástandið í Færeyjum má segja að þar, eins og í Noregi, hafi staðan verið það sem fræðimenn kalla *díglossía*. Sviðum mannlífsins var skipt milli færeysku og dönsku (líkt og milli norskra

mállýskna og dönsku). Færeyska var mál daglegs lífs og hefðbundinnar menningar og munnlegrar geymdar, ekki til sem ritmál, en danska var mál stjórnsýslu, kirkju og skólahalds. Samfélaginu var ekki skipt í hópa á grundvelli málnotkunarinnar (fyrir utan hina fáu dönsku embættismenn), heldur var hvort tveggja málið notað eftir aðstæðum. Og þessi aðskilnaður byggðist á aðgreindum hlutverkum, eins og dæmigert er um díglossísk samfélög. Dönskukunnátta hefur vafalaust verið mismikil, og Færeyingar hafa talað dönskuna með sínum hreim, en tungumálin voru skýrt aðskilin og ekki þróaðist raumverulegt blendingsmál.

Ísland var, eins og Færeyjar, undir danskri stjórn um langan aldur, en þótt vissulega hafi risið einhver álitamál um stöðu íslenskunnar gagnvart dönsku á Íslandi, og viss menningaráhrif hafi fylgt þessu pólitíska sambandi, þá var hér ekki dæmigerð díglossía og íslenskan aldrei í neinni stórhættu sem ritmál, og almennt séð höfðu Danir ekki mikinn áhuga á því að þröngva máli sínu upp á Íslendinga (sbr. umræðu hjá Kjartani Ottóssyni 1990 og Auði Hauksdóttur 2016). Það sem réði mestu um muninn á aðstæðum á Íslandi og í Færeyjum var auðvitað sú staðreynd að á Íslandi hafði þróast blómleg bókmening á miðöldum, og það þótti sjálfsagt mál við siðaskipti að þýða Biblíuna og önnur trúarrit á íslensku, en í Færeyjum og Noregi voru notaðar danskar Biblíur. Einnig giltu hér íslensk lög og landið hafði a.m.k. í vissum skilningi verið menningarlega sjálfstætt frá fornu fari.

6. Einangrun og algildi: Hlutur ritmáls og danskvæða

Það eru gömul sannindi, kannski mætti segja gömul tugga, að íslenska og færeyska séu sérstök og allt að því afbrigðileg tungumál, einhvers konar risaæðlur (reyndar passar sú líking ekki vel með vísun til stærðar), leifar einhvers sem er að deyja út. Einnig hafa fræðimenn haldið því fram að við aðstæður eins og þær sem tungurnar búa við geti „afbrigðilegar breytingar“ átt sér stað (*exorbitant changes*, sbr. t.d. Andersen, 1988; Trudgill, 2007: 46–48). Þótt ekki sé ástæða til þess að taka slíkar hugmyndir óstinnt upp, væru það vissulega dálítið sérstök örlög okkar eyjaskeggja þurfa að fylgja „afbrigðilegum“ eða óeðlilegum málvenjum.

Hvað sem um þetta er að segja hljóta okkar ágætu tungur að teljast mannlegar. Þær verða að rúmast innan kenninga um málleg algildi eða algildismálfræði (Universal Grammar). Og þetta á líka við um félagslegar aðstæður og lögmál um samband máls og samfélags, jafnvel um málpólitík. Við verðum að gera ráð fyrir að eftir því sem menn þykjast komast að

almennum (jafnvel algildum) fræðilegum niðurstöðum um þá þætti, mætti nýta það til að dýpka skilning á aðstæðunum sem „Atlantshafsmálunum“ eru búnar eða þjóðirnar hafa orðið að horfast í augu við. Og að sama skapi þurfa hinar almennu kenningar að taka tillit til og geta greint hinar sérstöku aðstæður sem hér eru.

Tungur okkar bjóða með ýmsum hætti upp á áhugaverðar aðstæður til að skoða og prófa almennar kenningar um málfræði. Hvað formþróun varðar, er þannig fróðlegt að gera samanburð á líkindum og um leið ólíkindum tungnanna. Hver er t.d. munurinn á aðblæstri í íslensku og færeysku. Hvað felur það í sér að segja að aðblástur sé sérstök hljóðsneið (segment) í íslensku, en ekki í færeysku, eins og stungið hefur verið upp á (sbr. Gunnar Ólaf Hansson, 2003; Kristján Árnason, 2011: 219–233). Einnig er fróðlegt að bera saman hvernig tungurnar báðar gera löng sérhljóð að tvíhljóðum; þar eru á ferðinni breytingar, sem eru að sumu leyti líkar, en að öðru leyti ólíkar. Hið sama er að segja um hljóðvalarbreytinguna, þar sem lenging varð á sérhljóðum í opnum atkvæðum; svipaðir hlutir gerast, en þó ekki alveg eins. Eins eru margir þættir í orðhluta- og setningagerð fróðlegir til samanburðar á málunum (sjá t.d. Ásgrím Angantýsson, 2011). Hér vakna einnig spurningar um tengsl við hinar frændtungurnar: Að hvaða marki er þróunin lík því sem gerist í norsku, og er eðlilegt að gera ráð fyrir einhverri smitun frá öðrum málum, t.d. dönskum formáhrifum á færeysku?

Það er ekki síður fróðlegt að líta á þessi atriði frá félagsmálfræðilegum sjónarhóli og bera saman við frændtungurnar. Að hve miklu leyti sýna íslenska og færeyska (eða Íslendingar og Færeyingar) sams konar hegðun; hvað er þeim sameiginlegt og hvað ólíkt og hvernig tengist þetta almennum lögmálum um tungumál?

Oft er haft á orði, þegar rætt er um sérstöðu málanna, að íslenska og færeyska eigi það sameiginlegt að vera íhaldssamar vegna einangrunar. Þær hafi þá með einhverjum hætti farið á mis við það sem var að gerast „úti í hinum stóra heimi“. En hér er rétt að staldra ögn við. Í fyrsta lagi er langt frá því að þessar eyjar í Atlantshafinu séu einu svæðin á Norðurlöndum sem hafa búið við einangrun. Fjöldi sænskra og norskra mállýskna hafa verið einangraðar, og það er oft sagt sem svo að erfiðar samgöngur í Noregi hafi átt sök á mállýskukraðakinu sem þar þróaðist. Og í Svíþjóð eru líka mállýskur, t.d. elvdælska, sem hefur mörg sérkenni sem skilja hana frá öðrum norrænum mállýskum og hún er formlega séð það ólík skyldum málafrígríðum, að sumir hafa viljað telja hana sérstakt tungumál (þá væntanlega *Abstandssprache* í skilningi Kloss 1952). Mörg einkenni elvdælsku stafa af íhaldssemi, og hið

sama má segja um þær meginlandsmállýskur (þ. á m. dönsku), sem varðveitt hafa gömul létt atkvæði, en þær er að finna vítt og breitt um norræna málsvæðið.

Í öðru lagi er rétt að hafa í huga að þótt formleg sérkenni kunni að stafa af því að breytingar sem áttu sér stað á þéttbýlli svæðum eða þar sem samgöngur voru örari, bærust ekki til hinna afskekktari byggða, þá verða þar líka breytingar. Þannig verður sérstök tvíhljóðun í skánsku, elvdælsku og mörgum norskum mállýskum. Einnig hafa margar mállýskur sérstaka framgömun, sem minnir á framgömunina í *gera* [dj], sem reyndar setur svip á færeysku (en ekki íslensku).

Það er því ekki hægt að slá því föstu að beint samband sé milli einangrunar og íhaldssemi. Og hér má bæta því við að, í vissum skilningi að minnsta kosti, er það íhaldssemi hjá hinum „aljóðlega tengdu“ skandinavísku málum að viðhalda aðgreiningu milli orðtóna og stuðs og ekki stuðs, eftir að upphaflegar forsendur eða orsakir tónmynstranna hurfu. Hér væru þá málafræðingarnir sem sitja næst hinum sögulega suðupotti á sinn hátt íhaldssöm, og ekki væri sú íhaldssemi vegna eingangrunar. (Og úr því að minnst var áðan á afbrigðilegar breytingar, virðast málfraeðingar vítt um heiminn klóra sér í hausnum yfir eðli orðtónanna og stuðsins. Einkenni og dreifing þessara fyrirbrigða eru í hæsta máta sérkennilegt, og e.t.v. mætti nota um þau enska orðið „exorbitant“.)

Á seinni árum hafa félagsmálfræðingar beint sjónum sínum að áhrifum staðla og fjölmiðla á málpróun (sbr. t.d. Kristiansen og Coupland, 2011). Almenn tilhneiging sem fylgir nútímanum er sú að mállýksmunur minnkar og áhrif breiðast út frá staðalmáli eða máli meirihluta. T.d. virðast einkenni Kaupmannahafnarmáls breiðast út í Danmörku. Þótt aðstæður á Íslandi á fyrri öldum hafi vissulega verið allt aðrar en það sem nú er uppi, voru bækur eins konar fjölmiðlar þess tíma, og það er alls ekki fráleitt að gera ráð fyrir að ritmálið hafi spornað gegn breytingum og breytileika og þannig hindrað tilurð formlega ólíkra mállýskna. Reyndar er rétt að benda á að þrátt fyrir íhaldssemi hafa talsverðar breytingar átt sér stað í íslensku, ekki síst í hljóðkerfinu, en þeim var gjarna svo „fyrir komið“ að þær röskuðu ekki stórlega sambandi ritmáls og framburðar. Þetta hefur það í för með sér, að nota má nokkurn veginn sömu stafsetningu fyrir formálið og nútímamálið. Hin hamlandi áhrif ritmálsins eru þá ekki síst á beygingu og setningagerð.

Þessum hömlum eða jöfnunaráhrifum var ekki til að dreifa í færeysku, þannig að hljóðbreytingarnar „léku lausum hala“ og þurftu ekki að laga sig að ritmáli, og einnig hafa þar orðið allmiklar breytingar á orðhlutakerfinu, sem ekki hafði samband við ritmál. Einnig eru formáhrif dönskunnar greinilegi í færeysku en íslensku, eins og sýnir sig t.d. í fjölda danskra tökuorða. Það er

hins vegar fróðlegt að huga að hlutverki danskvæða og sagna í varðveislu málsins. Þótt danskvæði hafi ekki verið skráð á bækur fyrr en seint, hafa þau örugglega átt sinn þátt í að viðhalda málhefðinni, og eins og ég minntist á voru umdæmi dönsku og færeysku skýrt afmörkuð, svo ekki þróaðist neitt raunverulegt blendingsmál.

7. Mállýskur og breytileiki

Augljóst samband er milli málbreytinga og breytileika í máli og tali. Málbreytingarnar eiga sér gjarna einhvern upphafsstað og breiðast svo út þaðan, en svo kemur að því að breytingarnar missa „kraftinn“ og komast ekki lengra, og þá myndast staðbundinn munur. Í færeysku eru mörg dæmi um breytingar sem ekki hafa náð til alls málsvæðisins, og það er ekki síst þetta sem skapar þann mállýskumun sem er talsverður í Færeyjum.

Ef litlar breytingar verða eru hins vegar minni líkur á að mállýskumunur verði til, og að svo miklu leyti sem íslenska er íhaldssamari en færeyska er eðlilegt að hún sýni minni breytileika. Reyndar er það ekki bara íhaldssemi sem veldur einleitni íslenskunnar. Talsverðar hljóðbreytingar hafa átt sér stað, en þá er það athyglisvert að flestar hafa þær náð til alls málsvæðisins. Einnig eru þekkt dæmi um breytileika í íslensku fyrri tíðar, sem hefur horfið þar sem nýjungarnar hafa verið reknar til baka. Hér nægir að nefna flámælið, sem var í sókn á fyrri hluta 20. aldar en er nú horfið.

Oft hefur verið spurt hvort íslenska hafi yfirleitt mállýskur og svörin eru misjöfn og ekki skýr. Dæmi um tvö ólík svör við spurningunni er annars vegar yfirlýsing Halldórs Halldórssonar (1979: 85): „Icelandic is in the social sense free from dialects“ og hins vegar það sem Jón Aðalsteinn Jónsson (1953) segir og Karl-Hampus Dahlstedt (1958: 31) hefur eftir honum: „[S] annleikurinn er sá að [varðandi mállýskur] að hér er eingöngu um að ræða mikinn stigmun, en ekki eðlismun, þegar íslenska er borin saman við erlend mál.“

Ástæðan til að þetta leikur á tveim tungum er auðvitað sú að landfræðilegur breytileiki íslenskunnar er greinilega minni en í færeysku, norsku og raunar flestum nágrannamálum. Samt er hér einhver landfræðilegur munur, og hefð er fyrir því að tala um íslenskar mállýskur. Hér nægir að vitna til grundvallarrita Björns Guðfinnssonar, sem bera heitið *Mállýskur I-II* (1946, 1964). Menn segja því stundum að að vísu séu mállýskur eða mállýskumunur á Íslandi, en að hann sé „minni“ en annars staðar. Svárið við spurningunni hvort íslenska hefur mállýskur er því eiginlega: „Já, en ...“.

Hér er vert að huga ögn nánar að því hvað orðið mállýska merkir og hvernig hugtakið er skilgreint, og þá er ekki síst fróðlegt að skoða alþjóðleg orð og hugtök um hliðstæð fyrirbrigði. Þýski málfræðingurinn Peter Auer mælir með því (2005) að nota hugtakið *dialect* einungis sem eins konar andstæðuheiti við staðal (standard). Sem sé, án staðalmáls er ekkert díalekt, og öfugt. (Ég nota hér orðið díalekt – segjum að það beygist eins og konfekt – frekar en íslenska orðið mállýska af ástæðum sem brátt verða ljósar.) Eins og sjá má gengur þessi skilgreining, sem virðist almennt viðtekin meðal evrópskra félagsmálfræðinga, fyrst og fremst út frá félagslegum sjónarmiðum. Þ.e.a.s. samfélög sem hafa staðla hafa mállýskur og mállýskur skilgreina sig út frá staðlinum. Lögð er áhersla á það sem kalla má í víðum skilningi gildi eða félagsleg hlutverk (jafnvel mætti tala um virkni) málafrígríða. Gildið ræðst af því hvar hvert málafrígríði á heima gagnvart öðrum, til dæmis staðallinn í opinberu lífi en díalektið á heimaslóðum.

En við hlið þessa félagslega virkniviðmiðs er nauðsynlegt að hafa í huga formlega þætti. Til þess að díalekt verði skilgreint sem aðskilið frá staðli þarf það að hafa nægilega formlega fjarlægð frá ördum málafrígríðum í skilningi Kloss, meðal annars frá staðalmálinu. Önnur nauðsynleg forsenda fyrir hinni hefðbundnu evrópsku skilgreiningu á díalekti er, ef svo má segja, að hægt sé að tengja málafrígríðið við tiltekinn stað eða svæði. Þessi skilningur fellur vel að aðstæðum á þýska og skandinavíska málsvæðinu (a.m.k. á undanförunum tveimur öldum). Þannig má segja að bæverska og lágþýska (saxneska) skilgreini sig gangvart þýskum staðli, sænskar mállýskur gagnvart sænskum o.s.frv. Og í Noregi eru talaðar fjölmargar mállýskur sem skilgreina sig reyndar gagnvart tveimur stöðlum, þeim nýnorska og þeim sem kenndur hefur verið við bókmál.

Nú er fróðlegt að huga að alþýðlegri málnotkun í tungunum okkar tveimur og líta á íslenska orðið *mállýska* og færeysku orðin *málføri* og *bygdarmál*.

Færeyska orðið *bygdarmál* er skilgreint með eftirfarandi hætti í *Føroyskari orðabók* frá 1998: „avbrigði í tungumáli talað á ávísnum avmarkaðum øki, t.d. bygd e. landsluti, málføri”. Þessi útskýring virðist falla vel að hinni evrópsku skilgreiningu á díalekti sem minnst hefur verið á. Sé litið á orðið *málføri*, sem reyndar er sama orðið og norska orðið *málføre* og er þar notað um díalekt, er það skilgreint sem: „1 bygdarmál 2 málbering, málburður”. Undir seinna liðnum er gefið samhengið: í „dagligum málføri“. Orðið hefur samkvæmt þessu tvær merkingar, annars vegar díalekt (eins og *bygdarmál*) og hins vegar eitthvað sem mætti þýða með íslenska orðinu málvenja. Niðurstaðan er sú að þessi færeysku orð virðast hafa að upplagi svipaða merkingu og evrópska

orðið díalekt. Kannski á það sérstaklega við um orðið *bygdarmál*, en algengt er að heiti byggðarlags sé bætt við fyrir framan og talað um *vágamál*, *suduroyarmál* og *havnarmál* o.s.frv.

Lítum nú á íslenska orðið mállýska. Að vísu er hægt að nota það um evrópsk díalekt, eins og við gerum hér, en það hefur ekki síður aðra tilvísun. Notkunardæmi sem tekið er í Íslenskri orðabók 2007 sýnir þetta. Þar er eftirfarandi tekið sem dæmi: „Raddaður framburður er mállýska á Norðurlandi“. Annað dæmi úr ritmálssafni Orðabókar Háskólans sýnir þetta líka: *vandskilin orð og mállýzkur þarf að útlista neðanmáls* (Úr fórum Jóns Árnasonar). Hér er orðið notað um sérstakar málvenjur eða orðanotkun, en ekki um heilt málafríggði eins og þegar Færeyingar tala um *bygdarmál*. Þessi notkun er íslensk og virðist upprunaleg, sem sé að vísa til formeinkennis og ekki er hægt að þýða þessa merkingu með evrópska orðinu *dialekt* eins og Auer og aðrir félagsmálfræðingar skilgreina það. (Við Höskuldur Þráinsson rákum okkur á þetta þegar við ætluðum að þýða titil á erindi sem við höfðum gefið íslensku yfirskriftina „Hljóðkerfislegar mállýskur á Íslandi“, sem hljómar vel með íslensku merkingunni, yfir á skandinavísku sem „Fonologiske dialekter på Island“. Ritstjórum þótti þetta ekki ganga, heldur heitir greinin: „Fonologiske dialekttræk på Island“, sbr. Kristján Árnason og Höskuldur Þráinsson, 2003).

Niðurstaðan er þá sú að hefðbundin orð og hugtök sem frændþjóðirnar nota um þetta svið séu ekki alveg hliðstæð. Íslenska orðið *mállýska* vísar fyrst og fremst til einstakra formþátta í málnotkun. Hins vegar virðast færeysku orðin *bygdarmál* og *málføri* merkja það sama eða svipað og díalekt á evrópumálum, þ.e. málafríggði (á ensku *linguistic variety*) sem notað er eða tengist tilteknum stað.

Ég sting upp á því að þessi mismunur í orðafari frændtugnanna endurspegli marktækan mun á íslenskum og færeysku mállóftslagi, ef svo má segja, sem stafar af því að ritmálið hafði bein áhrif á þróun íslenskunnar eins og ég minntist á. Og þetta hefur það eiginlega í för með sér að evrópska hugtakið díalekt á ekki við þegar lýsa á íslenskum málaðstæðum. Hins vegar passar það betur í Færeyjum.

Niðurstaðan er þá, að ekki séu mállýskur á Íslandi í þeim skilningi að þar séu málafríggði sem skilgreina sig gagnvart staðalmáli á grundvelli formlegra sérkenna (*Abstand*) og tengjast um leið við tiltekinn stað (hlutverk í breiðum skilningi). Hins vegar má fella tengsl færeysks ritmáls og staðbundinna „byggðamála“ (svo ég steli þessu orði úr færeysku) undir þennan hatt.

En hér er þá enn og aftur ástæða til að staldra við og spyrja hvort íslenska sé á einhvern hátt afbrigðileg eða „exorbitant“, því hið eðlilega ástand sé að tungumál hafi mállýskur eða díalekt. Svárið er auðvitað nei, og halda má því fram að til sé eða hafi verið hugmynd um málafrbrigði sem hefur svipaða stöðu eða gildi gagnvart staðlinum og díalektin hafa í Evrópu. Ég vísa til þess sem stundum er kallað „óvandað mál“, „götumál“ og í seinni tíð „óformlelgt málsnið“.

Þrátt fyrir fullyrðingu Halldórs Halldórssonar er oft býsna mikill munur á málnotkun manna eftir aðstæðum. Ljóst er að margir „leyfa sér“ að sletta í tali, þótt þeir myndu ekki gera það í riti eða útvarpi (sbr. Ara Pál Kristinsson 2009) og einnig hefur málfar ýmissa félagshópa talsvert annað yfirbragð en það sem kallað hefur verið vandað íslenskt mál. Það sem ekki síst skilur þarna á milli er notkun tökuorða. Í þessu „málsniði“ leyfa menn sér að „sletta“, en hugtakið sletta virðist raunar sér-íslenskt. Hér væri þá hugsanlega komið málafrbrigði, sem skilgreindi sig gagnvart staðalmáli, en munurinn er sá að skírskotun til notkunarviðs eða hlutverks er ekki landfræðileg heldur hrein-félagsleg.

Allir þessir þættir í síbreytilegu málloftslagi þarfnast frekari greiningar og rannsóknna, sem biða betri tíma. Meginspurning er auðvitað hvort hægt verður að raða einkennum þessa óformlega íslenska málsniðs saman í nægilegt safn formlegra sérkenna, með öðrum orðum skapa nægilega fjarlægð (*Abstand*) frá staðlinum til að skilgreina það sem sérstakt málafrbrigði.

8. Hreintungustefna og staðlar

Ég minntist á það í upphafi að við Jógvan, að minnsta kosti ég, hefðum talið það skyldu okkar að fylgja hugsjónum forvera okkar í norrænu málnefndastarfi, Jóhans Hendriks og Baldurs Jónssonar, sem voru einhvers konar hreintungumenn. Ég hygg að hinir ágætu skandínávísku kollegar okkar hafi talið þessi sjónarmið sérstök, en að gaman væri að hafa okkur með, þó ekki væri nema til að minna þá á eldri rætur. Einhvern tíma lét Jörn Lund hafa það eftir sér í viðtalið við Morgunblaðið, að hann teldi að hin íslenska hreintunguhyggja í orðasmíð, sem byggðist á því að búa til ný íslensk orð yfir hvað eina sem bærisk til landsins, myndi ekki lifa til eilífdarnóns. Gera má ráð fyrir að hann hafi þar haft rétt fyrir sér. Til marks um það er kannski sú staðreynd að stjórnmálaflokkurinn Píratar hefur hlotið brautargengi í stjórnmálum, þótt orðið sé erlent.

Almennt séð fer vissulega ekkert sérlega gott orð af hreitungustefnu, en það er út af fyrir sig fróðlegt að velta fyrir sér fyrirbrigðinu púrisma, sem svo kallast með orði sem hann myndi sjálfur banna (og ætti ekki heima í vönduðum íslenskum texta!). Hér er nærtækt að vitna í fróðlega bók eftir George Thomas (1991), sem segir frá mörgum dæmum um hreitungustefnu hér og þar um heiminn. Í þessari bók kemur fram að hreitunguhugsjónir Íslendinga og Færeyinga eru ekki einsdæmi, og hægt er að skoða þetta fyrirbrigði með almennum hætti og greina aðstæður þar sem slíkar hreyfingar koma upp, svo sem í Flórens á Ítalíu, ellegar í Ungverjalandi og Tékklandi. Niðurstaða Thomasar er að til séu tvær megingerðir hreitunguhyggju, það sem annars vegar byggir á tryggð við *alþýðlegar hefðir* sem virðist ógnað af erlendum áhrifum, og hins vegar um varðveislu einhvers staðals eða merkilegrar *klassískrar hefðar* sem virðist í hættu vegna óvandvirkni eða kæruleysis þeirra sem nota málið. E.t.v. mætti kalla þessa tvo þætti *varnarþátt* og *viðhaldsþátt*. Dæmi um hið fyrrnefnda er það þegar til dæmis Tékkar berjast gegn þýskum áhrifum, en dæmigert fyrir hið síðara var þegar lærðir menn höfðu horn í síðu alþýðlegra áhrifa á latínu.

Þetta virðist allt saman skarplega athugað. Gera má ráð fyrir að þessir tveir meginþæðir hreitungustefnu eða hugmyndafræði fari oft saman, en spyrja má til dæmis hvort íslensk málrækt eða málhreinsun hafi snúist meira um viðhaldsþáttinn (þ.e. að tryggja það að tungan óhreinkist ekki) eða um verndarþáttinn (að verjast óaskilegum áhrifum, áður dönskum, en nú enskum, sem ógna formi hennar og tilvist). Spurning er þá hvort íslensk hreitunguhyggja er ekki frekar af þeirri gerð sem snýst um að halda hreinum staðli, sem ekki mátti óhreinkast af alþýðlegu málfari, þótt óttinn við dönsku og síðar ensku hafi vafalaust gefið keim af varnarþættinum (sem mætti þá kalla málvernd). Vissulega mætti segja að hugsjónin að halda samhengi íslenskrar hefðar tengist viðhaldi einhvers sem mætti kalla klassískt (þetta mætti kannski kalla málrækt).

En meðan ég kom að málrækt, undir handleiðslu Baldurs Jónssonar og í samvinnu við Ara Pál Kristinsson, bættum við inn í þetta dæmi sjónarmiði sem tengist hugtaki Einars Haugens um formþróun (*elaboration of form*, sjá t.d. Haugen, 1966). Það var, að til þess að íslenska gæti tekist á við nýjungar í tækni og vísindum væri nauðsynlegt að þróa orðaforðann, eins og gert var í öllum þeim orðanefndum sem þá störfuðu. Til þess að orð yrðu nýtíleg þurfti að finna þeim ritform. Og greið leið (þó e.t.v. ekki einföld) til þess var að nýta innlenda stofna. Þetta sjónarmið skýrði Baldur með skemmtilegum hætti í greinarkorni sem kom í *Málfregnum* og nefnist *Harmonikuþáttur* (Baldur

Jónsson, 1998). Baldur bendir þar á að þótt það virðist stundum liggja beinast við að taka inn erlend orð eins og *bridge*, þá geti vaknað spurningar um það hvernig stafsetja skuli. Dæmi um tökuorð af þessu tagi er orðið *harmonika*, sem komið er inn í málið og hefur sigræð tillögur að samsettum nýyrðum eins og *dragspil*, og *dragharpa*. Þetta er gott og blessað, en höfundar samræmdra orðabóka standa þá frammi fyrir þeim vanda hvernig skuli rita orðið, en þar koma til greina að minnsta kosti sex möguleikar, meðal þeirra *harmoníka*, *harmóníka* og *harmonikka*, sem allir virðast hafa verið notaðir. Um þetta voru greidd atkvæði meðal 32 áhugamanna um harmonikuleik, og ritmyndin *harmonika* var vinsælust meðal þeirra. Hins vegar er mælt með myndinni *harmóníka* Stafsetningarorðabók (sbr. malid.is). Ábending Baldurs er að notkun orða eins og *dragspil* eða *dragharpa* skapar ekki þetta vandamál, því ljóst er fyrirfram hvernig rita skuli.

Það sem var þá á bak við þennan mun á áherslum í málpolitík milli eyjaskeggja og meginlands-Skandínava var sem sé að hluta til spurning um lausnir á því vandamáli sem Haugen kallar *elaboration of form*, sem kalla má formræktun, þ.e. efling miðilsins til að takast á við nútímann. Og íslensk og (eftir því sem ég er dómbær) færeysk málrækt snerist einmitt um þetta. Þetta hefur einnig verið kallað *corpus-planning* á ensku og snýst um það að skipuleggja formþætti málsins. Eins og Jógvan og félagar lýsa í margtilvitnaðri grein hefur þessi aðferð við myndun nýyrða svipaða kosti fyrir færeysku og íslensku. Þegar búið er að setja niður reglur um rithátt heimaorða og orðstofna og búa til nýyrði er ekki lengur þörf á að leggja vinnu í að samræma rithátt tökuorða.

9. Ísland, Færeyjar og alþjóðavæðingin

En annar vandi er sennilega meira áhyggjuefni þeirra sem nú hugsa um málrækt og málpolitík á Íslandi og í Færeyjum, en það er stöðuvandinn gagnvart ensku. Mikið er nú rætt á Íslandi um nauðsyn þess að tryggja það að hægt verði að ræða við alls kyns vélar og tæki á íslensku, tungunnar bíði annars það sem kallað hefur verið „stafrænn dauði“. Þetta er dæmigerður stöðuvandi, en stöðuvandinn snýst ekki bara um það tungumál sem vélar tala, heldur fyrst og fremst um það sem Íslendingar nota sjálfir. Enska virðist verða sífellt fyrirferðarmeiri í íslenskri menningu og mannlífi, og ekki síst í Háskóla Íslands, þar sem meðal annars er rekin blómleg námsbraut í miðaldafræðum á ensku, meðan aðsókn Íslendinga að íslenskunámi virðist dræm. Háskóli Íslands er tvítyngdur í vissum skilningi og enska sækir sífellt á; „smæð“ íslenskunnar veður æ meira áberandi.

Svo mætti ætla, að þessi ógn væri enn meiri gagnvart færeysku, þar sem hún er enn „minni“ en íslenskan á þennan mælikvarða. En svo undarlega sem það kann að hljóma er íslenska e.t.v. berskjaldaðri en færeyska. Í stórrí norrænni könnun, sem gerð var árið 2002 og við Jógvan tengdumst báðir, kom það fram Íslendingar notuðu ensku mest allra Norðurlandabúa (sbr. Kristján Árnason, 2005).

Ef borin er saman enskunotkun Íslendinga og Dana til dæmis, kemur það ekki á óvart að hinir síðarnefndu noti móðurmál sitt meira en Íslendingar. Danmörk er stærra samfélag og gera má ráð fyrir að meira efni standi til boða á dönsku en íslensku. Sama gildir um samanburð við Noreg og Svíþjóð. Það kann því að hljóma undarlega að Færeyingar noti minni ensku en Íslendingar. En það verður þó skiljanlegt í ljósi hinna sögulegu tengsla við dönsku. Fyrir Íslendinga opnast alheimsglugginn með enskunni, en e.t.v. gegnir danska enn að einhverju leyti þessu hlutverki fyrir Færeyinga. Gera má ráð fyrir að dönskukunnátta Færeyinga sé talsvert meiri en Íslendinga þar sem tengslin við Danmörk eru sterkari.

Nú er danska ekki lengur fyrsta erlenda málið sem kennt er á Íslandi, og svo virðist sem enska sé að vinna sér sess sem samskiptamál Íslendinga við Norðurlandþjóðir, og þá er það umhugsunarefni, að þetta gildir jafnt um Færeyinga sem aðra Norðurlandabúa. Þótt tungurnar séu náskyldar virðast ungir landar okkar Jógvans helst kjósa að nota ensku sem *lingua franca* í samskiptum sín á milli. Og kannski er aðalástæðan sú að Íslendingar eru orðnir tvítyngdir í þeim skilningi að þeir líta á ensku sem sitt annað mál, málið sem þeir nota í samskiptum við aðrar þjóðir. Þar á meðal Færeyinga. Hér er komið „díglossískt ástand“, eins og Baldur Jónsson hefði EKKI orðaða það.

Tilvitnuð rit

- Andersen, Henning. 1988. Center and periphery: adoption, diffusion and spread. Í: Jacek Fisiak (ritstj.). *Historical dialectology: regional and social*. Mouton de Gruyter: Berlin. 39–84.
- Árni Pálsson. 1924/1947. Íslendingar og Norðmenn. Á víð og dreif. Helgafell: Reykjavík. 322–329 [Upphaflega prentað í *Skírni* 1924].
- Ari Páll Kristinsson. 2009. „Í fréttum er þetta helst.“ *Rannsókn á einkennum íslensks útvarpsmáls*. Doktorsritgerð, Háskóla Íslands. Hugvísindastofnun: Reykjavík.
- Auður Hauksdóttir. 2016. Björguðu Danir íslenskunni? Um tengsl dönsku og íslensku á átjándu öld. *Skírnir* 190 ár. Haust 2016. 420–457.
- Auer, Peter. 2005. Europe's sociolinguistic unity or: A typology of European dialect/standard constellations. Í: Nicole Delbecque, Johan van der Auwera, Dirk Geeraerts (ritstj.). *Perspectives on Variation*. Mouton de Gruyter: Berlin. 7–42.
- Ásgrímur Angantýsson. 2011. *The Syntax of Embedded Clause in Icelandic and Related Languages*. Doktorsritgerð. Hugvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík.
- Baldur Jónsson. 1998. Harmonikupáttur. *Málfrægnir* 8,2: 19–25. [Einnig prentað í *Málgreinum. Afmælisriti Baldurs Jónssonar með úrvali greina eftir hann*. Íslensk málnefnd: Reykjavík 2002: 343–352]
- Björn Guðfinnsson. 1946. *Mállýzkur I*. Ísafoldarprentsmiðja: Reykjavík.
- Björn Guðfinnsson. 1964. *Mállýzkur II*. Háskóli Íslands og Bókaútgáfa Menningarsjóðs: Reykjavík.
- Braunmüller, Kurt. 2012. Semi-communication and beyond: some results of the Hamburg Hanseatic Project (1990–1995). Í: Lennart Elmevik og Erns Håkon Jahr (ritstj.). *Contact between Low German and Scandinavian in the Late Middle Ages. 25 Years of Research. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXXI*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien. 95–111.
- Dahlstedt, Karl-Hampus. 1958. Íslensk mállýzkulandafræði. Nokkrar athuganir. *Skírnir* 132: 1958. 29–63.

- Færøsk Anthologi*. 1891. *Færøsk Anthologi ved V.U. Hammershaimb I–II*. STUAGL XV. S.L. Møllers Bogtrykkeri: København.
- Føroysk orðabók*. 1998. Føroya fróðskaparfelag: Tórshavn.
- Ferguson, Charles A. 1959. Diglossia. *Word* 15: 325–340.
- Gunnar Ólafur Hansson. 2003. Laryngeal licensing and laryngeal neutralization in Faroese and Icelandic. *Nordic Journal of Linguistics* 26: 45–79.
- Halldór Halldórsson. 1979. Icelandic Purism and its History. *Word* 30: 76–86.
- Hansen, Zakaris Svabo, Jacobsen, Jógvan í Lon og Weyhe, Eivind 2003. Faroese. Í: Ana Deumert og Wim Vandebussche (ritstj.). *Germanic Standardisations. Past to Present*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam. 157–191.
- Haugen, Einar 1966. *Language Conflict and Language Planning: The case of modern Norwegian*. Harvard University Press: Cambridge, MA.
- Íslensk orðabók*. 2007. Fjórða útgáfa, byggð á 3. prentun frá 2005 með allnokkrum breytingum. Ritstjóri: Mörður Árnason. Edda. Reykjavík.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1953. Lítil athugun á skaffellzkum mállýzkuatriðum. *Afmæliskveðja til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar háskólarektors 15. júlí 1953 frá samstarfsmönnum og nemendum*. Reykjavík. 139–150.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun*. Sögulegt yfirlit. Íslensk málnefnd: Reykjavík.
- Kloss, Heinz. 1952. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*. Pohl: München.
- Kristiansen, Tore og Coupland, Nikolas. 2011 (ritstj.). *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*. Novus Press: Oslo.
- Kristján Árnason. 2005. Íslenska og enska: Vísir að greiningu á málvistkerfi. *Ritið. Tímarit Hugvísindastofnunar* 2: 99–140.
- Kristján Árnason. 2011. *The Phonology of Icelandic and Faroese*. Oxford University Press: Oxford.

- Kristján Árnason og Höskuldur Þráinsson. 2003. Fonologiske dialekttræk på Island. Generationer og geografiske områder. Í: Gunnstein Akselberg, Anne Marit Bødal og Helge Sandøy (ritstj.). *Nordisk dialektologi*. Novus forlag: Oslo. 151–196.
- Petersen, Hjalmar Páll. 2010. *The Dynamics of Faroese-Danish Language Contact*. Universitätsverlag Winter: Heidelberg.
- Thomas, George. 1991. *Linguistic Purism*. Longman: London og New York.
- Trudgill, Peter. 2007. Sociolinguistic dialect typology: contact and isolation in Nordic dialects. Í: Arboe T. (ritstj.). *Foredrag på 8. Nordiske Dialektkonference. Århus 15.-18. august 2006*. Peter Skautrup Centret for Jysk dialektforskning. Aarhus universitet. 33–53.
- Voeltzel, Laurence. 2016. *Morphophonologie des langues scandinaves. Hierarchie segmentale et complexité syllabique*. Thèse de Doctorat: Université de Nantes.
- Weyhe, Eivind. 1996. Bendingarmunur í fýroyskum málförum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 18: 71–118.
- Weyhe, Eivind. 2014. Variatión av *i* og *u* í herðingarveikari stöðu í fýroyskum. *Fróðskaparrit* 61: 116–136.

Kristján Árnason

Prófessor emeritus

Hugvísindasvið – Íslensku- og menningardeild

Veröld / VHV 315

Heimasíða: <http://notendur.hi.is/kristarn/>

tlf. 525 – 4512

kristarn@hi.is

Fake runic inscriptions and other modern runic texts

Michael P. Barnes

Summary

The purpose of this article is to explore the meaning of phrases such as “fake” or “inauthentic” as applied to runic inscriptions. A distinction is drawn between deliberate fakes (made with the intention to deceive) and other types of runic re-creation. A wide variety of motives can underlie the composition of runic texts in modern times, and an attempt is made to classify these and provide illustrative examples. Methods of distinguishing runic re-creations from traditional runic writing are also examined, and examples given of the types of difficulty that can be encountered in the process.

1. Introduction

The subject of runic fakes has been treated only sporadically over the years. Several handbooks of runology fail to address the question (e.g. Arntz, 1944; Elliott, 1989; Musset, 1965); others allot it a few pages (e.g. Philippa and Quak 1994: 139–44; Düwel 2008: 212–16, less detailed in earlier editions). Philippa and Quak content themselves in the main with describing a few notorious examples of runic fakery (or presumed fakery), though they do also touch on ways in which authenticity might be established. Düwel’s approach is considerably broader. He begins by offering a definition of a runic fake, and goes on to consider the motives of those who make such inscriptions. He then provides examples – in part covering the same ground as Philippa and Quak. Düwel also draws attention to an article by Erik Moltke (1982) in which the latter subdivides what he terms non-genuine runic inscriptions into three groups: (1) fakes; (2) recent runic texts that lay no claim to be old; (3) natural furrows and scratches that have been falsely interpreted as runic inscriptions. These accounts do not, of course, in any way represent the total number of contributions to the subject of runic fakery. Nevertheless, it seems fair to say that the question has not so far received thorough attention.

In *Runes: a Handbook*, I attempted to expand the discussion a little (see ‘Runes and runic inscriptions as re-creations’ 2012: 135–43), and as part of my work on the Norwegian project ‘The Reading and Interpretation of Runic Inscriptions: the Theory and Method of Runology’, I contributed to a section on ‘Authenticity’. Based on these earlier thoughts, I offer here a brief reconsideration of “inauthentic” runic writing.

2. Reasons for runic re-creations

Whether a runic inscription is to be deemed authentic or inauthentic depends on various presuppositions. “Authentic” is commonly used as a synonym for “genuinely old”. “Genuinely old” in its turn tends to mean pre-Reformation or “springing from an established tradition”. In accordance with these usages, a post-Reformation inscription, or one that stands, or appears to stand, isolated from an established tradition is likely to be judged “inauthentic”. This, however, throws up a major problem. “Inauthentic” is easily confused with “fake”, yet the vast majority of post-Reformation inscriptions outside established traditions are in no way deliberate fakes (cf. Düwel’s subdivision 2).

Different motives can underlie the composition of runic texts by people whose knowledge of the script comes directly or indirectly from published or handwritten post-Reformation sources. A rough distinction may be made between six types of activity.

- (1) The re-creation of runes out of antiquarian interest or simply for fun
- (2) The employment of the script to conceal what is being written
- (3) The application of runes to commercial purposes
- (4) The use of runes to promote superstition
- (5) The deployment of runic symbols in literature, music and politics
- (6) The perpetration of forgeries.

The dividing lines between these six types are not always sharp, but the categorisation serves to simplify what would otherwise be a very complex picture. Examples, following the typology sketched above, will make clearer the different ways in which runes have been employed since their demise as an everyday script.

Antiquarian interest appears to be what prompted a teacher at Lindhult school, Västergötland, Sweden, to copy on to a stone part of the wording of

the eleventh-century Ågersta memorial inscription (U 729). Preceding the re-created Viking-Age text is: **runa:risti:r:m:1926** ‘R[udolf] M[agnusson] carved runes 1926’. On the other hand, the stone inscription from the Stockholm suburbs that records in older-*fupark* runes the colloquial modern Swedish statement: **bejt:okk:ulla|telta:her** ‘Bengt and Ulla camped here’ seems to have been made chiefly for fun, although arguably the use of runes in itself implies some antiquarian interest (cf. Åhlén, 1986: 77).

Runes do not appear to have been much employed as a secret script or code. Clear examples are at any rate few. One such involves Bent Bille, a Danish court official and naval captain. Bille made a number of lists and log-book notes in runes, and several from the period 1543–51 have survived. Some of the notes occur side-by-side with entries in roman-alphabet handwriting, but there is a noticeable tendency to employ runic script to record sensitive material, be it to do with naval affairs or Bille’s sexual adventures (cf. Hagland, 2006).

The commercial exploitation of runes goes back at least to the late nineteenth century, but it is the modern era that has seen a veritable explosion in the manufacture of rune-ornamented objects for sale. Jewellery has proved particularly popular: some pieces are copies of early, Viking-Age or medieval artefacts, but many are new creations, the runes often an inelegant jumble of characters from different rows and the “text” more or less meaningless. In Orkney, runic cardigans and pullovers are on sale, as well as rune-inscribed wooden objects and sundry bric-à-brac. There are even “Historic Orkney” chocolate bar wrappers adorned with a sequence of runes that gives no sense. On the other hand, the sign above the entrance to Orkney’s Kirkwall airport, **ƷRlYh|↑↑R** **krimsitir**, records the airport’s name, which derives from the local place-name Grimsetter.

The promotion of runic superstition is also in essence commercial, but it differs from straightforward commercial exploitation (a) by coming chiefly in printed or electronic form, (b) by implying that runes are imbued with magical powers of one sort or another. Book titles such as *Esoteric Rune Magic* or *The Book of Runes: a Handbook for the Use of an Ancient Oracle* and Web pages headed “Runes, Alphabet of Mystery”, or “Runes of Magic” give something of the flavour.

Runes do not feature widely in modern literature. Knowledge of them has, however, been spread by J.R.R. Tolkien’s celebrated works of fantasy. In *The Hobbit* use is made of what are essentially Anglo-Saxon runes, while in *The Lord of the Rings* the “runes” of a system called *Cirth* are set out. *Cirth*

consists of actual runes and rune-like symbols, to both of which largely invented sound values have been assigned. Quite well known, too, is the M.R. James short story ‘Casting the runes’, in which the primary function of the script is to work black magic. Runes (or allusions to runes) have also appeared in the music of some rock and heavy metal bands – especially those with an interest in neo-paganism. The inspiration seems often to be a desire to reconnect with, or re-create, a romanticised Germanic past. Runes have played a part in politics, too. Most notorious was their use by adherents of the National Socialist regime in Germany, who championed the script as the original alphabetic writing system and adopted sundry runic characters as signs and emblems.

In all of the above cases the runes and runic texts are authentic insofar as there is no obvious attempt to lead readers to believe they come from an age when the script was still in common use. To be sure, those who put forward the Germanic rune-row as the progenitor of other alphabetic writing systems are involved in a pretence – wittingly or unwittingly – as are those who urge the magic nature of runes. But the pretence concerns the age and/or nature of the script, not the age and provenance of particular runic artefacts.

Demonstrable runic forgeries are in fact uncommon. One reason for this is the difficulty in showing intent to deceive. On two prehistoric stone monuments in Orkney, the name *Ingibjörg* appears, written ᛒᛦᛒᛦᛦᛦᛦᛦᛦ **ingibiorh**. Rune forms and spelling bear a marked resemblance to the beginning of one of the Maeshowe inscriptions (cf. Barnes, 1994: 95–102), prominently illustrated on a postcard available in Orkney. The two occurrences were not observed until recently and are clearly modern creations. What cannot be known is if they were made just for fun or with the aim of deceiving simple-minded runologists. But they can hardly be declared certain fakes. Indeed, given the wide circulation of the postcard and the fame of the Maeshowe inscriptions they could not have deceived anyone for long.

An early twentieth-century forgery that gained a certain notoriety is the Maria Saaler Berg inscription from Carinthia, Austria. Six runes of older-*futhorc* type were identified by C.J.S Marstrander on a bone awl unearthed during archaeological excavations in 1924 (Marstrander 1928: 90–93). The runic graphs read left to right (the direction suggested by the branches of the non-symmetric characters) ran, unpromisingly, **zsfnmk**. Ignoring the testimony of the right-facing runes (and having regard to the fact that /z/ does not occur in initial position in Germanic), Marstrander elected to read from right to left. From the equally unpromising **mknfsz** which emerged, he fashioned

the text *mik Nefo sezo* ‘Nefo sowed me [with runes]’ through the insertion of vowels (a fanciful and ad-hoc procedure). For Marstrander the find, with its geographical location and approximately first-century BC date, provided crucial evidence for the North-Italic origin of runic script. Giving further importance to the awl was the belief that it was to be regarded as the oldest rune-inscribed object in existence. In 1930, however, a member of the work force involved in the excavations admitted publicly that he, together with others, had carved the runes during the excavation and buried the bone on site (Pittioni, 1937: 460–61). The motivation for this forgery appears to have been a desire to fool the scholarly world and seemingly some scholars were happy enough to be fooled, for not everyone appears to have been convinced by the confession (Pittioni, 1937: 465; Düwel, 2008: 213). However, in the mid-1930s the bone was subjected to a chemical analysis, which revealed *inter alia* a fat content incommensurate with any great age (Gangl, 1937; Pittioni, 1937). This case highlights the sometimes tortuous path from find to exposure.

3. Distinguishing re-creations from traditional runic writing

Whether or not a modern inscription is made with the intent to deceive, runologists have a range of controls at their disposal to help distinguish the modern re-creation from the traditional (“genuinely old”) inscription. Chief among them are:

- (1) find reports
- (2) use of modern language
- (3) unusual/unexpected rune forms, or anachronistic combinations of graph-types
- (4) orthographical oddities
- (5) linguistic mistakes where a writer tries to compose a text in an ancient language
- (6) use of words, phrases or formulas from known inscriptions
- (7) unusual content
- (8) unusual layout
- (9) forensic examination.

Find reports can often help determine an inscription's age. The more careful and detailed the report (as from a recent scientific excavation), the greater the likelihood of a tolerably accurate dating. Most of the finds from Bryggen, Bergen, for example, have been dated to within thirty to fifty years by fire layer, and although the particular scheme has recently been subject to some revision, the general principle seems sound enough.

Modern language is incompatible with a pre-Reformation inscription. Its unconcealed appearance in **beŋt:okk:ulla|telta:her** 'Bengt and Ulla camped here' (cf. above), which includes the relatively modern verb *telta* '[to] pitch a tent' '[to] camp', and the colloquial past tense inflection *-a* (as opposed to Migration Age *-ōðun*, corresponding with the older-*fupark* runes) emphatically makes the point.

Unusual/unexpected rune forms need not of themselves indicate a modern genesis since many unexpected shapes are encountered in inscriptions that are indubitably old. However, the four or so runic stones discovered in Vörå, Österbotten (Vaasa), Finland, taken as a group, not only exhibit certain rune forms incompatible with the implied age of the texts, but combine this phenomenon with a most unusual layout (cf. Bågenholm 1999: 121–6). What we have here ostensibly are Viking-Age memorial inscriptions, but the use of medieval graph-types such as **B** and **1** – not least in the company of the early preposition form *aft* 'after' – must immediately raise suspicion in the runologist's mind (see further below). Conceivably the Vörå inscriptions represent an attempt to document Viking-Age Scandinavian settlement in Österbotten. If so, that gives these almost certain forgeries a political dimension.

The two inscriptions instanced immediately above also provide examples of orthographical oddities. In Scandinavian tradition runes were very rarely geminated, except in the high and late Middle Ages under influence from roman-alphabet usage. That makes **okk:ulla** aberrant in an inscription written with the older runes, while **fiarri** in one of the Vörå inscriptions (cf. below) is a decidedly unexpected spelling to encounter on a Viking-Age runestone.

A failed attempt to write Viking-Age Scandinavian is exemplified by a runic inscription which came to light on the Danish island of Fyn in 1699 (cf. Bæksted, 1939: 128–9). The runes were placed along the side of a knife-blade, but the knife was subsequently lost and it and its inscription are now known only from a drawing. The text is almost certainly to be read **furþorublota** (though the assumed **b** has only a top bow and looks more like a roman 'p'). Apart from various orthographical oddities, we have an incorrectly reconstructed nominative **þorur** following some form of the

preposition ‘for’ (which we would expect to govern the accusative or dative) – the two combined with an apparent infinitive **blota** to give an otherwise unrecorded and highly improbable syntactic construction seemingly intended to mean something like ‘[to] sacrifice for Þórr’. That the knife is pre-Christian appears from the drawing a complete impossibility, but even had we nothing but the inscription, its language reveals it to have been composed by someone with no grasp of Viking-Age Scandinavian idiom.

Where words or phrases well known from published runic texts recur, runologists will be on their guard, especially if there are other reasons for ascribing a modern genesis to the inscriptions in which they appear. One of the Vörå collection (cf. above) contains the sequence **fiarri:austarla:do** ‘died far away in the east’, which carries distinct echoes of the Gripsholm memorial stone (Sö 179): *Þeir foru drængila, fjarri at gulli, auk austarla ærni gafu. Dou sunnarla, a Særklandi* ‘They went manfully, far off in search of gold, and in the east gave [food] to the eagle. Died in the south, in Særkland’. From Cumbria, northern England, come the Barnspike and Hazel Gill rock inscriptions, which as well as a number of odd rune forms incorporate the designation *hemþegi* ‘retainer’, known from a number of Danish memorial stones, and the otherwise unique phrase *í tryggu* ‘in a truce’ found on the Manx runic cross MM 138 Braddan II. As Ferguson (1899–1901) shows, there is no reason to think either of these Cumbria carvings particularly old.

The content of runic inscriptions by and large follows set patterns. There is, for example, the formula with which most Viking-Age memorial stones begin: ‘NN raised this stone in memory of MM’; or the spontaneous communication directed at one or more individuals which characterises medieval inscriptions on wood or bone. Those who carved runes seldom if ever indulged in narratives. Thus the north-American Kensington inscription (discovered in 1898 in Minnesota) with its story of an expedition from Vinland and the violent demise of ten of the participants already looks out of place. Unexpected content is certainly not enough on its own to consign an inscription to the modern category, but taken together with other pointers it may be indicative of recent origin. And the Kensington stone obliges in virtually every respect. The rune forms are highly unusual (though documented, albeit sparsely, in late nineteenth- and early twentieth-century Sweden); the language is a mixture of older and more modern Scandinavian, and of different dialects (with a hint of interference from English, too); the layout is uncustomary, with the runes running horizontally across the stone; and, most surprisingly, the inscription is dated 1362, for which the carver uses pentadic

numerals (a system with signs for 1, 5, 10, 15, the numbers in between being marked by the addition of side strokes) – but as a substitute for Arabic equivalents (unlikely as early as 1362, a time when roman numerals would have been the norm). Hardest of all to credit, perhaps, is the Kensington stone’s assertion that men were making a runic monument in the middle of the fourteenth century: although rune-inscribed gravestones persist throughout the Middle Ages, the practice of putting up memorial rune-stones to all intents and purposes ceased in the first half of the twelfth century.

The importance of forensic analysis in the authentication or otherwise of runic artefacts has already been underlined by the Maria Saaler Berg forgery (cf. above). A very different case is that of the Weser runic bones, and it is worth presenting this in some detail.

Following dredging work on the Lower Weser river, Niedersachsen, one Ludwig Ahrens, who collected antiquities in a small way, claimed to have discovered seven pieces of bone. Since all of them bore designs of one kind or another (images and in some cases writing), he reported them to the Naturhistorisches Museum der Stadt Oldenburg ‘Natural History Museum of Oldenburg’ (now Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte ‘Provincial Museum of Natural and pre-History’). According to the museum documentation, Ahrens found the bones between roughly October 1927 and June 1928; they were deposited in different places on both banks of the river over a distance of some 10 km as the crow flies. Three of them carried runic inscriptions while a further three lacked writing of any kind; the remaining piece bore an inscription in characters described variously as “runenähnliche Zeichen” ‘rune-like signs’ (Düwel, 2008: 213) and being “between Latin majuscules and runes” (Pieper, 1991: 345). Ahrens brought the bones in one at a time, and for each piece was offered a not insubstantial sum of money as a reward. For various reasons the seventh (inscriptionless) find aroused the suspicions of the museum authorities, whereupon Ahrens’s discoveries came to an end. Suspicions notwithstanding, shortly after their arrival in the museum the seven pieces were given scholarly publication (von Buttel-Reepen, 1930).

Since with two exceptions the runes consisted of common older-*futhorc* graph-types, and they could, at least in part, be resolved into a comprehensible West Germanic text, runologists and philologists were inclined to accept the finds as genuine. The fact that one of the images gave a recognisable depiction of a Roman-type ship, and the runic sequences, taken together,

could be interpreted as some kind of spell designed to bring misfortune on an enemy, tended to confirm this view: a layman, it was felt, would scarcely have had the knowledge to perpetrate so persuasive a forgery. A number of archaeologists and pre-historians, on the other hand, found it hard to credit that these unique finds had all been made by one and the same man over what seemed to be quite an extended area and period of time. With the discrediting of the Maria Saaler Berg inscription, suspicion against the Weser material increased, and soon it too was consigned to the “doubtful” category.

Some forty years on interest in the Weser bones revived, and they were subjected to a series of scientific tests to establish their age and that of the writing and images they carried (Pieper, 1987; 1989; 1991). In the main, three features were analysed: (1) the surface structure of the bones; (2) the profile of the cuts; (3) the amino-acid content of each bone; in addition C 14 datings were obtained (Pieper, 1987: 225–33; 1989: 70–139, 145–7; 1991: 348–55). The surface structure of all the bones indicated that they had spent a lengthy period in the ground. They had absorbed a certain amount of iron, giving them a brownish colour, and they showed various signs of wear and tear. Of particular significance was the fact that the incisions in the bones carrying the runic inscriptions, and also in the one with the indeterminate graphs, had the same appearance and structure as the surface otherwise, suggesting the carvings were of roughly the same age as the bones themselves. That was not the case with the bones that had only images. The profile of the cuts, established by light-section microscopy (bouncing a light off the grooves on to an optical reader), demonstrated a marked difference between the four bones with writing and the three without. The cuts in the former were rounded and wavy, indicating they had been worn down over time, those in the latter sharp and angular. The amino-acid content, which decreases in bone over time, showed that two of the pieces without writing were of more recent date than those carrying the inscriptions, and could not therefore be from the same context, even though they bore similar images. The three rune-inscribed bones, on the other hand, according to the dates computed on the basis of the amino-acid content, might have been carved on one and the same occasion – some point in the late 600s. The bone with the indeterminate graphs emerged as considerably older, from the first or second century of the Christian era. The radio-carbon dates did not confirm the results of the amino-acid tests entirely. In particular, the three runic bones came out with a date range of AD 380–500, somewhat earlier than the amino-acid content would suggest, while the piece with the indeterminate graphs appeared to be late medieval (AD 1400–1500).

On the basis of these analyses and their results, it would seem that the three runic inscriptions emanate from a period when runes were still in use in northern Germany, and are thus to be considered genuine. What the indeterminate graphs represent is hard to know: from the profile of their cuts they do not appear to be freshly made, but they can hardly be “proto-runes” (a stage of writing between roman and runic), as suggested at one point by Pieper (1987: 233), if the C 14 dating is to be relied upon. The images on the three inscriptionless bones are clearly of recent date, in all likelihood no older than the 1920s.

Notwithstanding the scientific evidence, there must be some residual doubt about the authenticity of the Weser runic inscriptions. According to most interpretations, they record an event and suggest a course of action. In other words, they seem to comprise a spontaneous communication, an ephemeral text dealing with a matter of the moment. The lack of parallels throughout the older runic period is striking.

4. Final considerations

Even with an armory of controls such as those just outlined, it may not always be possible to judge beyond reasonable doubt whether an inscription is from a genuine runic tradition or represents a modern re-creation of the script. The text on the Malt stone (southern Jutland; DR NOR1988;5) was by some runologists judged modern for a few years after it came to light (1987), largely because it did not conform to what they expected to find on an ostensibly Viking-Age runic monument. However, given that there was nothing suspicious about the find or the find-spot; that the runes are all of a type compatible with a mid- to late Viking-Age date; and that the orthography and phraseology (insofar as the text can be interpreted) do not throw up any blatant oddities, the Malt stone was eventually accepted as a Viking-Age artefact. Two principles can be observed at work here. First is what is known as the “falsification criterion” by which it would be up to the runologist to prove that a particular runic text is not traditional rather than for anyone to prove that it is. Second is the assigning of due weight to the overall impression made by artefact and text: how far need a given inscription conform to what experience has led us to expect? Malt does conform in most areas: it is aberrant in what it says (but by that criterion the famous Rök stone, Ög 136, might well fail the test too) – and also in the horizontal layout of most of its text (though here it agrees with the “greater” Jelling stone, DR 42). In contrast,

the Kensington artefact – also with a horizontally placed inscription – conforms in virtually no respects with what experience has taught us to expect (cf. above).

Doubts about authenticity can be more pervasive in some regions than others. Orkney is a case in point. Ever since the excavation of the Maeshowe cairn in 1861 revealed over thirty runic inscriptions (Barnes, 1994), there has been a heightened awareness of the script in the islands. This, as alluded to above, has led to a veritable runic industry, turning out all kinds of rune-decorated products. The tourist visiting Orkney is thus much more likely to be conscious of runes than his counterpart in, say, Shetland or the Faroes. One of the results of this circumstance is an urge to deface ancient monuments by carving runic graffiti into them. Modern activity of this kind is usually simple enough to spot. There is a complication in Orkney, however. Two of the Maeshowe inscriptions consist in part of twig-runes. These are manifestations of a runic cipher based on a division of the rune-row into three groups, and are composed by arranging twigs or branches on either side of a vertical: the total on one side denotes the group, that on the other position within the group (thus **n**, for example, will appear as 2:2, the second group's second rune; more fully explained in Barnes 2012:149–52). Twig-runes were greeted as objects of wonder in Britain when first discovered, and clearly still hold an appeal for modern man, for Orkney boasts an extraordinary number of inscriptions with such runes (a few long regarded as “genuine”, but many clearly modern creations). Some idea of the anomalous position of twig-runes in Orkney can be gained from comparison with the finds from medieval Bergen. There, of some 600 runic artefacts, just under 2% employ the cipher of which twig-runes are the most common manifestation. In Orkney six of the twenty-three inscriptions traditionally classified as “genuine” consist of or contain twig-runes. That is a truly remarkable figure, even more remarkable given that nowhere else in the British Isles do we find convincing evidence of Scandinavian twig-runes or the precise numerical cipher that underlies them. Common to the accepted Orkney twig-rune inscriptions are (1) lack of a proper find report; (2) (in part following from this) an uncertain context; (3) brevity; (4) the absence of an obviously recoverable meaning; (5) a find spot within a 10–10.5 km radius of Maeshowe. The combination of all these factors must make the runologist wonder whether any of the Orkney twig-rune inscriptions, hitherto accepted as genuine or not, is in fact older than 1861. And it is as well our suspicions are aroused, for as variations on a single pattern, twig-runes are much easier than plain runes for the uninitiated to carve.

All the novice needs to do is incise a vertical line and attach twigs to either side. Of course, sometimes there will be more twigs than are compatible with a division of a sixteen-character rune-row into three groups, but that aside, there is unlikely to be anything in the actual shape of a twig-rune that could reveal a modern genesis.

Bibliography

Arntz, Helmut. 1944. *Handbuch der Runenkunde* (2nd ed., 1st ed. 1935). Halle (Saale).

Barnes, Michael P. 1994. *The Runic Inscriptions of Maeshowe, Orkney*. Uppsala.

Barnes, Michael P. 2012. *Runes: a Handbook*. Woodbridge.

von Buttel-Reepen, Hugo. 1930. *Funde von Runen mit bildlichen Darstellungen und Funde aus älteren vorgeschichtlichen Kulturen*. Oldenburg.

Bæksted, Anders. 1939. Vore yngste runeindskrifter. *Danske studier* 1939: 111–38.

Bågenholm, Gösta. 1999. *Arkeologi och språk i norra Östersjöområdet: en kritisk genomgång av de senaste årens försök att finna synteser mellan historisk lingvistik och arkeologi*. Göteborg.

DR + number = inscription published in *Danmarks runeindskrifter*, by Lis Jacobsen and Erik Moltke (København, 1941–2).

DR NOR1988;5 = inscription from Jutland, Denmark, found in 1987 and published in Marie Stoklund, *Arbejdet ved Runologisk-Epigrafisk Laboratorium, København, Nytt om runer* 3 (1988, publ. 1989): 4–7, at pp. 4–6.

Düwel, Klaus. 2008. *Runenkunde* (4th ed., 1st ed. 1968). Stuttgart/Weimar.

- Elliott, Ralph W.V. 1989. *Runes* (2nd ed., 1st ed. 1959). Manchester/New York.
- Ferguson, R.S. 1899–1901. [Report as Local Secretary for Cumberland 15 ii 1900]. *Proceedings of the Society of Antiquaries of London*, 2nd Series 18: 88–91.
- Gangl, Josef. 1937. Altersbestimmung des Pfriemens vom Maria-Saaler-Berg auf physikalischem und chemischem Wege. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 8: 466–9.
- Hagland, Jan Ragnar. 2006. Runic writing and Latin literacy at the end of the Middle Ages: a case study. In: Marie Stoklund *et al.* (eds.). 2006. *Runes and Their Secrets: Studies in Runology*. Copenhagen: 141–57.
- Marstrander, Carl J.S. 1928. Om runene og runenavnenes oprindelse. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 1: 85–188.
- Moltke, Erik. “Falske” runeindskrifter. *Fra Nationalmuseets arbejdsmark* 1982: 5–12.
- Musset, Lucien. 1965. *Introduction à la Runologie*. Paris.
- Philippa, Marlies and Quak, Aad. 1994. *Runen: een helder alfabet uit duistere tijden*. Amsterdam.
- Pieper, Peter. 1987. Die Oldenburger Runenknochen: die Ergebnisse der naturwissenschaftlichen Echtheitsprüfungen und die Vorstellung eines neuen Lesungsvorschlages. In: 1987. *Runor och runinskrifter: Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985*. Stockholm: 221–44.
- Pieper, Peter. 1989. *Die Weser-Runenknochen: neue Untersuchungen zur Problematik: Original oder Fälschung*. Oldenburg.
- Pieper, Peter. 1991. The bones with runic inscriptions from the Lower Weser river: new results of scientific investigations concerning the problem: original(s) or fake(s). In: Alfred Bammesberger (ed.). 1991. *Old English Runes and their Continental Background*. Heidelberg: 343–58.
- Pittioni, Richard. 1937. Zur Frage der Echtheit des Knochenpfriemens vom Maria-Saaler Berg, *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 8: 460–66.
- Sö + number = inscription published in *Södermanlands runinskrifter* (Sveriges runinskrifter 3), by Erik Brate and Elias Wessén (Stockholm, 1924–36).

U + number = inscription published in *Upplands runinskrifter* 1–4 (Sveriges runinskrifter 6–9), by Elias Wessén and Sven B.F. Jansson (Stockholm, 1940–58).

Ög + number = inscription published in *Östergötlands runinskrifter* (Sveriges runinskrifter 2), by Erik Brate (Stockholm, 1911–18).

Åhlén, Marit. 1986. On the younger and the youngest runic inscriptions in Sweden, *Saga-Book of the Viking Society* 22:1, 73–9.

Michael P. Barnes

Professor emeritus of Scandinavian Studies, UCL

Gower Street, London WC1E 6BT, UK

Phone: +44-20-8445-4697

barnes@ucl.ac.uk

Hindar ríma. Greining og tulkning av nøkrum stíleyðkennum og motivum í náttúrukvæðinum Hindar rímu

Kirsten Brix

Summary

Hindar ríma is a Faroese ballad of the supernatural dealing with the process of maturation of Pætur and the relations between him and a young girl who remains unnamed. Pætur and the girl have a date, the girl's (step)mother becomes aware of this and mother and girl have a scene. The mother disapproves of the relationship, and the girl is being transformed into a hind. But Pætur wants the girl and trying to catch her resorts to violence. However, the girl gets wary and has herself changed into a bird. Beforehand, she gave him three golden rings by way of love pledge and a promise that they were to be united. But before this can happen, Pætur must go through a process of maturation. The interpretation is being based on an analysis of some stylistic features and principal motifs.

1. Inngangur

Hindar ríma er eitt náttúrukvæði, sum finst í tveimum uppskriftum, 134 A og B, í *Føroya kvæði*. Í viðgerðini í hesi greinini verður brúkt 134 A uppskrivað av V.U. Hammershaimb í 1847. Um heimildarmannin Daniel Joensen (1780–1850), bónda í Jógvansstovu í Skúvoy, stendur í *Skúvoyar søgu* m.a.: „Hann var søgu- og kvæðakønur maður. Til hansara komu bæði ung og gomul í skýmingini at lurta eftir honum, tá ið hann greiddi frá ættarliðum og søgnum, eins og at hoyra hann kvøða kvæði og táttar.“ (bd. 1, s. 159).

Í greinini verður hævudsdenturin lagdur á at greina ávís stíleyðkenni og motiv við tí endamáli at koma fram til eina heildartulking av kvæðinum.

2. Bygging

Kvæðið er fýrreglað og hevur 43 ørindir í frábrigdi 134 A. Tað byrjar við eini poetiskari lýsing av einum skógi, har djór spæla (ør. 1–3). Pætur fer í skógin at veiða hind, og við sær hevur hann fimm úlvhundar og snarur, sum hann

setir upp, men hindin er varin og dugir at snúgva sær undan (ø. 4–9). Í næsta parti (ø. 10–14) verður Pætur lýstur øðrvísi. Hann reiðir silkisong, sum „jomfrú hvílir í“, men tá ið hann vaknar, er hon burtur. Hon hefur lagt tríggar gullringar „undir hans hōvdagjōrð“ við ynskinum um, at Gud má vekja hann. Pætur verður sorgarbundin og umhugsar at forgera sær, men hálsar um, tí hann ikki vil gera mammuni sorg og lata seg spotta av „kongsins dreingjum“ (ø. 15–17). Í staðin (ø. 18–21) fer hann heim aftur til mammuni at vera 15 vetrar, til hon ber upp á mál, um hann ikki hefur hug at fáa sær gentu. Hon skjýtur upp, at kongsdóttirin kanska var eitt evni, men Pætur hefur gjørt sítt egna val. Hann fer aftur (ø. 22–27) at royna eftir henni upp á sama máta sum í ø. 4–9, við sama úrsliti. Hon gerst upp aftur styggari, skapar seg um til ein fugl og flýgur høgt upp í eitt træ (ø. 28). Pætur ger so eina triðju roynd (ø. 29–33), hesa ferð við øks og ætlar at hōgga skógin niður. Beint tá kemur sonur skógareigarar og gevur honum tey ráð at skera kjøt av sær sjálvum, tað fer at gera fuglin áhugaðan (ø. 34–36). Pætur fylgir ráðunum, og tað gongur, sum ætlað (ø. 37–39). Tá ið fuglurin hefur sett seg á „hans bróst“, broytist hann til ta jomfrú, sum stjúkmamma hevði umskapað til hind (40–43).

3. Stíflur

3.1 Tíð og stað

Hvussu gomul Hindar ríma er, eri eg ikki før fyri at meta um, men hon hefur nøkur eyðkenni, sum sermerkja miðaldarkvæðið. Sum víst omanfyri fara hendingarnar fram á ymiskum plássum. Kvæðið gevur onga frágreiðing um, hvussu persónarnir koma fram, ella hvussu langa tíð ferðin tekur. Óneyv tíðaráseting sum ‘árla morgun’ er vanlig í kvæðum, og at Pætur er heima hjá móður síni í 15 ár, er eisini ein afturvendandi formil, sum sipar til búningargstigið hjá persóninum. Tað er ikki neyðugt at greiða frá, at viðkomandi er farin út um barndómin og komin í giftingarførar aldur við teimum avbjóðingum, sum hartil hoyra. Í kvæðahevdini eru allar hesar konnotatióinir ella hjámerkingar knýttar at formlinum.

Kvæðið sigur einki um, hvussu tað ber til, at Tíkkirs sonur er beint har, sum Pætur ætlar at hōgga trøini niður, so hann fær steðgað honum. Í kvæðum eru persónarnir har, teir eiga at vera, so at ein ávís hending kann fara fram. Styttingar av hesum og øðrum slagi eru við til at miðsavna gongdina um hōvuðshendingarnar.

3.2 Endurtøkur

Endurtøkur gera tað øvuta av at stytta, tær víðka og draga út. Tað mest vanligi slagið av endurtøku er niðurlag, sum flest øll kvæði hava. Í lagasavninum eftir Marionnu Clausen (bls. 344) er niðurlagið til Sjúrdarkvæðini skrásett sum tað einasta til Hindar rímu. Sum heimildarmenn verða nevndir Eli Poulsen og Sjúrdur Vestergaard úr Sumba og Bjarne Vestergaard úr Vági. Upp-tøkurnar eru gjørdar umleið 2001. Tað er ikki óvanligt, at kvæðateksturin og teksturin í niðurlagnum ikki sampakka, men í hesum føri má innihaldsliga sigast at vera langt ímillum rímu og niðurlag.

Eitt annað dømi um endurtøku, tað sonevnda epanaørindið (Dahlerup, 1998: 122), verður m.a. brúkt í tí vakra, poetiska innganginum. Regla trý og fýra í fyrsta ørindi eru regla eitt og tvey í ørindi tvey, og regla trý og fýra í ørindi tvey eru regla eitt og tvey í ørindi trý. Einasta broytingin er, at rímorðið verður skift.

Eg veit ein aldinskóg
innan Lundarfjørð,
sprettur í so mangt eitt træ,
sum standa má í jørð.

Sprettur í so mangt eitt træ,
sum standa má á vøll,
spæla innan fríðir fuglar,
hindir og so bjørn.

Spæla innan fríðir fuglar,
hindir og so dúgva,
leikar hin fríða fyri teim,
alla teirra frúgva.

Hesar endurtøkur skapa eina sáttliga rytmu og eitt inniligt, lyriskt huglag.

Ávís tøl eru fastur táttur og hava serstaka merking í skaldskapi av mannunni. Trítalið er so vanligt, at tað hevur fingið heitið trítalslógin. Í Hindar rímu kemur hon fyri upp á ymiskar mátar. Tá ið Pætur ger tríggar royndir, er hetta eitt nú ein umskrivning av, hvussu avgjørdur og áhaldandi hann er. Hetta verður nevnt kvantifisering, t.e. at lýsa kvalitatív fyrbrigdi við kvantiteti (Andreassen, 2014:74).

Tað skipandi stílbrigðið í Hindar rímu er isocolon, t.e. endurtøka, har eins bygdur setningar við samsvarandi innihaldi, men við skiftandi rímorðum koma

fyri í ørindum, sum fylgja hvørt eftir øðrum (Dahlerup, 1998:121). Tá ið Pætur fer at veiða hind fyrstu ferð, sigur kvæðið frá royndini í trimum ørindum (7–9):

Setti snaru í hvønn tann stíg,
sum hindin skuldi fram ganga,
hon var seg so varin við,
hon vildi ei lata seg fanga.

Setti snaru í hvønn tann stíg,
sum hindin skuldi fram gá,
hon var seg so varin við,
hon vildi ei lata seg fá.

Setti snaru í hvønn tann stíg,
sum hindin skuldi fram renna,
hon var seg so varin við,
hon vildi ei lata seg kenna.

Pætur er altráur eftir at fanga hindina, hann setir ikki bara snarur, men hevur eisini fimm úlvhundur við (ø. 6). Hindin veit, hvat hann ætlar, og fyri hana er tað alt um at gera at sleppa undan. Sum í ævintýrum (Andreassen, 2014:73) lýsir kvæðamálið ikki menniskjansligar kenslur og eginleikar við abstraktum hugtøkum sum ágangur, angist ella snildir. Kvæðið eksternaliserar fyrbrigdini, t.e. brúkar lutir (snarur, úlvhundur) og atburð (hindin rýmir undan) til at lýsa støðuna. Endurtøkan leingir og leggur áherðslu á framsetingina á støðum, sum hava serliga tyngd av dramatiskum, kensluligum ella poetiskum slagi. Men hon hevur eisini aðrar funktiónir, sum koma av, at talan er um munnbornan skaldskap. Tann formilkendi teksturin hevur týdning fyri skiparan, sum ikki bara skal minnast tekstin, men skal bera hann sannførandi fram, og eisini fyri dansifólkið, sum betur fær livað við í søguni, tá ið formurin er kendur.

Isocolon verður eisini brúkt, tá ið Tíkkirs sonur gevur Pæturi ráð (ø. 34–36), og Pætur fylgir ráðunum (ø. 37–39), sum er tað dramatiska og kensluborna hæddarpunktið í kvæðinum:

Sker tú kjøt av sjálvum tær,
tar blóð tekur um at renna,
fuglurin flýgur so lágliga,
hann lystir eina bráð at kenna.

Skertú kjøt av sjálvum tær
og kasta upp á træ,
fuglurin flýgur so lágliga,
hann setir seg á títt knæ.

Skertú kjøt av sjálvum tær
og kasta upp á kvist,
fuglurin flýgur so lágliga,
hann setir seg á títt bróst.

Hann skar kjøt av sjálvum sær,
tar blóð tók um at renna,
fuglurin fleyg so lágliga,
hann lysti tá bráð at kenna.

Skar hann kjøt av sjálvum sær
og kastar upp á træ,
fuglurin fleyg so lágliga,
hann setir seg á hans knæ.

Skar hann kjøt av sjálvum sær
og kastar upp á kvist,
fuglurin fleyg so lágliga,
hann setti seg á hans bróst.

Ørindini 34–36 eru partur av samrøðuni millum Pætur og Tíkkirs son og verða tí søgd í nútíð. Í ørindunum 37–39 fylgir Pætur ráðunum. Her kemur frásøgu fólkið uppí og sigur frá í tátíð, og persónsfornavnið ‘tú’/‘tær’ verður broytt til 3. persón ‘hann’/‘sær’. Annars verður orðaljóðið endurtikið. Kvæðið nýtir her sera kynstruga tvey sløg av endurtøkum. Øll trí ørindi í tí fyrra tekstblokkinum (34–36) verða við nevndu broytingum endurtikin í tí seinna (37–39), og inni í báðum tekstblokkum sær verður isocolon brúkt.

4. Motivtalking

Tá ið kvæðið sigur, at Pætur fer at veiða hind, er talan um ein metafor, sum er væl kendur úr bæði kvæðum og ævintýrum. Tá ið eitt nú Ólavur Riddararós sigur, at hann fer at veiða hind, veit mamman beinan vegin, hvat tað merkir, og svarar honum «tú fert til tína leikalind», t.e. til eina gentu.

Søgan í Hindar rímu kann samsvarandi skiljast soleiðis, at Pætur hevur hug á einari gentu, sum hann ætlar sær at fáa fatur á. Hann er ungur og ótolin, og

hann vil hava sín vilja, hvussu so víkur og vendir. Hetta fær kvæðið ikki sagt, í staðin fáa vit dømi um eksternalisering við tað, at hann hevur fimm úlvhund- ar við og setir snarur upp. Men tað er ikki máttin at vinna gentuna uppá. Hon víkir undan. Hvat Pætur ætlar, kunnu vit lesa burtur úr tí, at hann reiðir teim- um silkisong (ø. 10–14). Í tekstinum stendur, at jomfrúin hvílir í songini (ø. 10), og at hon hevur ligið (ø. 13) og sovið (ø. 14) í hansara ørmum, men at hon er burtur, tá ið hann vaknar:

Ikki vaknaði harra Pætur
[ikki] fyrr enn tá,
burtur var hin væna jomfrú,
sum í hans armum lá.

Ikki vaknaði harra Pætur
fyrr enn sólin roðar í kav,
burtur var hin væna jomfrú,
sum í hans armum svav.

Tær báðar seinastu reglurnar eru endurtøkur úr ørindi 11. Sagt verður sostatt tríggjar ferðir, at hon fer frá honum. Men at hon er góð við hann, verður víst við, at hon leggur tríggjar gullringar undir hansara ‘høvdagjørð’ (ø. 12). Gullið sum metaforur er algongt í bæði ævintýrum og kvæðum. Tað umboðar nakað reint og ektað, tað er óbroytiligt og varandi. Gentan lovar við hesum Pæturi trúskap og gevur lyfti um, at tey skulu koma saman sum par. Men ikki enn. Hennara útsøgn: „Vaki teg faðir av himinríki“ (ø. 12) kann kanska tulkast á tann hátt, at hon heldur hann vera ov óbúnan.

Tá ið tað verður endurtikið tríggjar ferðir, at hon fer, vísir hetta, hvussu avgjörd hon er, og at okkurt má broytast, skal hon venda aftur. Pætur verður so ólukkuligur, at hann umhugsar at forgera sær, men ger tað ikki. Kann tað vera tekin um, at kenslurnar fyri gentuni ikki eru so djúpar ella so erligar, sum hann sjálvur heldur? Í hvussu er, er tað ikki hon, hann hevur í tonkunum, men fyrst mamman og harnæst umdømið hjá sær (ø. 17): „/grøti eg mína sælu móður./ meg spotta kongsins dreingir“, og so fer hann heim til mammu sína, og har liggur hann í seingini „í fimtan vetur“ (ø. 18).

15 ár er føst ævintýra- og kvæðatropa og merkir, at persónurin ikki er barn longur. Mamma Pætur heldur eisini, at hann so líðandi má vera komin hartil, at hann skal fáa sær konu. At hon skjýtur upp, at hann skal fáa sær kongsins dóttur, sigur okkum, at vit eru í høviskum umhvørvi, og at mamman er ambitiøs. Pætur er samdur við mammuna í, at kongsins dóttir er „væn“, men

hon, sum hann ætlar sær, er „fagrari enn rósínblið“ (ør. 21). Upp á sín máta er hann trúgvur, og hann ger enn eina roynd at fanga hana, men hann hefur einki lært av at liggja inni hjá mammu síni og verða borin á lógvum, „hon gongur honum til og frá“ (ør. 18, 19). Við sínum úlvhundum og snarum stoytir hann gentuna uppafur longri frá sær, á kvæðamáli verður brúkt eksternalisering: hon skapar seg um til ein fugl og flýgur høgt upp í eitt træ (ør. 28). Hann ger so ikki mætari enn at fara eftir einari øks og ætlar at fella træið.

Í gandaævintýrum og náttúrukvæðum er tað fastur tættur, at ein hjálpari kemur upp í leikin, tá ið hetjan er komin í eina støðu, sum hon ikki sleppur burturúr sjálv, og sum má broytast, skal alt enda væl. Í Hindar rímu kemur Tíkkirs sonur Pæturi til hjálpar í hesari kreppustøðu. Hvør hann er, verður einki sagt um, men hann veit, hvør ætlanin hjá Pæturi er, og hann kennir hyggjuráðini. Eftir málbúrðinum at døma kennast teir og eru nøkulunda um sama aldur: „Set teg niður, harra Pætur, / vit snakkum um tað báðir“ (ør. 33).

Ráðini, sum Pætur fær, eru, at hann skal skera kjøt av sær sjálvum. Hetta skal ikki, sum í sjónleikinum *Keypmaðurin úr Venezia* eftir William Shakespeare, skiljast ítøkiliga. Orðingin er metaforisk og merkir, at Pætur skal lata nakað av sær sjálvum, hann skal broyta nakað, sum hefur við kenslur at gera. Talan er um eina sálarliga tilgongd, men tann ógvusliga myndin vísir, at hon er trupul og pínufull. Boðskapurin hjá Tíkkirs soni er, at skal hann vinna kærleikan hjá gentuni, snýr tað seg ikki um at taka, men at geva. Somuleiðis er tað umráðandi at fara varliga fram, men gentan fer at vísa áhuga og venda aftur, tá ið hon kennir seg tryggja. Soleiðis málber hann seg ikki, tí tað ger kvæðið ikki, men sum víst í sitatínum omanfyri (ør. 34–39), hava ráðini tað lovaða úrslitið. Enn eina ferð nýtir kvæðið trítalslógina. Gentan nærkast fyrst og kannar støðuna, harnæst setir hon seg á knæið hjá Pæturi, og til seinast setir hon seg á bróstið á honum, t.e. hon fevnir hann.

Pætur hefur nú fingið tamarhald á sínum innaru úlvhundum og ment sínar kensluligar eginleikar. Við sálarfrøðini hjá Sigmund Freud kunnu vit siga, at hann hefur ment sítt ego, so at hann ikki longur er stýrdur av id'inum, t.e. aggressiónum og girnd, men hefur fingið javnvág í sína persónsmensku. Hann er við øðrum orðum farin gjøgnum ta neyðugu menningartilgongdina og er blivin vaksin. Nústani kann hann mæta gentuni sum rættur biðil, og lónina fær hann eisini alt fyri eitt. Tann styggi fuglurin skapast um til eina „stoltsjomfrúgvu“ (ør. 40).

Eisini í sjálvari málberingini ger kvæðið vart við, at Pætur hefur ymiskar síður. Hann verður nevndur Pætur í pørtunum, har hann fer ógvusliga og óbúgvíð fram, t.e. tá ið hann jagstrar hindina við úlvhundum, snarum og øks,

og tá ið hann er innilagstur hjá mammuni. Hinvegin verður sagt harra Pætur um hann, tá ið hann vísir sína menniskjansligu síðu og brúkar sítt skil, t.e. tá ið hann reiðir silkisong og í endanum, tá ið hann er komin til sættis við sínar truplu kenslur. At Tíkkirs sonur sigur harra Pætur við hann, kann benda sama veg, at hann er fólkaligur og skilagóður, men tað kann eisini merkja, at Pætur hevur hægri tign enn hann.

Í *The Types of the Medieval Ballad* hevur Hindar ríma frámerkið A16 við frágreiðingini „Girl transformed into hind and bird“. Týpan finst umframt í Føroyum eisini í Danmark, Noregi og Svøríki. Í tí donsku vísuni Jomfruen i fugleham (DgF 56c) skapar stjúkmamman gentuna um til ein náttargala, tí henni ikki dámar, at gentan „legte med roser og liljer“. Rósar og liljur er ein vanlig tropa í kvæðamáli, sum vit eitt nú kenna úr niðurlagnum til riddarakvæðið Harra Pætur og Elinborg. Myndin er tvíføld, hon umboðar við rósuni kærleika og seksualitet og við liljuni reinleika og sakloysi. Stjúkmamman góðtekur við øðrum orðum ikki, at gentan er um at gerast vaksin. Í Hindar rímu er tað eisini stjúkmamman, ið er upprunin til ta fløkjaligu støðuna. Gentan sigur við Pætur: „.../ hon vildi mær yndið banna“ (ør. 41), og tí skapti hon hana „í hindarlíki“ (ør. 42, 43).

Sambært orðabókini merkir ‘yndi’ ‘kærleiki’ og ‘yndisleiki’, og her snýr tað seg eyðsæð um tað fyrra. Ein roynd at tulka hetta kundi tí verið, at gentan hevur verið á veg út í eitt ástarsamband, sum ørindini 10 til 14 benda á, men sum mamman ikki hevur viljað góðtikið. Kanska heldur hon tey bæði vera ov ung og óbúgvín. Tey eru stýrd av kenslum og kropsligari trá og hava í hennara eygum mist vit og skil, hetta, sum er munurin millum menniskjað og djór-ið. Tað er náttúran, sum vaknar í gentuni, og í kvæðinum verður hetta ekster-naliserað, hon verður djór. Tó ikki eitt og hvørt djór, men ein mild og yndislig hind.

Kronologiskt má samanbresturin millum tær báðar hava verið aftan á, at mamman hevur varnast sambandið millum dótturina og Pætur (ør. 10–14), tí tað er tá, gentan verður umskapað. Fyrsta royndin hjá Pæturi at fáa fatur á hana aftur (ør. 4–9) fer sostatt fram aftaná teirra kærleiksfund (ør. 10–14) og ikki áðrenn.

Møðgurnar bresta sum sagt saman og deilast. Kanska er talan um eina stjúkmammu, men tað kann eisini hugsast, at tað er ein máti at lýsa støðuna uppá, tí ein mamma er ikki ill, og hon deilir ikki í kvæða- og ævintýrahevd. Hvussu er og ikki, so hevur uppgerðin verið rokmikil, tí tá ið pápin kemur heim, kennir hann ikki dóttur sína aftur (ør. 42–43):

Hon skapti meg í hindarlíki,
setti meg út á bakka,
faðir mín kom av skógvi heim,
hann beitti meg við sínar rakkar.

Hon skapti meg í hindarlíki,
setti meg út á vøll,
faðir kom av skógvi heim,
hann meinti, tað var eitt trøll.

Tulka vit hetta sálarfrøðiliga, kann tað merkja, at gentan skikkar sær ófanta-
liga, at hon er hysterisk í eygunum á pápanum, og at hann tí fer harðliga fram.
Tað verður hann ikki stjúkpápi av, tí sambært logikkinum í kvæðinum er gent-
an longu umskapað, í hansara eygum til eitt trøll, og tá er gamaní at senda
hundarnar eftir henni.

Men líkt er til, at gentan má geva mammu síni rætt. Tí eftir kærleiksmøtið
(ør. 10–14) fer hon fyríbils frá Pæturi og fer í bíðistøðu. Hansara óstortliga
framferð ræðir hana, hon gerst svinn, á kvæðamáli verður hon ein fuglur. Men
hon hevur víst honum, at hon elskar hann, tá ið hon gav honum teir tríggar
gullringarnar. Samstundis bað hon Gud vekja hann, t.e. fáa hann at gerast eitt
búgvíð, vaksið fólk. Men hetta tekur tíð. Pætur má ígjøgnum tvær miseydn-
aðar royndir at fanga hana við snildum og harðskapi, áðrenn hann er til reiðar
at taka ímóti ráðum, so hann triðju ferð verður førur fyri at brúka rætta fram-
ferð. Pætur eigur lykilin til at endurloysa ta gandaðu gentuna, og tað hendir í
somu løtu, sum hann broytir hugburð og møtir henni við hjartanum.

5. Niðurstøða

Hindar ríma er eitt náttúrukvæði í siðbundnum formi. Endurtøkur sum epana-
ørinði, isocolon og endurtøkur av ørindeildum eru sera kynstruga brúktar til
at skapa huglag og leggja áherðslu á kensluborin og dramatisk hæddarpunkt.
Innihaldsliga lýsir Hindar ríma menningargongdina hjá høvudspersóninum
Pæturi og endurloysnina hjá gentuni, sum ikki verður nevnd við navni. Eftir
aldrinum er Pætur giftingarførur, men greiningin av nøkrum høvudsmotivum
benda á, at hann sálarliga og menniskjansliga er óbúgvinn. Hann roynir tvær
ferðir til fánýtis at fanga hindina, t.e. ta gandaðu gentuna, men hann er harð-
ligur og sjálvsøkin í síni framferð og styggir hana frá sær. Hon skapar seg um
til ein fugl, men eisini triðju ferð ætlar Pætur at brúka harðskap. Hann er ikki

förur fyri at finna veg úr tronganum sjálvur, men sum vanligt í hesum tekstslagi kemur í hesi støðu ein hjálpari uppí við ráðum. Pætur fylgir ráðunum, og tí eydnast tann triðja royndin. Boðskapurin er, at vegurin til kærleikan er at lata burtur av sær sjálvum, ikki at taka.

Men ikki bara Pætur, eisini gentan fer gjøgnum eina broyting. Kvæðið sigur, at stjúkmamma skapar hana um til hind. Greiningin vísir, at tað kann skiljast soleiðis, at møðgurnar hava havt eina uppgærd, sum snýr seg um sambandið millum gentuna og Pætur. Gentan hevur leikað so í, er vorðin so frá sær sjálvari, at hon er vorðin djóralík. Hetta verður í kvæðinum eksternaliserað, og hon verður eitt djór. Ein mamma deilir ikki í kvæðum og ævintýrum, tí broytir hon samleika til stjúkmamma. Gentan er góð við Pætur, men hansara framferð ræðir hana. Hennara óttafullu kenslur verða eksternaliseraðar, og hon skapar seg um til ein fugl. Lykilin til endurløysnina liggur hjá Pæturi, og hon hendir í somu løtu, Pætur letur sítt hjarta upp.

Bókmentalisti

Andreassen, Eyðun 2014. *Ævintýr*. Fróðskapur: Tórshavn.

Andreassen, Petur 1988. *Skúvoyar søgu 1–2*. Snati: Forlagið Skúvoy

Clausen, Marianne (ritstj.). 2003. *Føroya kvæði. Corpus Carminum Færoensium VI. A*

Grundtvig, Sv. et Bloch, J. comparatum. Supplementum. Bd. VIII. Løgini. Stíðin:
Hoyvík.

Dahlerup, Pil 1998. *Dansk litteratur. Middelalder. 2. Verdslig litteratur*. København:
Gyldendal.

Hindar ríma, 134 A í *Føroya kvæði. Corpus Carminum Færoensium VI. A* Grundtvig,
Sv. Et Bloch, J. comparatum. Djurhuus, N. (ed.) 1972. Akademisk forlag:
København.

Høgh, Carsten 2002. *Eventyrleksikon*. Rosinante: København.

Jonsson, Bengt R., Solheim, Svale, Danielson, Eva (ritstj.). 1978. *The Types of the
Medieval Ballad*. Universitetsforlaget: Oslo-Bergen-Tromsø.

Lorenzen, Jørgen (ed.) 1978. *Folkeviser*. Dansk lærerforeningen: Gyldendal.

Kirsten Brix

Ph.d., lektari

Fjalsgøta 22

100 Tórshavn

Føroyar

Tlf. (00298) 315265

Fartlf. (00298) 515265

kirsten.brix@skulin.fo

Nynorsk under press

Folkerøystingar om opplæringspråk i bergensområdet på 2000-talet

Endre Brunstad

Summary

In Norway, nearly half of all referendums have been about which written language that should be applied in the primary school, Nynorsk or Bokmål. This article deals with four language referendums held in the 2000s in suburban and semiurban areas around Bergen. Traditionally, Nynorsk has been the school language of these areas. However, during the last decades, in a social context characterized by demographic changes, mobility and urbanization, Bokmål has attained a more prominent place.

The article aims at exploring how notions of language, place and identity were interconnected in the language discussion connected to the referendums. We find differences between at the one hand emotional arguments associated with the place as a 'sense of place', and at the other hand, arguments and practice associated with the place as a context for social interaction – as a 'locale'. The study indicates that emotional arguments on identity could not triumph the power of local social interaction. Finally, the article discusses conditions for local language policy with reference to changes within the Norwegian Education Act. More prominence has been given to individual rights for parents, and language referendums seem to be less important. This creates new challenges, especially for those working for the promotion of Nynorsk.

The main sources for this article are a) data from the local referendums, b) newspaper articles, c) media sources from the monitoring service of Atekst, d) data from the Norwegian Directorate for Education and Training, e) data from Statistics Norway, f) material from The Norwegian Language Society ('Noregs Mållag').

1. Innleiing

I den norske språkstriden spelar lokale folkerøystingar ei sentral rolle. I perioden etter 1965 har det vore arrangert om lag 400 lokale språkrøystingar der innbyggjarane har teke stilling til kva dei meiner skal vere opplæringspråket ved ein skule, nynorsk eller bokmål. Språkrøystingane utgjer om lag halvparten av alle former for folkerøystingar i landet (jf. Adamiak, 2001), og er såleis

ein viktig del av lokaldemokratiet. Dei utgjer òg ei interessant kjelde for å forstå språkpolitikk og språkhaldningar i Noreg.

Fram til 1945 handla språkrøystingane i hovudsak om ein skulle innføre nynorsk på bokmålsskular. I dei siste 50 åra har røystingane gått i motsett lei. Det er nynorsken som er vorten utfordra av bokmålet.

Resultatet av ei språkrøysting kan føre til ei radikal endring av den språkpolitiske profilen til eit lokalsamfunn. Dersom t.d. nynorsken tapar, er det tale om eit kollektivt språkskifte frå nynorsk til bokmål i skulen. Sidan mykje står på spel vil det ved språkrøystingar normalt vere *språkstrid*.

I denne artikkelen skal vi gå nærmare inn på språkstriden ved fire språkrøystingar på 2000-talet.¹ I alle desse tilfella var det nynorsken som vart utfordra. To av røystingane føregjekk i eit forstadsområde i Bergen kommune, i bydelen Åsane, våren 2003. Dei to andre røystingane fann stad rett utanfor Bergen, i Askøy kommune, hausten 2003. Medan resultatet i Åsane vart bokmål, vart det på Askøy nynorsk.

Kvifor vart det så ulike resultat? Både i Åsane og på Askøy har demografisk utvikling og urbanisering endra lokalsamfunna, og gjort konkurransevilkåra for nynorsken vanskelege. Artikkelen vil fokusere på språksosiologiske føresetnader for røystingane, på organiseringa og på språkopfatningane som kom til uttrykk gjennom språkstriden. Artikkelen vil òg kort diskutere vilkåra for språkrøystingar i tida framover. Vilråra har i løpet av dei siste åra endra seg ved at foreldra har fått meir makt til å avgjere kva for opplæringspråk barna skal ha, medan det kollektive aspektet som folkerøystingar og språkstriden representerer, er vorte mindre viktig.

Hovudkjeldene for artikkelen er folkerøystingsresultata og det som skjedde rundt røystingane i Åsane og på Askøy. Det var eit offentleg ordsifte i lokalpresse, regionalpresse og radio som i hovudsak er registrert gjennom søkjemotoren *Atekst*. Artikkelen har òg nytte av offentleg talmateriale henta frå *Grunnskolen informasjonssystem* (jf. <https://gsi.udir.no>) og Statistisk sentralbyrå (www.ssb.no). Røysterresultat er henta frå *Språkfakta 2015* (Grepstad, 2015) og årsmeldingar til Noregs Mållag.

i Forfattaren var leiar i Noregs Mållag i 2003–2005, men har lagt vinn på å vere så upartisk som råd er i denne artikkelen. Føremålet er i alle tilfelle ikkje å argumentere for det eine eller andre synet, men å få ei djupare forståing av språksosiologiske prosessar, basert på opne kjelder.

2. Bakgrunn: Nynorsken under press

For å forstå den overordna bakgrunnen for språkrøystingane høver det å skissere nokre generelle utfordringar knytte til statusutviklinga for nynorsken.

Når nynorsken dei siste 50 åra har vore pressa i skulen, har òg prosentdelen av nynorskelevar gått ned. Tal frå Statistisk sentralbyrå viser at i 2016 var det om lag 12 prosent av elevane i grunnskulen i Noreg som brukte nynorsk, medan det i 2006 var 14 prosent, i 2000 var det 15 prosent og i 1990 17 prosent (jf. ssb.no).

Eit nøkkelord for denne utviklinga er demografi. Folkeauken i Noreg har nemleg vore sterkast i bokmålsområde som t.d. Oslo, Bergen og Stavanger, og dermed har tilgangen på bokmålslevar vore større enn tilgangen på nynorskelevar. Eit anna nøkkelord er urbanisering. Nynorsken har aldri fått reell innpass i byane, og når byane veks og ekspanderer i omlandet, vert nynorsken utfordra. Slik har tilfellet vore i dei språksamfunna vi ser på i denne artikkelen. Det er her tale om tradisjonelt rurale område med nynorsktradisjonar som i løpet av dei siste tiåra er vortne omdefinerte som lokalsamfunn, og i dag framstår som semi-urbane forstadsområde med *hybride* identitetar.

I dei lokalsamfunna som vi skal sjå nærmare på har Bergen by vore ei drivkraft for bokmålet. Rett nok er Bergen òg ein by der målrørsla organiserte seg tidleg og sterkt med Vestmannalaget (1868), Bondeungdomslaget Ervingen (1900) og Bondeungdomslaget i Bergen (1909). I ein periode rekrutterte òg Vestmannalaget byfolk frå borgarskapet som medlemmer. Over tid har likevel ikkje nynorsken fått innpass som opplæringspråk i Bergen. Når byen etter kvart voks ut av grensene sine, og bergensarar flytta ut til grannekommunar som Fana og Åsane, følgde bokmålet med. Inkorporeringa av nabokommunar som Åsane, Fana og Arna i Bergen har ført med seg ein generell overgang frå nynorsk til bokmål. Sidan 1965 har ein hatt overgang ved desse skulane i Bergen kommune: Skeie (1966), Hjeltestad (1983), Kaland (1983), Krokeide (1983), Mjølkeråen (1983), Søreide (1983), Haukås (1992), Liland (2000) og Nordvik (2001) før Kyrkjekrinsen og Hordvik gjekk over i 2003. I Hordaland fylke har det i perioden etter 1965 vore 31 folkerøystingar om opplæringspråk, og 20 av dei har vore i det som i dag utgjer Bergen kommune, medan dei andre har kome i nabokommunar til Bergen.

Det bør samtidig understrekast at den allmenne situasjonen for nynorsken i landet som heilskap er samansett. Ein ser t.d. at det frå 2015 til 2016 skjedde

ein liten auke på 160 i talet på nynorskelevar i Noreg, ein auke som skuldast at talet på elevar i nynorskområdet gjekk opp. Vel så interessant er det at *utanfor* skulen ser bruken av nynorsk ikkje ut til å gå ned. Meiningsmålingar dei siste tiåra peikar faktisk på ein viss framgang: Eit representativt utval av personar over 15 har ved fleire meiningsmålingar fått spørsmål om dei bruker nynorsk privat, og blant dei som bruker både nynorsk og bokmål privat er tala 12,4% prosent i 1995, 13,8% i 2000, 14,2% i 2002, 13% i 2005 og 14,1% i 2015 (jf. Grepstad, 2015, pkt. 3.4). Det siste prosenttalet vil svare til over 690 000 nynorskbrukarar. Sjølv om ein skal vere varsam med å ta tala i slike meiningsmålingar heilt bokstavleg, er tendensen interessant. Det må òg nemnast at den posisjonen nynorsken har fått på Vestlandet er med på å gi ei institusjonell sikring av skriftspråket, t.d. når Hordaland og Sogn og Fjordane fylke slår seg saman med nynorsk som administrasjonsspråk, og når Høgskolen i Bergen slår seg saman med to andre høgskular og får nynorsk som administrasjonsspråk (jf. www.hvl.no).

Desse faktorane underslår likevel ikkje at nynorskbrukarane opplever eit språkpress (jf. St.meld. nr. 35, 2007–2008, kp. 5 og kp. 9.1, Proba, 2014). Det språksosiologiske grunnlaget for det er at tilhøvet mellom nynorsk og bokmål ikkje er likeverdig. Nynorsken vert mindre brukt enn bokmålet, og mindretalsposisjonen gjer det lettare å ignorere nynorsken. I tillegg kjem spørsmålet om makt og hegemoni. Nynorsken manglar innpass i viktige maktgrupper og språkbruksdomene som t.d. økonomi, teknologi og kommersiell populærkultur. Desse domena har gjennom samfunnsposisjonen sin fått hegemoni til å definere kva som er “nyttig” og “unyttig”, og når nynorsken ikkje har fått plass der, vert han stempla som “unyttig”, i motsetnad til fleirtalsspråket (bokmål). At denne oppfatninga var til stades føreåt språkrøystingane i 2003, ser vi på reaksjonen hos ein av foreldra i Åsane:

- Ungane kunne like gjerne ha lært svensk, det hadde i det minste vore nyttig. Nynorsk er ikkje nyttig, seier Øystein Lund. (BT 27.04.2002.)

Instrumentalismen overfor nynorsken forplantar seg vidare i skulesystemet, og er med på å forklare bl.a. motstanden mot obligatorisk sidemålsopplæring i skulen. Den kan òg sjåast på som ei mogleg forklaring på ei anna utfordring for nynorsken, nemleg det individuelle språkskiftet frå nynorsk til bokmål blant skuleelevar, særleg ved overgangen frå ungdomsskule til vidaregåande og ved overgangen frå barneskule til ungdomsskule (jf. Garthus et al., 2009; Özerk & Todal, 2013).

Både det individuelle og det kollektive språkskiftet frå nynorsk til bokmål ser ut til å følgje den retninga Einar Haugen (1953: 370–371) skildra for språkskifte ved språkpress: $A > Ab > AB > aB > B$. (A/a står her for mindretalsspråket, medan B/b står for majoritetsspråket.)

3. Folkerøystingar om opplæringspråk

Utgangspunktet for ordninga med språkrøystingar er at det er kommunen som avgjer om ein skule skal ha nynorsk eller bokmål som opplæringspråk (*hovudmål* i norsk terminologi). Dersom kommunen vil endre hovudmålet ved ein skule, er ein lovpålagt å ha ei rådgivande folkerøysting.

Det har vore halde om lag 3000 folkerøystingar om opplæringspråk sidan 1892 (Grepstad 2015, kp. 6.1). Resultatet av røystingane har etter 1985 formelt sett vore rådgivande for kommunen (jf. Bjørklund, 2004: 69). I 90 prosent av tilfella er det endelege vedtaket gjort i samsvar med det som fleirtalet vedtok (Søberg, 2005). Dei gjeldande reglane for folkerøystingar om opplæringspråk er fastsette i Opplæringslova (§ 2–5) og i forskrifter til lova (Kp. 9). Vilkår for å halde ei folkerøysting er at fleirtalet i kommunestyret eller minst $\frac{1}{4}$ av dei røysteføre i ein skulekrins krev det. I tillegg må ein halde røysting ved samanlågning av skular med ulike hovudmål.

Dei som kan røyste under språkrøystingar er alle dei med allmenn røysterett som bur i området til den aktuelle skulen. I tillegg har foreldre til elevar på skulen røysterett, uavhengig av kvar dei bur. Ein trong ikkje å ha barn på skulen. Argumentet for den allmenne røysteretten er at val av opplæringspråk for ein skule er eit kulturpolitisk spørsmål som er relevant for heile lokalsamfunnet, og ikkje berre eit individuelt val for dei som har barn på skulen (jf. Bjørhusdal, 2014: 419–420). Som vi skal kome nærmare inn på, er likevel det kulturpolitiske aspektet vorte svekt dei siste åra på grunn av liberalisering av retten til språklege parallellklassar.

På barnetrinnet, dvs. frå 1.–7. skuletrinnet, må eleven normalt ha det same opplæringspråket som er definert for skulen. (På ungdomstrinnet, dvs. frå 8.–10. skuletrinnet, vel eleven sjølv kva *hovudmål* han eller ho vil bruke). Der er nokre unntak frå desse retningslinene, og det viktigaste er ordninga med språklege parallellklassar. Barnet går då i ein klasse med eit anna opplæringspråk enn det som er hovudmålet ved skulen. Retten til språkleg parallellklasse føreset at foreldra til minst ti elevar på eit årssteg krev det. Rundt 7000 elevar hadde slik opplæring i 2016, dei fleste bokmålelevar ved nynorskskular (jf. GSI 2016). Parallellklasseordninga gjer at mange som ønskjer eit anna

opplæringspråk for barna sine får viljen sin på ein pragmatisk måte, og ein får færre språkrøystingar. Tidlegare var det eit atterhald om at det måtte vere igjen ti elevar i årstrinnet som følgde det offisielle opplæringspråket ved skulen (jf. § 2–5, fjerde leddet, i Opplæringslova). Det atterhaldet bidrog til at det vart røystingar i Åsane og på Askøy i 2003 (jf. nedanfor). At talet på elevar som går i språklege parallellklassar vert høgare enn talet på elevar som følgjer hovudmålet på skulen, er elles ein indikator på at språksituasjonen er pressa, og at det på sikt kan kome ei språkrøysting. I Kyrkjekrinsen var det eit slikt bokmålsfleirtal blant elevane frå målingane hos GSI starta i 1992, medan det i Hordvik vart bokmålsfleirtal så seint som i 2001 (jf. gsi.udir.no).

Dersom foreldra ikkje får etablert språkleg parallellklasse kan dei etter Opplæringslova krevje at lærebøkene til barna deira er på anten nynorsk eller bokmål. Uformelle tilbakemeldingar frå rektorar i kommunar rundt Bergen kan tyde på at denne framgangsmåten har vore nytta for å demme opp for parallellklassar eller folkerøystingar (jf. personleg kontakt). Det finst ikkje tal på omfanget av denne framgangsmåten.

4. Ei oversikt over dei siste språkrøystingane i granskingsområdet

Tabellen nedanfor viser språkrøystingar som har vore i bydelen Åsane i løpet av dei siste tiåra knytte til skulekrinsane Hordvik, Kyrkjekrinsen og Haukås. Den sistnemnde skulekrinsen vert ikkje handsama i denne studien, men den ligg mellom Kyrkjekrinsen og Hordvik, og følgjer dei same utviklingstrekk.

Fig. 1. Språkrøystingar i Åsane

År	Skulekrins	Røyster for nynorsk	Røyster for bokmål	Resultat
1983	Haukås	75 (63%)	44 (37%)	Nynorsk
1983	Hordvik	61 (52,6%)	55 (47,4%)	Nynorsk
1991	Haukås	155	288	Ugyldig
1992	Haukås	129 (28,9%)	317 (71,1%)	Bokmål

1993	Kyrkjekrinsen	211 (64,9%)	114 (35,1%)	Nynorsk
2003	Kyrkjekrinsen	223 (49,9%)	224 (50,1%)	Bokmål
2003	Hordvik	279 (48,8%)	293 (51,2%)	Bokmål

Som vi ser i tabellen var det arrangert fleire røystingar før det til slutt vart fleirtal for bokmål. Det er òg typisk. (Reglane tilseier at det må gå fem år mellom kvar røysting, for å unngå altfor mange omkampar.)

Vi ser vidare at det for Hordvik og Kyrkjekrinsen var fåe røyster i forskjell i 2003. I Kyrkjekrinsen var der ein forskjell på berre ei (1) røyst av 447 røyster totalt, medan det i Hordvik var tale om 14 røyster av totalt 572 røyster.

I Askøy kommune var det røystingar i utkantområde på 1960-talet som enda med bokmålsresultat (Hanøy i 1965 og Ramsøy i 1969). På 2000-talet fekk ein desse røystingane, jf. tabellen nedanfor:

Fig. 2. Språkrøystingar på Askøy

Dato	Skule	Kommune	Røysteføre	Nynorsk-røyster	Bokmåls-røyster	Resultat
15.09.2003	Fauskan-ger	Askøy	1398	516 58,2%	371 (41,8%)	Nynorsk
15.09.2003	Træet	Askøy	704	267 63,0%	157 (37%)	Nynorsk
31.05.2010	Fauskan-ger	Askøy	690	105 (52,2%)	96 (47,8%)	Nynorsk
31.05.2010	Træet	Askøy	949	130 (61,9%)	80 (38,1%)	Nynorsk

Som vist på tabellen har alle språkrøystingane her enda med nynorsk som resultat.

Kvifor vart det så bokmål i Åsane, medan det vart nynorsk på Askøy? For å seie noko om det, skal vi gå gjennom dei to områda kvar for seg først.

5. Åsane 2003

5.1 Lokalsamfunnet

Kyrkjekrinsen skole og Hordvik skule ligg ca. 8 km. frå kvarandre. Bydelen dei tilhøyrrer, Åsane, ligg nord i Bergen, og var fram til 1971 eigen kommune. På 1960-talet vart Åsane kommune meir og meir integrert i Bergen, med monaleg innflytting. Det var likevel etter kommunesamanslåinga med Bergen at folketalet i Åsane verkeleg tok av, frå om lag 19.000 i 1971 til nesten 38.000 innbyggjarar i 2003 og om lag 39.000 innbyggjarar i 2016.

Bydelen er kjenneteikna av fleire større kjøpesenter, bl.a. IKEA. I tillegg kjem rekkjehus, lågblokker og einebustader. Bydelen er delt av europavegane E39 og E18 som skjer seg gjennom landskapet, og transporten i Åsane skjer i stor grad med bil. Det tettast utbygde kjøpesenterområdet, Midtbygda, var fram til 1971 jordbruks- og myrområde, med eit typisk bygdepreg. Frå 1971 og fram til i dag har det skjedd dramatiske omveltingar der storbyen kom til Åsane. Det vart etablert ein forstad på heilt andre premissar enn dei som galdt for det gamle bygdesamfunnet, og det var i praksis dei private utbyggarane som bestemte utviklingsmønsteret (jf. Roald, 2010:221).

Veksten i folketal i Åsane korrelerer med nedgang for nynorsk som opplæringspråk. I Åsane var det 75% nynorsk i skulen i 1950 (jf. Grepstad, 2015:8.14). Ved kommunesamanslåinga i 1971 var nynorskdelen minka til 23%. Før røystingane i 2003 var det i 2000 ein nynorskdell på 5,9%, medan den minka til 2,6% i 2012. Alt i alt er det tale om ein dramatisk reduksjon for nynorsken.

Kyrkjekrinsen skole ligg i Midtbygda, og er sentrumsskulen i Åsane. Ved folkerøystinga i 2003 var der til saman 419 elevar både på barnetrinnet (249 elevar) og ungdomstrinnet (166 elevar). Av desse var det 169 nynorskelevar og 250 bokmålelevar, på barnetrinnet var det 99 nynorskelevar og 147 bokmålelevar. Bokmålelevane var såleis i fleirtal. Det var likevel ikkje eit urimeleg høgt bokmålsfleirtal, og statusen som nynorskskule var ikkje truga så lenge ordninga med parallellklassar fungerte. Statusen vart derimot utfordra i 2002, på same måten som i 1993. I 1993 var det i utgangspunktet berre seks elevar som etter foreldra sitt ønske skulle byrje i nynorskklasse. Dermed var nynorskklassen for liten til at ein kunne krevje parallellklasse på bokmål. Reglane i Opplæringslova tilsa at det måtte vere att ti elevar på klassetrinnet med hovudmålet på skulen. I og med at det mangla fire nynorskelevar vart resultatet at alle elevane, også dei som foreldra ønskte bokmål for, måtte få nynorsk som opplæringspråk. Reaksjonane i 1993 var sterke, og nokre

foreldre heldt òg ungane sine heime frå skulen ein periode som ei form for *språk-streik*. *Bergens Tidende* rapporterte om “6-åringar i språk-krig” (BT 07.05.1993). Misnøya med ordninga resulterte i krav om folkerøysting det året, ei røysting som derimot nynorsken vann med 211 røyster (64,9%) mot 114 (35,1%).

5.2 *Språkrøystinga*

I 2002 låg det ved Kyrkjekrinsen skole an til at det berre skulle starte ni elev-ar med nynorsk som opplæringspråk, medan 27 skulle byrje med bokmål. Sidan ein mangla den eine nynorskeleven for å få ti elev-ar, ville resultatet etter Opplæringslova verte at *alle* elevane skulle ha nynorsk som opplæringspråk. Dette aspektet vekte igjen sterke reaksjonar og harme blant foreldre som ville ha bokmål. Det vart jamvel teke opp som politisk spørsmål i Stortinget (Stortinget 2002).

Ved Hordvik skule hadde ein tilsvarande utvikling som ved Kyrkjekrinsen. Det var heller ikkje der så mange som ti nynorskelevar i 2002, og det førte til at alle dei 33 elevane fekk nynorsk som opplæringspråk. Utgangspunktet i Hordvik var litt annleis. Medan Kyrkjekrinsen skole ligg nær kjøpesenter, kyrkje, idrettsanlegg etc. i Åsane, og har vore utsett for bokmålspress gjennom fleire år, ligg Hordvik heilt nord på neset ved Nordhordlandsbrua. Busetnaden er prega av nyare småbustader bygde dei siste tiåra, og skulen hadde nynorskfleirtal blant elevane heilt fram til 2000 (135 nynorskelevar og 109 bokmålslevar) frå 1.–7. årssteget. Når det først bikka over til eit bokmålsfleirtal i 2001, gjekk det derimot ganske fort til røystinga i 2003.

Bydelspolitikarane i Åsane gjekk først imot å ha folkerøysting om språket, men etter kvart snudde partia Høgre og Arbeidarpartiet, og 6. mai 2003 gjekk dei inn for å ha folkerøysting ved Kyrkjekrinsen og Hordvik. Den skulle vere vel ein månad seinare, 16. juni. Sjølv om spørsmålet om røysting hadde vorte lufta alt i 2002, var det knapp tid til valkamp.

Foreldre som ønskte bokmål var lite frampå i det offentlege ordskiftet. Dei snakka seg imellom, som foreldre til barn som skulle byrje på skulen, dvs. at det var uformell kontakt og ikkje organisert aktivisme hos dei som ønskte bokmål. Ein liten organisasjon, Bokmålsforbundet, engasjerte seg gjennom talsmannen Arve Waage, men vedkomande var ikkje engasjert av foreldra eller andre. Den mest utoverretta talsmannen for bokmål var leiaren for bydelsutvalet i Åsane, Arve Blommedal (frå Framstegspartiet).

Noregs Mållag sentralt engasjerte skulelæraren sin til å hjelpe det lokale mållaget og andre aktivistar i lokalt arbeid. Målfolket gjekk gjennom

manntalslister over kven som var røysteføre. Nokre titals aktivistar tok telefonkontakt med folk ein meinte det var grunn til å tru ville røyste nynorsk, og somme gjekk òg på dørbesøk til ein del av dei. Målsetnaden var å mobilisere til valdeltaking. Tidsaspektet var derimot ein kritisk faktor, og ein var ikkje så godt organisert lokalt (jf. Noregs Mållag 2004). Det var ungdomslaget i Åsane som stod for mykje av nynorskarbeidet under røystinga i Kyrkjekrinsen i 1993, men tilfanget av folk derifrå var ikkje like sterkt i 2003. I Hordvik hadde ein del av dei som deltok bakgrunn i bedehusmiljøet, og bedehuset var òg åstad for dugnadsmøte der.

Det var ingen folkemøte i Åsane om røystinga, men det var fleire avisinnlegg, avisartiklar og radiodebattar i NRK Hordaland. Fylkesmållaget produserte òg flygeblad for Hordvik og for Kyrkjekrinsen med bilete av foreldre og barn på framsida og argument for nynorsk på baksida.

At det vart eit så knapt fleirtal for bokmål i Kyrkjekrinsen, overraska fleire; her hadde nemleg bokmålspresset vore sterkt gjennom fleire år. At det vart bokmål i Hordvik, var kanskje meir sviande for målfolk.

Det vart etter valet klaga på sjølve gjennomføringa av valet, bl.a. fordi det kom rapportar om at eldre veljarar vart avviste fordi dei ikkje hadde hatt med seg legitimasjon (Bergen kommune hadde dette året skjerpa krava til legitimasjon), og tillegg mangla 18-åringar i manntalslistene (BT 20.06.2003.). Denne klaga vart avvist både av bydelstyret og av Fylkesmannen seinare. I bydelstyret meinte mindretalet at resultatet frå røystinga ikkje var tydeleg nok til å gjere eit formelt språkskifte, og at dei ville ha ny folkerøysting i samband med kommunevalet nokre månader seinare (jf. BA 2003). Ei slik tolking ville ikkje ha vore urimeleg på bakgrunn av rettspraksisen ved ein del andre folkerøystingar (jf. Sjøberg 2005). Representantane frå SV, KrF, Venstre og Raud Valallianse gjekk inn for ei utsetjing, men Frp, Høgre og Arbeidarpartiet sikra fleirtal for å godkjenne resultatet av folkerøystinga på bydelstyremøtet 25. juni (BA 2003).

5.3 Argumentasjon i ordskiftet

I det offentlege ordskiftet vart det frå Mållaget argumentert med at nynorsken både var eit urbant språk og at det hørde til den lokale kulturen og den lokale tradisjonen som var knytt til Åsane. Ein prøvde med andre ord å ri to hestar i argumentasjonen: tilknyttinga til Bergen og urbaniteten, og det særeigne og ikkje-urbane ved Åsane. Det var òg vist til læringsmessige fordelar ved å ha nynorsk, at ein då tileigna seg betre både nynorsk og bokmål, og at ein hadde fleire fordelar når det galdt å lære seg språk. Mållaget peikte på nynorsk som

eit funksjonelt språk – at det var arbeidsplassar med krav om nynorsk, at data-program kom på nynorsk og at fleire bedrifter marknadsførte seg på nynorsk. Det positive ved språkleg mangfald i Bergen vart òg framheva.

Lokale tilhengjarar av nynorsken framheva at nynorsk var ein del av den lokale kulturen, og at folk som levde i Åsane var “strilar”, ikkje bergensarar. Opposisjonen til bergensarar vart framheva i fleire samanhengar. I tillegg kom argumentet om at nynorskbrukarane var i området først, nærmast som ei etnisk-geografisk markering. Snorre Sandemose formulerte det slik:

Åsane, som har vore ei bygd heilt sidan tidas morgon og like til 1973, er ein bydel for innbarka strilar, og for innflytta byfolk. Alle i Åsane bydel kan leve i harmoni saman med nynorsk som offisielt skulemål. Vert derimot desse to skulane bokmåls-skular, ville det vere eit ran av strilane sin identitet. Difor vonar eg at denne folkerøystinga ikkje ender med at Kyrkjekrinsen- og Hordvik skole vert bokmåls-skular. Det ville vere frekt å påtvinge bokmål til dei som trass alt kom fyrst til staden, jamvel om dei er i undertal i dag. (Sandemose, BT 2003.)

På flygebladet vart det vist til at dei som lærer nynorsk frå starten vert flinke i både nynorsk og bokmål, at nynorsken har ein sterk posisjon i Hordaland, at ulike medium bruker meir nynorsk enn tidlegare, at det har kome nynorsk-klassar i Bergen sentrum, og at mange forfattarar skriv på nynorsk. Det var òg prinsipielle argument for at nynorsken byggjer på språkhistoria og talemålet til alle i landet, medan bokmålet byggjer på dansk og dansk-norsk tale i hovudstaden. Det vert òg vist til at nynorsk er “ein viktig del av identiteten og kulturen vår her i Åsane”.

Eitt av fåe døme på lesarinnlegg frå bokmålsforeldre var signaturen “Hordvik-mor til 2 som sliter med nynorsken”. At skribenten ville vere anonym, indikerer at ho ikkje ønskte å gå inn i eit ordskifte. Ho meinte det var udemokratisk at fleirtalet av foreldra og barna vart “tvangpålagt nynorsk”. Ho tykte vidare at ord i nynorsken verka framande, og gjorde at barna sleit med lesing. Her viste ho både til “fagfolkene” og til eigne barn:

Samtidig som fagfolkene fortvilet påpeker at norske elever blir stadig dårlegere til å lese skal alle 6-åringene ved Hordvik skole påtvinges å lære og lese på en målform som ikke er naturlig for de fleste av dem og som inneholder en rekke ord de ikke engang forstår og langt mindre klarer å uttale. Etter å daglig måtte bivåne hvordan ens barn har slitt for å komme seg gjennom leseleksen på nynorsk frustrerer det å igjen måtte sende et barn inn i skolen vel vitende at han kommer til å streve på samme måte.

Ho stilte spørsmål ved synspunkt som hadde vore oppe i ordsiftet, t.d. tilhøvet mellom nynorsk og lokal identitet: “Må man snakke nynorsk for å ta vare på bygdekulturen?”. I tillegg kom ho med generelle karakteristikkar av nynorsken og bokmålet som tyder på at ho meiner den ikkje høyrer heime i Bergen: “Det er da vitterlig bokmål som er riksmål, er det ikke?”

Andre som argumenterte for bokmål kom med generelle karakteristikkar av at det var språket for fortida, dvs. upassande for det moderne samfunnslivet. Byrådsleiaren i Åsane, Arvid Blommedal (FrP), hadde sjølv barn i nynorskklasse på Kyrkjekrinsen skole, men meinte at nynorsk var unaturleg i ein bykommune som Bergen, medan det var naturleg i bygdene utanfor Bergen.

Som du høyrer er eg frå Radøy, tjukkaste nynorskland. Og viss eg budde på Radøy eller Osterøy, ville eg ha kjempa for nynorsk. Der er det naturleg, seier Blommedal (sic!) på telefon. – Men nynorsk er ikkje naturleg i Åsane, Norges største bydel. Tal dialekt, skriv bokmål, seier eg. Det er naturleg i Åsane! (BT 27.04.2002.)

6. Askøy 2003

Dei to skulane Fauskanger og Træet er baa plasserte nord på Askøy, eit godt stykke frå kommunesenteret og dei meir tettbygde stroka i øykommunen.

Askøy kommune er saman med Bergen dei to kommunane i Hordaland som er såkalla språkleg nøytrale. I praksis bruker dei då bokmål som administrasjonsspråk, og gir ikkje spesiell støtte for eller merksemd knytt til nynorsken, slik ein nynorskkommune kan gjere. Dette understrekar òg tette band til Bergen, og desse banda vart endå tettare då øya vart brufast med Bergen i 1993. Folketalet var rundt 20.000 i 2003, og det har då vakse frå 18.631 i 1990, 19.727 i 2000 og 25.000 i 2010. Det er stor innflytting med mange barnefamiliar i kommunen. Dei er tiltrekte av nærleik til sjøen, tomter med sol og utsikt, og særleg nord på øya får ein større hus og tomter for pengane enn kva tilfellet er sør på øya og i Bergen.

På Træet skole var det i 2003 103 elevar (alle med nynorsk etter GSI), medan elevtalet ved Fauskanger var 176 (124 nynorsk og 62 bokmål). Utgangspunktet for røystinga var som i Åsane at det mangla nynorskelevar til å halde oppe nynorskklassen, og dermed var det ikkje heimel til parallellklasse på bokmål. Foreldreutvalet ved Fauskanger tok initiativ til ei folkerøysting, og samla inn tilstrekkeleg med underskrifter til at det kunne haldast. I Askøy heldt ein folkerøystinga på same dag som kommune- og fylkestingsvalet.

På Askøy var det lokale mållaget godt førebudd, og fekk òg hjelp frå Noregs Mållag. Ein fekk manntalslistene tidleg, organiserte telefonkontakt og gjekk til dør-til-dør-aksjon. Medan ein i Åsane kontakta dei som ein trudde var sympatisørar, gjekk ein i utgangspunktet i kontakt med alle røysteføre på Askøy. Mållaget var òg aktiv i lokale medium, særleg i lokalavisa *Askøyværingen*, og det var òg organisert eit folkemøte om saka. Mållaget fekk òg leiarene i alle dei politiske partia i kommunen til å skrive under eit flygeblad der dei støtta nynorsk som skulemål ved Træet og Fauskanger. Også ordføraren frå FrP, Knut Hanselmann, skreiv under. For å få det til, spela det lokale arbeidet åt folk på staden ei avgjerande rolle.

Temperaturen i ordskiftet var intens. Leiaren i det lokale mållaget, Einar Ådland, skreiv i lokalavisa i juli 2003 om at dei som stod for “det meiningslause framlegget å byta ut nynorsk med bokmål”, ikkje var “lite frekke”, at dei dreiv med “kulturimperialisme”. Med allusjonar til innvandringsdebatten jamførte han trongen for å integrere innflytta bergensarar med trongen for å gi asylsøkjjararar god norskopplæring:

Det er like viktig at bergenske innflyttarar til nordre Askøy går gjennom grundige kurs i norsk, lokal kulturkunnskap og folkeskikk for innflyttarar. På det viset kan me vonleg sikra at dei kan bli integrerte i den nordre delen av kommunen og dermed på litt lengre sikt gje konstruktive bidrag til lokalmiljøet. (Ådland, 2003.)

Tilsvarande kom aktivisten Terje Fromreide med retoriske spørsmål til leiaren i foreldreutvalet (FAU) ved den eine skulen: “Med kva rett har leiaren i Fauskanger barne- og ungdomsskule, og hennar medsamansvorne, til å undergrava vårt språk, historie, ja, vår identitet.” (*Askøyværingen* 04.08.2003.) Desse utsegnene var fargerike, og det er uklårt om dei eigentleg tente saka si. Det vesentlege er at mykje av argumentasjonen for nynorsk var knytt til den lokale kulturen, at nynorsken var med på å markere opposisjon til Bergen, at nynorsken var ei støtte til den lokale dialekten, og at der dessutan var pedagogiske fordelar med nynorsken. (Jf. Atekst.) Noregs Mållag laga eit flygeblad etter same mønster som det som var laga for Åsane, med tilsvarande argument som var nytta der.

Den som var leiar for FAU, Elin Fauske, fortel i eit intervju med lokalavisa i 2010 at ho personleg var for nynorsk. Ho hadde til og med flytta til området fordi ho ville ha nynorskopplæring for barna sine, men måtte paradoksalt nok fronte bokmålet på vegner av FAU (jf. *Askøyværingen* 2010). Hennar namn stod såleis på ein løpeseddel der det vart argumentert for bokmål. I

løpeseddelen vart det særleg vist til at nynorsk var vanskeleg, at nynorske ord var vanskelege, at lærarar hadde problem med nynorsken. I tillegg vart fleirtalsargumentet brukt: Dei aller fleste brukte bokmål, i media dominerte bokmål, og det var mest fornuftig å velje fleirtalsspråket. Samtidig var *lokal kultur* eit plussargument som fleire ønskte å bruke, bl.a. stod slagordet “striler for bokmål” utanfor eit vallokale.

I årsmeldinga for Noregs Mållag 2003–2004 vert det reflektert over kvifor ein vann røystingane på Askøy, men tapte i Åsane, og ein peikar på organiseringa:

Årsake til sigeren på Askøy og tapet i Åsane var fyrst og fremst organiseringa. På Askøy gjennomførde dei det viktigaste tiltaket; beinveges kontakt med dei røysteføre (dørvitjingar). På båd stadene vart det organisert plakatbukkar, lesarbrev, telefonkontakt med røysteføre, produksjon og spreiding av flotte flygeblad og samarbeid med andre lag og organisasjonar. På Askøy heldt òg kommunen eige folkemøte. Det er sannsynleg at nynorsken hadde vunne i Åsane dersom nynorskfolket hadde organisert dørvitjing, og denne røynsla vert viktig for røystingar som kjem frametter. (Noregs Mållag 2004:7–8.)

Sjølv om organiseringa gjerne var meir effektiv på Askøy, er det òg rimeleg å peike på meir grunnleggjande sosiologiske skilnader mellom lokalsamfunna. Desse skilnadene gjorde det meir slagkraftig å argumentere for nynorsk som element i den lokale identiteten på Askøy enn kva tilfellet var for Åsane. Dessutan var språkpresset sterkare i Åsane. På mange måtar var det godt gjort å halde på Kyrkjekrinsen som nynorskskule heilt fram til 2003.

7. Ikonisering og staddimensjon

Uttrykket *ikonisering* er relevant for å forstå dei stereotypiane som vart etablerte i språkstriden rundt nynorsk og bokmål i Åsane. Eit *ikon* er i religiøs forstand eit kultbilde som skal fange det essensielle ved ein helgen. I semiotikken er *ikonisering* brukt om korleis ein tildeler noko eller nokon ei meining basert på det visuelle uttrykket. Irving & Gal (2000:37) har nytta ikonisering for å fange opp språklege og argumentative eigenskapar som vert tildelte ulike språkbrukargrupper, og som vert gjorde ikoniske for dei (jf. Irvine & Gal, 2000:37). Språkleg stereotypisering kan denne prosessen òg kallast.

Vi ser at bokmålstilhengjarane i Åsane og på Askøy definerte seg sjølve gjennom desse verdiane: Dei representerte foreldreinteresser, demokratiet, det

moderne og framtida. Av nynorsksktilhengjarane vart denne gruppa derimot ikonisert som kulturimperialistar, som byfolk (i motsetnad til bygdefolk), og som ikkje-lokale.

Nynorsksktilhengjarane i Åsane definerte seg sjølve gjennom desse verdiane: Dei representerte tradisjonen, dei lokale interessene, kultur, kunnskap og utdanningsforskning. Av motstandarane vart dei derimot ikoniserte som: aggressive, udemokratiske, rurale, og som uekte representantar for folket i området.

Ikoniseringa hadde ulike effektar i dei ulike lokalsamfunna. På Askøy spela *det lokale* truleg ei sterkare rolle samla sett. Der ville alle representere den lokale kulturen, og ein tala om den lokale dialekten som ein viktig idé. I Åsane var det lokale ikkje uvesentleg, men opposisjonen til Bergen var ikkje tydeleg, og gav ikkje sterk nok effekt.

8. Refleksjonar rundt resultat og prosessar

Striden om nynorsk og bokmål på lokalt nivå er uttrykk for at språk framstår som kulturfenomen. Når folk så skal velje mellom eitt av skriftspråka, slik tilfellet er i folkerøystingar om opplæringspråk, er det rimeleg å tenkje seg at valet heng saman med korleis ein vurderer dei kulturelle og sosiale verdiane som språka vert assosierte med. Såleis er det som skjer rundt folkerøystingane interessant når ein skal studere språkhaldningar, språkverdiar og språkval på det lokale nivået. Rett nok er det eit fåtal som aktivt ytrar seg gjennom t.d. lesarinnlegg, intervju, radiodebattar, i offentlege møte og gjennom kampanjemateriell, og dei er ikkje alltid like representative. Samtidig må ytringar i eit offentleg ordskifte ta omsyn til resonansrommet i lokalsamfunnet for at bodskapen skal nå fram. Det er rimeleg å gå ut frå at dei som ytrar seg tek omsyn til det ein trur er positive haldningar hos dei ein vil nå.

Vi har peikt på rolla til *det lokale* i språkstriden både på Askøy og i Åsane, og at særleg målrørsla appellerte til lokalhistorisk tradisjon og kultur – at språket var ein del av dei meiningsberande kjenslene som kunne knytast til staden. Geografen Agnew (1987) har kalla desse dimensjonane ved staden for ‘sense of place’, dvs. staden som oppleving og ramme for identitet. Ein annan dimensjon som Agnew nemner er staden som kontekst for sosial samhandling, ‘locale’, dvs. måten folk forhold seg til naboar, arbeidsplassar, skular og fysiske rom på staden. Dette aspektet la bokmålstilhengjarane vekt på når dei tala om bokmål som arbeidsspråk, fleirtalsspråk etc. Vi ser òg at bokmålstilhengjarane i Åsane ikkje organiserte seg formelt, men samhandla uformelt i

nettverk og som foreldre. Her er vi ved eit interessant poeng: Dei kjenslemessige argumenta om identitet ('sence of place') kunne ikkje trumfe krafta i den sosiale samhandlinga ('locale'). Her ligg truleg òg nøkkelen til å få ei endå djupare forståing av dei sosiale prosessane som går føre seg når det er tale om språkskifte og språkstrid knytte til nynorsk og bokmål i lokalsamfunn.

Korleis har det så gått med nynorsken i Åsane og på Askøy? Ved Kyrkje-krinsen skole og Hordvik skule vart det slutt på nynorskelevar etter nokre år, og i dag er det berre elevar med bokmål som hovudmål. På Askøy vart det ny språkrøysting i 2010. Også då vann nynorsken, men i åra etterpå har nynorsk-delen av elevtalet gått nedover. I 2016–2017 er det i følge GSI registrert 24 nynorskelevar og 124 bokmåselevar ved Træet skule; i det første årssteget er høvestalet 4 nynorsk og 19 bokmål, i det andre årssteget er det talet 3–15. Ved Fauskanger barne- og ungdomsskule er det i 2016–2017 registrert 53 nynorskelevar og 159 bokmåselevar; 3 har nynorsk og 16 har bokmål på første årssteget, medan 8 har nynorsk og 9 har bokmål på andre årssteget. Det er altså tale om bokmålsdominans ved det som offisielt er nynorskskular. Årsaka heng ikkje berre saman med den språksosiologiske utviklinga, men må òg sjåast i samanheng med vilkåra for å opprette parallellklassar. Det er her tale om ei endring av Opplæringslova § 2–5 fjerde leddet som skjedde i det stille i 2003. Etter lovendringa er det ikkje lenger eit vilkår om at det skal vere "ti elevar igjen i den klassen eller i kvar av dei klassane elevane går ut frå". Det tok nokre år før lovendringa fekk effekt, bl.a. laga Utdanningsdirektoratet brev til fylkesmenn i 2005, 2009 og 2011 der dei måtte presisere innhaldet i lovendringa. Etter lova er det faktisk mogleg at *ingen* elevar ved ein skule har det tilsvarande opplæringspråket som skulen har som sitt offisielle hovudmål, slik tilfellet var ved Malmheim skule i Sandnes i 2014 (jf. Noregs Mållag 2016).

Den utvida retten til parallellklassar inneber større valfridom for foreldra. Samtidig vert val av opplæringspråk meir individualisert og gjort til ei interessesak for foreldra. Det vert i langt mindre grad eit kollektivt språkpolitisk spørsmål for lokalsamfunnet. Dermed minkar òg verdien av folkerøystingar om opplæringspråk. Det same gjeld språkstriden på det lokale nivået. Kvifor ha språkstrid når det ikkje er vilkår for språkpolitikk? For dei som ikkje likar språkstrid, er dette ei bra utvikling. For dei som arbeider for nynorsken er det tale om ei språkpolitisk utfordring som krev nye strategiar.

Referansar

Søkjemotorar og statistikk

Atekst. <https://web.retriever-info.com/services/archive.html?>

GSI. Grunnskolens informasjonssystem. <https://gsi.udir.no>

SSB. Statistisk sentralbyrå. <https://www.ssb.no>

Litteraturliste

Adamiak, Aimee Lind. 2001. Lokale folkeavstemninger i Norge med særlig vekt på perioden 1970–2000. Upublisert masteroppgåve i statsvitskap. Oslo: Instistutt for statsvitskap, Universitetet i Oslo.

Agnew, John A. 1987. *Place and politics. The geographical mediation of state and Society*. Allen and Unwin: Boston & London.

Askøyværingen. 2010. Steile språkfrontar. (Hilde Kristin Strand.) *Askøyværingen* 16.04.2010.

BA. 2003. Full seier for bokmålsfolket. (Christian Lura) *Bergensavisen* 26.06.2013.

Bjørhusdal, Eli. 2014. *Mellom nøytralitet og språksikring*. Norsk offentleg språkpolitikk 1885–2005. Avhandling til ph.d.-graden. Oslo: Det utdanningsvitskaplege fakultet, Universitetet i Oslo.

Bjørklund, Tor. 2004. Lokale avstemninger om mål og alkohol. To motkulturer med ulikt syn på folkeavstemninger. *Historisk tidsskrift*, nr.1, 57 – 80.

BT. 1993. 6-åringer i språk-krig. (Margunn Ree Michelsen). *Bergens Tidende* 07.05.1993.

BT. 2003a. Gjer opprør mot nynorskklasse. (Kjersti Mjør) *Bergens Tidende* 27.04.2002.

BT. 2003b. Krev skulemålsrøysting kjend ugyldig. (Kjersti Mjør) *Bergens Tidende* 20.06.2003.

Fromreide, Terje. 2003. *Askøyværingen* 04.08.2003.

- Garthus, Karen Marie Kvåle, Jon Todal, & Kamil Øzerk. (2009). *Rapport om språkskifte i Valdres og Sogn og Fjordane*. Valdres Mållag og Noregs Mållag.
- Grepstad, Ottar. 2015. *Språkfakta 2015*. Nynorsk kultursentrum: Ørsta.
- Haugen, Einar. 1953. *The Norwegian Language in America. The bilingual community*. University of Pennsylvania Press: Philadelphia.
- Hordaland mållag 2003a. Flygeblad for nynorsk ved Hordvik skule.
- Hordaland mållag 2003b. Flygeblad for nynorsk ved Kyrkjekrinsen skole.
- Hordaland mållag og Askøy mållag. 2003. Flygeblad for nynorsk ved Træet og Fauskanger.
- Irvine, Judith & Susan Gal. 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. I: Kroskirty, P.V. (ed.). *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities*. Santa Fe: School of American Research Press. 35–84.
- Noregs Mållag 2004. Årsmelding 2003–2004. Oslo: Noregs Mållag.
- Noregs Mållag 2016. Årsmelding 2014–2016. Oslo: Noregs Mållag.
- Proba 2014. Undersøkelse av nynorsk som hovedmål. Rapport 2014-07. Oslo: PROBA Samfunnsanalyse.
- Roald, Hans-Jacob. 2010. *Byplanen*. En historie om utviklingen av Bergen by. Oslo: Spartacus forlag.
- Sandemose, Snorre. Nynorsk er bymål. *Bergens Tidende* 14.06.2003.
- Stortinget. 2000. Skriftleg spørsmål frå Arne Sortevik til utdannings- og forskingsministeren. Dok.nr. 15: 386 (2001–2003). Oslo: Stortinget.
- St.meld. nr. 33 (2007–2008). *Eit sterkt lokaldemokrati*. Oslo: Kommunal- og regionaldepartementet.
- St.meld. nr. 35. 2007–2008. *Mål og meining. Ein heilskapleg norsk språkpolitikk*. Oslo: Kultur- og kyrkjedepartementet.
- Søberg, Morten. 2004. Språkleg konkurranse i Noreg. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 4: 659–701.

Søberg, Morten. 2005. Rådgevinge folkerøystingar og “referendum-paradoks. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift* 02/05: 137–152.

Utdanningsdirektoratet. Brev til Fylkesmannen i Telemark av 20.10.2005, Brev til Fylkesmannen i Oppland av 12.11.2009. Brev til Fylkesmannen i Aust-Agder av 19.04.2011. Oslo: Utdanningsdirektoratet.

Øzerk, Kamil & Jon Todal. 2013. Written Language Shift Among Norwegian Youth. *International Electronic Journal of Elementary Education* 5(3): 285–300.

Ådland, Einar. 2003. Språkstrid, innflyttarar og kulturverdiar nord på Askøy. *Askøyværinga* 30.07.2003.

Endre Brunstad

Professor, nordisk fagdidaktikk/språk,

UiB, Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium

Teldupostur: Endre.Brunstad@uib.no

Adressa: Universitetet i Bergen. Postboks 7805, 5020 Bergen

Pallsetti yrkjarin

Yrkingasavnið *Eru koparrør í himmiríki* eftir Katrína Ottarsdóttur sum dæmi um nýggjan yrkjaraleiklut

Bergur Djurhuus Hansen

Summary

The collection of poetry *Eru koparrør í himmiríki* by Katrín Ottarsdóttir, published in 2012, was a challenge to the methods usually adopted by literary scholars. Katrín Ottarsdóttir invested herself in the poems by claiming they were about her own childhood experiences. The publication in itself became a literary or artistic event. The article discusses how new media has helped create new roles for authors and poets and new possibilities for them to influence the way readers read their works. In particular *Eru koparrør í himmiríki* is used to demonstrate how a poet can make use of semiotic systems in a mediated context as part of an aesthetic strategy. Key concepts and terms are „the semionautical“, „performativ biografism“ and „biographical irreversibility“ coined by respectively the French theorist Nicolas Bourriaud and the Danish scholar Jon Helt Haarder.

1. Inngangur

Í 2012 gav Katrín Ottarsdóttir (f. 1957) út yrkingasavnið *Eru koparrør í himmiríki*. Árið eftir, í 2013, fekk hon *Bókmentavirðisløn M.A. Jacobsens* fyri savnið. Grundgevingin hjá dómsnevndini bendi á, at ikki einans savnið sjálvt, men eisini umstøður kring savnið vóru ein orsök til virðislønina, tí víst var á, at savnið var „djarvt“ og „bersøgið“ (https://www.bbs.fo/web/arena/maj_2010-). Slíkar dygdir kunnu bara skiljast í einum samanhangi, og vit kunnu tí spyrja: „djarvt“ og „bersøgið“ í mun til hvat? Svarið krevur, at leitað verður út um savnið sjálvt, út í umstøðurnar, sum yrkingarnar í savninum vórðu skrivaðar undir. Katrín Ottarsdóttir nevndi sjálf í samrøðum, eftir at savnið var komið út, at hon var farin at arbeiða við persónligum tilfari, t.e. at brúka beinleiðis úr egnum lívi. Í útvarpinum 5. juni 2013, nakrar mánaðir áðrenn hon fekk bókmentavirðislønina, nevndi hon hetta sítt „egna stoff“ (<http://kvf.fo/netvarp/uv/2013/06/05/nggjur-persnligur-filmur-vi-katrin->

ottarsdttir). *Eru koparrør í himmiríki* má tí skiljast bæði sum ein *tekstur* og sum ein *hending* í einum *konteksti*.

Í hesi greinini verður yrkingasavnið greinað og viðgjørt, og spurningurin um lutfallið millum tekst og kontekst, og millum yrkjara og verk, verður tikin fram. Spurt verður m.a., hvat hendir, tá yrkjarar í yrkingum sínum týðiliga og á avdúkandi hátt leggja fram upplivingar úr egnum lívi, og í hvønn mun og hvussu yrkjarar kunnu ávirka lesingina og umrøðuna av egnum verkum.

Seinnu árin hava ein røð yrkingasøvnum krossað markið millum tað, sum fer fram í yrkingunum, og tað, sum fer fram uttan fyri yrkingarnar. Yrkjarar hava greitt frá egnum upplivingum í yrkingasøvnum og gjørt viðmerkingar til somu upplivingar í miðlunum (eitt tað kendasta dømi um okkara leiðir er helst danski yrkjarin Yahya Hassan, ið brúkti sítt egna navn sum heiti á yrkingasavninum). Slíkt ørkymlar, tí gongdin í bókmentavísindum í næstan eina øld hevur verið, at øll viðgerð av tekstum skal avmarkast til tekstirnar einans. At spyrja eftir endamálinum hjá t.d. einum yrkjara við einum yrkingasavni hevur verið roknað sum ein blindur vegur og ein misskiljing. Ævisøguliga háttalagið hoyrði longu miðskeiðis í 20. øld einari farnari tíð til. Nýkri-tikarnir Monroe Beardsley og W.K. Wimsatt nevndu í grein í 1946 spurningar um endamál fyri „the intentional fallacy“. René Wellek gjørdi saman við Austin Warren í bókini *Theory of Literature* í 1949 mun á háttalagi alt eftir, um tað var „intrinsic“ (innanífrá) ella „extrinsic“ (uttanífrá), og eingin ivi var um, at „intrinsic“ var betur og neyvari: „the study of literature should, first and foremost, concentrate on the actual works of art themselves“ (Wellek & Warren, 1973: 139). Tekstimmanenta greiningin gjørdist tískil aðalregla í stórt sæð allari bókmentagransking og - undirvísing í seinnu helvt av 20. øld. Eftir nýkritikkini komu onnur rák, strukturalisman og poststrukturalisman, við sama denti á at avmarka alt bókmentavísindaligt arbeiði til tekstin. Roland Barthes staðfesti í 1967, at rithøvundurin var „deyður“ (Barthes, 1977). Eftir var bara tekstur ella rættari ein teknskipan. Hóast yrkjarar eyðsæð kundu vera kendir og t.d. luttaka í samrøðum og kjaki, skuldu – og kundu – teir ikki greiða frá endamálinum við egnum yrkingum.

Men markið millum yrkjarar og yrkingar hevur flutt seg og er ikki longur greitt. Danski Villy Sørensen kravdi í bókini *Digtene og demoner* í 1959 í greiðum samsvari við ástøðiligu gongdina, sum lýst er omanfyri, at yrkjarar skuldu kvetta nalvastreingin millum seg sjálvar og yrkingarnar, teir skrivaðu (Haarder, 2017: 168), men nú er tað, sum verður nalvastrongurin knýttur aftur. Øktu samskiptismøguleikarnir og øktu og skiftandi leiklutirnir hjá mongu talgildu miðlunum eftir ártúsundskiftið hava verið við til at flutt markið millum privat og alment og sostatt eisini markið millum yrkjaran sum

almennan persón og yrkjaran sum privat menniskja. Lutfallið millum ymsu úrtøkiligu rúminum, sum yrkjarar ferðast í, og millum ymsu leiklutirnar, sum yrkjarar kunnu taka á seg, er bliðið óstøðugt og ógreitt. Amerikanski Joshua Meyrowitz skrivaði í bókini *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior* í 1985, at tøkniligt samskipti brýtur niður tey mørk, sum eru ella vóru í skrift/prentmentanini. Hann vísti á, at slíkt samskipti hevði við sær „[a] blurring of public and private behaviors“ (Meyrovitz, 1985). Vísandi til Erving Goffmann skrivur Jon Helt Haarder í bókini *Performativ biografisme* (2014), at heldur enn eitt greitt mark millum at vera „onstage“ í almenna rúminum og „backstage“ heima hjá sær sjálvum, mugu vit í dag hugsa um alt tað, sum er ímillum. Við talgildum samskipti hava vit fingið eitt nýtt rúm, „a middle region“, sum Meyrowitz nevndi tað, og hetta ávirkar eisini alt tað listaliga økið, t.d. útgávuna av yrkingasøvnnum. Nýggja úrtøkiliga rúmið, sum hvørki er alment ella privat, elvir til nýggjar hugsanir og nýggjan atburð. Men tað er bókmentavísindaliga trupult og ikki vandaleyst at arbeiða við slíkum, tí bókmentavísindi snúgva seg um at arbeiða við tekstum. Jon Helt Haarder skrivur:

Institutionshistorisk består etableringen af litteratur som fag blandt andet i skabelse af en onstage litteraturteori der analytisk sigter mod at frigøre litteraturen fra brugen af privatsfærens snævre sammenhæng som de litterære teksters oprindelse (Haarder, 2015: 49)

Vanlig fatan hevur verið, at list, sum er privat, er vánalig list, og ein vandi kann vera, at gransking og undirvísing í bókmentum fer at flyta seg úr tekstunum í privata lívið hjá yrkjarum, t.e. fer at flyta seg „backstage“, og hvørjum er tað tá, bókmentafrøðingar arbeiða við?

At venda aftur til eitt siðbundið ævisøguligt háttalag ber ikki til. Yrkjarar kunnu í dag brúka sítt lív í sínum egnu yrkingum og í umrøðuni og viðgerðini av teimum, men lív teirra sigur einki um yrkingarnar, tí tað er ongantíð eitt einfalt samband millum yrkjaran og yrkingarnar, heldur er tað eitt gjørt – eitt miðlað – samband, eitt slag av pallsettum sambandi í „a middle region“.

2. Filmsleikstjóri og yrkjari

Árini undan útgávuni av *Eru koparrør í himmiríki* hevði Katrin Ottarsdóttir arbeiðt sum filmsleikstjóri í umleið 30 ár. Hon tók prógv sum filmsleikstjóri á *Den Danske Filmskole* í Keypmannahavn í 1982. Í nógv ár var hon einasti føroyingur, sum burturav arbeiðdi við filmslist. Árini 2008–09 gjørdi hon

eina vælumtókta dokumentarfilmstrilogi um tríggar føyroskar listamenn, Hans Paula Olsen, Tórodd Poulsen og Jóanes Nielsen.

Eru koparrør í himmiríki var hennara fyrsta yrkingasavn, og tað vakti ans, tí yrkingarnar í savninum lýsa trupul og avskeplað viðurskifti millum eina mammu, ein pápa og eitt barn, og tær kunnu festast í hendingar uttan fyri savnið. Myndamálið er ágangandi ekspressivt og sansaligt. Lutir, hendingar, vøkstur, hús og veggir fáa í yrkingunum lív á óunniligan hátt, rabarbur eru t.d. „ørar av gleði“, hurðar eru „óteljandi“, sólin er „bannað“, náttin „flennir“, hvíldin er „náðileys“ og „sjálmorðið luktar / sum bara ein mamma kann lukta“ (Ottarsdóttir, 2012). Sum fyrsta yrkingasavn var *Eru koparrør í himmiríki* óvanliga sterkt. Men Katrin Ottarsdóttir var heldur ikki óvon at arbeiða við orðum, tí hon skrivaði sjálv – og skrivar framvegis – leikritini til sínar filmar. Spurningurin er, um hon eisini skrivaði sær eitt slag av leikriti fyri, hvussu lesararnir skuldu skilja yrkingarnar?

3. Yrkingasavnið

Hyggja vit fyri fyrst at verkinum sjálvum, yrkingasavninum *Eru koparrør í himmiríki*, leggja vit beinanvegin til merkis, at ein søga verður søgd bæði í savninum sum heild og í teimum einstøku yrkingunum. Staðið, har søgurnar fara fram, er eitt hús við einum urtagarði uttanfyri. Húsið er sum eitt afturlatið ílat hjá mammuni, pápanum og barninum, og tey ávirka hvønn annan næstan sum punkt í einari krossskipan. Tey hava ongar leiklutir hvør sær, men tey fáa leiklutir og eginleikar frá hvørjum øðrum. Mamman verður lýst sum óstøðug og vandamikil, pápin sum flákrandi og hjálparleysur, og barnið verður lýst sum eitt offur, ið stundum ósjónliga verður ávirkað og ávirkar hini bæði, „barnið er sum ongin“ (bls. 37). Einki „eg“ er í yrkingunum, í staðin verða persónsfornevni „tú“, „hon“ og „hann“ umframt navnorðið „barnið“ brúkt. Í einari yrking verður upplýst, at tey trý fluttu inn í húsið sama ár, sum Neil Armstrong gekk á mánanum (Ottarsdóttir, 2012: 26), og staðarnøvn í yrkingunum benda á, at hendingarnar fara fram í Havn og í einstøkum førum í Keypmannahavn. Yrkingarnar verða v.ø.o. týðiliga festar í tíð og stað, og persónarnir í yrkingunum verða lýstir nær sum persónar í einari skaldsøgu ella einum filmi. Í *The Narratological Analysis of Lyric Poetry* (2005) skriva Hühn & Kiefer um frásøgn og søgur í yrkingum, at:

... in lyric poetry stories tend to differ from those in novels in that they are concerned primarily with internal phenomena such as perceptions, thoughts, ideas, feelings, memories, desires, attitudes [...] in a monological process of mental reflexion (Hühn & Kiefer, 2005: 8)

Sögur í yrkingum víkja frá sögum í t.d. skaldsögum, tí tær serliga eru um tað innara í menniskjum, um kenslur, minni, longsil og hugsanir. Í *Eru koparrør í himmiríki* lýsa yrkingarnar hendingar, og hvussu hesar festa seg – bæði kensluliga og hugsanarluga – í minnið hjá einum barni. Um sjónarhorn í slíkum yrkingum skriva Hühn & Kiefer, at tað er:

[the] temporal organization and linking of individual incidents to form a coherent succession, and mediacy, mediation being the selection, presentation and meaningful interpretation of such a succession from a particular perspective (Hühn & Kiefer, 2005: 1–2)

Í yrkingum av slíkum slag uppliva vit søgur úr ávísum sjónarhorni og í tíðarrøð eins og í skaldsögum, og tí ber til at tosa um eitt frásøgufolk, og frásøgufolkið kann greiða frá hendingum og kenslum hjá øðrum. Frásøgufolkið skapar hendingarnar í tíðarrøð og tulkar tær. Í *Eru koparrør í himmiríki* er eitt frásøgufolk, men tað er fjalt, trínur ikki fram. Sjónarhornið fylgir afturlítandi „barninum“, og flestu yrkingarnar enda við at lýsa, hvussu barnið hevur tað, hvat tað hugsar ella kennir á sær, t.d. „men eftir stóð barnið“ (bls. 8). At barnið upplivir, sansar og hugsar merkir kortini ikki, at barnið nakrastaðni sjálvt sigur frá. Tað ger frásøgufolkið, og tað er ein týðiligur munur millum barnið, sum upplivir, og frásøgufolkið, t.d. stendur „av og á krøkti verðin seg upp í tey / fylgdi býtt flennandi við honum og barninum / heim til stongdu hurðarnar“ (bls. 28). Barnið upplivir, og frásøgufolkið sigur afturlítandi frá. Eitt tíðarglopp er millum hendingarnar (barnið) og frásøgnina (frásøgufolkið). Í bókini um at siga og lesa søgur um børn, *At læse barnet* (2001), skrivar Lilian Munk Rösing um „det indre barn“, sum er „det barn, den voksne engang var; det er barnet, som det er inderliggjort i den voksne bevidsthed“ (Rösing, 2001: 8). Í yrkingunum er eitt frásøgufolk, sum minnst aftur á eitt barn – antin seg sjálvt ella eitt annað barn – við støði í sínum minnum um, hvussu tað var at vera barn. Í slíkum førum ber til at tosa um eina útlekking, ið byggir á tað „innara barnið“, og um tað fyribrigdið, sum Freud nevndi

Nachträglichkeit, t.e. at hendingar og upplivingar fáa ein týdning, sum tær ikki hævdu, tá tær fóru fram, tí hendingar, hugsanir og innlit seinni í tíðini hava ávirkað konstruktiónina av tí „innara barninum“ (Rösing, 2001: 12). Tíðargloppið millum barn og frásøgufólk letur upp fyri tulkungum, og barnið í yrkingunum er túsíkil ikki eitt barn, men hugsanir hjá einum frásøgufólki um, hvussu tað var at vera barn.

4. Bygnaður

At yrkingarnar í savninum eru skipaðar í tíðarrøð sæst aftur í heitunum á yrkingunum. Tær fyrstu eita „Havi“, Hús“, „Skáp“, Veggir“. Vit flyta okkum úr havanum inn í húsið. Tað er ein flyting, rørsla, úr einari yrking í aðra. Savnið kann bítast sundur í fyra partar við yrkingum um sjálmorð ímillum, t.e. við yrkingunum „Sjálvmorð 1“ (bls. 17), „Sjálvmorð 2“ (bls. 31) og „Sjálvmorð 3“ (bls. 46) sum mørkum millum einstøku partarnar. Um yvirskipaða bygnaðin ber til at siga, at vit flyta okkum inn í húsið fram til yrkingina „Sjálvmorð 1“. Síðani flyta vit okkum út úr húsinum fram til yrkingina „Sjálvmorð 2“. Tær næstu yrkingarnar vísa allar á ymisk sløg av flýggjanum og lýsa hendingar uttan fyri húsið fram til „Sjálvmorð 3“. Í síðsta og fjórða partinum eru staðfestandi, samanumtakandi yrkingar, og tann seinasta yrkingin eitur „Líkamikið“ eins og er eingin endalig og týðandi niðurstøða gjørlig.

Fyrsta yrkingin í savninum, „Havi“, er í 3 ørindum við ávikavist 3, 4 og 5 reglum í hvørjum ørindi. Talið av reglum økist fyri hvørt ørindi. Tað er sum letur søgan í yrkingini seg spakuliga upp. Lýsingarnar eru ógvuliga sansaligar og ein ófrættadámur er yvir teimum, t.d. stendur at „dreyrnir brotna í vøkrum havum / ein rhodendenron kveylar leivdirnar í seg“. Havin er eitt stað, har blómur vaksa og dreyrnar fólga. Men í havanum er frægari at vera enn inni í húsinum, tí har er „útideyðaveður“. Húsið, heimið, er vanliga eitt trygt umhvørvi, men so er ikki í hesi yrkingini, sum úr havanum leiðir lesaran inn í húsið og savnið. Í yrkingini er ein maður („maðurin“), sum noyðist inn, hóast honum dámar betur at vera í havanum. Vøkstur og fyrbrigdi í havanum verða persónsgjörd fyri at lýsa stríð og líðing, blómur „kveyla“ í seg, og „suff“ eru at hoyra. Málsliga vísir yrkingin eisini á, at savnið er skrivað í einum stíli, sum ikki brýtur alt ov nógv frá talumálinum. „Havi“ er talumál fyri urtagarður og kann eisini vera sagnorðið „at hava“ í nútíð eintali, eins og er hetta tað, sum maðurin í yrkingini hevur at halda seg til, eitt slag av tilveruligum akkeri, eitt ófrættakent paradís. Tað talumálsliga bendir saman við

stað- og tíðarfestingunum á eina realismu, sum verður serliga sterk saman við ekspressiva myndamálinum.

Næsta yrkingin eitur „Hús“. Yrkingin er í 6 óregluligum ørindum og merkt av uppreksanum og anaforum. Eitt hús verður lýst innan, og serligur dentur verður lagdur á hurðar og lás, lyklar og lyklarhol, „seks úthurðar / seytjan innihurðar / trýogtjúgu lyklarhol“ (bls. 8). Yrkingin lýsir húsið sum eitt greitt avmarkað stað. Har eru rúm við hurðum, ið leiða inn til „grát og tannagrís“. Um yrkingin „Havi“ var ein mynd av havanum í Eden, har maðurin royndi at finna frið og eitt slag av sakloysi, sum tó bert fanst avskeplað, og sum hann noyddist úr, so er „Hús“ ein afturlatin helheimur, sum hann trínur inn í. „Barnið“ verður nevnt fyri fyrstu ferð í endanum á yrkingini sum ein fyri-játtan um tað, ið koma skal.

5. Heitisyrkingin

Yrkingin við sama heiti sum yrkingasavnið er góð at taka fram sum dømi um, hvussu sagt verður frá í yrkingunum, og hvussu yrkingarnar skapa eitt rúm við teimum trimum „henni“, „honum“ og „barninum“.

Eru koparrør í himmiríki

brúka tey koparrør longur
ella blivu tey bannað tí hon brúkti tey
at terrorisera hann við
øll kunnu læra at terrorisera við koparrørum

[...]

gloym ikki koparrørini
maðurin torir ikki at telja myrkaløgdu tímarnar
tí bannsetta sólin fer enn einaferð at taka hann á bóli
og ringa lagið má vera á tær sum aldrin fer í song
tá bardagin er av og tú enn einaferð
hevur sparkað hann inn í seg sjálvan
ella hevur lagt á hann við knívi
og hann særdur uppá likam og sál er tørnaður inn í kjallaranum
koyr so allar kranar frá
lat vatnið gnísta sín ørandi einglasang í gyltu koparrørunum
gloym heldur ikki at skola øll vesini niður í senn

so himmalski demonurinn kann surkla í sisternum
uttan íhald
køkurinn er hæddarpunktið
lat kranan hvessa sítt spíska glarspjót móti stálvaskinum
koyr endiliga ekki ov hart frá
lat vatnstráluna vera akkurát so mænustingandi hvassa
at hon verður mest óúthaldilig
óundansleppilig
beint yvir hövðinum á honum
sum enn trilvar eftir náðileysu hvíldinni

[...]

pallmyndin er sett
tín himmalska pallmynd
nú stendur til tín
og endaleysu metrarnar av trongu koparrörunum
millum skins og hold
og niðri í gólvinum um allt húsið
at gera munin
fáa vatnið at syngja tað heilt rætta
ófrættakenda lagið
so deiliga
so óendaliga syrgið fyri oyrunum
á honum

[...]

og gloyma tankarnar um barnið
sum liggur einsamalt uppi millum koparrörini og syngur fyri at
minnast
alt

Yrkingin er klaustrofobisk sum yrkingarnar í savninum yvirhøvur. Alt gongur fyri seg inni í einum húsi í tveimum hæddum og í fleiri rúmum. Millum rúminu eru rør, og „hann“ sleppur ikki undan „henni“. Eitt harðligt stríð gongur fyri seg millum „hann“ og „hana“. „Barnið“ er áskoðari og minnst „alt“. Tá „hon“ ikki sleppur fram at „honum“, brúkar „hon“ rørinu millum rúminu og

hæddirnar. Meðan húsið og rúmini eru ítökilig, skapar sambandið millum „hann“ og „hana“ eitt úrtökiligt rúm, ein serligan intensitet og eitt serligt slag av samskifti, sum barnið ikki luttekur í, men er vitni til. Leikluturinn hjá barninum er duplatur, tað samskiftir ikki, er ósjónligt fyri „hana“ og „hann“, men eitt frásøgufólk samskiftir vegna barnið við lesaran. Ein grundleggjandi mótsetningur í yrkingini er millum tað profana, ítökiliga, og tað yvirjarðska, úrtökiliga. Myndamálið er fest í hesi bæði, í sanitet (rør, vask, kranar, sisternur) og í himmalsk/átrúnaðarlig hugtøk (einglasang og guð). Heitið á yrkingasavninum boðar frá hesum við at seta saman koparrør og himmiríki. Samanblandingin av saniteti og átrúnaðarligum orðum elvir til eina eksapoteosu, eina avtignan. Eingin vón er, sjálvst „himmalski demonurin kann surkla í sisternum“ og vera partur av tí yvirgangi, sum „hon“ fremur. At ein demonur er himmalskur er samstundis ein nivellerandi tvørsøgn, og slík oxymoron ganga aftur í yrkingini, t.d. „ørandi einglasang“, „bannsetta sólin“, „deiliga [...] syrgið“. Ráðaloyssi og tær fløktu kenslurnar verða avdúkaðar í slíkum myndum, og tær benda á, at barnið ongan veg veit sær út úr støðuni. Fyri „hana“, sum fremur ágangin, eru myndirnar tekin um njótilsi í ørskapinum á sama fløkta hátt sum ráðaloyssi í barninum.

Við orðingini „pallmyndin er sett“ sipar frásøgufólkið til „hana“, sum við áganginum treytar støðuna hjá „honum“ og „barninum“. Men orðingin avdúkar samstundis, at hendingarnar verða settar á pall, skipaðar á ávísan hátt, fyrst av „henni“ í yrkingini, og síðani av einum frásøgufólki, sum setur „hana“ á pall. At „hann“ „gloymir“ barnið, og at barnið liggur „einsamalt“, er partur av tí tulking, sum frásøgufólkið ger av støðuni hjá barninum í yrkingini. Hugsanir hjá „honum“, „henni“ og „barninum“ verða blandaðar í yrkingini og benda somuleiðis á eitt frásøgufólk uttan fyri hendingarnar í yrkingini. Barnið í yrkingini er „innara barnið“ hjá frásøgufólkinum, og yrkingin byrjar afturlítandi við einum spurningi: „brúka tey koparrør longur“, t.e. spurt verður afturlítandi, um slíkur ágangur er gjørligur í dag?

6. At koplá í og úr

Um vit gjørdu eina vanliga narratologiska greining av yrkingini kundu vit hildið fram við at skilt millum t.d. persónar í yrkingini, rødd í yrkingini, frásøgufólk og ein empiriskan yrkjara. Men stutt eftir, at yrkingasavnið var komið út, gjørdist greitt, at yrkingarnar vóru um uppvøksturinn hjá yrkjaranum, og at barnið í yrkingunum var Katrin Ottarsdóttir sjálv sum barn. Sum nevnt læt Katrin Ottarsdóttir sjálv upp fyri hesum sambandinum í samrøðum.

Við hesum fingur lesararnir eina biografiska vitan, sum tað var torført at síggja burtur frá, og ivaleyst var tað eisini orsökkin til, at dómsnevndin sipaði til „dirvi“ og „bersøgni“ í grundgevingini fyri at lata henni *Bókmentavirðisløn M.A. Jacobsens* í 2013.

Flestu lesarar eru skúlaðir nýkritiskt og vilja ikki vita av slíkum upplýsingum og slíkari uppblending, tí yrkingarnar í einum savni eiga í sjálvum sær at vera ein boðskapur, og í lesingini eiga lesararnir at samskifta við yrkingarnar, ikki við yrkjarin. Tað rættasta sambært hesari hugsan hevði tí verið at sæð burtur frá teimum viðmerkingum, sum yrkjarin sjálvur, t.e. Katrin Ottarsdóttir, og onnur gjørdur til savnið. Men sum Gerard Genette skrivur í *Seuils* (1987) sleppa vit ikki undan at lesa ævisøguliga og draga yrkjaran uppí, um vit hava ævisøguliga vitan. Vit kunnu velja at seta klombur um okkara ævisøguliga vitan, men vit kunnu ikki taka hana burtur. Haarder nevur hetta fyrbrigdið „biografisk irreversibilitet“ og lýsir lesing av slíkum slagi sum skift millum at koplá úr og koplá í. Vit koplá í, tá vit lesa røddina í tekstinum sum røddina hjá yrkjaranum, og vit koplá úr, tá vit lesa røddina sum røddina á einum gjørdum frásøgufólki, ið einki beinleiðis samband hevur við yrkjaran. Hava vit vitan um umstøður kring ein tekst, t.d. ævisøguliga vitan um yrkjaran, so koplá vit í og úr, meðan vit lesa (Haarder, 2014: 25). Spurningurin er so, hvønn leiklut, ein yrkjari í slíkum førum tekur á seg, og hvussu tað ávirkar okkara lesing og okkara tulkning av tí vit lesa. Tað nýggja er, at yrkjarar tilvitað kunnu brúka hesa í- og úrkoplingina, t.e. at yrkjarar á dupultan, argandi hátt kunnu samskifta við lesaran.

7. Yrkjaraleiklutir

Haarder ger mun á rithøvundamynd og rithøvundaleikluti (Haarder, 2015: 28-31). Vit kunnu í hesi grein nevna tað yrkjarmynd og yrkjaraleikut. Yrkjaraleikluturin hongur neyvur saman við, hvussu umstøðurnar hjá yrkjaranum eru, t.d. hvussu mentanin er í tí samfelagnum, har yrkjarin virkar. Tað snýr seg um bæði framleiðslu- og útgávuvirðurskifti, stuðulsskipanir, almenna hugsan og alment kjak, í stuttum alt tað, sum er søguliga treytað. Í dag kunnu vit siga, at miðlarnir í stóran mun gera av, hvørjir leiklutir eru til taks hjá einum yrkjara. Innan fyri hesar søguliga treytaðu karmar kann ein yrkjari finna sær ein leiklut. Við leiklutinum kann yrkjarin bera seg at á ávísan hátt, og almenningurin fær eina ávísa mynd av honum. Yrkjarmyndin er tó ikki einans ávirkað av, hvussu yrkjarin ber seg at, men eisini av teimum verkunum,

teimum yrkingum, hann gefur út. Meðan yrkjaraleiklutirnir kunnu minna um hvönn annan, tí yrkjarar mugu geva seg undir somu treytir í sínu egnu tíð, eru yrkjaramyndirnir meiri fjölbroyttar. Hinvegin kann yrkjaraleikluturinn skifta við umstæðunum kring yrkjarann, t.e. treytunum, sum hann virkar undir.

Eftir seinna kríggj hava sambært Haarder tvey sløg av yrkjaraleiklutum verið ráðandi: tann modernistisk og tann politisk. Modernistisk yrkjaraleikluturinn, sum um okkara leiðir serliga vann fram í 1960-árunum, byggir á hugsanina um verkið sum eina sjálvstøðuga eind. Eitt yrkingasavn er sambært hesari hugsan eitt autonomt verk, sum ein yrkjari hevur latið frá sær og síðani letur lesararnar taka støðu til. Lesararnir samskifta einans við verkið, og yrkjarann blandar seg ikki. Yrkjarann kann í samrøðum siga sína hugsan um t.d. yrkingasavnið ella um bókmentir sum heild, men ger annars greiðan mun á sær og verkinum. Ein aðaltáttur í hesi hugsan er, at verkið er alment, t.e. verkið byggir á persónligar upplivingar, kenslur og hugsanir, men tær eru í einari listaligari gongd transformeraðar og gjørdar til almenna list. Hetta slagið av yrkjaraleikluti hevur hóskað væl til vanligar og eftirhondini siðbundnar hugsanir innan bókmentavísindi, t.d. tey áður nevndu ástøðiligu rákinini nýkritikk, strukturalismu og poststrukturalismu.

Tann politisk yrkjaraleikluturinn er øðrvísi og leggur dent á, at eitt verk skal avdúka eitthvørt í samfelagnum og gera vart við trupulleikar, ójavna, órátt ella kúgan. Í 1970-árunum vórðu fleiri verk av slíkum slagi skrivaði, t.d. tí kvinnur vildu gera vart við støðuna hjá kvinnum í samfelagnum ella arbeidarar vildu gera vart við órátt á arbeidsmarknaðinum. Politisk yrkjarinn byggir ofta á egnar royndir og leggur fram eitthvørt, ið hevur verið dult ella ósjónligt. Umráðandi er at fáa „lívið“ inn í bókmentirnar og loysa upp fyri samfelagskritikki fyri at gera samfelagið betur. Yrkingarnar mugu byggja á egnar royndir fyri at hava trúvirði, og yrkjarinn eru sjónligt umboð fyri hesar royndir. Markið millum tað privata, persónliga og tað almenna verður kámar í slíkum førum, og yrkingarnar hava stundum ein beinleiðis samfelagsligan relevans. Vit kunnu t.d. nevna yrkingasøvn eftir Jóanes Nielsen í 1980-árunum. At modernistisk yrkjaraleikluturinn kortini hevur staðið sterkari hevur sæst aftur í umrøðuni av verkum við politiskum yrkjaraleikluti. T.d. hava tey ofta ikki verið mett at vera list í sama mun sum verk við modernistiskum yrkjaraleikluti, heldur hevur umrøðan snúð seg um politikk ella samfelagsviðurskifti. Haarder endurgevur í bók síni eitt brot úr donsku bókmentasøguni, har staðfest verður, at hetta slagið av bókmentum var „mere nyttig end artistisk“ (Haarder 2015: 47), og Jógvann Isaksen endurgav í einum

ummæli av yrkingasavninum *Pentur* eftir Jóanes Nielsen týska Hans Magnus Enzensberger fyri at hava sagt, at politiska uppgávan hjá yrkingini er at seta seg upp ímóti øllum politiskum uppgávum (Isaksen, 2008: 48–49)

Seinnu árin er modernistiski yrkjaraleikluturin tó komin undir trýst, og ein yrkjaraleiklutur, sum minnir nógv um tann politiska í 1970-árunum, er komin undan kavi aftur. Men dagsskráin er ein onnur, og samfelagið er munandi broytt. Marxisman er t.d. ikki longur hugsjónarligt støði. Fríi marknaðurin setur dagsskráanna, og nýggj tøkni hevur broytt umstøðurnar hjá yrkjarum og øllum listafólkum munandi. Yrkjarar eru við til at selja sínar yrkingar, teir seta seg sjálvar ella verða settir á pall, skulu gera viðmerkingar og eru støðugt í miðlunum og blanda saman egnar upplivingar, egið lív, við yrkingarnar. Yrkjaraleikluturin er broyttur, og yrkjarar kunnu sjálvir velja at gera sær dælt av tí. Í sosialu miðlunum kunnu yrkjarar hava egna vangamynd ella kanska tvær (sum t.d. yrkjarin og myndlistamaðurin Tóroddur Poulsen), og har kunnu teir gera viðmerkingar til ummæli ella kjakast við lesarar. Haarder vísir til franska ástøðingin Bourriaud og nevnir nýggja yrkjaraleiklutin tann semi-onautiska (Haarder, 2015: 55). Semionauturin dugir at lesa rák og tekn í síni tíð, brúka tey og finna nýggjar, egnar leiðir. Alt tað, sum fyrr var umstøður ella karmar kring útgávuna av einum verki, kann í dag manipulerast og gerast partur av sjálvum verkinum. Yrkjarin kann sjálvur vera við til at skapa kontekstin, sum eitt nýtt yrkingasavn verður partur av, t.e. verða við til at seta teir karmarnar upp, sum lesarin skal halda seg innanfyri, tá yrkingarnar verða lisnar. Haarder skrivur um teir trýggjar rithøvunda/yrkjaraleiklutirnar:

Hvad der således i den modernistiske forfatterfunktion var kunstværkets grænse mod det private, og hvad der i den politiske forfatterfunktion garanterede litteraturens autenticitet og dermed dens politiske relevans – forankringen i den empiriske person der havde skabt værket – er for semionauten en del af dette materiale (Haarder, 2015: 64)

Í grundini er tað verkið, ið breiðir seg út um seg sjálvt. Teksturin í yrkingasavninum verður víðkaður út í aðrar samanhagir. Yrkjarin setur seg á sjálvan á pall og letur yrkingarnar verða ein part av størri samhang, men við sær sjálvum – sum yrkjara og stundum sannleiksvitni – í miðdeplinum. Á tann hátt stýrir yrkjarin í- og úrkoplingini hjá lesaranum ein ávísan veg. Lesaran lesur t.d. fyrst yrkingarnar í *Eru koparrør í himmiríki* úr sjónarhorninum hjá barninum og samskiftir síðani við barnið sum vaksnan persón, t.e. við yrkjaran, Katrina Ottarsdóttur, um upplivingarnar hjá barninum.

8. Pallsett lívssøga

Við at gera seg sjálva og sítt lív til part av sínari listaligu framleiðslu, fekk Katrin Ottarsdóttir eina serliga reaktión fram. Hennara yrkingar finga „tíðindavirði“ og ein samfelagsligan relevans, sum tær annars ikki høvdu fingið. Á tann hátt gjørdi hon tað sama sum politisku yrkjararnir í 1970-árunum, tí hon avdúkaði ein órætt og vísti á seg sjálva sum eitt slag av empiri. Men hon kundi samstundis brúka reaktiónina í sínum listaliga arbeiði. Eitt ár eftir, at yrkingasavnið var komið út, kom filmurin *Ludo*. Filmurin hevði sama heiti sum ein av yrkingunum í savninum og viðgjørdi sama evni, og hendingarnar fóru fram í einum húsi við mammu, pápa og dóttur. Í filmunum varð narrativiteturin í yrkingunum latin upp, litirnir komu fram, og tøgnin í yrkingunum bleiv ítøkilig. Tá filmurin næstan var liðugur, var stór samrøða við Katrina Ottarsdóttur í *Sosialinum*, og hon segði m.a.: „Tað sum er hent hjá mær er tað, at eg nú endiliga tori at seta orð á tað, sum mann kallar høvuðsstólin“, t.e. hon var farin at brúka úr egnum lívi, og tað var tí, „at nú er eingin eftir, ið kann fáa ilt av tí“, og hon segði seg fegnast um bæði yrkingasavnið og filmin, tí tilfarið hevði ligið og bíðað eftir henni (Skrivarastovu, 2014). Eitt ár eftir filmin kom yrkingasavn hennara nummar tvey við heitinum *Messa fyri einum filmi*. Í hesum yrkingasavninum eru fleiri yrkingar, sum minna um yrkingarnar í fyrra savninum (og t.d. verða koparrørini nevnd), men sjónarhornið er skiftandi. Eitt týðiligt samband er millum yrkingasøvnini bæði og filmin, men tað er Katrin Ottarsdóttir sjálv, ið sum yrkjari og filmsleikstjóri knýtir tey trý verkini saman í eina søgu, sum verður søgd á ymsan hátt, og samstundis sigur hon søguna um seg sjálva, men ikki beint fram sum privat menniskja, heldur í einum slagi av pallseting í miðlunum og sum eitt barn í sínum verkum, t.e. hon lýsir afturlítandi sítt innara barn og seg sjálva. Vit kunnu tí við Haarder nevna hetta eina *performativa biografismu* ella eina pallsetta lívssøgu. Tað er ikki hennara lívssøga rætt og slætt, men ein lívssøga, ið hon sum yrkjari velur at leggja fram sum ein listaligan úrdrátt. Tekstir um hennara yrkingar og samrøður við hana sum yrkjara mugu lesast í tí samanhinginum og kunnu greinast saman við yrkingunum.

9. Endi

Útgávan *Eru koparrør í himmirki* er dømi um, at samskiftsiliga verður farið út um sundurbýtið í eitt alment og privat rúm, og at hugsanin um autonoma verkið er í uppløysn. Tað merkir kortini ikki, at tann semionautiski

yrkjaraleikluturinn er tann einasti, sum er til, tí enn verður skilt í millum yrkjara og yrkingar í t.d. gransking og undirvísing, og verri enn so øll yrkingasøvn hava eitt innihald, ið eggjar til alment kjak og til skift millum í- og úrkopling (t.d. tí yrkingarnar als ikki avdúka ella finnast at viðurskiftum, sum lesarin ítökiligliga kennir). Ivaleyst ber til at siga, at tað er eitt serligt, avdúkandi og atfinnandi slag av yrkingum, sum leggur upp til, at farið verður út um verkið sjálvst og elvir til semionautiska yrkjaraleiklutin.

Men ein vandi er í at brúka seg sjálvst, og Katrin Ottarsdóttir kendi seg týðiliga læsta fasta í hesum leiklutinum, tá hon í 2016 gav út stuttsøgusavnið *Aftanáðrenn*. Í samrøðu í *Dimmalætting* 14. oktober 2016 strikaði hon undir, at hóast *Eru koparrør í himmiríki* tók stóði í hennara egnu lívsroyndum, áttu stuttsøgurnar ikki at verða lisnar sum søgur um hennara egna lív. Spurd beinleiðis, um ein uppgerð við foreldrini var í stuttsøggunum svaraði hon, at hon var bangin fyri, at yrkingasavnið *Eru koparrør í himmiríki* kundi hava við sær, at lesararnir fóru at lesa tær á slíkan hátt (Ólavsstovu, 2016). Spurningurin er so, um tað ber til hjá einum yrkjara/rithøvundi at skifta millum ymsar leiklutir frá útgávu til útgávu í einari skiftistíð. Við at nýta semionautiska yrkjaraleiklutin breyt Katrin Ottarsdóttir ógvusliga í gjøgnum við sínum fyrsta yrkingasavni, men hon kendi seinni tørv á at minna á tað *almenna* listaliga virðið í tí, hon skrivaði.

Yrkjara- og rithøvundaleikluturinn er í broyting. Fyri bókmentavísindaligu rannsóknirnar merkir tað í fyrstu atløgu, at byrjanarstigið – framvegis – er ein tekstur, men at nógv kann leggjast afturat, tí teksturinn er partur av einum fjøltáttaðum samskiftis- og miðlalandslagi, sum brýtur niður gomul bókmentavísindalig mörk, og háttalagsliga má hædd takast fyri tí. Ein tekstur er ikki bara ein tekstur, og lesarin sleppur ikki altíð at lesa í frið.

Heimildir

Barthes, Roland. 1977. „The Death of the Author“. Í: Barthes, Roland. *Image. Music. Text*. London: Fontana Press

Haarder, Jon Helt. 2017. „Nye veje mellem tegnene. Forfatterfunktionens forvandlinger omkring årtusindskiftet. Í: Mai, Anne-Marie (red.), *Nordisk kvindelitteraturhistorie. Over alle grænser 1990-2015*. Odense: Syddansk Universitetsforlag

- Haarder, Jon Helt. 2014. *Performativ biografisme. En hovedstrømning i det senmodernes skandinaviske litteratur*. København: Gyldendal
- Hassan, Yahya. 2013. *Yahya Hassan. Digte*. København: Gyldendal
- https://www.bbs.fo/web/arena/maj_2010- (heimasíða Býarbókasavnsins)
- <http://kvf.fo/netvarp/uv/2013/06/05/nggjur-persnligur-filmur-vi-katrin-ottarsdttir>
- Hühn, Peter & Kiefer, Jens. 2005. *Narratological Analysis of Lyric Poetry. Studies in English Poetry from the 16th to the 20th Century*. Translated by Alastair Matthews. Berlin/New York: Walter de Gruyter
- Isaksen, Jógvan. 2008. *Dulsmál og loynigongir*. Ummælir. Keyptmannahavn: Mentunargrunnur Studentafelagsins
- Meyrowitz, Joshua. 1985. *No Sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. New York/Oxford: Oxford University Press
- Ottarsdóttir, Katrin. 2013. *Eru koparrør í himmiríki. Yrkingar*. Keyptmannahavn: Mentunargrunnur Studentafelagsins
- Ottarsdóttir, Katrin. 2015. *Messa fyri einum filmi*. Keyptmannahavn: Mentunargrunnur Studentafelagsins
- Ólavsstovu, Vár í. „Eg má kunna skriva um eina mammu, ein pápa og eina gentu, uttan at tað skal vera autofiktion“. *Dimmalætting* 14.10.2016
- Rösing, Lilian Munk. 2001. *At læse barnet. Litteratur og psykoanalyse*. København: Samleren
- Skrivarastovu, Ingun í. „At koma heim til sín sjálvs“. *Sosialurin* 11.04.2014
- Wellek, René & Austin, Warren. 1973. *Theory of Literature*. 3rd revised ed. Harmondsworth: Penguin

Bergur D. Hansen

Lektari

Føroyamálsdeildin

Fróðskaparsetur Føroya

V.U. Hammershaimbs gøtu 16

FO-100 Tórshavn.

bergurdh@setur.fo

Broytingar í merking

Zakaris Svabo Hansen

Summary

This paper deals with the meaning of words in context and focuses in particular on the phenomenon called autoantonym or contronym in certain Faroese words and expressions. In the course of time certain words and fixed expressions can get (almost) the opposite meaning of what they traditionally had as the reality behind the traditional meaning gets unknown to the younger generations and they thus have to reinterpret these words and fixed expressions. There is also dealt with adjectives and adverbs that have changed their meaning and now are used as intensifiers instead.

1. Inngangur

Samskifti er ein týðandi uppgáva, sum málið hevur at røkja, og tað kann undra, at tað í vanligum samskifti er so ómakaleyst at lofta og finna fram til tær merkingar, sum øll tey mongu orðini í málinum hava. Tí eitt er, at í málinum eru tíggjutúsundatal ymisk orð við sínari serstøku merking, men harumframt er tað í mongum førum so, at eitt og sama orð hevur fleiri ymsar merkingar í sær, tó at tær oftast eru nær skyldar. Men hvussu ber tað til, at vit so lættliga í eini knappari vend finna fram til ætlaðu merkingina og so sjáldan fara skeiv? Svarið er eyðvitað, at orð verða ikki søgd einsamøll út í tóman heim, men altíð inn í okkurt slag av samanheingi. Við sær hava orðini eina *merking*, men tey fáa ikki eina *meaning*, fyrr enn vit hoyra ella síggja tey í størri samteksti. Tá stani fær orðið veruligt innihald og vekur ætlaðu hugmyndirnar í huganum á tí, sum hoyrir ella sær. Tað er í tí serstaka høpinum, sum orðini virka í, at meiningin skapast og fær lív. Tí er ytri samhangurin so avgerandi í øllum málsligum samskifti.

2. Pendulorð

Jógvan í Lon Jacobsen er fjølbroyttur í sínum áhuga og virksemini, og orð og orðabókafrøði eru eitt øki, sum hann hevur brúkt nógv av síni orku uppá. Í hesi grein Jógvani til heiðurs ætli eg at hyggja at einum øki í merkingarfrøðini, sum

snýr seg um orð og orðingar, sum í nýtslu við tíðini hava broytt merking og eru farin at merkja tað øvuta av tí, sum einaferð var.

Orð, sum eru dømi um hetta fyrbrigdi, hava á donskum verið nevnd *pendulord*¹ og á enskum *autoantonym* ella *contronym*. Pendulord verður skilmarkað sum eitt orð ella ein orðing, sum hevur tvær móttettar ella sera ymiskar merkingar; eina siðbundna, sum er at finna millum tilkomin, og eina nýggja, sum er at finna hjá ungum málbrúkarum. Av tí at málið broytist og orðdalag skiftir, er støðan ofta tann, at vit hava annaðhvørt tvey heiti, sum kappast um somu merking ella tvær merkingar, sum krevja sama heiti. Tað orðið, sum um okkara leiðir oftast verður brúkt sum grunddømi um fyrbrigdið pendulord, er orðið *bjarnartænasta*². Her stendur stríðið um gomlu merkingina, sum gongur aftur til fápilin hjá La Fontaine um bjørnina, sum í vælmeintu roynd síni at fáa eina flugu burtur av enninum á harra sínum endaði við at knúsa høvdið á honum. Tískil hevur orðið *bjarnartænasta* av hesum fingið merkingina ‘ein væl meint ella ætlað gerð við óhepnum avleiðingum’. Við tíðini hava tekin tó verið um, at kunnleikin til hesa upprunaligu merking er fánaður og at orðið í staðin er tulkað av nýggjum leyst av síni upprunamerking, men í staðin grundað á teir báðar orðapartar, sum orðið er samansett av. Tulkingin verður sostatt, at fyrri liður *bjarnar*-sipar til tað stóra, sterka djórið, sum ein björn er, og seinni liður *tænasta* sipar til ein beina, eina hjálp. Niðurstøðan verður sostatt, at ein bjarnartænasta er ein stór og góð tænasta. Júst nær ið henda broyting er farin fram, kann vera ilt at siga. Í donskum verður víst á eitt dømi úr *Weekendavisen* 22.4.1988. Ein studentaskúlanæmingur sóknast eftir einum serfrøðingi „som vil gøre os andre den bjørnetjeneste at oversætte et værk af Heidegger til dansk“ og síðan skoytir hann uppí „på forhånd tak“, so tað er greitt, at hesin ungi brævskrivarin fatar eina bjarnartænastu sum eina stóra og vælmeinta hjálp³.

1 Dansk Sprognævn, www.dsn.dk, t.d. <https://dsn.dk/retskrivning/sproghjaelp-1/Pendulord.pdf/view?searchterm=pendulord>, <https://dsn.dk/nyt/nyt-fra-sproгнаevnet/2006-4.pdf/view?searchterm=pendulord>, <https://dsn.dk/noid/?noid=86161>, http://sproget.dk/raad-og-regler/typiske-problemer/pendulord/pendulord/?exact_terms=pendulord&inexact_terms=pendulordets.pendulordene.pendulordenes.pendulordet.pendulords.

2 Onkur hevur sett spurningin, um hetta orðið ikki júst er eitt metadømi um fyrbrigdið, t.e. eitt dømi, sum onkursvegna er trúst fram heldur enn at vera eitt ektað dømi. Tað lata vit tó liggja á hesum sinni.

3 Nyt fra Sprognævnet 1996/1: 13.

Annars verður eisini hildið, at henda nýggja merkingin av bjarnartænastu í donskum í hvussu er kann fyrst aftur til 1992⁴. Tað var í teimum árum, at sera væl umtókta barnasendingin um Bamse og Kylling varð send, og í teirri røðini umboðaði Bamsi (bjørnin) alt, sum var gott og upprunaligt í verðini, samstundis sum tað jú var kent, at bamsur leingi høvdu verið kærir uggarar hjá børnum. Tí er sjálvsagt, at ein bjarnartænasta má vera nakað gott. Samstundis munnu tað vera fá nú á døgum, sum kenna klassisku fáplarnar hjá La Fontaine, og tí hevur verið pláss fyri hesi nýtulking av orðinum.

Um søguligu gongdina hjá orðinum *bjarnartænasta* í donskum veit stóra, søguliga danska orðabókin, *Ordbog over det Danske Sprog*, at siga, at orðið hevur verið kent frá miðjari 19. øld og at víst hevur verið til fápin hjá La Fontaine um bjørnina og harra hennara, og merkingarliga hevur verið sipað til eina væl meinta, men óhepna tænastu ella hjálp, sum er meira til skaða enn gagn⁵.

Av tí at málið skiftir av broytingum av so ymsum slag, eru vit stundum í teirri óhepnu støðu at hava annaðhvørt tvey heiti, sum kappast um eina og somu merking, ella tvær merkingar, sum kappast um sama orð. Onkuntíð fer onnur merkingin ivaleyst at vinna á hinari, sum so fer í gloymiskuna. Soleiðis hevur tað altíð verið.

Tað kann vera ilt at vísa við nýtum dómum, at støðan viðvíkjandi orðinum bjarnartænasta í føroyskum er tann sama sum í donskum, men valla er nøkur orsök at halda, at hon ikki líkist, og vit hava uttan iva sterkan varhuga av, at soleiðis er eisini millum føroysk ungfólk. Á bloggi hjá Fróðskaparfelagnum skrivar Vár í Ólavsstovu soleiðis 5.1.2012: „Fastar orðingar, orðafelli og orðatøk kunnu jú ikki skiljast, um tey ikki verða sett í ein mentanar- og samfelagsligan samanhag. Eitt lítið fitt dømi er, at næmingar í dag nýta hugtakið „at gera einum eina bjarnatænastu“ í týdninginum at gera einum eina stóra tænastu. Hetta kemur sjálvsagt av, at teir ikki kenna søguna, sum ger, at „bjarnatænasta“ upprunaliga merkti at gera einum eina tænastu, sum ikki var einum at gagni. Hendan søgan er burtur í nútíðarnæmingsins tilviti og mentanardiskursi, og tí er orðið natúrliga farið at merkja „ein stór tænasta“, tí ein bjørn er í hugaheimi næmingsins stór og sterk.“⁶

4 Nyt fra Sprognævnet 2006/4: 2.

5 *Ordbog over det Danske Sprog* bd. 2, 1920: teigi 742.

6 Sí: <http://froedskaparfelag.fo/2012/01/avbjodingar-hja-foroyskum-og-foroysklaerugreinini-i-skulaverkinum-2/>.

3. Føroysk pendulorð

Tað kann sjálvsagt vera trupult at staðfesta, at orð og orðingar merkingarliga hava fingið støðu sum pendulorð, tí hetta hendir so líðandi og er tí ikki so sjónligt beinanvegin. Her fari eg at taka fram tvey dømi, sum eg haldi geva ábending um, at orðingin er í eini støðu, har ið upprunamerkingin er farin at ridla og at ein onnur – onkursvegna mótsett – merking er um at avloysa hana.

3.1 *Leyst og liðugt*

Orðingin, at okkurt er *leyst og liðugt*, er kend í málinum og kann sigast at verða brúkt í merkingini, at ‘nú eru allar forðingar ruddaðar av vegnum’, ‘nú liggur gøtan greið’, ‘nú er gaman í’. Orðið *leyst* hevur her sjónliga samband við merkingina ‘ið er fríur, frælsur’. Trý dømi úr *Tekstasavninum*⁷ kunnu lýsa hesa nýtisluna av orðasambandinum:

- (1) „Løgmaður førir fram, at nú er leyst og liðugt hjá føroyska fólkinum at gera av, hvussu vit vilja skipa okkum.“
- (2) „Tá hon frætti, at Bátafelagið var við at reisa nýggja bygningin undir Bryggjubakka, vendi hon sær til felagið og spurdi um móguleikan fyri at leiga, og so var leyst og liðugt.“
- (3) „Har var *leyst og liðugt*, og eftir einum tíma, so varð tað okkum játtað.“

Í seinastuni havi eg tó varnast, at ein vissur ivi hevur tikið seg upp um hesa orðing og at hon hevur verið brúkt í aðrari merking, sum á ein hátt er mótsett teirri upprunaligu. Døminum havi eg eftir útvarpsfólki, sum í tveimum ymsum morgunsendingum týðiliga brúkti orðingina *leyst og liðugt* í merkingini, at ‘nú vóru allir móguleikar uppbrúktir’ og *ikki*, at ‘nú lá gøtan greið’, ‘nú var lagamanni’. Í fyrra førinum var evnið evropameistarakapping í fótbólti og tosað varð um, at um Svøríki ikki vann næstu ferð, so var *leyst og liðugt* hjá teimum. Ætlanin var heilt greitt at siga, at so vóru allir móguleikar hjá teimum at halda fram í kappingini uppi (*Morgunsendingin* í KvF 14.6.2016). So-statt kom útvarpsmaðurin at siga beint øvut av tí, sum tey flestu mundu hugsa, tá ið hann brúkti orðingina *leyst og liðugt*. Tað seinna dømið snúði seg um eina sangarinnu í einum tónleikabólki, sum var noydd at gevast vegna sjúku, og „so var alt leyst og liðugt hjá henni“ eins og tað varð orðað (í

7 *Tekstasavn* sipar her til eitt teldutøkt tekstasavn, sum er til taks á Føroyamálsdeildini og sum m.a. var grundarlag undir rættstavarinum, tá ið hann varð gjørdur.

morgunsending 2016). Heldur ekki í hesum førinum varð orðingin *leyst og liðugt* brúkt á sín vanliga, kenda hátt.

Ymsar orsakir kunnur eyðvitað vera til, at bland kemur í slíkar fastar orðingar. Í fyrsta lagi er tann munur á slíkum orðingum og einstökum orðum, at oftast ber til at eyðkenna orðini merkingarliga, tí at tey hava eina rímiliga fasta tilvísing, men í orðingum og føstum orðasambondum er ekki eins eyðsýnt, hvat ið samlaða heildin merkir, tó at vit kenna tilvísingina hjá einstøku orðapørtunum.

Umrødda merkingarbroyting kann stava frá ávirkan frá einari aðrari orðing, sum hevur við part av hesari orðing at gera, og tað er orðingin „at tað er liðugt við e-m“ og sum merkir, at ‘nú stendur okkurt ekki til at bjarga, nú eru allir møguleikar troyttir’. Tað er ein hugsandi atvold til mistulkingina av *leyst og liðugt*, at bland er komið í millum hesi bæði orðasambond. Ein onnur orsök kann heilt einfalt vera tann, at kunnleikin til nýtsluna av orðasambandinum ekki er nóg stórus, bæði tí at hon ekki hoyrist ella sæst nóg ofta ella ekki er partur av virkna málbrúkinum hjá tí, sum brúkar hana. Tí ein sannroynd er tað, at nógvar fastar orðingar og føst orðasambond mugu avkotast og avlurtast nakrar ferðir og í ymsum sambondum, áðrenn tey eru fallin upp á sítt rætta pláss merkingarliga sæð.

3.2 Gera sær dælt

Summi tykjast vera farin at ivast um merkingina í orðingini *at gera sær dælt* (*av ella við*) *e-m*. Henda orðing hevur higartil verið fatað soleiðis, at onkur á ein hátt vinnur sær gagn ella fyrimun av einari íkomnari støðu ella onkursvegna misnýtir eina støðu. Fleiri dømi úr *Tekstasavninum* styðja hesa nýtslu:

- (4) Eingin skuldi gera sær dælt av, at ein annar var veikari.
- (5) Soleiðis fór leikur fram, tá tað betra slagið skuldi gera sær dælt av stríðnum hjá føroyska fiskimanninum.
- (6) Hesin heiðurligi maður vildi ekki taka patent upp á hesa uppfinning sína, tí hann vildi ekki gera sær dælt og fáa vinning av nøkrum, ið gagna kundi allari mannaættini.

Øll hesi trý dømi styðja hugsanina um, at ein (bráðliga) íkomin støða verður misbrúkt til egnan fyrimun, til at fáa sum best burturúr. Orðið *dæltur* lýsir *Føroysk orðabók* annars sum ‘blíðligur, hampiligur, fyríkomandi’, so í so máta kann orðingin á ein hátt sigast at merkja, at ein er blíðligur mótvegis sær sjálvum, hugsar um sjálvan seg fyrst og fremst.

Á sama hátt sum við døminum um *leyst og liðugt* tykist tað nú at vera soleiðis, at millum ungfólk – har ið flestu nýgerðir og nýtulcanir taka seg upp – er orðingin *at gera sær dælt av e-m* farin at merkja ‘at brúka ein móguleika og ikki misbrúka hann’⁸. Sostatt verður tað (negativa) upphavsstøði, sum upprunaliga var knýtt at hesum, lagt burturúr og sæð verður burtur frá tí.

Í norrønum er orðingin *gera sér dælt við e-n* til og verður hjá Fritzner týdd til ‘stille sig paa en fortrolig, familiær Fod med en, ikke gjøre sig nogen Betænkelighed ved at optræde ligefrem over for en’⁹. Í nútíðaríslenskum er orðingin somuleiðis *gera sér dælt við e-n* og verður týdd ‘vera naskur, nærgeingin’

Orðingin *gera sær dælt* kann bæði hava *av* og *við* knýtt at sær. Tað gamla sýnist at vera *við + e-n*, men í tídd sær *av + e-m* út til at hava tikið yvir. Ein leiting í *Tekstasavninum* styðjar henda varhuga, tí fram koma í alt 111 ráam við leiting eftir *gera sær dælt*. Av teimum hava 95 dømi fyrisetingina *av* knýtta at sær, í flestum førum við stýring, men í nøkrum førum eisini uttan. 6 dømi eru við fyrisetingini *við* (í trimum førum við hvønnfalli og trimum førum við hvørjumfalli). Síðan eru 10 dømi uttan fyriseting. Nógv tey flestu dømini brúka orðingina *gera sær dælt* í merkingini ‘at gagnnýta eina nýíkomna støðu og fáa sum best burtur úr henni’. Í einum føri haldi eg tó, at tann nýggja merkingin, sum leggur dent á at brúka og ikki misbrúka, sæst aftur:

- (7) Royndirnar við trollemmunum í Vági, sum gera sær dælt av flogtøkni, hava verið so mikið góðar, at (...)

Her tykist orðingin *gera sær dælt av* bara at leggja dent á tað at brúka ella gagnnýta og ikki at misbrúka eina støðu. Í eini leysligari leiting á netinum annars eri eg komin fram á einstøk onnur dømi um nýggju merkingarnýtsluna av at *gera sær dælt av*:

- (8) „Vit *gera* okkum *dælt av* nógvum venjingum m.a. nøkrum sum eitur frákoblað ... í hesum sambandi motivatióin og viljan til at arbeiða við *sær* sjálvum (...)“
- (9) „Í gerandisdegunum er Arbeiðseftirlitið eitt slag *av* konsulenttænastu, vit kunnu *gera* okkum *dælt av*, sigur hann.“

8 Ein umrøða av hesum sást á einum kjaktráð á facebook í bólkinum *Føroysk rættstaving* 27.2.2017.

9 Johan Fritzner (1954): *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Oslo. Bd. I: 282.

Í hesum báðum dómum sýnist at gera sær dælt av bara at merkja ‘at brúka og ikki at misbrúka’ til egnan fyrimun. Undir liggur tó greitt, at okkurt gagnligt fæst burtur úr at nýta tað, sum umrøtt verður, ávikavist *nógvar venjingar* og *konsulenttenastu*.

3.3 *Dapurskygdur*

Eitt annað orð, sum hevur verið fyri broyting í merking, er lýsingarorðið *dapurskygdur*. Upprunamerkingin er sambært Føroyskari orðabók ‘sum sær betur í myrkri ella skýming enn í dagsljósi’ við døminum *hann velti altíð í myrkri, tí hann var so dapurskygdur*. Sum onnur merking stendur ‘sum skeitir (illa)’ og sum triðja merking ‘nærskygdur, nærsýntur’. Aftur at hesum stendur ein fjórða merking, sum er markað sum nýggjari, og tað er ‘svartskygdur’, t.e. ‘sum er stúrin um framtíðina’. Henda merking er sostatt nýggj hjá hesum orði. Ein leiting í *Tekstasavninum* eftir *dapurskygdur* í ymsum bendum formum gav 28 dømi við orðinum. Av teimum hava 25 dømi orðið í merkingini ‘svartskygdur’. Eitt dømi sigur, at *dapurskygdur* er tann, ‘ið ikki sær væl í myrkri’ og nakað tað sama kann lesast burtur úr einum øðrum dømi, sum tosar um onkran, sum *skuldi gera ørindi um kvøldið og bað leiða seg, tí hon var so dapurskygd*. Tað má so merkja, at hon ikki sær væl í myrkri. Hesar báðar síðstu merkingarnar standa so beint øvut av fyrstu høvuðsmerkingini, ið er ‘sum sær betur í myrkri’. Tískil er hetta orð heldur fløkjaligt merkingarliga, og júst tað, at vit síggja dømi um tvær so mótsettar fatanir av orðinum, bendir á, at ikki øll hava eina serliga fasta kenslu av hesum orði og hvussu tað verður brúkt. Hinvegin er eyðsæð, at upprunaliga merkingin er um at verða trokað burtur av teirri nýggju merkingini, ið samsvarar við orðið *svartskygdur*. Tískil kann á ein hátt sigast, at gongdin er tann sama sum fyri pendulorð. Við nýggju merkingini ‘svartskygdur’ er orðið á ein hátt endurtulkað lið fyri lið, soleiðis at staðfest verður, at *dapur* hevur okkurt við ‘døkkur, svartur, harmur’ at gera og *skygdur* merkir ‘sum sær’ og samansetta orðið tískil merkir ‘ið sær døkt’, og tá nærkast tað av álvara merkingini í *svartskygdur* ‘sum stúrin lítur at framtíðini, dapur í huga’. Tí bendir nógv á, at tað verður nýggjara merkingin, sum verður tann vanligasta og fer at troka hinar merkingarnar heilt av (Poulsen, 2009: 54, 57, 60, 700, 712–713).

Til stuttleika kann nevast um ta fyrstu merkingina ‘ið sær betur í myrkri’, at Jógvan í Lon Jacobsen hevur skrivað ein seðil við hesi merking upp í stóra orðaseðlasavninum á Føroyamálsdeildini. Har endurgevur Jógvan eitt stutt orðaskifti millum tvey gomul fólk, og søguna um hetta hevur hann so væl endurgivið í stubbanum *Dapurskygdur* í tíðarritinum *Máltingi* (1994:48).

4. Lýsingarorð sum pendulorð

Í færoyskum kenna vit fleiri lýsingarorð og hjáorð avleidd av teimum, sum í vanligari nýtslu hava eyðkenni av pendulorði í sær. Hesi orð hava í sínum uppruna havt eina negativa merking. Tað er galdandi fyri eitt nú lýsingarorð sum *ræðuligur*, *øgiligur* og *óførur*. Orðið *ræðuligur* stavar frá norrønum *hræðiligr* og hevur merkingina ‘sum vekur ræðslu’. Orðið *øgiligur* gongur aftur til *ægiligr* og hevur somu merking sum *ræðuligur*, t.e. ‘sum vekur ótta, ræðslu’ og *óførur* gongur aftur til *ufærr* í merkingini ‘ikki farandi, ikki færur fyri at fara, ómøguligur, ógjørligur’.

Við støði í hesum orðum kunnu vit eisini síggja avleidd dømi um styrkjandi hjáorð, sum knýta seg at lýsingarorðum. Tað fevnir eisini um orð, sum upprunaliga høvdu eina negativa merking, men sum nú hava loyst seg frá teirri merking og í staðin hava fingið eina styrkjandi merking, tað veri seg negativa ella positiva. Í færoyskum kunnu vit nevna dømi um hjáorð sum *ræðuliga*, *øgiliga*, *ógvuliga* og *óføra*, sum upprunaliga hava merkt okkurt negativt ella noktandi og eru komin frá orðum, sum hava verið brúkt í negativari merking.

5. Hjáorð í styrkjandi nýtslu

Hóast orð upprunaliga hava eina negativa merking, er gongdin tó tann, at tey kunnu loysa seg frá hesi negativu merking og í staðin verða brúkt sum styrkjandi orð saman við øðrum lýsingarorði, tað veri seg lýsingarorði við negativari ella positivari merking. Tað vísir, at hjáorðið sostatt gerst lutleyst í mun til sína upprunamerking og í staðin fær eina áherðandi merking og leggur hana aftur at tí orði, sum tað knýtir seg at. At hetta fyri summi av orðunum er lutfalsliga nýtt sæst á tí, at millum málbrúkarar er ikki semja um, at hesi orð, sum upprunaliga høvdu negativa merking, kunnu brúkast saman við nøkrum positivum. Eitt dømi úr *Tekstasavninum* lýsir hetta sera beinrakið:

- (10) „men biði[ð] tær ungu genturnar um ikki at siga, at tað er ræðuliga gott ella okkurt annað, sum er ræðuligt, tá tær meina sera gott“.

Eins og sæst í dømum er tað galdandi fyri *ræðuliga*, tá ið tað er knýtt at orðum sum *góður*, *fittur*, *hátíðarligur* o.s.fr. Nøkur dømi úr *Tekstasavninum* kunnu lýsa hetta:

- (11) „Men Lúsa Lísþita hevði eitt ræðuliga gott minni og gloymdi ongantíð tey, hon ikki hevði kannað“.

Her er greitt, at *ræðuliga* merkir ‘sera’ og leggur dent á, hvussu gott minni hennara er. Sama kann sigast um *ræðuliga*, tá ið tað er knýtt at lýsingar-orðinum *fittur*, soleiðis sum hetta dømið vísir:

(12) „Kamma kom aftan á mær. Ruby er *ræðuliga* *fitt*, teskaði hon.“

Orðið *fittur* man í huganum á teimum flestu vera eitt positivt orð, og tí kann samlaða meiningin í einum orðasambandi heldur ikki vera annað, tó at eitt orð, sum vanliga hevur havt eina negativa merking, verður knýtt at tí. Eitt dømi úr *Tekstasavninum* vísir hetta:

(13) „Nei, tá eru børnini bara mjúk og *ræðuliga* *fitt* á at líta, sum eitt fat við sólheitum ferskum.“

At orðið *ræðuliga* hevur loyst seg frá síni upprunaliga negativu merking og bara verður brúkt áherðandi og styrkjandi sæst í hesum báðum dómum, sum í grundini knýta seg at annaðhvørt positivum ella negativum orði og standa hvørt um annað í sama teksti:

(14) „Hann helt tað smakkaði *ræðuliga* væl. Tsatsiki helt tað smakkaði *ræðuliga* illa.“

Orðið *øgiliga* er komið munandi longri í gongdini ímóti tí lutleysa, um samanbórið verður við *ræðuliga*. Tað eru færri, sum halda tað vera nakað løgið í at siga t.d. *øgiliga* *góður*, *fittur*, *gladur* um samanbórið verður við *ræðuliga* *góður*, *fittur*, *gladur*. Tí kann sigast, at *øgiliga* er minni markað enn *ræðuliga*.

Onnur orð leggjast eisini aftrat teimum styrkjandi orðunum og átaka sær eina styrkjandi funktión leysa av síni upprunamerking. Tað kann vera galdandi fyri orð, sum eru í málinum frammanundan, men sum eftir útlendskari fyrimynd taka henda nýggja leiklut á seg. Eitt dømi um tað er orðið *feitt*, sum í nútíðar óformligum máli og slangmáli íðuliga verður brúkt sum styrkjandi liður til alt møguligt. Tað hevur sjónliga fyrimynd í øðrum málum, í hesum føri í donskum. Um orðið í donskum verður upplýst, at tað síðan 1969 hevur verið brúkt í merking, sum hevur okkurt við ‘sera snøggur, deiligur, góður’ o.s.fr. at gera (Den Danske Ordbog, bd. 2: 148).

Nøkur dømi úr *Tekstasavninum* vísa nýtsluna av *feitt* sum styrkjandi orði:

- (15) Eg vil eisini sleppa at geva tær okkurt. Tað er alvorliga feitt at fáa tríggjar pakkar ein næstan púra vanligan leygardag.
- (16) Ja, tað hava tær helst. - Helt hon tað ikki vera feitt, tá garðurin brendi? spyr Kristoffur.
- (17) At Isabella helt tað vera feitt, at hann brendi. Isabella man vera svøk!
- (18) (...) hann átti at verið bangin, men tað er so feitt at koyra á motorsúkklu, at hann gloymir alt annað.
- (19) Annars er tað altíð feitt at vera havnarmaður.

Eitt annað dømi um fremmant orð, sum verður brúkt styrkjandi í slangmáli, er orðið *mega*, sum ikki annars er kent sum hjáorð í føroyskum, men bara sum sagnorð. Tað kemur mangan fyri sum styrkjandi hjáorð, t.d. *mega góður*, *spennandi* o.s.fr. Nøkur dømi úr *Tekstasavninum* sýna hetta:

- (20) „Deildin skal vera skift út við teir ‘mega fantastisku unglingar’, also eg meini so við.“
- (21) „Tit eru bara mega strævin.“
- (22) „Tað virkar fyri mær sum um tit eru bara mega yvirfladiskir.“
- (23) „Tað hevði Tsatsiki sagt, hann ætlaði sær. - Man skal hava mega høgt miðal. Eg havi ongan kjans at sleppa inn har.“

At enda

Í hesi grein verður víst á, at ávís orð, orðingar og føst orðasambond við tíðini kunnu skifta merking og verða brúkt við aðrari merking enn teirri upprunaligu. Tað hendir, tá ið orðini ikki longur eru algongd í síni siðbundnu nýtslu, men hava lyndi til at verða brúkt aðrastaðni og í øðrum sambandi og tí taka til sín eina nýggja merking eftir tí. Dømini, sum eru viðgjørd, vísa, at í føroyskum eins og í øðrum málum eru dømi um sonevnd pendulorð, og at føstu orðasambondini *leyst og liðugt* og *at gera sær dælt av* í nýggjari nýtslu hava fingið dóm av pendulorði, soleiðis at tey hava tikið nýggja og øvuta merking til sín. Hetta hevur ivaleyst samband við, at yngru ættarliðini ikki kenna hesar orðingar aftur úr vanligum málbrúki og at tey tí fylla nýggja

merking í tey grundað á eina endurtulking av einstøku orðunum í heildini. Sostatt má roknast við, at í onkrum føri fara hesar merkingar at standa og stútast, til onnur teirra verður so mikið vanligari enn hin, at hon verður við yvirlutan. Nakað av tí sama sæst í einstøkum orðum eins og víst er á fyri orðið *dapurskygdur*. Her er tann upprunaliga merkingin viknað so mikið og er so lítið kend, at orðið er endurtulkað lið fyri lið, og við tí fær tað sína nýggju merking, sum avgjørt gevur góða meining. Tað, sum er sagt um orðasambondini *leyst og liðugt* og *at gera sær dælt av* sum pendulorð, vísir eitt ávíst hall móttvegis eini aðrari og øvutari merking, men at hetta bara er ein byrjan til eina broyting, sum tó als ikki enn hevur breitt seg nóg víða til at sigast kann, at tey nú hava fingið nýggja merking. Við døminum um *dapurskygdur* hinvegin ber til at siga, at orðið nú hevur tikið til sín eina nýggja merking, sum er samheiti við *svartskygdur*, og at henda broyting má sigast at vera fullførd, soleiðis at merkingin ‘svartskygdur’ nú helst er tann vanligasta hjá orðinum *dapurskygdur*.

Bókmentir

Arndt, Hans. 2003. *Sproget. Hverdagens mirakel*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Brink, Lars. 2000. Modsatte betydningsvarianter. *Mål og Mæle*, 23(3): 14–20.

Dansk Sprognævn, heimasíðan www.dsn.dk

Den Danske Ordbog. 2004. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: København.

Fritzner, Johan. 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Oslo: Anton Hain.

Føroysk orðabók. 1998. Jóhan Hendrik W. Poulsen, Marjun Arge Simonsen, Jógvan í Lon Jacobsen, Anfinnur Johansen, Zakaris Svabo Hansen (ritstj.). Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.

Føroysk rættstaving – kjakbólkur á Facebook, dagfesting 27.2.2017.

Heimasíðan: www.sproget.dk

Jacobsen, Jógvan í Lon. 1994. Dapurskygdur. *Málting* 10: 48.

O'Grady, William. 2007. *How Children Learn Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ordbog over det Danske Sprog. 1918–1956. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

Ólavsstovu, Vár í. 2012. Avbjóðingar hjá føroyskum og føroysklærugreinini í skúlaverkinum. Bloggur 5.1.2012 á heimasíðuni hjá Føroya Fróðskaparfelag: <http://froedskaparfelag.fo/2012/01/avbjodingar-hja-foroyiskum-og-foroyisklaerugreinini-i-skulaverkinum-2/>

Poulsen, Jóhan Hendrik W. 2009. *Orðabókin*. Sendingar í Útvarpi Føroya 1969–1993. Vestmanna: Sprotin.

Tekstasavn. Teldutøkt tekstasavn á Føroyamálsdeildini, Fróðskaparsetri Føroya.

Zakarís Svabo Hansen

Námslektari. Føroyamálsdeildin

Fróðskaparsetur Føroya

V.U. Hammershaimbs gøtu 16

FO-100 Tórshavn

Teldupostur: zakarish@setur.fo

Býtið ímillum HAVA og VERA í føroyskum

Caroline Heycock og Hjalmar P. Petersen

Summary

This paper investigates the status of the alternation in Faroese between HAVE (*hava*) and BE (*vera*) as auxiliaries combining with the past participle / supine. We present the results of two online questionnaire studies and argue that the data indicate that in Faroese the HAVE/BE alternation is an alternation of perfect auxiliaries, like Danish but unlike the other Scandinavian languages, where BE can only be used to convey resultant state.

Keywords: Faroese; perfect; resultative

Lyklaorð: føroyskt, nú- og táliðin tíð; resultativ

1. Inngangur

Býtið millum HAVA og VERA í føroyskum er lítið kannað, eins og fram fer at koma í 2. *Støðulýsing*. Vit fara her at leggja fram rannsóknarúrslit frá eini kanning frá 2016, og er ætlanin framhaldandi at arbeiða við evninum út frá bæði einum synkronum og diakronum vinkli.

Yvirhøvur er støðan tann í teimum norðurlendsku málunum, at ein klúgv-ing er ímillum, nær HAVA og nær VERA + høvuðssagnorð verður nýtt. Hetta er viðgjørt í m.a. Larsson (2009, 2015), og ein generell lýsing við dømum úr ymiskum málum er í McFadden (2007). Í stórum dráttum er tað soleiðis, at danskt kann nýta bæði HAVA og VERA sum eitt temporalt hjálparsagnorð at siga frá perfektum, og kunnu bæði sagnorð nýtast at siga frá *perfect of result* eins væl og *experiential perfect*.¹ Dømi, har sagnorðið VERA er brúkt sum eitt

1 *Perfect of result* vísir til eina hending í fortíðini, men soleiðis, at úrslitið er galdandi í nútíðini (úrslitið hevur relevans fyri nútíðina); dømi: *Eg havi mist fartelesonina* (= hon er enn burtur, og ikki afturfunnin). *Experiential perfect* lýsir eina hending, sum hendi onkuntíð undan tilvísingartíðina uttan nakra implikatióin fyri, at úrslitið varar við (*Eg havi einaferð vitjað Paris*), (sum ikki merkir, at 'eg enn eri í Paris). Sbr. eisini *eg havi arbeitt í Hamburg*. Hetta merkir ikki, at eg enn eri í Hamburg og arbeiði, men eg havi gjørt tær royndirnar, at hava verið har og arbeitt. Meira um hetta er at síggja í t.d. Deo (2012: 167).

temporalt hjálparsagnorð at siga frá perfektum í donskum er: *bussen er kommet for sent tre gange i denne uge*. Í hinum norðurlandamálunum er tað soleiðis, at bara HAVA + lýsingarháttur verður nýtt at siga frá perfektum. Tí verður í íslenskum sagt *Jón hefur oft farið til Boston*. Hetta kann ikki vera resultatív, sum *hann er farin*. Grundin til, at *hefur oft farið* ikki kann vera resultatív ella ein liðug gerð, men er perfektum, er, at hjáorðið *oft* 'ofta' ger, at útsøgnin ikki kann vera resultatív, men er hon heldur iteratív.

Har VERA + lýsingarháttur er brúkt, t.d. *fuglurin er flogin*, verður tað nýtt at siga frá eini lidnari gerð (enskt *resultant state*), sum tað verður kallað í einum føroyskum samanhangi, síggj 2. *Støðulýsing*. Sagnorðið VERA kann í slíkum mynstrum ikki nýtast sum eitt temporalt hjálparsagnorð at siga frá perfektum, og tað er støðan í íslenskum og norskum, og hetta var eisini støðan í føroyskum, men her henda broytingar. T.e., at í donskum ber til at siga *bussen er ofte kommet til tiden i denne uge*, og sama í føroyskum, *bussurin er ofta komin til tíðina hesa vikuna fyri hevur ofta komið*.

Til eru ymiskir hættir, har tað ber til at finna útav, um VERA + tátíðar lýsingarháttur verður brúkt í perfektum ella at siga frá lidnari gerð, síggj serliga Larson (2015). Tað, sum hevur týðning fyri hesa greinina er, um tað ber til at hava VERA saman við einum iterativum adverbiali eins og *ofta*, sbr. (1a, b, c), og um tað ber til at nýta VERA í kontrafaktiskum setningum. Hesir verða umrøddir seinni.

Tað er soleiðis, at eitt iterativt hjáorð sum *ofta* bara kann koma fyri í eksperientialum perfektum sum í (1c). Verður *ofta* sett inn, kann talan ikki vera um eina lidna gerð, tí hendingin hendir aftur og aftur. (1a) er ein føroyskur setningur; (1b) og (1c) eru íslenskir, og sum sæst, ber ikki til at siga *Jón er ofta farin til Boston* á íslenskum, t.e. (1b):

		FØROYSKT:	
(1)	a.	Jón er <i>farin</i> til Boston	(liðug gerð)
		ÍSLENSKT:	
	b.	Jón er * <i>oft farinn</i> til Boston	
	c.	Jón hefur <i>oft farið</i> til Boston	(núliðin tíð)

Hjáorðið *oft* = *ofta* ger, at útsøgnin verður iteratív, eins og nevnt, og av tí at hendingin hendir aftur og aftur, kann talan ikki vera um eina lidna gerð sum í (1a). Tað vil so siga, at um VERA + tátíðar lýsingarháttur er resultatívt í einum máli, so kann hetta málið bara hava HAVA + tátíðar lýsingarhátt at siga frá perfektum í iterativum konteksti, og hetta er støðan í íslenskum (Jónsson, 1992:

143). T.e. *hava ofta + fara* er perfektum í íslenskum, og *er farin* stendur fyrir lidnari gerð (enskt *resultant state*). Sama geldur fyrir eitt nú nýnorskt (Edit Bugge, persónligt samskipti):

- (2) a. Jon **er** (**ofte*) *faren* til Boston
- b. Jon **har** *ofte* *fare* til Boston

Ein onnur test at finna útav, um talan er um perfektum, er í tátíðar kontrafaktiskum setningum. Tátíðar kontrafaktiskir setningar eru slíkir, har upphaldið, sum er til umrøðu ... 'was contrary to fact at a particular time in the past' (McFadden & Alexiadou, 2010: 395). Eitt dømi er:

- (3) ... um Sveinur **hevði** *farið* til Stuttgart, so hevði hann sæð Mercedessavnið

Ein kontrafaktiskur setningur er sostatt ein treytareykasetningur, har innihaldið er øvugtur av fakta, t.e., *um Sveinur hevði farið til Stuttgart* [sum hann ikki fór], *so hevði hann sæð Mercedessavnið*.

Í eldri enskum er tað soleiðis, at kontrafaktiskir setningar altíð hava HAVE, sjálvt við sagnorðum, sum annars altíð taka BE, eins og víst í Iatridou (2000) og McFadden & Alexiadou (2010). Meira um hetta er í nevndu greinum, og er tað eisini nevnt í Heycock & Petersen (2017). Dømini í (4) vísa, at mann í nútíðarnorskum, (4a), og íslenskum, (4b), nýtir HAVA í tátíðar kontrafaktiskum setningum.

- (4) a. Hvis Sven **hadde**/***var** *dratt* til Stuttgart, kunne han ha sett Mercedes museet
- b. Ef Sveinn **hefði farið**/***var** *farinn* til Stuttgart hefði hann getað séð Mercedessafnið

Lockwood (1977) hevur dømi við kontrafaktiskum setningum, sbr. (5b). Vit hava sett inn (5c) afturat. Í (5a) er VERA brúkt at siga frá lidnari gerð, og HAVA er dømi við tí kontrafaktiska setninginum (5b). Sama er í (5c), og er hetta táliðin tíð:

- (5) a. Hann **er** *omandottin* (liðug gerð)
- b. Hann **hevði** *dottið*, hevði hann ikki fótað sær aftur (táliðin tíð)
- c. ... um Sveinur **hevði** *farið* til Stuttgart, so hevði hann sæð Mercedessavnið (táliðin tíð)

McFadden & Alexiadou (2010) hava m.a. kannað kontrafaktiskar setningar í eldri enskum, og vísa tey, at bara HAVA kann brúkast í slíkum. Grundin er, uttan at vit her fara út í smálitir, at HAVA verður brúkt sum eitt temporalt hjálparsagnorð at siga frá tálidnari tíð, sbr. setningarnar í (5b) og (5c). Eisini nevna tey, at BE + tátíðarlýsingarháttur varð altíð brúkt at siga frá ‘stative resultative’ í eldri enskum, og tað er hetta, sum er í føroyskum, tá ið sagt verður, at *fuglurin er flogin av reiðrinum* stendur fyri lidnari gerð (Lockwood, 1977; Henriksen, 2000; Práinsson o.fl., 2004). McFadden & Alexiadou (ibid.) meta, eins og gjørt er í Iatridou (2000), at fyri at fáa eina tátíðar kontrafaktiska merking, so er tað neyðugt at hava tálidna tíð, og tað er við HAVA (McFadden & Alexiadou, 2010: 413). Verður sagt, at BE + annar lýsingarháttur ikki stóð fyri perfektum í eldri enskum, men fyri lidnari gerð, so kunnu tátíðar kontrafaktiskir setningar bara verða útryktir við HAVA + øðrum lýsingarhátti (og hetta er tálidnari tíð).

McFadden & Alexiadou (2010) argumentera fyri, at hetta sama er galdandi fyri nútíðaríslenskt og nútíðarnorskt, sbr. dømini í (4), og Larson (2009; 2014; 2015) hevur eisini argumenterað fyri hesum sama í svenskum.

Hetta vil so siga fyri føroyskt, at um VERA kann koma fyri í einum tátíðar kontrafaktiskum setningi sum ... *um Svein var farin til Stuttgart, so hevði hann sæð Mercedesavnið*, so er tað prógv um, at VERA er eitt temporalt hjálparsagnorð á sama hátt sum í donskum. Úrslit av kanning okkara fer at vísa, um so er.

Fyri stutt at taka samanum. Í endurtakandi útsøgnum kann talan ikki vera um lidna gerð, og er tað soleiðis, at HAVA verður brúkt her, tí talan er um perfektum (íslenskt: *Jón hefur oft farið til Boston*). Tað endurtakandi í útsøgnini kemur fram við *oft* ‘ofta’. Í tátíðar kontrafaktiskum setningum er heldur ikki talan um lidna gerð, men perfektum, og eisini her ber bara til at nýta HAVA í eldri enskum eins væl og í svenskum, norskum og íslenskum. Spurningurin er so, um vit í føroyskum kunnu siga *Jón er oftani farin til Boston* og ... *um Sveinur var farin til Stuttgart, so hevði hann sæð Museumsavnið*. Um so er, so er VERA eitt temporalt hjálparsagnorð í føroyskum á sama hátt sum í donskum.

2. Støðulýsing

Býtið ímillum HAVA og VERA hevur ikki verið neyvt granskað í einum føroyskum samanhangi. Tað er tó nevnt í ymiskum mállærum og greinum.

Sandøy (1976: 140) sigur, at „[F]ærøysk har mista motsetninga mellem dei to konstruksjonane og gjennomfører *vera* også i perfektumtydning ved

intransitive terminative verb“. Hetta er eftir, at hann er komin inn á, at HAVA er nýtt í norrønum og íslenskum at siga frá nú- og tálidnari tíð, og VERA er brúkt at siga frá „eit resultat eller ein tilstand“ (Sandøy, 1976: 140). Vit skulu seinni nevna eitt dømi frá Sandøy, sum hann hevur frá einum bíggjarmanni.

Onnur, ið hava nevt VERA-HAVA alternatióinina, eru Lockwood (1977: 133–134), Henriksen (2000: 42), Thráinsson o.fl. (2004/2012: 72–73), Petersen (2013), Larsson (2014) og Thráinsson o.fl. (í gerð).

Fram kemur í hesum viðgerðum, at HAVA altíð verður brúkt saman við ávirkandi sagnorðum (*hann hevur málað súkkuluna*), og kann HAVA eisini brúkast saman við fleiri óávirkaði sagnorðum. Eitt nú kann *hava* brúkast við einum óávirkaði sagnorði sum *at arbeiða* (*hann hevur arbeitt*).

Sambært Lockwood (1977: 133–134) so kunnu óávirkaði „verbs of change of condition and of motion“ brúkast saman við VERA, tá ið merkingin er ein „definitely concluded action.“ Hann kemur ikki nærri inn á, hvat ein „definitely concluded action“ er, men dømi, hann hevur, eru í (6a), sum eisini er iterativt (og er núliðin tíð), og (6b), sum sigur frá eini støðu (= liðug gerð):

- (6) a. Hann **hevur** *flogið* tvær reisir til Onglands
b. Nú **er** fuglurin *flogin* av av reiðrinum

Lockwood kemur eisini inn á, at tað bara er møguligt at hava HAVA í einum treytarsetningi; dømið er í (7b), sum er ein kontrafaktiskur setningur, endurtikið eftir (5a/b):

- (7) a. Hann **er** *omandottin*
b. Hann **hevði** *dottið*, hevði hann ikki fótað sær aftur

Henriksen (2000: 42) hevur dømi við HAVA og VERA, og er greitt út frá tí, hann sigur, at VERA stendur fyri eini lidnari gerð, og HAVA fyri eini hending:

Týðandi munur er á hjálpasagnorðunum ‘hava’, sum sigur frá eini hending, og ‘vera’, sum greiðir frá støðuni, værinum

Thráinsson o.fl. (2004/2012: 72–73) vísa á, at VERA kann nýtast saman við óávirkaði rørslusagnorðum og óávirkaði sagnorðum, sum siga frá broyting av støðu (enskt *intransitive verbs of motion and change*), og nevna teir, at munur er ímillum lidna gerð og hending (enskt *action*). Teir vísa tó á, at summi góðtaka eina skipan, har VERA er brúkt sum eitt temporalt hjálparsagnorð sum í donskum. Millum dømi teirra er tað, sum er í (8). Hetta er upprunaliga frá

Sandøy (1976: 157), sum hefur tað frá einum bíggjarmanni² (Vágamálføri), sbr. tað íslenska dømið *Jón *er oft farinn til Boston*, og tann grammatiska setningin *Jón hefur oft farið til Boston*.

(8) Grindir **eru** ofta *komnar* inn í Hetlandi

Davidsen & Mikkelsen (2011: 163-164; 236) siga ikki stórvegis annað enn tað, sum er sagt av hinum høvundunum. Petersen (2013) er ein kanning av, hvar perfektum kann liggja í *the Auxiliary Selection Hierarchy*, ið Sorace (2000; 2004) hefur sett upp. Kanningin vísir, at VERA verður nýtt saman við sagnorðum, sum siga frá BROYTING AV STADI, t.e. sagnorð eins og *at koma* og *at fara*, og við sagnorðum, sum siga frá BROYTING AV STØDU eins og *at rísa* og *at rotna*. Sagnorð sum *koma* og *fara* loyva HAVA í iterativum konteksti sum: *brøv hava alla tíðina komið á skrivstovuna* (Petersen, 2013: 198). Eisini verður víst, at sagnorð, sum annars taka HAVA kunnu velja út VERA, um ein fyrisetingarheild, sum sigur frá um MÁL verður sett aftur at sum í *børnini eru hoppað á seingina* (Petersen, 2013: 202), sbr. at *hoppa* vanligu stendur við HAVA, t.e. *Hann hefur hoppað*.

Larsson (2014) leggur fram úrslitini frá NALS (*Nordic Atlas of Language Structure*). Hon hefur ikki so nógv um føroyskt, men hon rør framundir, eins og gjørt er í Thráinsson o.fl. (2004), at VERA kann nýtast sum eitt temporalt hjálparsagnorð at siga frá perfektum í føroyskum á sama hátt sum í donskum. (*Hann er ofta farin til Boston*). Hon vísir eisini, at HAVA kemur fyri saman við *fara* og *koma* (sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STADI), sjálvt tá ein BROYTING AV STADI er nevnd:

(9) a. ... so **hevði** eg ikki *farið* út um Havnina
b.. ... ið vit **høvdu** *komið* til Thailands

Práinsson o.fl. (í gerð) hava hugt at tí, sum sagt er í Práinsson o.fl. (2004/2012), og sum er nevnt í Sandøy (1976) t.e., at VERA kann nýtast sum eitt temporalt hjálparsagnorð í føroyskum á sama hátt sum í donskum. Práinsson o.fl. (í gerð) kannaðu setningarnar í (10). Hjáorðið *ofta* ger, at útsøgnin kemur at standa í einum iterativum konteksti, og tá eigur tað ikki at bera til at

2 Heimildarmaðurin var Gutti Petersen úr Bø. Hann var lærari í Miðvágs-Sandavágs skúla, og er í dag 78 ára gamal.

nýta VERA, tí VERA bleiv brúkt at siga frá eini lidnari gerð upprunaliga. Eisini *so við og við* og *í nógv ár* gera útsøgnina durativa, og skuldi her heldur ikki borið til við VERA, bara HAVA, sum tá er táliðin tíð:

	Ja	?	Nei
(10) a. Hann er ofta farin til USA í handilsøringum	62,2%	13,5%	24,4%
b. Virkseimið er vaksið so við og við	84,2%	7,6%	8,2%
c. Hann er farin illa við henni í nógv ár	92,1%	3,2%	4,7%
d. Hann hefur ofta farið til London í handilsøringum	11,6%	17,0%	71,4%
e. Tað hefur vaksið so við og við	55,0%	16,5%	28,5%
f. Hon hefur farið illa við sær sjálvari í nógv ár	56,3%	15,2%	28,2%

Í alt tóku 317 heimildarfólk lut í kanningini hjá Þráinsyni o.fl, og úrslitið er í stuttum, at fólk góðtaka VERA í iterativum og durativum samanhangi sum í (a, b, c). Tølini vísa greitt, at tann danska ávirkanin er rættiliga umfangandi. Her skal nevast, at *fara ... illa við* í (10c) hevur eina ávirkanandi merking, og kemur tað fram í týðing til enskt: *he has treated her*. Hetta kann so benda á, at VERA sum temporalt hjálparsagnorð spreiddir seg til transitiv sagnorð í føroyskum (men tað skal kannast nærri). Í ísl. hevði ikki borið til at havt VERA og sagt **hann er farinn illa með hana í mörg ár*, og heldur ikki í norskum: **han er fare dårleg åt med henne i mange år*. Ein anonymur javnlíkametary bendi okkum á hetta.

Stuttur samandráttur: Allar kanningar vísa, at VERA verður brúkt við sagnorðum, sum siga frá BROYTING AV STAÐI OG BROYTING AV STØÐU (*hann er farin* og *eplini eru rotnað*). Verður útsøgnin iterativ, kann HAVA nýtast: *brøv hava alla tíðina komið á skrivstovuna*. Tá er *hava* nýtt sum eitt temporalt hjálparsagnorð at siga frá perfektum. Men legg merki til, at tað óvugta eisini hendir, t.e. at VERA kann nýtast sum eitt temporalt hjálparsagnorð í føroyskum, og er talan um danska ávirkan sum *hann er ofta farin til Boston* fyrri *hann hevur ofta farið til Boston*. Her er tann seinni setningurin ivasamur í føroyskum; t.e., tann 'rætti setningurin' er tann ivasami.

3. Nýggj rannsóknarúrslit um býtið ímillum HAVA og VERA í føroyskum

3.1 Heimildarfólk og háttalag

Vit hava gjørt tvær on-line spurnakanningar, har heimildarfólk hava svarað spurningum um ymiskar setningar. Spurnabløðini verða her kallað I og II. Vit finga fatur á heimildarfólkum ígjøgnum teldupostadressur, sum tann føroyski høvundurin at hesi grein hevur í adressulista sínum. Heimildarfólkini skuldu vátta, at tey vóru 18 ára gomul ella eldri, og at føroyskt var teirra fyrstamál. Vit bóðu ikki um aðrar persónsupplýsingar sosum aldur, dialektøki, arbeiði, kyn, so hesar variablarnar kunnu vit ikki siga nakað um. 51 heimildarfólk gjørdu spurnablað nr. I liðugt, og 52 heimildarfólk gjørdu spurnablað nr. II liðugt. Tey skuldu meta um setningar á einum stiga frá 0 til 5, har 0 var fullkomiliga ógrammatiskt og 5 var fullkomiliga grammatiskt. Fullkomiliga grammatískt merkti, at tað var ein setningur, sum tey høvdu kunnað sagt, ella høyrnt onkran siga. Ein fullkomiliga ómøguligur setningur var ein, sum tú ikki kundi hugsað tær, at nakar føroyingur segði. Tey kundu so meta um setningarnar í punktum ímillum 0 og 5. Áðrenn tey fóru undir at svara setningunum, varð víst við dømum, hvussu tey skuldu nýta skalan.

3.2 Tilfar

Spurnablað nr. I varð sett upp soleiðis, at vit kannaðu fyra ymiskar umsagnir, síggj mynd 1 niðanfyri. Talan var um (i) sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STAÐI (*hon er komin/hon hevur komið*); (ii) sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STØÐU (*áin er tornað/áin hevur tornað*), (iii) sagnorð, sum siga frá KONTROLLE-RAÐUM RØRSLUM við einari lokativari fyrisetingarheild (*hon er joggað í Havnini/hon hevur joggað í Havnini*), og (iv) sagnorð, sum siga frá KONTROLLE-RAÐUM RØRSLUR við eini fyrisetingarheild, sum segði frá máli (GOAL) (*hon er sigld til Noregs/hon hevur sigld til Noregs*). Í (iii) er talan um eina útsøgn, sum sigur, hvar hendingin hendi, og í (iv) er talan um eina fyrisetingarheild, sum útrykkir telos, t.e., at útsøgnin hevur eitt tíðarligt endapunkt.

Mynd 1. Myndin vísir tey sagnorðini, sum vit testaðu.

Broyting av staði	Broyting av støðu	Kontrolleraðar rørsur
<i>koma, fara, lenda, søkka, flyta, detta</i>	<i>torna, hvørva, tíðna, vaksa, síggjast, blóma, rotta, frysta</i>	<i>jogga, rógva, ganga, síkkla, svimja, renna, hoppa, sigla, loypa</i>

Vit kannaðu eisini, hvørja ávirkan iteratión kann hava. Iteratión vil siga, at nakað hendir aftur og aftur, og tað kann koma fram við einum hjáorði eins og *ofta*. Grundin til at kanna hetta er, at um fólk góðtaka eitt nú *tey eru ofta farin til Boston*, so er hetta ikki ein liðug gerð, men núliðin tíð, t.e. at *VERA* er eitt temporalt hjálparsagnorð eins og í donskum. Fyri hvørja umsøgn vóru fyra møguleikar, og verður tað víst við sagnorðinum *at fara* í Mynd 2.

Mynd 2. Dømi við einum sagnorði, sum sigur frá *BROYTING AV STADI* og iterativum adverbialum.

Iteratión	hava/vera	Dømi
Einki iterativt adverbial	HAVA	<i>Tey hava farið</i>
Einki iterativt adverbial	VERA	<i>Tey eru farin</i>
Iterativt adverbial	HAVA	<i>Hann hevur farið fleiri ferðir hesa vikuna</i>
Iterativt adverbial	VERA	<i>Hann er farin fleiri ferðir hesa vikuna</i>

Fyri hvørt slag av umsøgn høvdu vit 8 ymisk sett eins og *tey*, ið eru víst í Mynd 2. Heimildarfólkini skuldu meta um setningarnar, (antin við *VERA* ella *HAVA*), men *tey* sóu ongantíð ein setning beint eftir annan, t.e. setningarnir blivu blandaðir saman við aðrar setningar. Aftur at 32 testsetningum høvdu vit 48 ifyllusetningar, sum eisini vórðu blandaðir ímillum testsetningarnar.

Spurnarblað II varð gjørt til tess at vita, um *VERA* + annar lýsingarháttur kann koma fyri í tátíðar kontrafaktiskum setningum. Um so er, so er *VERA* í føroyskum brúkt sum eitt temporalt hjálparsagnorð. Dømi um kontrafaktiskar setningar eru nevnd fyrr, t.d.: ... *um Sveinur hevði farið til Stuttgart, so hevði hann sæð Mercedessavnið*. Lockwood (1977) hevur hann *hevði dottíð, hevði hann ikki fótað sær aftur*, og verður *HAVA* nýtt eins og sæst. Sama er í norskskum og íslendskum: ... *hvis Sven hadde dratt til Stuttgart, kunne han ha sett Mercedesmuseet* (norskt) og ... *ef Sveinn hefði farið til Stuttgart, hefði hann getað sæð Mercedessafnið* (íslendskt). Alt er hetta dømi, har *hava* er nýtt sum eitt temporal hjálparsagnorð.

Vit høvdu her 2x2 sløg av setningum, har hjálparsagnorðið var í nú- og tátíð, og vóru dømi við *VERA* og *HAVA* sum hjálparsagnorði. Umsagnirnar vóru við sagnorðum, sum siga *KONTROLLERADARI RØRSLU* + fyrisetingarheildum, sum úttrykja telos, sbr. Mynd 3, síggj eisini Heycock & Petersen (2017).

Mynd 3. Umsagnarheildir við kontrolleraðari rørslu. Aftur at hesum setningunum, hvdu við 32 ifyllusetningar.

Ti	hava/vera	Dmi
Nt.	HAVA	<i>Um hann hevur svomi til oynna í dag, so noyðist hann at faa ein bat at sigla seg heim aftur</i>
Nt.	VERA	<i>Um hann er svomin til oynna í dag, so noyðist hann at faa ein bat at sigla seg heim aftur</i>
Tt.	HAVA	<i>Um hann hevði svomi til oynna í gjr, so hevði hann noyst at fingið ein bat at siglt seg heim aftur</i>
Tt.	VERA	<i>Um hann var svomin til oynna í gjr, so hevði hann noyst at fingið ein bat at siglt seg heim aftur</i>

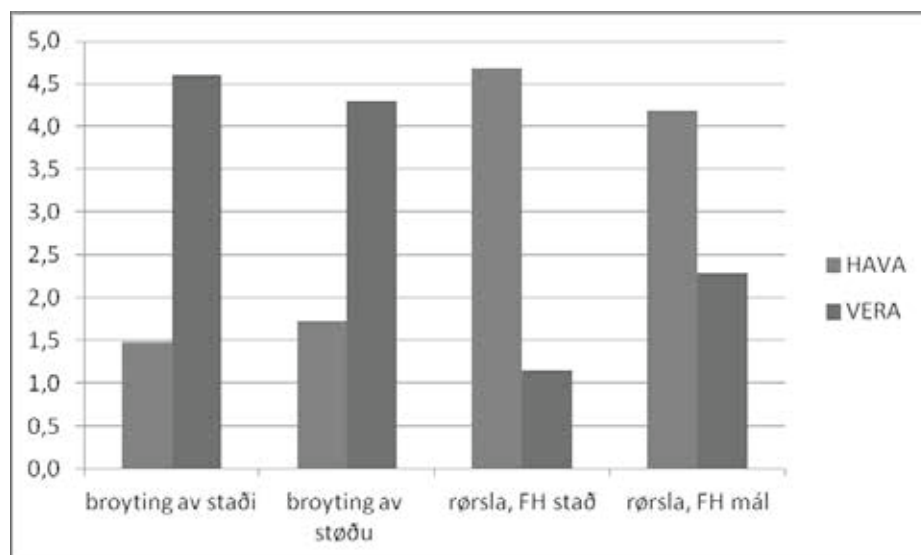
Okkara spadmur er, at um VERA + annar lysingarhttur sigur fría lidnari gerð, t.e., um tað er ein resultativur, so skuldi bara borið til at hava HAVA her í tti, um tti er í fyrra og seinna setningi. Talan er ta ikki um lidna gerð, men um talidna ti. Ta i talan er um nti, so skuldi ikki nakar stórvegis munur verið. Aftur at hesum hvdu vit 32 ifyllusetningar.

3.3 Úrslit

3.3.1 Ávirkan frá umsagnarslagi og iteratiún á val av hjálparsagnorði

Miðaltalið í Mynd 4 er fyri metingar av fýra ymiskum umsögnum, har iteratiún ikki er við.

Mynd 4. FH er stytting fyri fyrisetingarheild.

Dømi við setningunum eru:

- (11)
- Hann **hevur** farið/**er** farin (BROYTING AV STADI)
 - Træið í garðinum hjá mær **er** blómað (BROYTING AV STØÐU)
 - Træið í garðinum hjá mær **hevur** blómað (BROYTING AV STØÐU).

Og dømi við sagnorðum, sum siga frá KONTROLLERADARI RØRSLU + einari LOKATIVARI fyrisetingarheild (stað) og fyrisetingarheild, sum sigur frá MÁLI/GOAL, eru:

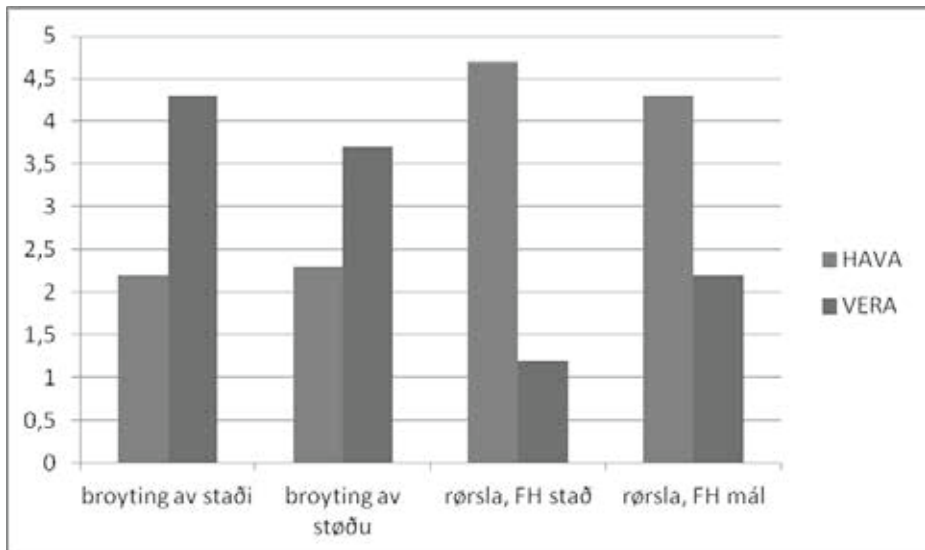
- (12)
- Hon **hevur** joggað í Havnini (BROYTING AV STADI, FH/STAD)
 - Hon **er** joggað í Havnini (BROYTING AV STADI, FH/STAD)
 - Hon **hevur** joggað til Kaldbaks (BROYTING AV STADI/FH/MÁL)
 - Hon **er** joggað til Kalbaks (BROYTING AV STADI/FH/MÁL)

Sum grafarnir vísa, so taka sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STAÐI (*fara, koma*) og sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STØÐU (*blóma, torna, vaksa ...*) hjálparsagnorðið VERA. T.e., at setningar sum *hann er komin/farin vera* væl móttiknir og eisini *áin er tornað* og *fuktpletturin er vaksin*. Hetta samsvarar við Petersen (2013).

Tað øvugta sæst við sagnorðum, sum siga frá KONTROLLERADARI RØRSLU uttan eitt eksplisít telos, (t.e. har talan er um eina fyrisetingarheild, sum sigur frá STAÐI heldur enn MÁLI). Altso, tey góðtaka *hon hevur joggað í Havnini* heldur enn *hon er joggað í Havnini*. Tá ið talan er um fyriseting + MÁL, sum *hann hevur súkklað til Hvannasunds* og *tey eru svomin til Nólsoyar*, økist nýtlan av VERA, men HAVA verður eisini loyvt.

Mynd 5 vísir metingarnar fyri tær fýra somu umsagnirnar, men her hava vit iteratión við. Talan er um slíkar setningar sum *tann lítli træbáturin hjá gentuni er sokkin fleiri ferðir/tann lítli træbáturin hjá teirri lítlu gentuni hevur sokkið fleiri ferðir*. Dømi BROYTING AV STØÐU sagnorði og iteratión er: *fuktpletturin hevur vaksið hvørja ferð, tað hevur regnað* og: *fuktpletturin er vaksin, hvørja ferð tað hevur regnað*. Og við rørslusagnorði + staðarfyrisetingarheild: *hon hevur joggað nakrar ferðir í Havnini / hon er joggað nakrar ferðir í Havnini*. Dømi við fyrisetingarheild + MÁL: *Hon hevur súkklað til Hvannasunds tvær ferðir hesa vikuna og tey eru róð til oynna fleiri ferðir*.

Mynd 5

Sjálvt har iterati3n er við, er tað soleiðis, at VERA er tað sagnorðið, sum er valt fram um sum hjálparsagnorð, tá ið talan er sagnorð, sum siga frá BROYTING AV STADI og BROYTING AV STØÐU. Hetta vísir, at VERA er eitt temporalt hjálparsagnorð í føroyskum.

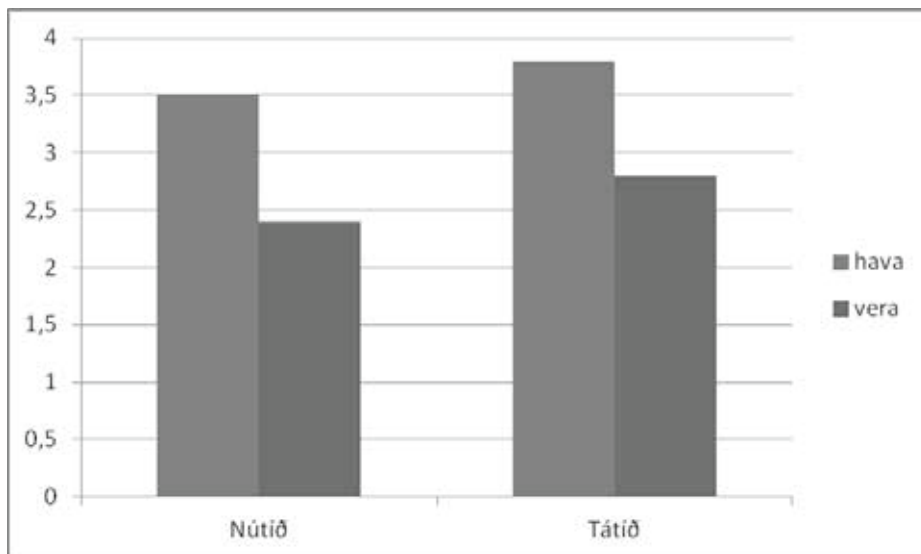
3.3.2 Kontrafaktiskir setningar

Mynd 6 vísir miðaltalið við kontrafaktiskum setningum, har hjálparsagnorðið er í tátíð saman við einum rørslusagnorði. Vit kannaðu eisini setningar við sagnorðinum í nútíð, t.e. setningar sum ... *um flogskiparin hevdur flogið til Bergen í dag, so verður hann veðurfastur har í fleiri dagar* og ... *um flogskiparin er flogin til Bergen í dag, so verður hann veðurfastur har í fleiri dagar*.

Tátíðar kontrafaktiskir setningar eru:

- (13) a. Um flogskiparin **hevði** flogið til Bergen í síðstu viku, so hevði hann verið veðurfastur har í fleiri dagar
- b. Um flogskiparin **var** flogin til Bergen í síðstu viku, so hevði hann verið veðurfastur har í fleiri dagar.

Mynd 6. Úrslit við nútíðar- og tátíðar kontrafaktiskum setningum.

Vit hava longu sæð, at sagnorð, sum siga frá KONTROLLERADARI RØRSLU oftast standa saman við HAVA, sjálv har telos er við, sum í mynd 4. Men fram kemur, at í nútíð er VERA ikki fullkomiliga ógrammatiskt, og tað sum er týðningarmiklari: VERA kann nýtast í tátíðarkontrafaktiskum setningum, og her háttar føroyskt sær ikki sum eldri enskt, norsk og íslenskt, sbr. McFadden & Alexiadou (2010).

4. Hvat sigur hetta okkum?

Samanumtikið vísir úrslitið, at føroyskt hevur HAVA/VERA alternatióin í perfektum, heldur enn eina kombinatióin av perfektum við HAVA og stativum resultativum við VERA. Umsagnir, sum hava VERA, hava hetta hjálparsagnorðið eisini, har iteratióin er til staðar, sbr. mynd 5. Hetta er øvugt av tí, sum er í íslensku (Jónsson, 1992: 143). Hetta vísir, at VERA + annar lýsingarháttur ikki neytúrviligrís sýnir, at talan er um eina lidna gerð, men heldur at VERA + annar lýsingarháttur verður brúkt til at siga frá eksperientialum perfektum. Teir kontrafaktisku setningarnir í tátíð styðja hesa niðurstøðuna, sbr. mynd 6. Í málum, har VERA + annar lýsingarháttur bara kann standa fyri lidnari gerð (enskt *resultant state*), har ber ikki til at hava VERA + annan lýsingarhátt í kontrafaktiskum setningum - sum tað ber til í føroyskum. Vit tjekkaðu sagnorð, sum siga frá kontrolleraðari rørlu + eina fyrisetingarheild, sum segði frá telosi. Her skuldi mann evt. sæð, at nýtlan av VERA minkaði, og HAVA vaks sum í øðrum málum (íslensku, eldri ensku og norskum t.d.). Nýtlan av VERA í tátíðar kontrafaktiskum setningum skuldi ikki verið har, tí tað sigur ikki frá lidnari gerð, og vit síggja, at føroyskt nýtir VERA + annan lýsingarhátt at siga frá perfektum.

Lockwood (1977) nevnr ikki kontrafaktiskar setningar spesifikt. Tó er dømið *hann hevði dottið, hevði hann ikki fótað sær aftur* eitt dømi við einum kontrafaktiskum setningi. Her verður HAVA brúkt, og nevnr Lockwood ikki nakað um, at VERA kann nýtast. Tá VERA kann nýtast í kontrafaktiskum setningum í dag, eins og kanning okkara vísir, so er tað helst eitt dømi um, at ein broyting er hend frá 1977 til í dag, sbr. eisini Sandøy (1976).

Eins og øllum kunnugt, so hevur føroyskt leingi verið í tøttum sambandi við danskt (Petersen, 2010), og í donskum ber til at hava HAVA/VERA alternatióin í perfektum, t.e., at umframt *have*, so kann *være* brúkast sum eitt temporalt hjálparsagnorð. Tað liggur ikki langt burtur at koma til ta niðurstøðu, at nýtlan av VERA + øðrum lýsingarhátti er ein broyting, sum kann vera rímiliga nýlig. Tó er neyðugt við nærri kanningum her, t.e., at hyggjast má í eldri keldur eftir teimum mynstrum, ið hava verið til umrøðu í hesi grein.

5. Niðurstøða

Við hesi stuttu greinini hava vit roynt at givið okkara íkast til býtið ímillum VERA og HAVA í føroyskum. Testirnar, sum vit hava gjørt við uml. 50 heimildarfólkum, benda rættiliga týðiliga á, at føroyskt, sum danskt, loyvur VERA + øðrum lýsingarhátti at siga frá perfektum, heldur enn stativum resultativi. Tað tykist, sum hetta er eitt mynstur, sum er rímiliga nýtt, men her er neyðugt við meira arbeiði og gransking í eldri heimildum.

Tilvísingar

- Davidson, Kári & Mikkelsen Jonhard. 2011. *Ein ferð inn í føroyskt*. Sprotin: Vestmanna.
- Deo, Ashwini. Morphology. 2016. Í: Robert I. Binnick (ritstj.). *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford University Press: Oxford. 155–184.
- Henriksen, Jeffrei. 2000. *Orðalagslæra*. Sprotin: Vestmanna.
- Heycock, Caroline & Petersen, Hjalmar P. 2017. The HAVE/BE alternation in contemporary Faroese. *Acta Linguistica Hafniensia* 1–16.
- Höskuldur Práinsson, Þórhallur Eypórsson & Jóhannes Gísli Jónsson. (í gerð). Survey on Syntactic Variation in Faroese. A Research Project Supported by the Icelandic Research Fund, Principal Investigator Höskuldur Thráinsson, University of Iceland.
- Iatridou, Sabine. 2000. The grammatical ingredients of counterfactuality. *Linguistic Inquiry* 31: 231–270.
- Jóhannes Gísli Jónsson. 1992. The Two Perfects of Icelandic. *Íslenskt mál* 14: 129–145.
- Larsson, Ida. 2009. Participles in Time. The Development of the Perfect Tense in Swedish. PhD ritgerð. Acta Universitatis Gothoburgensis: Göteborg.
- Larsson, Ida. 2014. Have and be + Participle of an Unaccusative Verb. *Nordic Atlas of Language Structures* 1: 381–395.
- Larsson, Ida. 2015. The have/be Alternation in Scandinavian - Perfects, Resultatives and Unaccusative Structure. Í: Rolf Kailuweit & Malte Rosemeyer (ritstj.). *Auxiliary Selection Revisited: Gradience and Gradualness*. De Gruyter: Berlin. 145–182.

- Lockwood, William B. 1977. *Introduction to Modern Faroese*. Føroya Skúlabókagrunnur: Tórshavn.
- McFadden, Thomas. 2007. Auxiliary Selection. *Language and Linguistics Compass* 1(6): 674-708.
- McFadden, Thomas & Alexiadou Artemis. 2010. Perfects, Resultatives, and Auxiliaries in Earlier English. *Linguistic Inquiry* 41 (3): 389-425.
- Mikkelsen, Kristian. (1911) 1975. *Dansk Ordføjningslære*. Hans Reitzel: Keymannahavn.
- Petersen, Hjalmar Páll. 2010. *The Dynamics of Faroese-Danish Language Contact*. Universitätsverlag Winter: Heidelberg.
- Petersen, Hjalmar Páll. 2013. Vera og hava + høvuðssagnorð. Ein fyribilskanning. Í: Zakaris S. Hansen, Jógvan í L. Jacobsen, Tina K. Jakobsen, Kristin Magnussen, & Turid Sigurðardóttir (ritstj.). *Frá Sturlungu til West Venture. Heiðursrit til Anfinn Johansen á 60 ára degnum*. Fróðskapur: Tórshavn.
- Sandøy, Helge. 1976. Laust samansette verb i vestnordisk: Ein samanliknande leddstillingsanalyse for islandsk, færøysk og romdalsmål. Magistararitgerð. Universitetet i Oslo.
- Thráinsson, Höskuldur, Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen og Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese. An Overview and Reference Grammar*. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Práinsson síggj Höskuldur.

Caroline Heycock

Linguistics and English Language
School of Philosophy, Psychology and Language Sciences
University of Edinburgh
Skotland, UK

Hjalmar P. Petersen

lektari í málfrøði. Føroyamálsdeildin
Fróðskaparsetur Føroya
V.U. Hammershaimbs gøtu 16
FO-100 Tórshavn
hjalmar@setur.fo

”Skateboard, sorry men den är ju så engelskt namn”

Om diskussionen kring ett engelskt importord i ett kaffepaussamtal

Martina Huhtamäki

Summary

In this paper, I discuss attitudes towards an English word in a Swedish conversation in Finland. The paper presents a case-study of a conversation that takes place among five women at a workplace in the capital region. Based on the conversation, I discuss the use of an English word, “skateboard”, in an otherwise Swedish conversation. The conversation is video-recorded and transcribed. The method used is Conversation Analysis. The analysis shows a prolonged repair-sequence initiated by a storyteller in this conversation, when she cannot find the word “skateboard”. However, she does not accept the English word the others offer. Thus, they start together to seek for a Swedish equivalent. This is, in its turn, commented on as not being as adequate as the English word. The participants of the conversation can be interpreted as orienting to different norms: one monolingual Swedish norm and one norm including English words, as they are better suited to describe certain phenomena.

1. Introduktion

Vi vet att det finns en skillnad mellan vad människor säger att de tänker om språk och de språkliga val de gör när de själva talar eller skriver. En människa som säger sig vara purist kan mycket väl strö in engelska ord i sitt tal. Detta såg Jógvan í Lon Jacobsen exempel på när han i sin doktorsavhandling undersökte färöingars attityder till engelska importord i färöiskan (Jacobsen, 2012¹). De flesta informanter uppgav att de var eniga med purismen som

1 Jacobsen (2012) är en danskspråkig bearbetning av Jacobsens färöiskspråkiga doktorsavhandling från 2008, *Álvaratos, who cares? Ein samfelagsmálvísindalig kanning av hugburði og nýtslu av tøkuroðum og nýggjum orðum í føroyskum*. Jag hänvisar här till den danska versionen.

ideologi och understödde färöiska ersättningsord, men det kom ändå fram att de i en konkret situation gärna använder importorden. Vi får alltså en viss kunskap om människors attityder till språk när vi frågar dem, men detta är inte hela sanningen.

Hur kan vi då komma åt vad människor tänker om språk? Det finns flera olika sätt, och Jógvan í Lon Jacobsen (2012) använde flera i sin undersökning: opinionsundersökning, djupintervjuer och masktest², som var de metoder som valts inom projektet *Moderne importord i språka i Norden (MIN)*. Opinionsundersökningen visade att ju längre utbildning en person har, desto mer positivt förhåller den sig till engelska importord. Kvinnor är också mer positiva än män, liksom de som har tillgång till dator och internet. I djupintervjuerna kom fram att personer i hög ställning i moderna företag är mest positiva till engelska importord. Informanterna genomskådade dock masktestet, troligen för att det inte skulle ske på Färöarna att en nyhetsuppläsare använde så många engelska importord i en nyhetstext. Jacobsen lyckades ändå utläsa en hel del om vilka undermedvetna attityder informanterna har i djupintervjuerna. Intervjuerna kan ha påverkats av att informanterna ville vara vänliga mot honom som språkvetare och därför framhöll sin positiva attityd till färöiska ord.

Ytterligare ett sätt är att få fram åsikter och attityder till språk är att undersöka hur människor använder och förhåller sig till språket i en verklig kommunikationssituation. I den här artikeln försöker jag komma åt några finlandssvenskars attityder till ett engelskt importord, ”skateboard”, genom att studera hur de använder ordet och resonerar kring det i en samtalssekvens. Jag analyserar ett utdrag där en grupp kollegor på en svenskspråkig arbetsplats i huvudstadsregionen diskuterar orden ”skateboard”, ”rullbräda” eller ”rullbräde”. Språk och ordval är inte i fokus i samtalet i övrigt men när en av deltagarna under sin berättelse om en olycka med nämnda föremål frågar de andra vad man ska kalla föremålet leder det till en lång sekvens där de tillsammans försöker komma fram till rätt ord.

Tre undersökningar har fungerat som inspiration för min artikel. Den första, som gjorde att jag fäste mig vid ordet ”skateboard”, är Jógvan í Lon Jacobsens (2013) föreläsning för den färöiska televisionen där han diskuterar ordet ”skateboard” och de färöiska motsvarigheterna. Den andra är Leila

2 Med masktest avses eng. *matched guise* som bl.a. används för att studera människors attityder till språkliga drag.

Mattfolks (2011) doktorsavhandling om finlandssvenskars attityder till importord, skriven inom samma MIN-projekt som Jacobsens avhandling. Den tredje är Sofie Henricsons (2013) doktorsavhandling om hur ungdomar i samtal på orter med liten svensk befolkning i Finland alternerar mellan svenska, finska och engelska.

Jacobsens (2013) föreläsning handlar om hur en radioredaktör på Kringvarp Føroya anpassar sitt val av ord, importordet eller någon av de färöiska motsvarigheterna, beroende på vem han vänder sig till: chefen för trafiksäkerhet, två unga skateboardåkare och mamman till en av dessa. Redaktören använder genomgående ”skateboard” med de unga åkarna, medan han först använder det färöiska ordet ”rullifjøl” med chefen för trafiksäkerhet, men byter till ordet ”rullibretti” när chefen använder detta. Med mamman använder redaktören det färöiska ordet ”rennifjøl”, men hon svarar med ”skateboard”. Enligt Jacobsen visar exemplet att radioredaktören är medveten om två slags normer, den allmänna som chefen för trafikverket representerar, och den privata som hör till subkulturen skateboardåkare.

Enligt Mattfolk (2011) skiljer sig de medvetna åsikterna och de omedvetna attityderna som finlandssvenskar ger uttryck för i de olika delundersökningarna. På ett medvetet plan förhåller sig finlandssvenskar negativt till engelska importord, medan de på ett omedvetet plan tillskriver positivt värde till engelska importord i svenskan. Opinionsundersökningen visade bland annat att yngre personer uppskattar engelska mer, liksom kvinnor, de som har dator med Internetuppkoppling och de som har en samhällsideologi som omfattar individuell frihet (Mattfolk, 2011: 50–51, 54–55). Djupintervjuerna visade att finlandssvenskar i princip är negativa till importord, men personer i internationella företag förhåller sig mer positivt än andra (Mattfolk, 2011: 51–52). Masktestet, däremot, avslöjade att finlandssvenskar uppfattar en person som använder engelska importord positivt, och tillskriver personen egenskaper som ”effektiv” och ”intressant” (Mattfolk, 2011: 49). Mattfolk (2011: 62–63) använde även diskursanalys för att studera intervjuaren, och hon hävdar att ”socialmedvetna attityder” skulle vara en bättre term för att beskriva de undermedvetna svar som kommer fram i djupintervjuerna. Med termen avser hon att personerna tar hänsyn till den situation de befinner sig i.

Henricson (2013) undersökte hur grupper av ungdomar på orter med liten svensk befolkning, exempelvis Tammerfors, använder sig av olika språk i arrangerade inspelningar av samtal. Samtalen förs i huvudsak på svenska, men ungdomarna växlar mellan svenska, finska och engelska. För det mesta

sker språkalterneringen utan att ungdomarna på något sätt markerar att de byter språk. Dessa fall visar enligt Henricson att ungdomarna orienterar sig mot en flerspråkig samtalskod (se t.ex. Gafaranga, 2000). Ibland kan de emellertid markera att språkalterneringen är en avvikelse, till exempel genom att översätta, kommentera eller ”reparera” inslag på andra språk. Sådana fall visar att de då orienterar sig mot en enspråkigt svensk samtalskod.

2. Material och metod

Undersökningen utgörs av en fallstudie av ett utdrag ur ett samtal mellan fem arbetskamrater på en kaffepaus i huvudstadsregionen i Finland. Samtalet är inspelat som ljud med två externa mikrofoner och som video med en kamera. Hela inspelningen är nästan 40 minuter lång, medan utdraget är 53 sekunder långt. Arbetskamraterna, alla kvinnor, sitter på tre sidor av ett bord och kameran är placerad vid den fjärde sidan. Exemplet kommer från ett material som samlats in för andra syften av Madeleine Forsén och har transkriberats av henne. Den diskussion som förs kring importordet i exemplet är inte vanlig i mitt material, utan i stället använder deltagarna speciellt finska, men också engelska, ord och uttryck utan att markera att det är något speciellt (jfr Henricson, 2013: 120ff.).

Alla kvinnor har för inspelningsassistenten uppgett att de talar svenska som modersmål, men personen med pseudonymen Klara, som är den som främst för ordet i det analyserade utdraget, har uppgett att hon talar finska med sin man och familj. De lever alla i en miljö där de regelbundet kommer i kontakt med åtminstone svenska och finska (t.ex. Höckerstedt, 2006: 135–136). Engelska finns sannolikt också med i deras liv genom tv-serier, musik och annan populärkultur.

Den metod jag använder mig av för att analysera utdraget är samtalsanalys (se t.ex. Sidnell & Stivers, 2013). Centralt för denna metod är att forskaren försöker analysera samtalet utifrån hur deltagarna själva uppfattar det (t.ex. Lindström, 2008: 36). Genom att studera hur samtalsdeltagare svarar eller annars reagerar på en annan deltagares tidigare tur kan vi få kunskap om hur de tolkar den (Sacks, Schegloff, Jefferson, 1974: 728; Hutchby & Wooffitt, 2008: 13). En tur i samtalet är alltså ett yttrande av en deltagare, eller en replik (Sacks m.fl., 1974). Till metoden hör också att studera hur samtalet framskrider sekventiellt, det vill säga hur en tur kopplar till tidigare turer och

förbereder kommande turer (Sacks m.fl., 1974; Hutchby & Wooffitt, 2008: 18). Enligt den samtalsanalytiska metoden borde forskaren likaså undvika att utgå från färdiga kategorier, om de så är grammatiska eller sociala, utan i stället ha materialet som utgångspunkt och se vilka kategorier som deltagarna förhåller sig till i samtalet (t.ex. Schegloff, 1984: 30). Detta synsätt innebär naturligtvis en hel del utmaningar om man kombinerar samtalsanalys med till exempel sociolingvistik.

3. Analys

Analysen bygger på det utdrag som presenteras nedan. I utdraget, exempel 1, håller Klara på att berätta om sin son Jonas som stukat foten när han åkte skateboard (eller vad man ska kalla det). När utdraget börjar har Klara redan fört ordet ett tag. Berättelsen stannar upp när Klara söker det rätta ordet för föremålet (r. 5). Hon får hjälp av de andra, som först inte förstår vilket föremål hon menar. Sedan föreslår de *skateboard*, *rullbräda* och (*rull*)*bräde*. Berättelsen utmynnar i att sonen skadade foten senaste helg när han föll med sitt rullbräde. Klara förklarar det med att han är tjugofem år, och kanske inte längre så smidig som de högstadieelever som han jobbar med.

Exemplet är transkriberat enligt konventionerna inom samtalsanalys (se Lindström, 2008: 309). Raderna är numrerade och talaren för varje tur är angiven längst till vänster. Hakparenteser, [och], betyder början och slut på överlappande tal, vilket är något som är vanligt i det här samtalet. Tecknet [[betyder att flera talare börjar en tur samtidigt. Tecknet (.) står för en kort paus i talet. Speciellt Klara gestikulerar mycket när hon talar, men jag har bara noterat några av hennes och de andras gester, eftersom jag inte fokuserar på dem här. Jag har skrivit de centrala orden ”skateboard”, ”rullbräda” och ”bräde” med fetstil, liksom avbrutna versioner av dessa ord och försök att hitta rätt ord. Samtalet, och därmed transkriptionen, är ganska invecklad eftersom det är sex olika deltagare, som ofta överlappar varandra. I samtal mellan flera personer måste deltagarna hela tiden förhandla om vem som ska tala härnäst, och det kan löna sig att snabbt ta ordet (se Sacks m.fl., 1974: 712–713; London, 1997: 57–58).

Exempel 1: Skateboard (Kaffepaus 2016, 09: 33)

01 Klara: så måste han sleva in sig snabbt å sen hämta min sonööm
02 öh Jonas föra ti (.)skolan alltså jobbe
(gör citattecken))

03 Susanna: mm

04 Klara: fö han hadd stuka foten fö han börja me sändä (.)
05 va heter de där pt. (.) ah
(rynkår ögonbrynen, rör högra handen av och an framför sig))

06 Marit: aj (.) de där [som de man gör på de där=
07 Klara: [rulla alltså (.) pt. ja jå va e de]
08 Marit: =bråde sån där som [balans e de dä balansbr-
(rör händerna paralellt framför sig med handflatorna neråt)

09 Ingrid: [jaa de där som man ru-
10 som man rullar [framåt då
11 Susanna: [[ja va heter de]
12 Klara: [[nej nej de där som di]
13 pojkana nu de finns ju di här (.) ah
(rör högra handen av och an, lutar huvudet i vänster hand))

14 Marit: [[som int har den där stången då utan som e=
(visar en stång med händerna))

15 Ingrid: [[jå ja ha sett såna (.) jå
16 Marit: =utan (.) [alltså den där som (---)(.) nåe
17 Klara: [nej nej alltså nej int den utan
(viker ner fingrarna när hon håller händerna framför sig))

18 den där gamla me fyra rullar
(snurrar fingrarna framför sig i luften))

19 Susanna: **lauta** [alltså de där
20 Marit: [[aj alltså sån där **skateboard**
21 Ingrid: [[ja ja ja ja **rull-**
22 Pia: [[**skateboard** (.) hahaha
23 Susanna: [[**skateboard**
24 Klara: → [[**skateboard** sori men den e ju så engelskt
25 [namn men jo han e tjugufem
(rör händerna framåt i höjd med huvudet))

26 Ingrid: [**rullbråda**]
27 Susanna: [[**rullbråda** heter de på [svenska jo
28 Pia: [[hahahaha
29 Klara: → [jo de va **rullbråda**
30 jo
31 Susanna: jo
32 Klara: → men [int låter de ju så fint som **skateboard**
33 Ingrid: [eller **bråde**
34 Susanna: nå nej nej därför säger man [ju **skhehateboard**
35 Klara: [jå jå men alltså
36 Jonas tjugufem så han e ju skolgångsbiträde
37 å så har di där pojkana där [som e i=
38 Pia: [mhm

39 Klara: =högstadie sagt att varför att kan int du
40 Pia: m
41 Klara: nå nu kom han på som tjugufemåring att han
42 ska skaffa en **skateboard**

Utdraget börjar inne i Klaras berättelse om hur hennes man snabbt måste äta morgonmål för att kunna skjutsa hennes son till den skola där han jobbar (rad 1–2). Sonen har nämligen stukat foten när han börjat med en ny hobby (r. 4). Redan orden ”sändan” och den korta pausen kan förebåda något slag av problem (se Lindström, 2008: 149). Sedan säger hon ”va heter de där”, rynkar ögonbrynen och rör högra handen av och an ovanför bordet (rad 5), vilket tydligt signalerar att hon söker ett ord (se Schegloff, Jefferson & Sacks, 1977: 363–364, 367). Då avbryter Klara sin berättelse och i stället börjar deltagarna tillsammans söka rätt ord. Med samtalsanalytiska termer handlar det alltså om en självinitierad reparation utförd av andra deltagare (Schegloff m.fl., 1977).

Marit föreslår troligen ”balansbräde” (r. 6, 8), medan Klara själv börjar säga något om ”rulla” (r. 7). Ingrid säger något om ett föremål som rullar framåt (r. 9–10) och Susanna upprepar ”ja va heter de” (r. 11). Klara överlappar dem och säger ”nej nej de där som di pojkanu nu de finns ju di här (.) ah” och rör högra handen av och an framför sig, innan hon lutar huvudet i vänster hand (r. 12–13). Hon godkänner alltså inte deras förslag. Marit fortsätter med att beskriva något som inte har ”den där stängen” (r. 14, 16) och Ingrid säger att hon har sett sådana (r. 15). Klara godkänner inte heller det förslaget (r. 17), utan beskriver att det är ”den där gamla me fyra rullar” (r. 18). Susanna säger det finska ordet ”lauta” ’bräde’ (r. 19). Det finska ordet markeras inte på något sätt som främmande i det svenska samtalet. Det kan eventuellt bero på att flera personer deltar i samtalet och att deltagarna inte reagerar på alla turer.

Sedan säger Marit ”aj alltså sån där skateboard” (r. 20). Hennes tur inleds med den finlandssvenska insiktsmarkören ”aj” (se Green-Vänttinen, 2001), följt av diskursmarkören ”alltså” som signalerar en specificering (se Lindström 2008: 108). Samtidigt säger Ingrid fyra gånger ”ja” och ”rull-” men avbryter turen (r. 21). Strax därefter upprepar Pia ordet ”skateboard” och skrattar (r. 22) samtidigt som Susanna också upprepar ordet (r. 23). I överlapp med dem båda säger Klara ”skateboard sori men den e ju så engelskt namn” och fortsätter direkt ”men jo han e tjugufem” (r. 24–25). De har alltså nu med gemensamma krafter kommit fram till rätt föremål, men det rätta ordet återstår ännu att finna, eftersom Klara visar att ”skateboard” är för engelskt.

Genast därefter säger Ingrid ”rullbräda” (r. 26) och Susanna säger ”rullbräda heter de på svenska jo” (r. 27), medan Pia skrattar (r. 28). Pias skratt kan troligen tolkas som det Viveka Adelswärd (1989) beskrivit som uttryck för närhet och koncensus. Adelswärd skriver visserligen om gemensamt skratt, men här är själva aktiviteten ordsökning gemensam. Det är också svårt att säkert höra att det bara är Pia som skrattar här. Klara godkänner förslaget rullbräda genom att säga ”rullbräda heter de på svenska jo” (r. 29–30). Ingrid tillägger ”eller bräde” lite senare (r. 33). I samtalet ställs alltså den engelska och svenska varianten mot varandra, och deltagarna samarbetar för att hitta den svenska. Den ges alltså högre status i och med att deltagarna fortsätter sökningen även efter att de hittat vad föremålet heter ”på engelska”.

Deltagarna förhåller sig emellertid inte odelat positivt till de svenska ersättningsorden ”rullbräda” och ”rullbräde”, utan Klara själv formulerar det så: ”men int låter de ju så fint som skateboard” (r. 32). Diskursmarkören *men* signalerar ett motsatsförhållande till det som tidigare sagts (Londen 2000). Susanna håller med Klara och säger skrattande ”nå nej nej därför säger man ju skhehateboard” (r. 34). Med de dubbla ”nej”-ena markeras starkt medhåll (se Green-Vänttinen, 2001).

Därefter återupptar Klara sin berättelse (r. 35–37 osv.) medan Pia intar en lyssnarroll genom minimala uppbackningar (se Green-Vänttinen, 2001). Detta visar att problemet är avklarat och samtalet åter kan gå framåt. Klaras formulering ”nå nu kom han på som tjugufemåring att han ska skaffa en skateboard” visar genom diskursmarkören *nå* en återgång till poängen för berättelsen (r. 41–42; jfr Lehti-Eklund, 1992 om *nå* vid övergång till något nytt). Därtill visar hon med sitt val av ordet ”skateboard” att hon accepterar det ordet.

4. Diskussion

Analysen visar alltså att ordet ”skateboard” behandlas som ett främmande ord i samtalet vilket samtalsdeltagarna försöker hitta svenska ersättningsord för. Deltagarna orienterar sig alltså mot en enspråkigt svensk samtalskod (jfr Henricson, 2013). Samtidigt uttrycker deltagarna samma problem som en del av Jacobsens (2012) informanter: det inhemska ersättningsordet motsvarar inte företeelsen lika väl som importordet. Båda ståndpunkterna verbaliseras i samtalet, den enspråkigt svenska av Klara: ”skateboard sori men den e ju så engelskt namn” (r. 24), den att importordet fungerar bättre likaså av Klara: ”men int låter de ju så fint som skateboard” (r. 32), och hon använder det ordet senare i sin berättelse.

Klara försöker troligen i samtalet, liksom radioredaktören i det program som Jacobsen (2013) undersökte, ge en positiv bild av sig. Genom att ifrågasätta ordet ”skateboard” visar hon att hon känner till den allmänna normen om att tala ”ren” svenska, den som kom fram i de medvetna åsikter Mattfolks (2011) finlandssvenska informanter uttryckte. Det är möjligt att inspelningssituationen och vetskapen om att det ska göras språkvetenskaplig forskning i svenska på samtalet påverkar Klara i detta fall (jfr Jacobsen 2012; Henricson 2013).

Samtidigt signalerar Klara att hon vet att det inte heter ”rullbräde” ”på riktigt”, utan ”skateboard”. Hon visar alltså även medvetenhet om den privata normen (se Jacobsen 2013), som kom fram i Mattfolks (2011) studie av omedvetna attityder. Klara balanserar alltså mellan två motstridiga normer, och lyckas ge uttryck för båda på en mycket kort stund. Båda hennes val får medhåll av de andra samtalsdeltagarna. Det är tydligt att de normer Klara uttrycker har en social förankring och enligt mig passar Mattfolks (2011) term ”socialmedvetna attityder” mycket väl för att beskriva de attityder Klara ger uttryck för i samtalet.

Denna metod att undersöka språkliga attityder kan ge oss intressant kunskap om hur människor förhåller sig till olika språkliga företeelser. Det är dock inte alltid så lyckligt att talare så tydligt som här ger uttryck för sina attityder. Som sagt finns det många exempel i materialet där deltagarna växlar mellan svenska och finska eller svenska och engelska, utan att markera det på något sätt. Vi har då inte direkt tillgång till deras attityder, utan måste studera dem indirekt. Med denna metod är det förstås heller aldrig säkert att vi kommer åt vad personerna ”verkligen” tycker, utan bara hur de (medvetet och omedvetet) väljer att framställa sig för varandra, och för forskaren.

Litteratur

- Adelswärd, Viveka. 1989. Laughter and Dialogue: The Social Significance of Laughter in Institutional Discourse. *Nordic Journal of Linguistics* 12 (2): 107-136. doi: 10.1017/S0332586500002018
- Gafaranga, Joseph. 2000. Medium repair vs. other-language repair: Telling the medium of a bilingual conversation. *International Journal of Bilingualism* 4(3): 327–350. <https://doi.org/10.1177/13670069000040030301>
- Green-Vänttinen, Maria. 2001. Lyssnaren i fokus. En samtalsanalytisk studie i uppbackningar. *Studier i nordisk filologi* 79. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr. 638.
- Henricson, Sofie. 2013. Svenska i finsk miljö. Interaktion, grammatik och flerspråkighet i samtal på svenska språköar i Finland. Doktorsavhandling. Nordica, Finska, finskugriska och nordiska institutionen vid Helsingfors universitet.
- Hutchby, Ian & Wooffitt, Robin. 2008. *Conversation Analysis*. 2nd ed. Polity Press: Cambridge/Malden:
- Höckerstedt, Leif. 2006. Helsingforssvenskan vem är du? I: K. Juusela & K. Nisula (red.). *Helsinki kieliyhteisönä. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos*. 123141.
- Jacobsen, Jógvan í Lon. 2013. Skateboard ella rullifjøl ella ... Málvariatióin í føroyskum gerandismáli. Kringvarp Føroya, Speki, 30.10.2013.
- Jacobsen, Jógvan í Lon. 2012. **Ærligt talt, who cares?** *En sociolingvistisk undersøgelse af holdninger til og brug af importord og afløsningsord i færøsk*. Diss. Moderne importord i språka i Norden XIII, Nordisk ministerråd. Novus forlag: Oslo.
- Lehti-Eklund, Hanna. 1992. Användningen av partikeln *nå* i helsingforssvenska samtal. I: S. Hellberg, U.-B. Kotsinas, P. Ledin & I. Lindell (red.). *Svenskans beskrivning* 19. Lund University Press: Lund. 174–184.
- Lindström, Jan. 2008. *Tur och ordning. Introduktion till svensk samtalsgrammatik*. Norstedts akademiska förlag: Stockholm.
- Londen, Anne-Marie. 1997. Kahden- ja monenkeskinen keskustelu. I: L. Tainio (red.). *Keskusteluanalyysin perusteet*. Vastapaino: Tampere. 56–74.

- Londen, Anne-Marie. 2000. men int behöver du ta Carl-Johan me dej. Några iakttagelser av turinledande *men* i ett symötessamtal. I: A. Gunnarsdotter Grönberg m.fl. (red.). *Sett och hört en vänskrift tillägnad Kerstin Nordenstam på 65-årsdagen*. Göteborg. 227–240.
- Mattfolk, Leila. 2011. Finlandssvenska åsikter om och attityder till modern språkpåverkan. Doktorsavhandling. Nordica Helsingiensia 26. Nordica, Finska, finskugriska och nordiska institutionen vid Helsingfors universitet.
- Sacks, Harvey, Schegloff, Emanuel & Jefferson, Gail. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schegloff, Emanuel. 1984. On some questions and ambiguities in conversation. I: J. Maxwell Atkinson & J. Heritage (red.). *Structures of social action: Studies in conversation analysis*. Cambridge University Press: Cambridge. 28–52.
- Schegloff, Emanuel, Jefferson, Gail & Sacks, Harvey. 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53, 361–382.
- Sidnell, Jack & Stivers, Tanya (red.). 2013. *The handbook of conversation analysis*. Wiley-Blackwell: Chichester.

Martina Huhtamäki

Finska, finskugriska och nordiska institutionen
PB 24, 00014 Helsingfors universitet
Tlf. +358505187157
martina.huhtamaki@helsinki.fi

Nafnháttur sem fyrri liður?

Um *vegasalt*, *kjaftagang*, *hakkavél* og aðrar slíkar samsetningar í íslensku

Þorsteinn G. Indriðason

Summary

In Icelandic, it is difficult to have verb forms as first parts in compounds. Verb forms can possibly be interpreted as infinitive but other forms as imperative or forms inflected in number, tense or person do not occur. When infinitive forms occur, the infinitive marker *-a* is replaced by the linking elements *-i*, *-u* or *-a*. However, this does not apply in cases where the verb and the object form a compound by univerbation, like in *vegasalt* 'see-saw'. It is not at all clear what governs the selection of each linking element, and two proposals will be discussed in the article.

1. Inngangur

Þessi grein fjallar um það hvort túlka beri fyrri liðina í samsetningum eins og *hakkavél* og *spilatími* sem nafnhætti eða eitthvað annað.¹ Í almennum hugmyndum um *innri beygingu* (e. *internal inflection*) og *ytri beygingu* eða *samræmisbeygingu* (e. *contextual inflection*) er gert ráð fyrir því að nafnháttur geti verið hluti innri beygingar, þ.e. þeirrar beygingar sem getur komið fyrir í fyrri lið samsetninga, og samkvæmt því ætti að vera mögulegt að finna nafnhætti á þeim stað (sjá Booij, 1994; 1996). Við nánari skoðun virðist hins vegar erfitt að finna óyggjandi dæmi um slíkt í íslensku og mun auðveldara er að hafa þar orðmyndir úr öðrum orðflokkum, þ.e. nafnorð, lýsingarorð og

1 Sumarið 2015 byrjuðum við Helgi Skúli Kjartansson prófessor að skiptast á skeytum um sagnlega fyrri liði í íslenskum samsetningum. Þessar skeytasendingar spunnust út frá grein sem ég hafði birt í *Íslensku máli* og fjallaði um beygða fyrri liði í íslensku og öðrum málum (sjá Þorstein G. Indriðason, 2014). Þar nefndi ég *hugsa-legur* og *tjá-legur* sem möguleg dæmi um sagnir í fyrri lið. Helgi Skúli gaukaði að mér ýmsum skemmtilegum dæmum og túlkunum og á hann því nokkurn þátt í þessari grein þó ekki sé hann meðhöfundur. Þakka ég liðsinni hans hér með en ábyrgðin á skrifunum er öll mín.

atviksorð. Hér er sjónum beint að nafnhættinum en aðrar sagnmyndir eins og boðháttur eða persónubeygðar myndir koma ekki fyrir í fyrri lið í íslensku. Hér er sett fram sú tilgáta að fyrri liðina í samsetningum á borð við *hakkavél* og *spilatími* beri að túlka sem rót (stofn) og tengihljóðið *-a* á sama hátt og t.d. *-i* í *reiknilíkan* og *-u* í *sippuband*. Dæmi eins og *vegasalt* eru hins vegar komin til vegna samruna sagnar og andlags (e. *univerbation*) og eru því af öðrum toga en tengihljóðssamsetningarnar. Dæmin með *-a* er erfiðast að greina vegna þess að þá eru fyrri liðirnir samhljóða nafnháttarmyndum viðkomandi sagna. Sagnir geta hins vegar verið seinni hluti samsetninga í íslensku og beygjast þar á reglulegan hátt, sbr. dæmi eins og *tilrauna-kenna* (so.) – *tilrauna-kennði* (þát.) og *teppa-leggja* (so.) – *teppa-lagði* (þát.).

Efnisskipan er á þá leið að í 2 er fjallað almennt um fyrri liði í íslenskum samsetningum. Í 3 verður nánar rætt um helstu einkenni innri og ytri beygingar og í 4 er svo greint frá ýmsum sagnlegum fyrri liðum í öðrum málum en íslensku. Í 5 verða rædd dæmi um sagnlega fyrri liði í íslensku og í 6 er tilgátan um rót og tengihljóð í stað nafnháttar rædd. Í 7 eru skoðuð ýmis vafadæmi og mögulegar túlkanir á þeim. Í 8 eru svo helstu niðurstöður dregnar saman.

2. Almennt um fyrri liði í íslenskum samsetningum

Í íslensku má finna ýmsar tegundir fyrri liða í samsettum orðum eins og kemur fram í (1):

- (1) a. Stofnar; hest-vagn, hús-félag, fisk-vinnsla, ristil-speglun
- b. Tengihljóð; tóm-**a**-hljóð, ráð-**u**-neyti, send-**i**-bréf, áhrif-**s**-breyting
- c. Eignarfallsmyndir; borð-**s**-endi, hafn-**ar**-bakki, komu-**tí**mi, hesta-**ma**ður, mjólkur-**bú**
- d. Miðstigs- og efstastigsmyndir lýsingarorða: **eldri**-borgarar, **æðsti**-prestur
- e. Forskeyti ýmiskonar; **ó**-happ, **for**-maður, **ör**-lítill, **mis**-skilningur
- f. Setningarliðir og setningar; **klippa-líma**-verkefni, **að-fara-á-snúrunar**-samningur

Í íslenskum málfræðibókum tala menn um fyrstu þrjár tegundirnar sem stofnsamsetningar (fast samsett orð), tengihljóðssamsetningar (bandstafssamsetningar) og eignarfallssamsetningar (laust samsett orð), sjá Guðrúnu Kvaran (2005: 151) og t.d. Höskuld Þráinsson (1995: 253–254). Í eignarfallssamsetningum er fyrri liðurinn eignarfallsmynd eintölu eða fleirtölu af viðkomandi

orði. Þar geta *a* og *u* verið eignarfallsendingar og þá líta þær eins út og tengihljóðin *a* og *u*. Hins vegar er oftast auðvelt að greina endingarnar frá tengihljóðunum ef við berum dæmi eins og *hesta*(ef.ft.)-*maður* (nf.et.kk.no. *hestur*) og *glugga*(ef.et./ft.)-*þvottur* (nf.et.kk. no. *gluggi*) saman við dæmi eins og *tóma*(teng.)-*rúm*, og dæmið *komu*(ef.et.)-*tímar* (nf.et.kvk.no. *koma*) saman við *mötu*(teng.)-*neyti*. Í öðrum tilvikum þar sem hægt er að túlka rót orðsins formlega sem sagnrót er eignarfallsmynd fleirtölu samhljóða nafnháttarmyndum sagna, t.d. í samsetningum eins og *sauma*(ef.ft.)-*vél* (so. *sauma*) og *prjóna*(ef.ft.)-*kona* (so. *prjóna*). Merkingartúlkunin bendir hins vegar ótvírætt til eignarfallsmynda í þessum samsetningum eins og vikið verður að í 5. kafla. Stigbeyging, þ.e. einstakar myndir miðstigs og efstastigs, geta svo einnig komið fyrir í fyrri lið samsetninga, sbr. (1)d.

3. Um innri og ytri beygingu

Beyging í samsetningum var mjög til umræðu á 9. og 10. áratug síðustu aldar (sjá t.d. yfirlit hjá Þorsteini G. Indriðasyni 2014: 20–25). Snerist umræðan að hluta til um það hvernig ætti að meðhöndla beygða fyrri liði svipaða þeim sem nefndir eru í (1)c og d. Beyging er almennt skilgreind sem þær formbreytingar sem verða á orðum í setningunni, eftir stöðu þeirra. Þannig er t.d. frumlag í íslensku í öðru falli (yfirleitt nefnifalli) en andlagið sem getur staðið ýmist í þolfalli, þágufalli eða eignarfalli allt eftir því hvaða fall það er sem sögnin stýrir, sbr. dæmin *Jón* (nf.) *greiddi bílinn* (þf.) *með afborgunum* og *Jóna* (nf.) *naut matarins* (ef.) *á nýja veitingahúsinu*. Þar sem sagnir eins og *vera*, *verða* og *heita* taka með sér fallorð í nefnifalli er talað um *sagnfyllingu*, sbr. *Guðrún* (nf.) *er veik* (lo., nf.) *í dag*. Formbreytingarnar verða alltaf á síðasta eða seinni lið samsetningarinnar og fyrri liðirnir breytast ekki, a.m.k. ef tekið er mið af germönskum málum. Þess vegna var framan af ekki gert ráð fyrir að fyrri liðir gætu verið beygðir. Í dæminu *Guðjón* (nf.) *bjargaði kirkju*(ef.et.)-*klukkunum* (þgf.ft.) *úr brunanum* stýrir so. *bjarga* þágufalli og því er seinni hluti samsetningarinnar, *-klukkunum*, í þágufalli en fyrri hlutinn er í eignarfalli og sá hluti breytist ekki þó fallmerking samsetta orðsins geti breyst eftir stöðu í setningunni. Perlmutter (1988: 95) setti fram kenningu um skiptingu orðhlutafræðinnar í annars vegar orðmyndun (samsetningu og afleiðslu) og hins vegar beygingu og byggði hana á dæmum úr jiddísku. Í kenningunni felst m.a. að regluleg beyging, eins og t.d. fallbeyging, geti aðeins komið fyrir á seinni hluta samsettra orða og ekki á fyrri hluta þeirra. Þessi kenning leysir ekki málin í íslensku því í eignarfallssamsetningum er að

mestu um reglulegar eignarfallsmyndir að ræða í fyrri lið og reyndar má finna dæmi um reglulegar beygingarmyndir fyrri liða í ýmsum öðrum málum þó þar sé ekki endilega um fallbeygingu að ræða (sjá t.d. yfirlit hjá Þorsteini G. Indriðasyni 2014: 14–18). Því var úr vöndu að ráða þegar skýra átti slíkar beygingarmyndir og staðsetningu þeirra í fyrri lið. Booij (1994; 1996) reynir að leysa málin þegar hann setur fram tilgátuna um tvenns konar beygingu þegar kemur að tengslunum á milli orðmyndunar og beygingar; innri beygingu sem kemur fyrir í fyrri liðum samsetninga og líkist að einhverju leyti afleiðslu, og ytri beygingu eða samræmisbeygingu sem kemur fyrir í seinni lið samsetninga og getur verið breytileg eftir stöðu orða í setningunni.

Samkvæmt Haspelmath (2002: 81, sjá einnig Booij 1994: 30) heyrta fulltrúar eftirtalinnar formdeilda til innri beygingar:

- (2) a. tala
- b. merkingarleg föll
- c. miðstig og efstastig
- d. tíð, horf, háttur
- e. nafnháttur, lýsingarháttur

Til nánari útskýringar þá geta fulltrúar töluformdeildarinnar verið hluti bæði innri og ytri beygingar. Hér veltur aðskilnaðurinn á því hvort um er að ræða samræmisbeygingu (ytri beygingu), t.d. milli frumlags og sagnar, sbr. *Strákurinn(et.) hlær(et.)* og *Strákarnir(ft.) hlæja(ft.)*, eða beygingarmynd inni í orði sem ekki hefur með samræmi að gera (innri beyging), sbr. *kirkju(ef.et.)-jarðir(nf.ft.)*. Nafnháttarmyndin er talin til innri beygingar vegna þess að hún er í eðli sínu ekki samræmisbeyging. Þegar nafnháttarmyndin er höfuð eða seinni (síðasti) hluti samsetningarinnar eins og í *tilraunakenna* eða *teppaleggja* þá beygist sögnin í samræmi við frumlagið, sbr. setningu eins og *Jón(3p.et.) tilraunakennði(3p.et.) málfræðitheftið í menntaskóla*.

Sá liður sem kemur beint við efni þessarar greinar er (2)e. en samkvæmt honum ætti nafnháttur að geta verið fyrri liður samsetninga. Nánar verður hugað að þessu atriði í 6. kafla. Ytri beyging eða samræmisbeyging felst svo m.a. í samræmi milli frumlags og sagnar (persóna, tala), sbr. *Ég(pfn.1.p.et.) borðaði(so.1.p.et.) allan grautinn í skálinni* og samræmi milli ákvæðisorða og nafnorðs í nafnlið (kyn, tala, fall), sbr. *Gunnar saknaði gömlu(lo.kvk.ef.et.) kærustunnar(no.kvk.ef.et.)*.

Áður en lengra er haldið skulum við huga að því hvað er til af sagnlegum fyrri liðum í öðrum málum en íslensku.

4. Sagnlegir fyrri liðir í öðrum málum en íslensku

Í nýútkomnu riti, *Word-Formation – An International Handbook of Word Formation in European Languages* (Müller o.fl., 2016) má fá upplýsingar um stöðu sagnarinnar í fyrri lið í fleiri tungumálum, m.a. ensku, þýsku, hollensku, færeysku, dönsku, norsku, sænsku, spænsku, ítölsku og frönsku og höfundar eru ýmsir. Hér verður byrjað á að skoða norrænu málin, þar á eftir ensku, þýsku og hollensku og svo rómönsku málin að lokum.

Í færeysku (Petersen, 2016) eru að því er virðist tvær tegundir samsetninga með sögn í fyrri lið, sbr. (3) en þar eru þó ekki á ferðinni nafnháttarmyndir með *-a*:

- (3) a. Sögn + nafnorð: dypp-kókari 'vatnshitari (með lausu hitaelementi)'
- b. Sögn + lýsingarorð: renn-vátur 'rennvotur'

Í dönsku (Gøtzsche, 2016) virðist ein tegund vera virk, þ.e. sögn + nafnorð, sbr. *svømme-pige* 'sundkona' og *bygge-prosjekt* 'byggingarverkefni'.

Í norsku (Askedal, 2016) eru a.m.k. þrjár tegundir samsetninga með sögn í fyrri lið sbr. (4):

- (4) a. Sögn + nafnorð: skrive-bord 'skrifborð'
- b. Sögn + lýsingarorð: verne-verdig 'friðaður'
- c. Sögn + sögn: tulle-spille 'grínast (með e-ð)'

Leira (1994: 72) lítur einnig svo á að samsetningar eins og *levemåte* og *synge-dame* séu örugg dæmi um nafnhátt í fyrri lið. Sandøy (1992) er ekki á sama máli og segir hæpið að tala um beygingarmynd (nafnhátt) í fyrri lið í norsku, hún komi yfirleitt á seinni eða síðasta lið. Því sé hér um tengihljóð að ræða frekar en nafnháttarendingu. Johannessen (2001) dregur einnig í efa að um beygingarmyndir sé að ræða og styður það með sannfærandi dæmum úr ýmsum norskum mállýskum þar sem misræmi er á milli nafnháttarmynda og þeirra mynda sem notaðar eru í fyrri hluta samsetninga í þessum mállýskum.²

2 Johannessen (2001) nefnir dæmi um þetta misræmi frá Buvika í Mið-Noregi þar sem nafnháttur sagnarinnar *kjósa* er 'stæm', en í samsetningum breytist myndin í 'stæmme', sbr. 'stæmmeboks' (kjörklefi).

Í sænsku (Kotcheva, 2016) er einnig um þrjár tegundir að ræða:

- (5) a. Sögn + nafnorð: kör-egenskap 'aksturseginnleikar'
- b. Sögn + lýsingarorð: kör-klar 'ökuhæfur'
- c. Sögn + sögn: bränn-märka 'brennimerkja'

Hér eru þó ekki á ferð nafnhættir með endingunni *-a*. Í norrænu málunum virðist staðan sem sagt sú að menn gera ráð fyrir sögn í fyrri lið samsetninga en nokkuð misjafnt er hvort um er að ræða nafnháttarmyndina eða stofninn (án nafnháttarendingar).

Í ensku (Plag, 2016) eru til nokkrar tegundir af samsetningum með sögnum eða sagnlegum myndum í fyrri lið:

- (6) a. Sögn + atviksorð/forsetning: take-off 'flugtak', check-in 'innritun'
- b. Sögn + nafnorð: washing-machine 'þvottavél', driving-licence 'ökuskírteini'
- c. Sögn + lýsingarorð: tumble-down 'hrynja niður', fail-safe 'skothelt'
- d. Sögn + sögn: freeze-dry 'frostþurrka', must-have 'verða að fá (e-ð)'

Í þýsku (Barz, 2016) virðist þetta samsetningarmunstur ekki vera eins algengt og í ensku. Þar er aðeins um eina virka tegund að ræða, þ.e. sögn + nafnorð í orðum eins og *raiser-apparat* 'rak-vél', *putz-frau* 'hreingerningarkona' og *raucher-aal* 'reyktur áll'.

Í hollensku (Booij, 2016) finnast fleiri samsetningartegundir, sbr. (7):

- (7) a. Sögn + nafnorð: kook-pot 'eldunarpottur'
- b. Sögn + lýsingarorð: kots-misselijk 'æluveikur', spil-ziek 'sjúkur í að henda'

Í rómönsku málunum spænsku (Rainer, 2016), ítölsku (Rainer, 2016) og frönsku (Floritic, 2016) er hægt að finna sagnir í fyrri lið en orðmyndunin virðist ekki vera virk. Í spænsku koma fyrir eftirfarandi tegundir:³

- (8) a. Sögn + nafnorð (algengt): limpia-botas (skína stígvél),
drengur sem þússar skó', abre-cartas (opna bréf), 'bréfhnífur'

3 Hér bendir ritýrnir á að í dæmunum um rómönsku málin þá er það fyrri liðurinn sem er höfuð samsetningarinnar bæði hvað varðar merkingu og eðli en seinni liðurinn ákvarðar merkinguna nánar. Þessi dæmi eru því ekki alveg sambærileg dæmunum úr germönsku málunum þar sem höfuð samsetningarinnar er seinni (síðasti) liðurinn.

- b. Sögn + sögn (sjaldgæft, óvirkt): pilla-pilla 'barnaleikur',
duerm-vela 'sofa létt'

Í ítölsku er um tvær tegundir að ræða eins og í spænsku, sbr. (9):

- (9) a. Sögn + nafnorð: mangia-preti (snæða prestar) 'prestar að snæðingi',
spazza-neve 'moka snjó', sparti-acque 'skilja að vatn', batti-cuore
(slá hjarta), 'hjartsláttur'
b. Sögn + sögn: fuggi-fuggi 'fljúga-fljúga'

Í frönsku virðist tegundin sögn + nafnorð verða virk, sbr. *essuie-mains* 'þurrka (sér um) hendur' og *porte-bonheur* 'færa e-m hamingju'.

Ef niðurstöður þessarar yfirferðar eru dregnar saman þá virðist vera sem sagnlegar myndir séu til staðar í fyrri lið samsetninga í fleiri málum en þetta er þó ekki alltaf virk aðferð til orðmyndunar. Og það sem er áhugaverðast hér er að það er erfitt að finna dæmi um nafnhátt með nafnháttarendingu í fyrri lið og því er hægt að túlka fyrri liðinn á ýmsa vegu. Oft má tengja samsetningar með sagnlegum fyrri lið við svonefndan *samruna* (e. *univerbation*, sjá t.d. Norde, 2009: 77–83), þ.e. þegar einfaldur sagnliður með sögn og andlagi verður að samsettu orði þar sem röðin í samsetta orðinu er sú sama og í sagnliðnum.⁴ Fleiri dæmi úr ensku mætti flokka undir samruna innan ýmissa liða, t.d. *must-have*, *try-hard* og *call-taxi*. Í öðrum samsetningum eru svo lýsingarhættir, sbr. *washing-machine*, og í sumum eru fastir frasar, sagnir með ögnum, eins og *check-in* eða *take-off*. Og í spænsku virðist vera um samruna að ræða milli sagnar og andlags í sagnlið, sbr. (8)a., nefnilega að 'The N of a V-N compound normally corresponds to the theme argument of the transitive verb V/... /'. (Rainer, 2016: 2622).

Samsetningar með sagnir í fyrri lið virðast ekki vera algeng aðferð til orðmyndunar á borð við t.d. nafnorð + nafnorð. Þó virðist samsetningin sögn + nafnorð vera algengari en aðrar samsetningar í þeim tungumálum sem skoðuð voru og það tengist væntanlega þessum fyrrnefnda samruna.

4 Í íslensku kemur þessi samruni t.d. fyrir í nafnlið þar sem lýsingarorði og nafnorði er slegið saman. Dæmi um þetta er *Langa-hlið*, *Svarti-Pétur* og *Mikli-hvellur*. Fyrri liðurinn beygist þá með seinni liðnum eins og um sambeygingu í nafnlið sé að ræða, sbr. *Löngu*(þf.et.)-*hlið* (þf.et.), *Löngu*(ef.et.)-*hliðar*(ef.et.), en slík sambeyging í samsettum orðum er óvanaleg í íslensku.

5. Hvað er til af sagnlegum fyrri liðum í íslensku?

Í þessum kafla verða ræddar ýmsar samsetningar í íslensku með fyrri liðum sem líklegt er að rekja megi til sagna. Byrjað verður á að rekja dæmi með tengihljóðunum *i* og *u* milli fyrri og seinni liðar áður en farið verður að ræða ýmsar samsetningar með *a*.

Töluvert er til af samsetningum þar sem fyrri liðurinn er sagnleg rót en í stað nafnháttarendingarinnar *-a* er notað tengihljóðið *-i*, sbr. (10):

- (10) a. so. senda: sendibréf, sendiboði, sendiför, sendibifreið, sendisveit
b. so. fella: fellibylur, fellitjöld, fellisvæði, fellilisti, fellihýsi
c. so. steypa: steypibað, steypiregn, steypiskúr
d. so. hífa: hífikrani, hífistilling, hífibúnaður

Sagnirnar í (10) eru allar af 3. flokki veikra sagna með *i*-stofnviðskeyti og beygjast þannig í nútíð:

- (11) 1.p.et. sendi 1.p.ft. send-**um**
 2.p.et. sendi-**r** 2.p.ft. send-**ið**
 3.p.et. sendi-**r** 3.p.ft. send-**a**

Viðskeytið *-i* kemur fyrir í beygingardæminu í enda orðs og á undan samhljóði, en hverfur á undan sérhljóði eins og í allri fleirtölunni. Ef miðað er við að *i* í dæmunum í (10) sé tengihljóð þá er hægt að hugsa sér að því sé skotið inn á milli fyrri og seinni hluta, sbr. (12):

- (12) Orðmyndun /send-a(nh.) + bréf/
Tengihljóð *i* /send-i + bréf/
Yfirborðsgerð *sendibréf*

Einnig mætti hugsa sér að einungis rótin sé notuð í orðmynduninni en hér er gert ráð fyrir nafnháttarmyndinni því hún er hlutlaus mynd sagnarinnar. Nafnháttarendingunni í (12) er því skipt út fyrir tengihljóðið *i*.

Beygingu þeirra sagna sem taka með sér tengihljóðið *u* er ekki hægt að tengja við einhvern ákveðinn beygingarflokk, eins og hægt er í (10) hér að ofan. Í (13) eru nokkur dæmi um samsetningar með tengihljóðinu *-u*:⁵

- (13) ruglukollur (so. *rugla*), drekkutími (so. *drekka*), sippuband (so. *sippa*),
pössupía (so. *passa*),⁶ hoppuróla (so. *hoppa*)

Í (13) eru sagnirnar tvenns konar; annars vegar sterka sögnin *drekka* og hins vegar sagnir af 1. flokki veikra sagna sem mynda þátíð með viðskeytinu *-ði*, þ.e. *rugla*, *sippa*, *passa* og *hoppa*. Hér gengur því ekki eins og í (10) og (11) að tengja sagnirnar ákveðinni beygingu, skýringarinnar á *-u* verður að leita annars staðar. Orðmyndunin fer þá fram á sama hátt og í samsetningunum með *i*:

(14) Orðmyndun		/sipp-a(nh.) + band/
Tengihljóð	<i>u</i>	/sipp-u + band/
Yfirborðsgerð		<i>sippuband</i>

Samsetningar sem taka með sér *a* milli fyrri og seinni hluta eru að því leyti áhugaverðar að þar er fyrri liðurinn samhljóða nafnhætti viðkomandi sagnar. Í (15) eru dæmi um þess háttar samsetningar:

- (15) a. so. spila: spilakassi, spilamennska, spiladós, spilafíkn, spilavíti, spilasalur
b. so. sauma: saumakona, saumanámskeið, saumaklúbbur, saumadót
c. so. líta: litabók, litasjónvarp, litaprentari, litadýrð
d. so. prjóna: prjónakona, prjónanámskeið, prjónavél,
prjónamunstur, prjónauppskrift

5 Á *tímarit.is* (safn dagblaða og tímarita) er elsta dæmið um *drekkutími* frá 1967 og elsta dæmið um *hoppuróla* frá 1977.

6 Þessi samsetning er fengin frá Helga Skúla Kjartanssyni sem segist hafa alist upp við hana fram á fullorðinsár. Samsetningin kemur fyrir á netinu en algengari mynd er eignarfallssamsetningin *pössunarpía*. Hugsanlegt er að *pössu-* sé einfaldlega stytting á eignarfallsmyndinni en að baki liggur so. *passa* í báðum tilvikum. Á *tímarit.is* fann ég eitt dæmi um *pössupía*, nánar tiltekið úr Þjóðviljanum 10. júlí 1987, 'Sigrún Logadóttir pössupía' en það segir hins vegar lítið um notkun samsetningarinnar í talmáli.

Líkt og *i*-sagnirnar í (10) eru allar af 3. flokki veikra sagna þá eru sagnirnar í (15) af 1. flokki. Þær eru tvíkvæðar með *a* í stofni sbr. nútíðarbeyginguna í (16):

(16)	1.p.et. spila	1.p.ft. spil- um
	2.p.et. spila- r	2.p.ft. spil- ið
	3.p.et. spila- r	3.p.ft. spil- a

Á sama hátt og í *i*-sögnunum þá heldur stofnviðskeytið sér í enda orðs og á undan sérhljóði (r) en fellur brott á undan beygingarendingum sem hefjast á sérhljóði.⁷ Fljótt á litið má ætla að í (15) sé um nafnháttarmyndir að ræða en það er auðvelt merkingarlega að tengja þessar myndir við eignarfallsmyndir fleirtölu af viðkomandi nafnorði, sbr. (17):

(17)	a. spil (nf.et.(ft.))	spila (ef.ft.)
	b. litur (nf.et.)	lita (ef.ft.)
	c. saumur (nf.et.)	sauma (ef.ft.)
	d. þrjónn (nf.et.)	þrjóna (ef.ft.)

Sú túlkun að þetta séu eignarfallsmyndir gengur líka upp að því leyti að væru þetta sagnir þá ætti í slíkum tilvikum að vera um samruna sagnar og andlags að ræða, sbr. 7. kafla, en það merkingarsamband er ekki fyrir hendi í dæmunum í (15), sbr. **sauma konu* eða **spila kassa*. Hugsanlega væri hægt að segja að merking samsetningarinnar *litabók* væri að *lita bók* en eiginleg merking er önnur, nefnilega *bók sem hægt er að lita í*.

Að lokum má svo nefna að sagnlegar myndir er einnig að finna í stofnsamsetningum, þ.e. þar sem engar tengingar eru á milli fyrri og seinni hluta. Dæmi um þess háttar samsetningar eru sýndar í (18):

(18) sjáaldur, tjáskipti, rennblautur, bullsjóða

Ekki er alveg ljóst hvernig á að greina þessar samsetningar en sagnirnar *sjá* og *tjá* hafa ekki sérstaka nafnháttarendingu.

7 Í íslensku er venjan að gera ráð fyrir því að nafnháttarendingin felli brott stofnlæga *-a-ið*, sbr. *spila+a*(nh.) → *spila*(nh.). Þetta fær stuðning af því að stofnlæga *-a-ið* fellur brott á undan öðru sérhljóði í allri fleirtölu. Brottfallið á undan sérhljóði er svo ekki bara bundið við sagnir, það kemur einnig fram í nafnorðum, sbr. muninn á *kvæði + s* (ef.et.) → *kvæðis*(ef.et.) og *kvæði+a*(ef.ft.) → *kvæða*(ef. ft.).

Í næsta kafla verður haldið áfram að ræða tengihljóðshugmyndina, að það séu mestallt tengihljóð sem koma fyrir í samsetningum með sögn sem fyrri lið.

6. Tengihljóð eða nafnháttarending?

Í þessum kafla verður rædd sú hugmynd að það séu ekki nafnháttarmyndir sem komi fyrir í fyrri liðum íslenskra samsetninga heldur megi skýra þessa liði með því að segja að þarna séu tengihljóðin *a*, *i* og *u* á ferð. Þetta er tiltölulega auðvelt að sýna fram á í dæmum með tveimur síðastnefndu tengihljóðunum því þar er tengihljóðið frábrugðið nafnháttarendingunni, sbr. *reiknivél* (so. *reikna*) og *pössupía* (so. *passa*). Þegar þessar samsetningar eru skoðaðar er rökréttast að skýra líka samsetningar með millihljóðinu *-a* á sama hátt, þ.e. að um sé að ræða tengihljóðið *a* í samsetningum á borð við *spiladós* og *saumakona*, það vill bara svo til að fyrri hlutinn er samhljóða nafnháttarmyndunum *spila* og *sauma*.

Hugmyndin er þá sú að gera ráð fyrir að nafnháttarendingunni *-a* sé kerfisbundið skipt út fyrir tengihljóðin *a*, *i* og *u* sem jafnframt mynda kerfi áherslulausra sérhljóða í íslensku. Sú hugmynd byggir á því að það sé hin hlutlaus mynd sagnarinnar sem liggja til grundvallar við orðmyndunina, þ.e. nafnháttarmyndin. Erfiðast er auðvitað að túlka *-a* sem tengihljóð og ekki nafnháttarendingu. Þegar hins vegar er að því gætt að nafnháttarendingunni er kerfisbundið skipt út fyrir *-i* og *-u* eins og fyrr var nefnt þá er vart hægt að gera ráð fyrir öðru en að endingunni sé einnig skipt út fyrir tengihljóðið *-a*, sbr. *smíðatími* eða *saumavél*. Það getur þó í einhverjum tilvikum leikið vafi á því hvort um er að ræða eignarfallsendingar eintölu eða fleirtölu af nafnorðum eins og fyrr var nefnt, en merkingarsamband sagnarinnar og andlagsins tekur þó af allan vafa um hvort um er að ræða samruna eða eignarfallsmyndir.

En hvernig eru tengihljóðin valin? Er hægt að gera grein fyrir því á reglubundinn hátt hvenær *i* er valið, hvenær *u* er valið og hvenær *a* er valið? Í 5. kafla var það nefnt sem möguleiki að tengihljóðin væru í raun gömul sagnviðskeyti. Veikar sagnir af 1. flokki sem eru tvíkvæðar með *-a* í seinna atkvæðinu fá *-a* í samsetningum, sbr. *prjóna* – *prjónaði* (þát.) – *prjónastofa*, *lita* – *litaði* (þát.) – *litabók* og *spila* – *spilaði* (þát.) – *spiladós*. Veikar sagnir af 3. flokki sem hafa *i* í allri nútíðinni fá einnig tengihljóðið *-i* í samsetningum, sbr. (10). Hins vegar vandast málin þegar kemur að samsetningum með *-u* því fleiri fyrri liðir sem ættu að fá tengihljóðið *-a* samkvæmt ofansögðu fá tengihljóðið *-u*, sbr. (19):

- (19) a. *passa* (so.) – *passaði* (þát.) – *pössupía*/**passapía*
 b. *sippa* (so.) – *sippaði* (þát.) – *sippuband*/**sippaband*

Og dæmi eins og *reiknikúnst* þar sem sögn af 1. flokki fær tengihljóðið *-i* í stað *-a* (**reiknakúnst*) sýnir að val tengihljóðanna er ekki alls kostar reglulegt eða beinlínis tengt sögulegum viðskeytum sagnanna lengur. Guðrún Kvaran (2005: 156) segir slík dæmi þar sem aldrei hefur verið *i* í beygingunni sýna að "í málvitund manna er aðgreiningin horfin og myndunarhátturinn orðinn opinn til nýmyndunar." Hún nefnir til viðbótar samsetningar eins og *hreinsi-vökvi* (so. *hreinsa*) og *aligrís* (so. *ala*). Þetta gæti bent til þess að tengihljóðin séu tilkomin með sérstakri aðgerð í málkerfinu. Spurningin er þá sú hvers konar aðgerð það sé og hvaða leiðir séu til til þess að spá fyrir um það hvaða tengihljóð er valið hverju sinni.

Hér er reynandi að prófa þá hugmynd á tengihljóðin að val þeirra sé háð stofnsérhljóðinu hverju sinni. Við gætum sett fram tillögur um val á hverju tengihljóði um sig eins og í (20), nefnilega að:

- (20) a. **i** sé fremur valið ef stofnsérhljóðið er frammælt
 b. **u** sé fremur valið ef stofnsérhljóðið er frammælt
 c. **a** sé fremur valið ef stofnsérhljóðið er uppmælt

Samkvæmt þessu ættu t.d. stofnsérhljóðin *í*, *i* (*y*) og *e* að taka með sér tengihljóðið *-i* eða *-u* og það virðist ganga bærilega upp, sbr. dæmin í (21):⁸

- (21) a. *hífa* (so.) – *hífikrani*, *senda* (so.) – *sendibréf*, *þrýsta* (so.) –
þrýstíloft, *lyfta* (so.) – *lyftíkraftur*
 b. *drekka* (so.) – *drekkutími*, *sippa* (so.) – *sippuband*, *rugla* (so.) – *ruglukollur*

8 Ritrýnir spyr réttilega hvað það er sem skilur á milli *i* og *u* sem bæði eru frammælt hljóð. Endurbæta mætti (20a) og (20b) með því að segja að *i* sé valið ef stofnsérhljóðið er frammælt og ókringt á meðan *u* væri valið ef stofnsérhljóðið væri frammælt og kringt. Við komumst hins vegar fljótlega að því að slík endurbót er ekki nákvæm, sbr. *drekk-u-tími* og *sipp-u-band* (*sipp-i-band* er reyndar til, 76 dæmi fundust með Google-leitarvélinni, og svo er samsetningin líka skráð í *Beygingarhlýsingu íslenskt nútímamáls* (BÍN)).

Þetta gengur hins vegar ekki vel upp í dæmi eins og *hoppa* (so.) – *hoppuróla* þar sem *o* er uppmælt, þar ætti fyrri liðurinn að vera **hoppa-*.⁹ Valið á tengihljóðinu –*a* ætti á sama hátt að ráðast af stofnsérhljóðunum *a*, *ú* og *o* og tvíhljóðum þeim tengdum, sbr. *á* og *ó*. Þetta virðist þó ekki ganga sérstaklega vel upp í þeim dæmum sem hér hafa verið skoðuð, sbr. að *spiladós* ætti þá að vera **spilidós* eða *spiludós* og *litabók* ætti að vera *litibók* eða *litubók*.¹⁰ Dæmi eins og *prjónakona* fellur að samræmishugmyndinni því tvíhljóðið *ó* er uppmælt eins og *a*-ið.¹¹

Umfjöllunin í þessum kafla leiðir í ljós að erfitt er að finna einhverja haldgóða reglu fyrir því hvaða tengihljóð kemur fyrir hverju sinni í samsetningum með sagnlegum fyrri liðum en hins vegar er hægt að greina ákveðnar tilhneigingar til samræmis milli stofnsérhljóðs og tengihljóðs eins og reynt var að lýsa í (20).

Í 7. kafla verður rætt um ýmis dæmi þar sem leikur vafi á því hvort um tengihljóð geti verið að ræða, þ.e. hvort ekki sé heldur nafnháttarending á ferðinni þar. Þetta eru dæmi eins og *vegasalt*, *ristabrauð*, *spilatími*, *kjafstapáttur* og *hakkavél* en þau verða ekki öll skýrð með sama hætti.

7. Ýmis vafadæmi og túlkanir á þeim

Eins og komið hefur fram hér á undan er í flestum tilfellum hægt að færa fyrir því rök að um sé að ræða *a*-tengihljóð milli fyrri og seinni liðar í samsetningum nema auðvitað þar sem óyggjandi er að eignarfallsmyndir nafnorða sé að ræða í fyrri lið. Það eru hins vegar til dæmi sem erfitt er að greina á þennan hátt sbr. (22):

9 Ritrýnir bendir hér á að einnig sé til samsetningin *hopp-i-kastali*. Við nánari athugun kemur hins vegar í ljós að hún er mun sjaldgæfari en *hopp-u-kastali* (756 dæmi á *tímarit.is* á móti 1980 dæmum um *hopp-u-kastali*).

10 Valið á *u* í *pössupía* væri hins vegar rökrétt ef það tekur mið af frammæltu sérhljóðinu *ö* í stað *a* sem liggur að baki *u*-hljóðvarpinu í fyrri liðnum.

11 Hér má geta þess að Margrét Jónsdóttir (1988–1989; 1993) skoðaði val á fleirtöluendingunum –*ar* og –*ir* í annars vegar einkvæðum sterkum kvenkynsorðum (*nál*, *sól*) og í karlkynsnafnorðum (*garður*, *fundur*, *bátur*, *vinur*) og hvort hægt væri að segja til um það út frá stofnsérhljóðinu hvaða ending væri notuð hverju sinni. Það virðist ekki vera um sérstakt samræmi að ræða hvað varðar einkvæðu kvenkynsorðin því kvenkynsorð með kringd og uppmælt sérhljóð í stofni (sbr. t.d. *ú*, *o* og *a*) kalla á frammælt og ókringt sérhljóð í endingunni, þ.e. –*ir*, en ókringd og uppmælt stofnsérhljóð (sbr. t.d. *i* og *í*) kalla á uppmælt sérhljóð, eða –*ar*-endingu. Í karlkynsnafnorðunum er meira samræmi á milli stofnsérhljóðs og vals á fleirtöluendingum. Þannig eru það frekar uppmælt sérhljóð sem kalla á –*ar*, en frammælt sérhljóð á –*ir*. Þetta er þó að nokkru leyti háð fjölda samhljóða í stofninum.

(22) *vega-salt, rista-brauð, sníðablöð*¹², *hakka-vél, spila-tími, kjafta-þáttur*

Það liggur beinast við að skýra fyrstnefnda dæmið *vegasalt* með því að um samruna sé að ræða í sagnlið (sbr. 4. kafla). Þar renna saman sögnin *vega* og andlag hennar *salt* þannig að úr verður samsetningin *vegasalt*. Hægt er að skýra samsetninguna *ristabrauð* á sama hátt; sögnin *rista* rennur saman við andlag hennar *brauð*.¹³

- (23) a. [vega (so.) salt (no.)]SL → [vegasalt] (no.)
b. [rista (so.) brauð (no.)]SL → [ristabrauð] (no.)

Þær þrjár samsetningar sem eftir eru er ekki hægt að skýra með samruna því ekki er um að ræða samband sagnar og andlags þar. Í þessum dæmum fer merking fyrri liðarins ansi nærri merkingu viðkomandi sagnar. Fyrri liðurinn *hakka-* er ekki eignarfallsmynd, ein merking *spilatíma* er sá tími sem leikmaður fær til þess að *spila* inni á vellinum og *kjaftaþáttur* er varla þáttur uppfullur af 'kjöftum' heldur þáttur þar sem mikið er kjaftað. Ein leið til þess að skýra þetta er að halda sig við tilgátuna um tengihljóð í stað nafnháttarendingar, þ.e. að í dæmunum *hakkavél*, *spilatími* og *kjaftaþáttur* sé um að ræða sagnrót og tengihljóðið *a*, eins og sýnt er í (24), sbr. líka (12) og (14) þó nafnháttarmyndin sé lögð til grundvallar eins og fyrr var nefnt:

12 Helgi Skúli Kjartansson sagði mér frá dæminu *sníðablöð* en orðið var notað yfir saumablöð (tímarit) hér áður fyrr sem í voru teikningar af fatasniðum. Merkingartúlkunin er því ekki að 'sníða blöð' (sögn + andlag) heldur eru þetta blöð með (fata)sniðum. Því væri rökréttara að nota heitið 'sníðablöð'. Samkvæmt *tímarit.is* er samsetningin *sníðablöð* nokkuð algeng á árabílinu 1960–2017 en þar finnst alls 41 dæmi, þar af ein 24 á árabílinu 1990–1999 en elsta dæmið frá 1967. Eignarfallssamsetningin *sníðablöð* er hins vegar mun sjaldgæfari, þar finnast aðeins 5 dæmi á tímabilinu 1960–2009.

13 Hér mætti einnig nefna *salta-brauð* sem var vinsæll leikur hjá börnum hér áður fyrr og er kannski enn. Samkvæmt ritmálssafni Orðabókar Háskóla Íslands kemur orðið fyrst fyrir í ævisögu Jóns Þorkelssonar skólameistara í Skálholti sem gefin var út 1910. Hér, eins og *ristabrauð*, gæti vissulega einnig verið um lýsingarorð (*salta(ð)*) og nafnorð (*brauð*) að ræða þar sem hefur orðið samruni (í nafnlið) eins og áður var á minnst.

(24) Orðmyndun	/hakk-a(nh.) + vél/	/spil-a(nh.) + tími/	/kjaft-a(nh.) + þáttur/
Tengihljóð	<i>a</i> /hakk-a + vél/	/spil-a + tími/	/kjaft-a + þáttur/
Yfirborðsgerð	<i>hakkavél</i>	<i>spilatími</i>	<i>kjaftaþáttur</i>

Slík lausn væri þá í samræmi við notkun tengihljóðanna *i* og *u* í dæmum eins og *renni-braut* og *sippu-band*, sbr.:

(25) Orðmyndun		/renn-a(nh.) + braut/	/sipp-a(nh.) + band/
Tengihljóð	<i>i</i>	/renn-i + braut/	
Tengihljóð	<i>u</i>		/sipp-u + band/
Yfirborðsgerð		<i>rennibraut</i>	<i>sippuband</i>

Hin leiðin er að segja að hér sé einfaldlega um nafnhætti að ræða. Það sem veikir þá hugmynd er að þannig tilvik eru afar fá í íslensku, raunar teljandi á fingrum annarrar handar og þau má oftast skýra með samruna. Einfaldara er því að gera ráð fyrir tengihljóðshugmyndinni vegna þess að hún hefur meira skýringargildi.

8. Helstu niðurstöður

Í inngangi var spurt þeirrar spurningar hvort nafnhættir gætu verið fyrri liðir í íslenskum samsetningum. Þessi spurning var svo tengd skiptingu Booij (1994; 1996) í innri og ytri beygingu (sambeygingu) þar sem innri beyging vísar til fyrri liða og ytri beyging (samræmisbeyging) til seinni liða í samsetningum. Skiptingin gerir ráð fyrir að nafnháttur geti verið hluti af innri beygingu, þ.e. að hann geti komið fyrir í fyrri lið, sbr. dæmin *leve-måte* og *syngedame* úr norsku (sjá Leira, 1994) en þetta er umdeilt sbr. umræðu um dæmin í (4). Í greininni er komist að því að þetta gildi ekki um íslensku, yfirleitt er hægt að gera grein fyrir nafnháttarlegum fyrri liðum með því að segja að þarna sé á ferðinni rót að viðbættu tengihljóði, þá annaðhvort *-i*, *-u* eða *-a* og að það sé að einhverju leyti háð stofnsérhljóðinu hvers konar tengihljóð kemur fyrir hverju sinni þó að þar sé ekki um regluleg vensl að ræða. Þessi lausn gerir ráð fyrir að það sé nafnháttarmyndin sem taki þátt í samsetningunni en að nafnháttar *-a*-inu sé skipt út fyrir tengihljóð í sjálfu samsetningarferlinu. Komist er að þessari niðurstöðu með samanburði við dæmi þar sem nafnháttarendingunni *-a* er skipt út fyrir tengihljóðin *-i* eða *-u*, sbr. *hífikrani* (**hífakrani*) og *fellibylur* (**fellabyllur*), *drekkutími* (**drekkatími*) og *pössupía* (**passapía*). Hins vegar leiddi athugunin í ljós að í stöku samsetningum með

–a er erfiðara að greina hvort um er að ræða nafnhátt eða rót með tengihljóði. Um samsetningar eins og *vegasalt* gegnir öðru máli. Þarna hefur orðið til samsett orð við samruna sagnar og andlags en fá dæmi eru um slíkar samsetningar í íslensku.

Heimildir

- Askedal, John Ole. 2016. 141. Norwegian. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2525–2554.
- Barz, Irmhild. 2016. 134. German. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2387–2411.
Beygingarlýsing íslensks nútímamáls. Kristín Bjarnadóttir (ritstj.). *Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum*.
- Booij, Geert. 1994. Against split morphology. *Yearbook of Morphology* 1993: 27–50.
- Booij, Geert. 1996. Inherent versus Contextual Inflection and The Split Morphology Hypothesis. *Yearbook of Morphology* 1995: 1–16.
- Booij, Geert. 2016. 136. Dutch. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2427–2451.
- Floricić, Franck. 2016. 147. France. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2661–2682.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Íslensk tunga II. Almenna bókafélagið: Reykjavík.
- Gøtzsche, Hans. 2016. 140. Danish. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2505–2525.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. Arnold: London.
- Höskuldur Práinsson. 1995. *Handbók um málfræði*. Námsgagnastofnun: Reykjavík.
- Johannessen, Janne Bonde. 2001. Sammensatte ord. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 19:59–93.
- Kotcheva, Kristina. 2016. 142. Swedish. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2554–2578.
- Leira, Vigleik. 1994. Bøyingsformer som ledd i samansetjingar. *Maal og minne* 1–2: 65–75.
- Margrét Jónsdóttir. 1988–1989. Um *ir-* og *ar-*fleirtölu einkvæðra kvenkynsorða í íslensku. *Íslenskt mál* 10–11: 57–85.

- Margrét Jónsdóttir. 1993. Um *ar-* og *ir-*fleirtölu karlkynsnafnorða í nútímaíslensku. *Íslenskt mál* 15: 77–99.
- Müller, Peter O., Olsen, Susan, Franz Rainer, Ingeborg Ohnheiser (ritstj.). 2016. *Word-Formation - An International Handbook of Word Formation in European Languages* 4. Walter De Gruyter: Berlin/Boston.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization*. Oxford University Press: Oxford.
- Petersen, Hjalmar P. 2016. 139. Faroese. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2487–2505.
- Perlmutter, David M. 1988. The Split Morphology Hypothesis: Evidence from Yddish. Michael Hammond & Michael Noonan (ritstj.). *Theoretical Morphology*. 79–99.
- Plag, Ingo. 2016. 135. English. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2411–2427.
- Rainer, Franz. 2016. 150. Italian. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2712–2731.
- Rainer, Franz. 2016. 145. Spanish. Sjá Müller et al. (2016), bls. 2620–2641.
- Ritmálssafn. http://www.arnastofnun.is/page/gagnasofn_ritmalssafn
- Sandøy, Helge. 1992. "Puslespelet norsk". *Språknytt* 1992, 4.

tímarit.is

Þorsteinn G. Indriðason. 2014. Fallbeygðir fyrri liðir og tvær kenningar um orðhlutafræði. *Íslenskt mál* 36:9–30.

Þorsteinn G. Indriðason

Førsteamanuensis

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier

Universitetet i Bergen

Sydnesplassen 7

N-5007 Bergen, NORGE

torsteinn.indridason@lle.uib.no

Striden om “talemålet i skolen” som bakgrunn for den utbreidde dialektbruken i Noreg

Ernst Håkon Jahr

Summary

This article gives some of the background for the widespread use of popular dialects in Norway today. Starting from a resolution of Parliament 1878, which asked for use of popular dialects in oral instructions in countryside schools, Parliament's legislation in 1917 – after a long period of discussion and conflict – to protect the use also of the urban working-class dialects has no known parallel anywhere. The principle of not trying to eradicate, and not even correcting, the dialects of the school children either in the countryside or in towns and cities, offers to a large extent an explanation as to why Norway stands out as the probably most dialect using country in Europe

I byrjinga av november 1999 hadde eg ei rekkje førelesingar ved Fróðskaparsetur Føroya om “Nye perspektiv på norsk språkhistorie”. Det var Jógvan í Lon Jacobsen som hadde invitert meg, og eg hadde ei fin veke i Torshavn. Onsdag 3. november førelas eg om emnet “Talemålet i skolen” i Føroyamálsdeildin. Eg tenkte dette temaet kunne høve godt i ei bok som heidrar Jógvan når han no rundar 60 år i 2017.

1. Innleiing – eit unikt sosiolingvistisk lovvedtak for 100 år sidan

I år er det akkurat 100 år sidan Stortinget vedtok å gi lovvern for dei folkelege bydialektane i Noreg, for “gatespråket”, sosiolektane til byarbeidarane. Mens ein i andre land arbeidde målmedvete i skolane for å få elevane frå å bruke arbeidardialektar, fekk dei same dialektane lovvern i Noreg (Jahr, 1984; Jahr og Janicki, 1995). Det blei forbode for lærarane å “rette” på arbeidarspråket til elevane i byskolane. Det som Stortinget gjorde i Noreg i 1917 – det same året som oktoberrevolusjonen i Russland – var og er sosiolingvistisk unikt, og har ingen parallel verken i Sovjet eller nokon andre stader. Men det er viktig å vera klar over at lovvedtaket i 1917 ikkje kom av seg sjølv. Det kom som eit resultat av ein lang språkpolitisk kamp og etter omfattande

parlamentariske diskusjonar. Mange i samtida såg det nemleg som heilt meiningslaust og uforståeleg at dialektane til elevane i byskolane, “gatespråket”, ikkje skulle bli korrigererte og retta på av lærarane. Dei viste ofte til andre land og til at slik korrigering var sjølvsgad der. Kvifor skulle det da vera annleis i Noreg? Men språkstriden gjorde dette landet annleis (Jahr, 2015). Her er da saga om korleis Noreg etter hard språkstrid og lovvern av dialektane i bygd og by blei det mest dialektbrukande landet i vår kulturkrins. Peter Trudgill (i Jahr, 1997: 369) seier det slik:

It seems to me that there is probably more linguistic democracy in Norway than there is in most other countries, much more tolerance towards other people's ways of speaking. Generally speaking, I think there is a greater preparedness in Norway to tolerate other people's dialects and therefore, I suppose, a greater willingness on the part of very many people to use their own dialects in situations where in other countries they would not use their dialects.

2. Odelstingsvedtaket 1878

Utgangspunktet for denne saga er eit odelstingsvedtak frå 1878: “Undervisningen i Almueskolen bør saavidt muligt meddeles paa Børnenes eget Talesprog”. Ei føresegn om dette kom inn i normalplanen for skolen året etter. Til grunn for vedtaket i Odelstinget låg det synet at bygdedialektane i landet var norske, sjølv om skriftspråket framleis var dansk. Elevane måtte derfor ikkje lærast opp til å tala slik skriftmålet var, det ville vera å fordanske talemålet til borna. I staden måtte skolen verne om det norske målet elevane kom til skolen med heimanfrå. Fleire meinte også at det måtte vera pedagogisk det einaste rette, nemleg å bruke heimemålet til elevane i den munnlege undervisninga. Da forstod og lærte borna stoffet betre (Jahr, 1984.)

3. Ein språkpolitisk eksplosjon i 1911

I 1911 sat lærar Knut Grimstad (1866–1924) ein dag i mai på lærarrommet på den skolen han arbeidde – i Kristiansund i Møre og Romsdal fylke på Vestlandet. Han fekk da i handa eit skriv frå skolestyret til alle lærarane i byen. Alle dei andre lærarane las skrevet og kvitterte for det, men lærar Grimstad tok ein blyant og skreiv: “Tages for tiden ikke ad notam.”

Denne vesle hendinga avfødde ein veldig reaksjon, nærmast ein eksplosjon lokalt og nasjonalt. Det blei skriva ei mengd innlegg i lokal- og riksaviser.

Saka kom opp i Stortinget to gonger i 1912. Første gong skjedde det under sjølvaste trontaledebatten i mars, så i ein lang interpellasjonsdebatt månaden etter. Bakgrunnen var at skolestyret i Kristiansund hadde gjort dette vedtaket:

Riksmålet skal benyttes ogsaa ved den mundtlige undervisning, og det henstilles til lærerpersonalet ved sin undervisning og samtale med barnene at beflitte sig paa et korrekt sprog og saavidt mulig opøve barnene i at uttrykke sig mundtlig i den sprogform, som skal være deres skriftlige meddelelsesmiddel. (Sit. etter Norsk Skoletidende 1911, s. 308.)

Det var dette som stod i det skrivet som lærar Knut Grimstad ikkje ville ta “ad notam”. Han meinte at skolestyret ikkje hadde nokon rett til å påleggje lærarane å undervise på riksmål, eller å øve borna opp i å bruke riksmål munnleg, og han viste til odelstingvedtaket 1878.

Saka gjekk sjølvsagt til departementet i første omgang. Der sat dei lenge på ho, men til slutt kom eit skriv med departementets syn, og her kan ein lesa:

Naar skolestyret paa lovlig vis har fattet beslutning om at skolens lære- og læse-bøger skal være avfattet paa riksmal, og at elevenes skriftlige arbeider i almindelighet skal utføres i dette maal, er det efter departementets mening kun en konsekvens av denne beslutning at ogsaa riksmålet skal benyttes ved den mundtlige undervisning. (Sit. etter Jahr, 1984: 189.)

For mange var dette noko heilt nytt og uhøyr. Var det ikkje slik at Odelstinget i 1878 hadde vedtatt at talemålet til elevane skulle nyttast i den munnlege undervisninga, og at læraren så langt han eller ho makta, skulle ta det same målet i bruk i undervisninga si? Kva hadde hendt?

4. Kva som skjedde i 1878 og fram til 1911

Den avisstormen eg nemnde, starta eigentleg ikkje før skrivet frå departementet blei kjent, og det var tidleg i 1912. Under trontaledebatten 5. mars kom saka for første gong opp i Stortinget. Da kom det fram at det ikkje var første gong at departementet hadde sendt ut skriv med det same innhaldet. Heile to gonger hadde dette skjedd tidlegare utan at opinionen hadde blitt vår det.

Første gongen var i 1904, andre gongen i 1907. Før vi ser på dei sakene, skal vi sjå litt på kvifor det no i det heile tatt kunne bli ei sak om det munnlege undervisningsmålet i skolen.

I debatten i Odelstinget i 1878 blei det frå fleire representantar både frå målmenn og ikkje-målmenn sagt at eigentleg var dette med talemålet i skolen ei sjølvsgd sak. Alle fornuftige lærarar hadde lenge praktisert det som odelstingsvedtaket slo fast, at undervisningsmålet i skolen skulle leggjast så nær som råd opp til dialekten som borna taler, og at elevane sjølve nyttar sitt eige talemål utan retting og normering frå læraren si side. Det var ei samrøystes tilråding frå kyrkjekomiteen i Stortinget om dette, og ettersom dei såg på denne saka som så sjølvsgd, fann fleirtalet at det ikkje var nødvendig å vedta dette prinsippet i lovs form, slik leiaren for Venstre-fraksjonen, Johan Sverdrup, ønskte. Det var han som hadde fremma saka, og da som eit lovframlegg. I staden blei det avgjort at formuleringa om dette prinsippet skulle gå inn i normalplanen for skolen, og det skjedde altså året etter, i 1879. I 1878 galdt enno skolelova av 1860, og der stod det ikkje noko om den munnlege undervisninga. I 1889 fekk vi ei ny skolelov, og der stod berre at undervisninga skulle vera på “det norske sprog”.

På “det norske sprog” – i denne formuleringa låg mykje godt til rette for ulike tolkingar, for kva var å forstå som “det norske sprog”? Men førebels skjedde det ikkje noko i spørsmålet om den munnlege undervisninga.

I 1892 kom den såkalla “målparagrafen” inn i skolelovene. Den gongen var det éi lov for skolen på landet, og éi lov for skolen i byane. Målparagrafen (§ 64 i byskolelova, § 73 i landsskolelova) gav skolestyra mynde til å avgjera om skolen i bygda eller i byen skulle ha landsmål eller “det almindelige bogsprog” som opplæringsmål. Denne 1892-paragrafen er ein viktig milepæl i målsoga vår, for no kunne målrørsla gå i gang med å erobre landet skolekrins for skolekrins. (Jahr, 2015: 34f.)

Målparagrafen nemner berre skriftmålet. Men så kom altså spørsmålet opp: Når skolestyra no kan avgjera opplæringsmålet på skolen, må vel dét gjelde for talemålet også? Prinsippet om undervisningsmålet i skolen frå odelstingsvedtaket i 1878 stod berre i normalplanen for skolen, og skolelovene med endringa i 1892 måtte vel stå over normalplanen?

Fleire talarar hadde i debatten i Stortinget i 1892 presisert og forsikra at lovendringa da ikkje måtte få noko å seia for den munnlege språkbruken i skolen, men etter kvart er det tydeleg at desse forsikringane ikkje fekk noko å seia for det som skjedde i 1904, 1907 og i 1911/12. Saka i 1904 galdt Bergen, 1907 ein skolekrins nær Grimstad på Sørlandet, og i 1911 galdt det altså Kristiansund. Sakene i 1904 og 1911 galdt byskolelova, mens 1907-saka galdt landsskolelova.

Det som hendte i 1904 og i 1907 blei ikke kjent i samtida. Først med saka i Kristiansund i 1911 da lærar Knut Grimstad opponerte blei også desse litt eldre sakene trekte fram i full breidde. Så viste det seg da at departementet både i 1904 og i 1907 hadde sendt ut rundskriv som gav skolestyra rett til å avgjera kva for mål den munnlege undervisninga skulle vera på. La oss sjå litt på dei to sakene i 1904 og 1907.

5. Bergen og Trondheim 1904

Bergen skolestyre gjorde i 1904 vedtak om at det munnlege undervisningsspråket i skolane i byen skulle vera riksmål. Vedtaket blei grunnlagt med at dette var ein konsekvens av at riksmål var vedtatt for dei skriftlege arbeida til elevane. Skoledirektøren som Bergen høyrde under, var samd i at lova gav skolestyret dekning for eit slikt vedtak, men sende likevel saka til departementet for å høye kva det hadde å seia om saka. Svaret frå departementet kom i eit skriv, der det står å lesa:

naar Skolestyret i Henhold til Byskolelovens Paragraf 64 har fattet Bestemmelse om, at Skolens Læse- og Lærebøger skal være affattede paa det almindelige Bogmaal, maa det ansees som en Følge af denne Beslutning, naar intet Forbehold er taget i noget Punkt, at nævnte Maal ogsaa skal benyttes som Undervisningssprog. Der kan saaledes intet være til Hinder for, at en Bemærkning herom optages i Skoleplanen (Lovtidend II, 1904, s. 368).

Dette skrivet blei det altså ikkje lagt særleg merke til i samtida, enda også skolestyret i Trondheim med ein gong gjorde det same vedtaket som Bergen skolestyre hadde gjort. Skolestyret i Trondheim viste i sitt vedtak nettopp til skrivet frå departementet, og skoledirektøren i Trondheim fann at vedtaket var heilt i orden. Dette vedtaket i Trondheim blei heller ikkje allment kjent før i 1912, da Kristiansund-saka kom opp.

6. Eide kommune 1907

Saka i 1907 galdt skoleplanen i landkommunen Eide ved Grimstad, ein skoleplan som blei utarbeidd i 1906. I utkastet til plan stod dette i avsnittet “Undervisningsplan”: “Skolens særlige Sprogform er Rigsmaalet.” Dette fann skoledirektør Mattias Skard i Kristiansand merkeleg, og han vende seg da til

departementet om dette: “Efter alt maa jeg her se udtryk for en illojal tendens som ikke maa støttes” (Krs. skd. j.nr. 883/06).

Departementet bad om ei nærmere forklaring frå skolestyret om kva som var meint med formuleringa om den “særlige Sprogform”. Formannen i skolestyret svarte slik:

[V]ed den nævnte Bestemmelse menes det samme som Skolestyret i Møde 9de Oktober 1906 bestemte: “Skolens Læse- og Lærebøger skal være affattede paa Rigsmaal og Elevernes skriftlige Arbejder i Almindelighed affattes i dette Maal”.
(Sit. etter Jahr, 1984: 134.)

Dette var skoledirektør Skard heilt usamd i, og i kommentarar til skoleplan-utkastet skreiv han at utkastet til skoleplan måtte endrast. Denne formuleringa måtte inn, meinte han: “Undervisningen meddeles saavidt muligt paa børnenes talesprog” (Krs. skd. j.nr. 599/07). Vi ser at det er formuleringa frå 1878 skoledirektør Skard held seg til her.

Dette ville ikkje skolestyret godta. Det vende seg direkte til departementet og spurde om skoledirektøren kunne krevje ei slik endring? Departementet viste i svaret sitt til skrevet frå 1904, og kunne ikkje “indse at det skulde være stridende mot loven, at der samtidig vedtages en bestemmelse om, at undervisningen saavidt mulig skal meddeles paa riksmaal, dog saa, at man overfor de smaa lemper sig efter bygdemaalet” (Norsk Lovtidend 1907, s. 394).

At departementet her var på kollisjonskurs med det mange målfolk meinte, er sikkert. Men noko oppstyr blei det heller ikkje i 1907 om dette. Jørgen Løvland sa i 1912, da “lærer Grimstad”-saka kom opp i Stortinget, at hadde han som statsråd i 1907 fått kjennskap til det skrevet departementet sendte i Eide-saka, ville han ha stoppa det. Saka kunne i så fall tatt ei anna retning.

7. Kristiansund 1911

Da “Grimstad”-saka frå Kristiansund kom opp, hadde såleis departementet solid bakgrunn for å seia at skolestyret var i sin fulle rett når det gjorde vedtak om riksmål i den munnlege undervisninga. Derfor hadde opposisjonen frå lærar Knut Grimstad ikkje noko for seg. Men no blei saka løfta opp politisk, til Stortinget. Da skrevet frå departementet blei kjent i 1912, reagerte målrørsla sterkt. Stortinget blei overrent med telegram om ikkje å “tyne tunga”, som det stod i dei fleste telegramma.

Saka var uheldig for regjeringa. Det var da ei regjering av Høgre og Frisina Venstre, og sistnemnde parti hadde kyrkjeministeren, Edvard Liljedahl. Statsminister Jens Bratlie hadde lovt at regjeringa skulle vera nøytrale i språksaka. Statsråd Liljedahl måtte ta imot harde åtak for rundskrivet han var politisk ansvarleg for. Det stunda mot stortingsval hausten 1912, og regjeringa ville ikkje for alt i verda hisse på seg målfolket for mykje. Venstre-opposisjonen lét sjølvsagt ikkje sjansen gå frå seg til å kritisere regjeringa i denne saka.

8. Mislykka freistnad frå regjeringa på ei løysing i 1912

Da regjeringa fann at det tok til å brenne under føtene på seg, la ho 3. april fram ein lovproposisjon om endring av landsskolelova. Da interpellasjonsdebatten om Kristiansund-saka kom opp seinare i månaden, kunne derfor statsråden vise til proposisjonen som ei løysing som burde vera god for alle partar. Den sentrale ordlyden i framlegget var slik:

Den munttlige undervisning skal saavidt mulig meddeles paa stedets almindelige talesprog. Ved den munttlige undervisning i norsk skal dog barnene tillike opøves i den sprogform, som er bestemt for deres skriftlige arbeider (Ot.prop.nr.21,1912).

Riksmålsrørsla reagerte med sinne på framlegget. Hadde statsråden fått slag frå målfolka tidlegare, fekk han no ein brottsjø frå den andre sida. Riksmålsrørsla meinte at regjeringa hadde gitt altfor mykje til målfolket med framlegget sitt. Samstundes var riksmålstilhengjarane redde for å støyte Høgre frå seg. Det partiet hadde programfesta at riksmålet burde danne basis for den framtidige språkutviklinga. Derfor måtte dei passe seg så dei ikkje gjekk altfor sterkt ut mot regjeringa i denne saka.

Ved valet på hausten 1912 vann opposisjonen, Venstre-partiet, ein knusande siger, og kunne danne ei majoritetsregjering med Gunnar Knutsen som statsminister. Jørgen Løvland blei kyrkjeminister med ansvar for språksaka. Den nye regjeringa trekte odelstingsproposisjonen frå den førre regjeringa attende, og kom med sin eigen i april 1914. Her finn vi denne formuleringa, som seinare stort sett har vore brukt:

Ved den munttlige undervisning bruker eleven sit eget talesprog, og læreren skal saavidt mulig tillempe det for ham naturlige talesprog efter dette. (Ot.prp. 37, 1914, s. 70.)

I kyrkjekomiteen var alle samde i denne formuleringa, sjølv om det blei eit fleirtal og eit mindretal når det galdt andre sider ved paragraf 73, målparagrafen. Fleirtalet sa dette om talemålet i skolen:

Barnene skal paa skolen som ellers bruke det maal de har lært hjemme hos mor og far. Læreren skal saavidt mulig hjelpe barnene til at tale sin dialekt saa rent og godt som mulig. Men hverken han eller skolestyret har ret til at paalægge barnene at tale bokmaal i undervisningstimerne paa skolen. (Indst. O. XII – 1914, s. 69.)

Det ligg ei snedig formulering her, som om lag ti år seinare skulle koma til å vekkje mykje strid og ordkløyveri. Skolestyret kunne ikkje påleggje borna å tala “bokmaal” på skolen. Kva skulle ein leggje i omgrepet “bokmaal” her? Var det meint “det almindelige bokmaal”, dvs. riksmål? Eller meinte dei eit stivt bokspråk, dvs. at borna ikkje skulle lære å snakke som “ei bok”? Det er rimeleg å tru at båe tolkingane hadde sine talsmenn i Stortinget på den tida, men open strid om det kom altså først opp langt seinare.

Ein sentral mann i dette tiåret når det galdt å sikre talemålet til borna i skolen, var skoledirektør Olav Eftestøl (1863–1930). Han var fødd i Kvinesdal i Vest-Agder, og fekk første utdanninga si på Kristiansand lærarseminar, der han blei uteksaminert i 1882, 19 år gammal. No i 1915 var han formann i kyrkjekomiteen, og det just siterte fleitalsvotumet frå komiteen ber sterkt preg av at Eftestøl har formulert det. I debatten i Odelstinget om lovframlegget sa han dette:

Barnas talemaal er hellig, barna har den hellige ret til i skolen at bruke sit eget talemaal, og blir dette lov, saa kan der ikke komme en lærer eller lærerinde eller noget skolestyre i landet og sige til barna, at de skal tale bokmaal, men de er pligtig til efter loven at tilholde barna at tale sit eget talemaal, det, som de har lært hjemme hos far og mor saa rent og godt som mulig. (Ot. 1915, s. 1206.)

Her ser vi at Eftestøl bruker omgrepet “bokmaal”, men utan å definere om han med det meiner “talt riksmål” eller eit stivt bokspråk, altså det å tale som ei bok. Vi må tru det var vel planlagt av Eftestøl at han ordla seg slik. Også andre representantar streka under kor viktig det var at denne paragrafen no kom inn i landsskolelova. Men ein del talarar var likevel litt i tvil, særleg var dei redde for at målrørsla ville prøve å misbruke denne paragrafen til nye reine landsmålsframstøytar. Nokre talarar sa at når dei gjekk med på formuleringane som det var gjort framlegg om, så var det fordi det her galdt

landsskolelova, og berre ho. Noko heilt anna ville det vera, meinte desse representantane, for byfolkeskolen. Det var skilnad her på by og land, meinte dei. Formuleringa blei vedtatt i Odelstinget mot 18 røyster, og samrøystes i Lagtinget. Dermed kom prinsippet om talemålet i skolen frå 1878 for første gong inn i lovverket i 1915, men førebels altså berre for landsfolkeskolen.

Året etter la departementet fram eit forslag om at byskolelova skulle få same formulering som ein no hadde i landsskolelova. Saka kom opp i Stortinget i 1917, for akkurat 100 år sidan. Kyrkjekomiteen blei delt i eit fleirtal og eit mindretal her, og fleirtalet meinte dette:

Bydialektene har ikke den anseelse som landsdialektene; de kaldes gjerne 'gatesprog', og mangen en lærer og lærerinde har gjort sit ysterste for at utrydde det hos sine elever; resultatet er ikke uteblit: respekten for barnets virkelige morsmaal er nedbrutt og bruken av det sørgelig forvirket. For at komme bort fra dette finder flertallet med departementet det nødvendig uttrykkelig i loven at bestemme, at elevene ved den mundtlige undervisning skal bruke sit eget talesprog, og at læreren skal søke at tillempe sit maal derefter. (...) Hermed er selvfølgelig ikke sagt, at læreren skal finde sig i slurvet og urigtig tale fra barnenes side; normen skal være vedkommende bys dialekt anvendt saa sproglig rigtig som læreren evner det. (Indst. O. X – 1917.)

Dette siste er ei noko uklar utsegn, for å seia det varsamt. Det er synd at komitefleirtalet ikkje gir døme på kva det meiner med "slurvet og uriktig tale" hos borna. Eg trur nok vi i dag ikkje ville kunne godta dei døma fleirtalet da ville ha gitt.

Dette var altså fleirtalssynet i komiteen. Mindretalet la fram det same framlegget som mindretalet i 1915 hadde stått på, nemleg: "Undervisningen skal foregaa i det norske sprog." Mindretalet uttalte følgjande som grunngjeving i 1917:

Mens det maa indrømmes at landdistriktene som regel har sin temmelig utprægede dialekt, kan dette ikke siges i samme grad og betydning om byene. Dette ligger i selve sakens natur. Paa landet er jo befolkningen gennemgaaende fastboende og faar saaledes sit særpræg ogsaa med hensyn til sprog. Til byene derimot strømmer folk fra alle strøk av landet, liksom der foregaaer en stadig flytning fra by til by; særlig de større byer maa vistnok siges at ha en forholdsvis ganske liten kjerne av "stedegen" befolkning. Men forholder det sig saa, da er det bare i en meget modificeret betydning av ordet der kan tales om en bys dialekt. Den vil i almindelighet

være vanskelig at paapeke, likesom det ikke vil være let at skjelne mellom dialekt og vulgært gatesprog (s.st.).

Dette siste var sjølvsagt viktig for mange, også for fleirtalet i komiteen. Det blei likevel ingen debatt i Stortinget om grenseoppgangen mellom dialekt og “slurvet og uriktig tale” eller “vulgært gatesprog”. Stortingsrepresentantane avgrensa seg til å snakke heilt generelt om dialekt og “gatesprog”. Rimeligvis kjente ikkje representantane seg heilt komfortable med å delta i ein eigentleg fagleg debatt. Dermed ville det bli heilt opp til den einskilde lærar å definere kva som var dialekt, og kva som ikkje var det i talemålet til elevane.

9. Situasjonen etter lovvedtaket i 1917

Etter at lovendringa i byskolelova var vedtatt både i Odelsting og Lagting, hadde dialektane til alle folkeskoleborna – på landet (1915) og i byane (1917) – fått eit lovvern som i internasjonal samanheng er heilt unikt. Mens skolar i andre land såg det som ei viktig oppgåve i morsmålundervisninga å plukke dialektane ut av elevane, var dette no lovforbode i Noreg.

Dels var dette ei oppfølging og styrking av prinsippet frå 1878, altså at det blei lovfesta. Men dels var det også meint som ei sikring av det språklege materialet som mange med von såg på som eit mogleg grunnlag for ei framtidig samling av skriftnormalane. Ideen om ei skriftspråkssamling hadde no solid fleirtal i Stortinget, og fleire peika i debatten om talemålet i skolen på at bydialektane kunne vera som ei språkleg bru mellom landsmål og riksmål (Jahr 2007; 2008). Bydialektane stod språkleg i tett samband med byggedialektane rundt byane, men som bymål hadde dei også noko særleg urbant til liks med riksmålet. Slik blei det i alle høve tenkt av mange.

10. Skoledirektørane tar grep 1922–23

Lovtekst og lovvedtak er éin ting, gjennomføring i praksis i skolen noko heilt anna. Det kom ikkje sjeldan meldingar om brot på påbodet om å respektere talemålet til elevane, sjølvsagt oftast frå byskolane. I 1922 fann derfor dei sju skoledirektørane i landet det nødvendig å innskjerpe påbodet i lova. Dei vedtok ei fråsegn i saka, som skoledirektør Olav Eftestøl hadde forfatta, og dei fekk departementet til å sende det ut som eit departementsskriv i februar 1923.

To svært sentrale aktører er med her. Vi hugsar at Olav Eftestøl var formann i kyrkjekomiteen på Stortinget i 1915, da talemålet i bygdeskolane blei drøfta, og det blei gjort lovvedtak om bruken i skolane på landet. No var han den blant skoledirektørane som skreiv det dokumentet departementet sendte ut som autoritativt skriv, og som snart skulle bli svært omstridd. Saman med seg i skoledirektørgruppa hadde han Johan Gjøstein, no skoledirektør i Agder. Han hadde som stortingsrepresentant i 1917 talt spesielt varmt for vern av arbeidarane sine bydialektar. Han støtta sterkt opp om det Eftestøl hadde formulert på vegne av alle skoledirektørane om talemålet i skolen, og som i februar 1923 blei sendt ut som rundskriv frå departementet:

“Ved den munttlige undervisning bruker *elevene* sitt eget talesprog.”

Talesproget er det mål som barnet har lært av sin mor, det mål som det taler når det er sammen med sine foreldre, sine søsken eller sine kamerater. Det er lærerens plikt å holde barnets talemålet høit i ære, og han skal la barnet forstå og føle dette. Han skal oppmuntre det og hjelpe det til å tale sitt heimemål rent, klangfullt og godt. Han må ikke venne barna av med å tale heimemålet og søke å få dem til å tale bokmål på skolen. Mot ethvert forsøk i den retning må skolens tilsynsmann straks gripe inn og pålegge vedkommende å overholde lovens klare forskrift. (...)

“*Læreren* skal såvidt mulig tillempe det for ham naturlige talesprog efter elevenes talesprog.”

Heri ligger for det første at læreren taler det mål som faller ham naturlig. Ingen andre kan fastsette hvad der skal falle naturlig for ham, han må selv avgjøre den ting. Han kan tale landsmål eller bokmål eller dialekt. Men han skal i alle tilfelle såvidt mulig *tillempe* sitt mål efter elevenes talemål. (Rundskriv frå KUD, 27.2. 1923, her sit. etter Jahr, 1984: 393f.)

Vi ser her at Olav Eftestøl, og etter han departementet, nok ein gong sjonglerer med omgrepet “bokmål”. I første avsnitt kan det tyde både “riksmål” og “stivt bokspråk”, men i det andre avsnittet er det tvillaust “riksmål” som er meint. Dette blei da også kraftig påtalt i den debatten som kom etter departementsskrivet. Det viste seg også snøgt at lovvernet av bydialektane neppe verka slik det var tenkt i 1917. Skoleinspektøren i hovudstaden, Olav Schulstad (1868–1945), skreiv i *Norsk Skoletidende* (1923, s. 538) at “Hvis et barn

taler gatesprog på skolen er det lærerens plikt å gripe inn.” Men dei døma han gir på “gatesprog”, er godt innanfor bydialekta i Oslo (Larsen, 1907; Wiggen, 1990): “Henner har finni kniven” og “Nils var med vors og bærte vann”. Skiljet mellom dialekt og gatespråk, som stortingsrepresentantane også hadde vore opptatte av i 1917, var ikkje lett å definere konkret.

Men det var i Bergen det store rabalderet verkeleg skulle byrje, nett som i 1904. Skolestyret i Bergen vedtok i oktober 1923 at elevar og lærarar skulle nytte “korrekt” riksmål i undervisninga i skolen, for, som skolestyret hevda, “Riksmålet er talemål i Bergen”.

Det var rundskrivet frå departementet som hadde hissa opp skoleinspektøren i Bergen så mykje at han la fram ein krass kritikk av det for skolestyret, og bad om at styret slutta seg til den kritikken han framførte mot rundskrivet. Framlegget frå skoleinspektøren blei vedtatt med 12 røyster mot 8 etter ein hissig debatt. Vedtaket, som skulle skapa nasjonal oppsikt, var slik:

I. Riksmålet er Bergen folkeskoles undervisningssprog og skolebarnenes talesprog, som altsaa skal benyttes av elevene og søkes utviklet mest mulig “rent, klangfullt og godt”.

II. Lærerne skal først og fremst tillempe sit naturlige talesprog efter barnenes talesprog (her riksmålet) – fordi dette er den maate hvorpaa elevene kan naa længst mulig i utviklingen av sit talesprog. (Referatprotokoll for Bergen skolestyre 1923, fol. 155, i Bergen byarkiv.)

Saka blei naturlegvis straks appellert til departementet av skoledirektøren, men derfrå kom det ikkje noko svar. Saka berre låg og låg i departementet. Det var bakgrunnen for at skolestyrevedtaket i Bergen blei tatt opp i Stortinget i slutten av februar 1924. Kyrkjestatsråden fekk spørsmål om departementet meinte at vedtaket i Bergen var i samsvar med skolelova?

Her må vi ta med noko om den politiske situasjonen da. 1920-åra er merkte av hyppige politiske kriser, og det var regjeringsskifte nesten kvart år. Da departementet sendte ut rundskrivet som innskjerpa føresegna i skolelovene om talemålet i skolen, i februar 1923, var det Venstre-regjering. Men da saka kom opp i Stortinget året etter, hadde ei Høgre-regjering tatt over. Og den regjeringa var, som vi kunne vente, ikkje særleg positivt innstilt til føresegna i skolelovene om bruken av talemålet i undervisninga.

Svaret frå statsråden på spørsmålet om vedtaket i Bergen skolestyre var i samsvar med lova, blei ikkje slik spørsmålstillaren kunne ha ønskt seg.

Statsråden sa at skolestyrevedtaket var lovleg dersom riksmål var talespråket for folkeskolens elevar i Bergen. Men om dette var ein riktig eller uriktig påstand, kunne departementet ikkje uttala seg. Det var eit vitskapleg spørsmål, “og Bergen skolestyre maa jo selv være nærmere til at besvare det spørsmåal end departementet”, hevda kyrkjeministeren (St.t. 1924, s. 497). Han viste til monografien om Bergen bymål (Larsen & Stoltz, 1912), som også skolestyret hadde gjort. Den fremste dialektologen i landet, Amund B. Larsen (1849–1928), hadde blitt interpellert om spørsmålet, og hadde da svart slik:

Bergen bymaal stemmer paa alle væsentlige punkter med det man i almindelighet kalder riksmåal. Dette har paa alle steder [–] og saaledes ogsaa i Bergen – socialt lavere liggende former som er langt fra at være ideale som riksmåal betragtet. Man kunde derfor ogsaa kalde Bergen bymaal er mere eller mindre dialektfarvet riksmåal (s.st.).

Fråsegna frå Amund B. Larsen ber tydeleg preg av å vera skrive på oppfordring akkurat i denne saka, men det må vera lov å undre seg over at ein språkforskar av Larsens kaliber har latt seg overtala til å gi ei fråsegn i ei så politisk sak.

Det blei ein lang debatt i Stortinget, referatet fyller over 70 sider i Stortingstidende. Ein som verkeleg kasta seg inn i debatten, var Johan Gjøstein, som no sat siste året sitt på Stortinget. Det var han som no var formann i kyrkjekomiteen, og no representerte han Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, som hadde splitta ut av Arbeidarpartiet i 1919. Samstundes var Gjøstein skoledirektør i Agder. Han hevda i debatten at det Bergen skolestyre hadde gjort, var eit så klart lovbrøt som det var mogleg å gjera:

Jeg protesterer og hævder at det er lovens mening – jeg har været med at lage denne lov fra første stund og til sidste slut – netop at fastslaa at dette foragtede gatesprog, som Bergens skolestyre tillater sig at uttale sig foragtelig om, skal holdes i agt og ære (s.st., s. 499).

Han hevda vidare at alle dei som hadde stått mest sentralt i arbeidet da lova blei formulert og vedtatt, var samde om tolkinga av ho, og han sa vidare:

Vi hævder stik i strid med hvad skolestyret i Bergen hævder, at det betyder ganske enkelt, at vi vil ha forbudt dette, at lærere og lærerinder – kanske særlig de sidste – i byskolerne anstranger sig efter al evne for at plukke ut av barna deres eget morsmaal, – forat de skal lære at tale “pent” (s.st.).

Den lange debatten avslørte store meningskilnader. Det var langt frå slik at representantane var samde om å forsvare dialektane i byane. Problemet var, ikkje uventa, definisjonen av omgrepet “bydialekt”. Skiljet gjekk mellom dei som ville akseptere at gatespråket og bymålet var eitt og det same, og, på den andre sida, dei som ikkje ville akseptere at lova tok sikte på vern av vulgærmålet i byene. Dei hevda stor sett at riksmål skulle lærast, fordi gatespråket eigentleg berre var slurv og manglande grammatikk og mistydingar.

Det blei også peika på at det eigentleg her var tale om ei sosial motseiing: Det var underklassen i byane som brukte vulgærmål, og det var derfor det var så lite påakta og hadde så låg sosial prestisje. Men nettopp derfor var det viktig å verne om desse talemåla. Andre la vekt på at bymåla folkemåla i byane – var norske dialektar slik som bygdemåla var det, og det var viktig å verne om dei slik at også dei med tida kunne hjelpe til i skriftspråksutviklinga. Dei såg da fram mot ei språkleg samling av landet ved at desse dialektane stadig meir skulle påverke skriftmåla.

Trass i dei store meningskilnadene i debatten viste det seg at Stortinget til slutt kunne gjera dette samrøystes vedtaket:

Stortinget henstiller til Kirke- og undervisningsdepartementet at paase, at folkeskolelovens bestemmelser om elevenes ret til at benytte sit eget heimlige talemaal i skolen og til saavidt mulig at faa sin undervisning paa dette maalføre blir efterkommet lojalt og uten indskrænkninger eller indgrep fra skolemyndigheternes side (s.st., s. 644).

Korleis kunne Stortinget samlast om eit slikt vedtak etter all den usemja som hadde kome fram i ordskiftet? Svaret ligg i to tilhøve. For det første ligg det i det at representantane framleis tolka uttrykket “elevenes heimlige talemaal” på ulik måte. Fleire av representantane sa frå at dei meinte dét og dét med uttrykket og derfor kunne røyste for framlegget til vedtak. For det andre: I det første framlegget til vedtak stod det – med klar referanse til Bergen skolestyre og til skolestyra i Arendal og Brevik, som også hadde gjort vedtak om munnlig riksmål i skolane dette: “(...) uten indskrænkninger eller indgrep fra *skolestyrenes* side”. Det var såleis direkte retta mot at skolestyra kunne gjera slike vedtak som det dei hadde gjort i Bergen, og seinare i Arendal og Brevik. Mange av dei som i Stortinget såg med skepsis på heile den passusen i skolelovene som galdt elevane sin rett til å bruke talemålet sitt i skolen, var oppsette på å avgrense den makta skoledirektørane hadde. Det var skoledirektørane – med Eftestøl og Gjøstein i spissen – som hadde forma ut det rundskrivet

som departementet sendte ut i 1923, og som var utgangspunktet for heile denne saka. Riksmålsfolka på Stortinget såg det som uheldig at det var så mange målvenner blant dei sju skoledirektørane i landet. Det blei derfor sett fram forslag om å bytte ut “skolestyrene” i framlegget til vedtak med “skolemyndighetene”. Med det kom vedtaket også til å omfatte skoledirektørane. Dei som støtta det opprinnelege framlegget, hadde ikkje noko imot denne endringa, og dermed kunne Stortinget gjera eit samrøystes vedtak.

Dette vedtaket representerer eit høgdepunkt i Stortinget si handsaming av stridsområdet “talemålet i skolen”, og det trass i dei meiningsskilnadene som låg gøymde i vedtaket. Verken i 1915 eller 1917, da paragrafen om talemålet kom inn i dei to skolelovene, var det mogleg å få samrøystes vedtak. Begge gongene var det 18 røyster imot. Men no var det samrøystes – jamvel om ein del representantar reserverte seg med omsyn til tolkinga av lova som vedtaket refererte til.

11. Oppfølging av det samrøystes stortingsvedtaket i 1924

Ikkje lenge etter at Stortinget hadde gjort dette vedtaket, måtte høgreregjerin- ga gå, og ei ny venstre regjering tok over. Denne regjeringa følgte opp vedta- ket i Stortinget med eit rundskriv til skolemyndighetene 14. februar 1925. Der blir prinsippet om talemålet i skolen slått ettertrykkelig fast:

Etter paragraf 64.1 i byskulelovi og paragraf 73.1 i landsskulelovi skal elevane i folkeskulen få bruka sitt eige talemål, og læraren skal so vidt mogeleg lempa det for han naturlege talemål etter borni sitt talemål.

Det er soleis ikkje nokon grunn for eit skulestyre til å gjera vedtak um *talemålet* i skulen, då lovene sjølve gjev ein greid regel om dette. Heller ikkje har eit skulesty- re rett til å gjera vedtak um talemålet i strid med desse fyresegnene i skulelovene. Gjer skulestyret det, er ikkje vedtaket bindande for born og lærarar.

Ein skal beda hr. direktøren sjå vel etter at skulestyri ogso på dette umkverve strengt fylgjer lovene. Skulde noko skulestyre ikkje gjera det, skal ein beda um at departementet må verta varsla snarast. (Norsk Skoletidende 1925, s. 134.)

Dette var klare ord, og seinare har det aldri vore omfattande politiske kampar om det prinsippet at skoleborna i Noreg fritt skal få bruke heimemålet sitt i

skolen. Det har opplagt ikkje kunna hindre einsskilte lærarar i å freiste å “rette” på noko i talemålet til elevane, som dei meiner er uheldig. Prinsippet om talemålet i skolen har likevel effektivt sett ein absolutt bom for å lære elevane opp i eit gitt standardtalemål, slik det mykje er blitt gjort i mange andre land, også i grannelanda Danmark og Sverige.

Slik står Noreg fram som eit språkleg annleisland også munnleg. Det er nok betre kjent både innanlands og i utlandet at Noreg er spesielt skriftspråkleg – med to nærliggande skriftnormalar for det same nasjonalspråket, norsk (Haugen, 1966; Jahr, 2014, 2015). Det er mindre kjent at Noreg på grunn av prinsippet om talemålet i skolen tilbake frå 1878, og etter omfattande språkpolitiske kampar i eit kvart hundreår ca. 1900 til 1925, også har ein unik situasjon for munnleg bruk av språket (Skjekkeland, 2017). Den omfattande dialektbruken vi finn i alle lag av det norske samfunnet, ikkje berre i skolane, kan vanskeleg bli forklart utan at prinsippet om talemålet i skolen blir inkludert i forklaringa.

Etter diverse lovendringar mellom 1925 og i dag har skolelova no (frå 1999) denne formuleringa av prinsippet om talemålet i skolen:

I den munnlege opplæringa avgjer elevane og undervisningspersonalet sjølve kva for talemål dei vil bruke. Undervisningspersonalet og skoleleiinga skal likevel i størst mogleg grad ta omsyn til talemålet til elevane i ordval og uttrykksmåtar (Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova), § 2.5).

Referansar

- Haugen, Einar. 1966. *Language conflict and language planning: the case of modern Norwegian*. Harvard University Press: Cambridge, MA. Omsett til norsk (av Dag Gundersen) 1968: *Riksspråk og folkemål. Norsk språkpolitikk i det 20. århundre*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Jahr, Ernst Håkon. 1984. *Talemålet i skolen. En studie av drøftinger og bestemmelser om muntlig språkbruk i folkeskolen (fra 1874 til 1925)*. Novus: Oslo.
- Jahr, Ernst Håkon. 1997. On the use of dialects in Norway. I: Heinrich Ramisch & Kenneth Wynne (red.). *Language in time and space. Studies in honour of Wolfgang Viereck on the occasion of his 60th birthday, 4 September 1997* (= Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beiheft 97). Franz Steiner: Stuttgart. 363–369. Opptrykt i Klára Sándor (red.). *Issues on language cultivation*. Szeged 2001: Juhász Gyula University Press. 75–84.
- Jahr, Ernst Håkon. 2007. The planning of modern Norwegian as a sociolinguistic experiment ‘from below’. I: Stephan Elspass, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandebussche (red.). *Germanic language history ‘from below’ (1700–2000)* (= Studia Linguistica Germanica 86) de Gruyter: Berlin New York. 379–403.
- Jahr, Ernst Håkon. 2008. On the reason for dialect maintenance in Norway. *Sociolinguistica* 22: 157–170.
- Jahr, Ernst Håkon. 2014. *Language planning as a sociolinguistic experiment: the case of modern Norwegian*. Edinburgh University Press: Edinburgh.
- Jahr, Ernst Håkon. 2015. *Språkplanlegging og språkstrid. Utsyn over norsk språkhistorie etter 1814*. Novus: Oslo.
- Jahr, Ernst Håkon & Janicki, Karol. 1995. The function of a standard variety – a comparative study of Norwegian and Polish. *International Journal of the Sociology of Language* 115: 25–45.
- Larsen, Amund B. 1907. *Kristiania bymål. Vulgærsproget med henblik på den utvungne dagligtale*. Utgit av Bymålslaget i kommission hos Cammermeyers Boghandel: Kristiania.

Larsen, Amund B. & Stoltz, Gerhard. 1912. *Bergen bymål*. Aschehoug: Kristiania.

Norsk lovtidend 1904, 1907.

Norsk Skoletidende 1911, 1923, 1925.

Skjekkeland, Martin 2017. Dialektbruk og språkleg klima i Noreg. *Scripta Neophilologica Posnaniensia* 17 (= Festschrift for Stanislaw Puppel on the occasion of his 70th birthday). 307–311.

Stortingstidende 1912, 1914, 1915, 1917, 1924.

Wiggen, Geirr 1990. Oslo bymål. I: Ernst Håkon Jahr (red.). *Den store dialektboka*. Novus: Oslo. 179–184.

Ernst Håkon Jahr

Professor emeritus

Universitetet i Agder,

Institutt for nordisk og mediefag

Pb. 422

N-4604 Kristiansand, Noreg/Norway

Telefon: +47 91873534

ErnstHakon.Jahr@uia.no

Ymisk kalvaheiti

Anfinnur Johansen

Summary

Faroese vocabulary is both rich and varied in halibut terminology. A book could easily be filled to discuss the role of the halibut in the Faroes, both linguistically and in tradition. The terms used for halibut are many, be it to signify its size or age. This article discusses the 66 terms used for halibut found in the collection of Faroese words on file at the Department of Faroese Language and Literature, the University of the Faroe Islands. The article also discusses terms for halibut bones, as the collection contains several of these as well. The term halibut (*Hippoglossus hippoglossus*) is the generic term for the whole species, at least in present usage. The Faroese term, “kalvi,” is unique, not found in other languages. Some believe its origin might be **kafliði*, i.e. a being that lives under the surface.

Mál okkara tykist vera ovurríkt við orð um kalva. Tað mundi vera evni til heila bók, um alt varð samansavnað, sum er at siga um kalva, bæði málsliga og siðsøguliga og á annan hátt. Men kalvaorðini eru nógv í tali eftir stødd, frá legukalva ella legudýri til lógva. Í hesi grein taki eg til viðgerðar øll kalvaorð, sum orðaseðlasavnið á Føroyamálsdeildini goymir. Harumframt nevni eg nøkur orð fyri bein í kalva, tí tey eru eisini fleiri í tali. Orðaseðlasavnið er tí eisini høvuðsheimildin til greinina. Og til heiðurs fyri samstarvsfelaga og vin er hetta evni tikið fram í hesi grein, tí sum ritstjóri saman við okkum øðrum á *Føroysku orðabók*, sum kom út í 1998, hevur hann handfarið allar orðaseðlakassarnar og skilmarkað fleiri av hesum kalvaorðum, ið her verða uppreksað.

Orðið *kalvi* (*Hippoglossus hippoglossus*) er felagsheiti fyri alt slagið, ið hvussu er nú á døgum. Orðið *kalvi* er serføroyskt orð fyri henda fiskin, tí tað finst ikki í øðrum málum. Onkrum er dottið í hug, at upprunin til hetta orð er **kafliði*, t.e. ein vera, ið livir undir kavi.

Gamalt navn á kalva er orðið *hveita*, kvennkynsorð, sum vit kenna frá Svabo og Nicolai Mohr – hesin seinni sigur í 1780-árunum, at tað tá er sjáldsamt at hoyra, kalvi er tað vanligara (Svabo, 1966: 453). Í *Fiskakvæðinum*

gamla kemur hetta orð eisini fyri. Ørindið ljóðar soleiðis í uppskriftini eftir J. C. Svabo: Tá kom toskur teisandi, / ræður á hveitu kalla: / „Hví koma tær so seint í bý / við tygra ternur allar?“ (*Føroya kvæði* VI, 1972: 294–295). Nevnast kann, at í norskum eitur kalvi *kveita*. Hetta kalvanavnið, *hveita*, sum tykist vera suðuroyarorð, er skylt við lýsingarorðið *hvítur*, kalvi er sum kunnugt svartur høgrumegin og hvítur vinstrumegin. *Rangur kalvi* er svartur vinstrumegin og hvítur høgrumegin. Nevnast kann, at kornslagið *hveiti* er runnið av sama stovni; tað hevur fingið navn av tí hvíta mjølinum. Onkustaðni hevur verið sagt *hveituravar* í staðin fyri *kalvaravar*, eins og heimild er um *hveitumaga* í staðin fyri *kalvamaga*. Vestan fyri Vágseið er eitt mið, ið kallast *Hveitumið*.

Úr Skálavík er skrivað upp søgn um, tá ið kalvin fór av stað við Gøtu-Trónði. Tróndur fór oman á støðna, tá ið menn vóru komnir aftur at landi. Teir høvdu fingið ein stóran kalva og høvdu lagt hann upp á land. Tað skuldi vera ein *svartkalvi* (Reinhardtius hippoglossoides), t.e. svartur báðumegin. Tá sigur Tróndur við kalvan: „Her liggur tú, fagnarsæla.“ Kalvin tók tá føturnar undan Tróndi og reykt av stað við honum. Tað varð hansara endi. Tað var hin versti, sum í svartkalvalíki sýndi seg fyri Gøtu-Tróndi. Hetta er eisini sama søga, ið Tróndur Olsen sipar til í tátta sínum *Í Gøtu ein dag*, sum hann yrkti í 1915: „Tað gekk so ein tíð, / og Geyti kom aftur í Borðoyarlíð. / Jú, nógv er at frætta, teir lesa í bók / um Sigmund og teg og um kalvan, teg tók“ o.s.fr. (*Songbók Føroya Fólks*, 1976: 420). Tað er eyðsæð, at hann meinir við *Føroyingasøgu*, tá ið hann sigur, at teir lesa í bók um Sigmund og hann, men kalvasøgan er, sum kunnugt er, ikki í *Føroyingasøgu*. So er spurningurin, um yrkjarin bert í skemti skoytir hetta um kalvan uppi, ella hann hevur sæð tað á prenti, sum tátturnin beinleiðis letur ein skilja. Men mær vitandi hevur henda søgn um kalvan, sum fór av stað við Gøtu-Tróndi, ikki verið prentað nakra staðni.

Tað eru serstakliga smákalvarnir, ið eita nógv ymisk nøvn. Nøvnini á teimum størstu kalvunum eru ikki so nógv í tali. Ógvuliga stórir kalvi verður ymsastaðni nevndur *legukalvi*. Úr Vágum og Mykinesi hava vit kvennkyns-orðið *legukølva*. Johanna Maria Skylv Hansen sigur í *Gomlum gøtum*, bd. III, at „legukølvan er mett ímóti avdeyðakúnni (Hansen, 1970: 25). Sama sigur Jóannes Patursson um legukalvan í *Táttum úr Kirkjubøar søgu* (Patursson, 1966: 55). Legukalvi verður hildin at liggja í sama stað. Annað navn á tílíkum kalva er *búkalvi*, mótsett *ferðingarkalvi* ella *ferðakalvi*, ið flytur seg stað úr stað og kann fáast allastaðni, eisini har ið ikki vanligt er at fáa kalva. Orðið *grunnakalvi* er sjáldsamt, t.e. kalvi, ið heldur til á grunni. Sveimar

grunnakalvin innivið, er hann hungurstungin. Yvirvaksin kalvi verður eisini nevndur *legudýr*, *fellidýr*, *fellifiskur* ella *felliskalvi*. Annað navn á stórum kalva er *fløta*, t.e. eitt, ið flatt er, og hóskar tað væl um kalva. Tað hevur eins og nógv kalvanøvn verið dulnavn ella loyninavn á kalva. Tað var sum kunnugt so mangt, sum ikki kundí nevast við sínum rætta navni á báti. *Flæsa* er eisini navn á stórum kalva, t.d. „hatta var ein ordilig flæsa“. Eitt felagsgermanskt orð er orðið *flundra* um stóran kalva. At flundra er stórur kalvi, hava vit í ymsum tiltøkum, t.d.: „hon leikaði í sum flundra undir bordi“. Baks við at fáa flundru inn í bátin kenna vit aftur í niðurlagnum til *Brókartátt*: „gitið man verða, meðan Kvívík stendur, flundrutak hans“ (*Føroya kvæði VI*, 1972: 314). Orðið flundra hóskar eisini væl til fiskin, tí orðið flundra er í ætt við orðið *flatur*. Uppskrivað er eisini orðið *kalvaflundra*. Jakob Jakobsen hevur skrivað upp orðið *snorgron* um stóran rak kalva. Sandoyarorðið *togkjaftur* er sera stórur kalvi, sum verður drigin upp á land við togi í kjaftinum.

Heitini á smákalva eru sum nevnt nógv í tali. Fleiri teirra eru samanburðarorð, t.d. *spjaldur* ella *kalvaspjaldur*. Eitt spjaldur er ein lutur, sum er lítil og flatur. Eisini verður kalvi minni enn spjaldur kallaður *lógvi*. *Lógvi* kemur av fornari orðrót, ið merkir eitthvørt flatt ella breitt. Annað orð á smákalva er orðið *løgð*, sum ein stór hond til støddar. *Løgð* merkir annars sum kunnugt handarbreidd. Tiltikið er, at hvalur skal skerast á háls eina lögð aftan fyri blástrið. Í Suðuroy hava tey ein upprunaligari form av hesum orði, tað er *løvd*, sum betur sýnir upprunan, tí orðið er avleitt av fornnorrøna orðinum *lófi*, sum er *lógvi* á nýføroyskum. Eftir Svabo og Nicolaj Mohr hava vit orðið *hond* um lítlan kalva. *Limaspjaldur* er lítil kalvi, mettur javnt við lim av stórum kalva; limur er eitt av stykkjunum, ið kalvi verður tikin sundur í. *Klovningur* er eisini lítil kalvi, sum ikki varð sundurtikin, men klovin í helvtarbýti, sum orðið sigur.

Onnur heiti á smákalva eru t.d. *agnaspjaldur* ella *agnaspragga*, t.e. lítil kalvi til agn, *geiraspjørr*, einans uppskrift, sum dr. Jakobsen hevur skrivað upp í Suðuroy, *grábein*, einans uppskrift eftir Nicolai Mohr, eins og *karðalok* bert finst í eini uppskrift eisini eftir Nicolai Mohr; karðalok er annars tað træið, sum karðaleðrið við tindunum á er neglt uppá; *kubbi*, einans uppskrift eftir Svabo, ella *kubbingur*, t.e. kalvi, sum verður kubbaður av í helvt. Orðið *stybbingur* er eisini lítil kalvi, ið verður kubbaður av í helvt. Orðið *nebba* um lítlan kalva hevur dr. Jakobsen skrivað upp, hvar á landi sæst ikki. Tað er skylt við orðið *nev*. Um orðið *sandlok*, pinkulítal kalvi, eru einans tvær uppskriftir eftir Jakob Jakobsen og Napoleon Djurhuus. Báðir teirra siga eisini, at orðið *lok*, helst suðuroyarorð, er annar kalvin, tá ið ein er fingin

frammanundan. Orðið *snubba* hefur dr. Jakobsen skrivað upp á sinni, hvar sæst ekki, men sigur hann, at tað er lítil kalvi, heldur størri en spjaldur. Einans uppskrift er um orðið *spjað*, sum dr. Jakobsen hefur skrivað upp (norðan-efir?) og sigur, at tað er lítil kalvi. Einans uppskrift eftir dr. Jakobsen hava vit um orðið *spæk* um lítlan kalva, smákalva, sum hann sigur. Á íslenskum merkir orðið *spæk* 'tunn fjøl'. Orðið *sprek* er jú lítið træpetti, men *sprek* ella *kalvasprek* tykjast vera suðuroyarorð um lítlan kalva. Orðið *sandsprek* er vágaorð. *Sildaspjaldur* er lítill *sildakalvi*, t.e. kalvi, ið fæst á sandbotni og etur nebbasild. Trý orð um smáan kalva, sum upprunafrøðiliga eru í ætt hvørt við annað, eru orðini *spragga*, eisini *kalvaspragga*, *spraka* og *sprøka*, t.e. tann, sum spraklar. Orðið *stýva* er suðuroyarorð. Tað er kalvi størri enn klovningur, minni enn flundra. *Stýva* varð sundurtikin. Hetta er sjálvandi skylt við orðið *stývingur*, sum er navn á heldur stórum kalva, ella miðalstórum, sum Svabo vil vera við, „middelmaadig Helleflynder“, sum hann sigur tað vera (Svabo, 1966: 838). Upplýsing er eisini um, at stývingur var kalvi, sum roknaðist at vera hálvvaksin. Avbrigdi av hesum eru orðini *stývari* og *stývingskalvi*. Sum áður nevnt er flundra stórus kalvi, men sambært fleiri upplýsingum, elstum teirra frá Svabo, er orðið *sandflundra* lítil kalvi. Tiltakið *málið er sum í sandflundru* verður sagt um ein, ið hefur ússaligt mál at syngja við, er klænsmæltur.

Jakob Jakobsen hefur skrivað upp, at *urni* er annað orð fyri kalva. Um hetta orð er fyrri liður í staðarnavninum *Urnaklettur* fyri Innan Glyvur, eins og sæst í bókini *At loysa úr lagdi* eftir Oluf Djurhuus, er óvist. Á bls. 13 skrivar hann hetta:

Til hetta navn er eisini knýtt søgn. Tað sigst, at tá ið innanmenn, tað vil siga av Skála og úr Skálabotni, komu aftur av útróðrum, so lögdu teir at landi her at koyra kalvan upp á land. Her er lagligt at leggja at við árabáti, og her lívir eisini fyri høgættini. Tá so kalvin er komin upp á land, halda teir leiðina til Skála, og veiðan skal gevast upp fyri sýslumanninum vegna tíggjundarskattin av veiðuni. Tá so hetta er gjørt, fara teir seinni út aftur eftir kalvanum og sleppa sostatt frá at gjalda tíggjund av honum. So tað er ivaleyst ikki bara í dag, at menn ikki hava goldið skatt við gleði. At tað eitur Urnaklettur í staðin fyri Kalvaklettur sigst vera, at kalvi á gomlum føroyskum kallaðist urni (Djurhuus, 1984: 13).

Síðan nøkur kalvaorð í sambandi við kynið. Kallfiskurin er nevndur *silakalvi* ella *silkalvi*. *Sil* er sáðið hjá kallfiski. Kallkalvin verður eisini nevndur

mjálkakalvi, tí *mjálki* er gamalt orð fyri sil. Kvennkálvin eitur *rognakalvi* ella bert *rognkalvi*. Heimild er um, at rognkalvin verður nógv størri enn silkalvin.

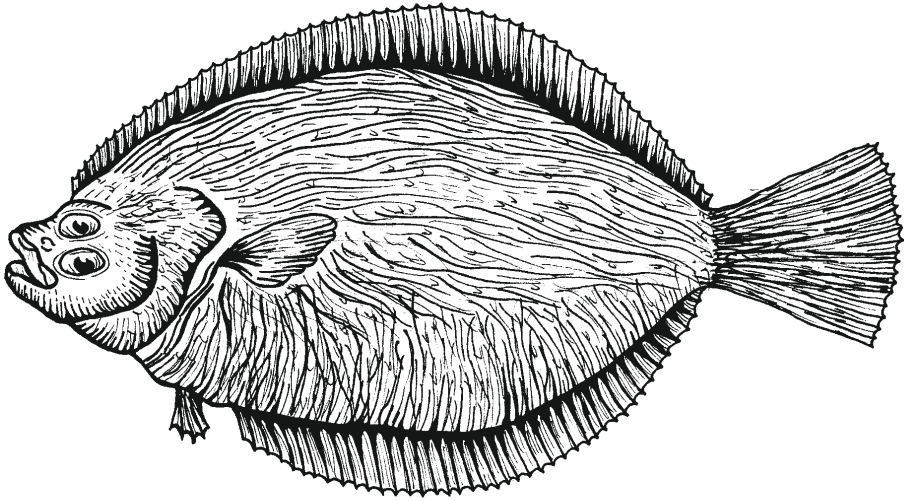
Fyrsti kalvi, sum drongur veiddi, varð nevndur *vaðanskalvi* ella *vaðhaldskalvi*. Tá varð gjørt gildi, sum kallað varð *vaðans*. Eitt sjálðsamt orð er *eggjakalvi*, sum er kalvi, ið etur egg, sum detta niður úr fuglabjörgum.

Beinini í kalva hava eisini mong heiti, og skal eg nevna heitini á nøkrum teirra. Frá Gjógv hava vit heimild um, at tá ið tey lögdu klæði á blik, høvdu tey bein, sum tey kallaðu blikbein, og sum tey stungu niður við blikinum, so at tað skuldi ikki fúka – tað var ein krókur á beininum, sum lá niður á kantin á blikinum. Hetta bein var úr kalvaheysi, nevnt *blikbein*. Hetta sama bein eitur onkustaðni sunnanfyri *lein*, ið er kvennkynsorð. *Stevnisbein* er bein ella angi um gotleiðina á kalva, nevnt soleiðis, tí tað líkist stevni á báti. Gamalt orð fyri stevnisbein er *andøvsbein*. Fyrri orðlutur í hesum orði hevur eisini samband við bát. At andøva er sum kunnugt at rógva spakuliga ímóti vindi ella streymi, so at báturin ikki fer av leið.

Uggabeinið á kalva verður nevnt *ongiliubeinið*. Fremsta stykkið niðantil á kalva verður nevnt ongilia. Beita skorin av ongiliu verður nevnd ongiliubeita. Henda beitan kundi verða lovað burtur í olmussu til onkun, ið lítið átti. Í staðin fyri ongiliubeitu kundi ein lova *eygnabeinið* á kalva til onkun heima. Eygnabeinið er beinið ímillum eyguni, tað er feitt og bleytt at bíta. Upplýsing sigur, at lovaði tú onkrum, ið tú vart væl í øgn við, eygnabeinið, kundi tað henda, at tú setti í kalva; hetta plagdu eisini nógvir at kanna besta alvanum hjá sær, og komu teir tá í flundru, skuldi alvin gerast góður innløgumaður.

Feitibein er navn á niðasta beini í kølpukinningi á kalva. Kjálkin á kalva verður nevndur kølpukinningur. Eitt orð, sum dr. Jakobsen skrivaði upp á Sandi á sinni, er *bløkubein*, sum hann sigur vera tey breiðu beinini í kápuni á kalva. Kápan er lok yvir táknunum á fiski, serstakliga kalva og toski. Í Suðuroy verður bløkubein nevnt *skíðabein*. *Kápubein* er bein niðast á kápuni, bæði á kalva og toski. *Hundaknúta* er bein í kalvaheysi, breitt um annan og runt í øðrum enda, fast í kjaftbeininum. Á Nesi í Eysturoy er heimild um, at har hevur hetta beinið í kalvaheysi verið nevnt *miðás*.

Til seinast skal verða nevnt, at vit hava heimild, ið sigur, at tað eitur *kalvaheysur*, *toskarhøvd* og *hýsuknokkur*.

B. Johansen

Kalvi

Her verða øll kalvaheitini flokkað í stavrað

Agnaspjaldur, agnaspragga, búkalvi, eggjakalvi, fellidýr, fellifiskur, felliskalvi, ferðakalvi, ferðingarkalvi, flundra, flæsa, flóta, geiraspjórr, grábein, grunnkalvi, hond, hveita, kalvaflundra, kalvasandflundra, kalvaspjaldur, kalvaspragga, kalvasprek, kalvi, karðalok, klovningur, kubbi, kubbingur, kølva, legudýr, legukalvi, legukølva, limaspjaldur, lógvi, løgd, mjálkakalvi, nebba, rognakalvi, rognkalvi, sandflundra, sandlok, sandsprek, silakalvi, sildakalvi, sildaspjaldur, silkalvi, smákalvi, snorgron, snubba, spjað, spjaldur, spragga, spraka, sprek, sprøka, spæk, stórkalvi, stybbingur, stýva, stývari, stývingskalvi, stývingur, svartkalvi, togkjaftur, urni, vaðanskalvi, vaðaldskalvi

Óprentaðar heimildir

Orðaseðlasavnið á Føroyamálsdeildini.

Prentaðar heimildir

Djurhuus, Oluf. 1984. *At loysa úr lagdi*. 100 ára minningarit. Innan Glyvur.

Føroya kvæði. 1972. Corpus Carminum Færoensium, bd. VI. Ritstj.: N. Djurhuus.
København.

Hansen, Jóhanna Maria Skylv. 1970. *Gamlar gøtur*, bd. III. Tórshavn.

Patursson, Jóannes. 1966. *Tættir úr Kirkjubøar søgu*. Tórshavn.

Poulsen, Jóhan Hendrik W. 2009. *Orðabókin*. Sendingar í Útvarpi Føroya 1969–1993.
Vestmanna.

Songbók Føroya Fólks. 1976. Ritstj.: John Davidsen. Tórshavn.

Svabo, J. C. 1966. *Dictionarium Færeoense*. Færøsk-dansk-latinsk ordbog.
Udgivet efter håndskrifterne af Chr. Matras. København.

Anfinnur Johansen

Lektari

Føroyamálsdeildin. Fróðskaparsetur Føroya

V.U. Hammershaimbs gøtu 16

FO-100 Tórshavn

anfinnurj@setur.fo

Stigbreyting og hljóðavíxl í nokkrum íslenskum lýsingarorðum Með örlitlum samanburði við færeysku¹

Margrét Jónsdóttir

Summary

In Icelandic, most adjectives form their comparative (and superlative) degree forms in the same way: In the comparative, the suffix *-ar-* with declensional ending is added to the root/stem of the word. There are some other groups too. One of them, a rather small one, is formed with *-r-* plus declensional ending but at the same time shows vowel change in the root. The word *langur* – *lengri* is among those belonging to the group from beginning. However, there are words, e.g. *djúpur* and *þungur*, that belong to this group now but their history is a bit more complicated than the other ones. The word *þungur* has preserved two comparative forms in old texts. One is the regular one, the other one shows vowel change in the root. In the old language, *djúpur* normally forms comparative with *-ar-* but handbooks, e.g. Noreen's, assume form with vowel change in the root but it is not attested. In the modern language, these words exclusively show vowel change in their roots; sources prove that the modern declension established itself in the 18. century at the very latest. All these morphological developments are analyzed and described. Furthermore, there is a small comparison to equivalent Faroese adjectives.

Keywords: Icelandic historical morphology, comparison of adjectives, Faroese

1. Inngangur²

Hér verður fjallað um stigbreytingu lýsingarorðanna *djúpur*, *fullur*, *mjúkur*, *þröngur*, *þungur* og *þunnur*. Orðin eiga það sameiginlegt að annaðhvort hefur stigbreyting þeirra breyst frá því sem var í fornu máli eða form sem jafnvel

1 Við samningu greinarinnar naut höfundur liðsinnis Bjarka Karlssonar, Hjalmars P. Petersens og Turiðar Sigurðardóttur og er þeim þakkað kærlega fyrir. Ókunnum yfirlesara er einnig þakkað.

Ábyrgðin er þó einungis mín.

2 Hluti greinarinnar er byggður á fyrirlestri sem fluttur var á hugvísindaþingi í Háskóla Íslands 2010. Þar var fjallað um fleiri orð en hér. En þar sem greininni er þröngur stakkur skorinn voru færri orð valin hér. Öll eru þau ágætlega fallin til samanburðar við færeysku

var til þá til hefur leyst af hólmi aðra og kannski eldri mynd. Orðin *þykkur*, *illur* og *svangur* koma einnig við sögu. Verkið er að langmestu leyti byggt á orðabókarfróðleik en líka á ritmálsupplýsingum frá ýmsum tímum.³

Sameiginlegt einkenni orðanna sem hér verða könnuð eru víxl rötarsérhljóða sem fram koma við stigbreytinguna. Hljóðavíxlin eru germanskur arfur sem enn má finna í þýsku, sænsku og færeysku svo að dæmi séu tekin. Að færeysku verður vikið sérstaklega síðar í greininni og íslensku orðin borin saman við samsvarandi orð í færeysku. Hér verða þessi víxl nefnd *innri beyging*.

Frá samtímalegu sjónarhorni er athyglisvert að lýsingarorð breyti eða festi í sessi stigbreytingu með innri beygingu enda gerist slíkt aldrei í nýjum orðum stigbreytist þau. Í ljósi hugmynda Bauer (2001: 205-207) um *aðgengi* (e. *availability*) sem annan af tveimur meginþáttum virkninnar er ljóst að efniviður til nýmyndunar hefur verið fyrirbyggjandi. Samkvæmt Bauer (bls. 207-209) er *arðsemi* (e. *profitability*) hinn meginþáttur virkninnar. Hér er hún hins vegar lítil, þ.e. litlar breytingar, þrátt fyrir gott aðgengi að efniviðnum. Með öðrum orðum: Ný lýsingarorð stigbreytast (nánast) alltaf með *-ar-* og *-ast-* og án innri beygingar enda þótt flóknari beyging sé í boði; miðstig myndað með *-ar-* og efsta stig með *-ast-* eru hinar ómörkuðu myndir. Það er í samræmi við skoðanir Eiríks Rögnvaldssonar (1990: 67) sem greinir miðstigið sem markaðasta stig lýsingarorða í íslensku. Hann byggir það á því að það krefst sérhæfðara umhverfis en t.d. það efsta. Það er auk þess aðeins til í veikri beygingu. Notkunin er því takmarkaðri en hinna stiganna. Það er í samræmi við það sem fram kemur í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991: 1166–1171). Þar má sjá að miðstigið er sjaldgæfa stigið.

Mörg lýsingarorð sem mynda miðstig með *-r-* og efsta stig með *-st-* hafa annað hljóðstig í miðstigi og efsta stigi en í frumstigi. Engin dæmi hafa fundist um að lýsingarorð með innri beygingu hafi misst hana.⁴ Þetta er því ekki í samræmi við aðra af „tilhneigingum“ Mańczak (1958: 301), sjá líka Hock (1991: 230), sem gerir ráð fyrir því að algengara sé að innri beyging hverfi en hún sé tekin upp. Það að orðum með innri beygingu hafi fjölgað í íslensku, að undirdeild stækki, er því þvert á þær hugmyndir manna um að áhrifin vaxi í réttu hlutfalli við stærð.

3 Íslenska efnid er úr *ROH = Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*, sjá www.arnastofnun.is. Aðrar skammstafanir eru *ÍO = Íslensk orðabók* (2002), *BÍN = Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*, sjá www.arnastofnun.is, *STAF = Stafsetningarorðabókin* (2006), *ONP = Ordbog over det norrøne prosasprog*, sjá www.onp.hum.ku.dk.

4 Greinarhöfundur hefur a.m.k. ekki tekist að finna dæmi þar um. En niðurstaðan kemur á óvart.

Í fornu máli beygðist miðstigið þannig að í eintölu var einungis greint á milli nefnifalls og aukafalla í karlkyni. Hvorugkyn og kvenkyn höfðu hvort sínar endingar. Í fleirtölu var kyngreiningin engin. Þágufallið greindist frá hinum föllunum. Frá formáli til nútíðarmáls hefur beygingin einfaldast. Endingarnar eru nú einungis tvær, *-i* og *-ai* er *-a*; aðeins í hvorugkyni eintölu.

Gamla miðstigsbeygingin byrjaði snemma að breytast, einkum í þágufalli fleirtölu, sbr. Noreen (1923: 298). Guðrún Kvaran (2005: 410) segir fornu beyg-inguna hafa haldist óbreyttá fram á 15. öld. Björn K. Þórólfsson (1925: 91) segir að beygingin hafi líklega ekki orðið alveg eins og nú fyrir en á 18. öld.⁵

Hvers vegna stigbreytast orð? Einfaldasta svarið er að tilgangurinn sé sá að sýna aukna merkingu. Í miðstigi er því fólgið frumstig sem hefur aukið við merkingu sína: *miðstig = frumstig +*. Sé tekið dæmi af lýsingarorðinu *djúpur* þá hefur miðstigið *dýpri* alla þá þætti sem *djúpur* hefur en einnig aðra að auki; eitthvað bætist við.

2. Stigbreyting

Hér á eftir verður rætt um orðin sem til umfjöllunar eru. Orðin eru í stafrófsröð. Engin leið er að fullyrða að öll kurl séu komin til grafar enda heimildirnar mjög mismiklar, sumar jafnvel þess eðlis að ekki er hægt að draga af þeim miklar ályktanir.

2.1 Orð til athugunar

2.1.1 *djúpur*

Samkvæmt Noreen (1923: 300) voru til tvímyndir í miðstigi, *djúpari* og *dýpri*, en aðrar formálsheimildir hafa aðeins *djúpari*; um *dýpri* hafa engar slíkar fundist og ekki er ljóst við hvaða tíma Noreen miðar. Í *Möðruvallabók* er t.d. *djúpari*, sjá (de Leeuw van Weenen, 2000: 192). Í *Guðbrandsbiblíu* (1584), sbr. Bandle (1956: 324-326), myndar *djúpur* miðstig með endingunni *-ar*.⁶ Tvímyndir eru í átjándu aldar málfræði Jóns Magnússonar (1997: 129). Í *ROH* er elsta dæmið um innri beygingu í miðstigi frá lokum átjándu aldar. Það er þó ekki fyrir en á níttjándu öld að slíkar myndir verða algengar við hlið hinna óbreyttu. Um þá óbreyttu eru örfá dæmi frá síðustu öld.

5 Um beygingarsögu miðstigs má lesa nánar hjá Margréti Jónsdóttur (2010a: 88-92); sjá líka tilvísanir þar.

6 Það skal tekið fram að í bók Jóns Helgasonar (1929) um málið á Nýja testamentinu er hvergi fjallað um þau orð sem til athugunar eru í greininni.

Í *ÍO* er ekki minnst á stigbreytinguna en í *STAF* og *BÍN* eru aðeins myndir með innri beygingu.⁷ Á hinn bóginn eru tvímyndir í orðabók Blöndals, sjá Sigfús Blöndal (1920-1924: 134), hjá Valtý Guðmundssyni (1922: 100) og Stefáni Einarssyni (1945: 59); að mati Stefáns er sú með innri beygingu algengari. Í orðalista aftast í bók Stefáns (bls. 322) er miðstigið *djúpari* innan sviga.

2.1.2 *fullur*

Allar heimildir forn málsins sýna stigbreytinguna *fullari* – *fullastur*.⁸ Bandle (1956: 323) getur þess að stigbreytingin fylgi fornum sið í *Guðbrandsbiblíu* (1584).⁹ Í *ROH* er elsta dæmið um innri beygingu frá 17. öld. Í heimildum um nútímamálið er *fullur* ávallt stigbreytt *fullri* – *fullstur*.

2.1.3 *mjúkur*

Í *ONP* er miðstigið með sama hljóðstigi og frumstigið, líka í *Guðbrandsbiblíu*, sbr. Bandle (1956: 323, 325). Í Cleasby og Vigfússon (1874: 433) segir að í fornu máli sé miðstigið með *-ar-* en í nútímamáli sé það líka með innri beygingu, *mýkri*. Í *ROH* eru elstu dæmin með innri beygingu frá 18. öld. Hlið við hlið eru dæmi um eldri og yngri myndina; frá 20. öld eru dæmi um þá eldri úr ritheimildum.

Í *ÍO* eru gefnar miðstigsformin *mjúkari* og *mýkri*. Í *STAF* og *BÍN* er miðstigið *mýkri* en *auðmjúkur* á hinn bóginn í tvímyndum. Valtýr Guðmundsson (1922: 98) og Stefán Einarsson (1945: 58) hafa miðstigið *mýkri*. Í orðabók Blöndals, sjá Sigfús Blöndal (1920-1924: 553), er *mjúkur* stigbreytt á tvo vegu.

7 Í umfjöllun um nútímamálið verður því aðeins vísað til *BÍN*, *STAF* og *ÍO* að sérstök ástæða þyki.

8 Heimildir um miðstigið eru mjög rýrar; í *Fritzner* (1954: 503) er t.d. aðeins eitt dæmi.

9 Eftirfarandi orð Bandles (1956: 323) eru eftirtektarverð:

- i. Das Verhältnis zwischen *-ari*, *-astur* und *-ri-*, *-stur* hat sich vom Aisl. zum Nisl. in dem geändert, dass die erste Form etwas häufiger geworden ist, wenn auch andererseits *-ri-*, *-stur* im Nisl. in einigen Fällen neu erscheint (*mjúkur*, *fullur*) ...

Það er orðið neu sem vekur athygli. Ekki er hægt að skilja þetta öðruvísi en svo að orðið *fullur* sé stigbreytt með und *-st-*. Vissulega er raunin sú en þá alltaf með innri beygingu. Á það minnst Bandle ekki enda þótt hann geri það eigi önnur orð í hlut.

2.1.4 þröngur

Noreen (1923: 289) segir að *þröngr* sé sjaldgæft form en *þröngr* hið algenga; miðstig og efsta stig eru *þröngri* og *þröngstr* (bls. 299). Jafnframt segir (bls. 300) að dæmi séu um tvær aðrar myndir efsta stigsins. Í *Möðruvallabók*, sjá (de Leeuw van Weenen, 2000: 193) er miðstigið *þröngri*. Í *ONP* er flettan *þröngr*. Hvort sem hin fáu dæmi um miðstig eða efsta stig eiga í hlut benda þau öll nema eitt til þess að stigbreyttu myndirnar séu með kringdu hljóði.¹⁰

Nútímamálsheimildir um *þröngur* gefa miðstigið *þrengri* og efsta stigið *þrengstur*; líka Sigfús Blöndal (1920-1924: 983), Valtýr Guðmundsson (1922: 98) og Stefán Einarsson (1945: 58). Í *ROH* eru fá dæmi um miðstigið, það elsta frá miðri 17. öld en næstu dæmi frá 19. öld. Öll eru þau með innri beygingu nema tvö og eru þau frá miðri 19. öld.

2.1.5 þungur

Í fornu máli var lýsingarorðið *þungur* til í tvímyndum; það má glögg sjá í dæmasafni *ONP*. Í *Hómilíubókinni*, sjá (de Leeuw van Weenen, 1993: 135) er hljóðverpt form, *þyngri* (*þyngre*) en í *Möðruvallabók*, sjá (de Leeuw van Weenen, 2000: 193) er miðstigið eins en efsta stigið ýmist hljóðverpt eða ekki. Í *Guðbrandsbiblíu*, sbr. Bandle (1956: 323, 325-326), eru aðeins nútímamyndir.¹¹ Í málfræði Jóns Magnússonar (1997: 129) frá 18. öld er *þungur* stigbreytt með innri beygingu eins og *þunnur* og *grunnur*. Í *ROH* er eitt dæmi um óbreytta mynd í kveðskap frá 17. öld. Orðið *þungur* er nú ávallt með innri beygingu í mið- og efsta stigi, sjá t.d. *BÍN* og *ÍO*, líka hjá Sigfúsi Blöndal (1920-1924: 989), Valtý Guðmundssyni (1922: 98) og Stefáni Einarssyni (1945: 497).

2.1.6 þunnur

Í Noreen (1923: 300) kemur fram að tvímyndir hafi verið til í fornu máli, *þunnari* og *þynnri*; um aldurinn er þó ekki getið. Í safni *ONP* er dæmi úr *Heimskringlu* í handriti sem talið er vera frá 1675-1700. Þar er dæmi um efsta stig *þynnst* (*þynzt*) en á sama stað í eldra handriti frá byrjun 14. aldar stendur *þunnast*.¹² Í málfræði Jóns Magnússonar (1997: 129) má sjá að *þunnur*, *grunnur* svo og *þungur* stigbreytist með innri beygingu. Hjá Valtý

10 Aðeins eru þrjú dæmi um miðstig; í yngsta dæminu (frá 1450 1500) er miðstigið með *-ar-* en í hinum tveimur með *-r-*; þau eru frá 14. öld. Dæmin um efsta stig sýna sama mynstur.

11 Sem fyrr en svolítið erfitt að átta sig á orðum Bandles (1956: 323). Jafnvel má skilja orð hans svo að í nútímamáli hafi hinum eldri myndum verið útrýmt.

12 Í *ONP* stendur: *Hkr^{III}*; þar er *þynzt*. Eldra formið, *þunnast*, er í *AM 45 fol "F"*.

Guðmundssyni (1922: 98) og Stefáni Einarssyni (1945: 58) stígbreytist *þunnur* með innri beygingu. Hjá Sigfúsi Blöndal (1920-1924: 989) má lesa að *þunnari* og *þunnastur* séu úreltar myndir. Þannig er það nú.

2.1.7 Samantekt

Hér í *Töflu 1* eru helstu niðurstöður dregnar saman:

Tafla 1. Stígbreyting með innri beygingu í íslensku

	FORNT MÁL	NÚTÍMA- MÁL	TÍMASETNING BREYTINGA
djúpur	djúpari	dýpri	18. –19. öld
		djúpari	
fullur	fullari	fullri	17. öld
mjúkur	mjúkari	mýkri	18. öld
		mjúkari	
þröngur	þröng(a)ri	þrengri	17. öld
þungur	þungari	þyngri	16. öld
	þyngri		
þunnur	þunnari	þynnri	17. öld
	þynnri		

Stígbreyting lýsingarorðanna í *Töflu 1* hefur breyst, alfarið eða að hluta til, frá því sem var í fornu máli. Þau fáu dæmi sem finna má í *Guðbrandsbiblíu* fylgja forna málinu. Átjándu aldar dæmin hjá Jóni Magnússyni standa nær nútímanum. Loks má geta þess að í Noreen er oft minnst á tvímyndir. Um þær með innri beygingu hafa jafnvel aðeins fundist dæmi sem erfitt er að tengja fornu máli. Í nútímamálsheimildum eru stundum tvímyndir; í *ÍO* er t.d. vísað til tvímynda í stígbreytingu orðsins *mjúkur* án þess þó að það sé skýrt nánar. Sigfús Blöndal gefur líka tvímyndir. Í *STAF* og *BÍN* er miðstigið *mýkri* en *auðmjúkur* á hinn bóginn í tvímyndum. Blöndal, Valtýr Guðmundsson og Stefán Einarsson hafa allir tvímyndir af orðinu *djúpur*; að mati Stefáns er þó sú með innri beygingu algengari.¹³ Í *STAF* og *BÍN* er aðeins innri beyging.

13 Vert er að horfa til verka Sigfúsar, Valtýs og Stefáns út frá samtímanum. Það er stundum vafasamt að meta mál Sigfúsar alltaf sem nútímamál, a.m.k. eingöngu. Reynslan sýnir líka að Valtýr

Tvímyndir eru í sjálfu sér athyglisverðar. Þeim er þó ekki alltaf gefinn nægur gaumur. Segja má að þær segi þrennt. Þær geta merkt að bæði form séu fullgild. Orðið *snöggur* gæti verið gott dæmi, sbr. það sem fram kemur í greinarlok. Í *ÍO* er orðið í miðstigi *sneggri/snögg(v)ari*. En hvergi er gefið til kynna að t.d. *v-ið* í *snögg(v)ari* sé fornlegt. Og í *BÍN* er *v-ið* ekki, *sneggri/snöggari*. Og það er mjög líklega rétt að *sneggri* sé algengara formið. Í öðru lagi geta tvímyndanirnar haft merkingar- og orðmyndunarlegt gildi. Svo að dæmi sé tekið af lýsingarorðinu *mjúkur* þá er það stundum gefið í tvímyndum, sbr. t.d. *mýkri/mjúkari* í *ÍO* en í *BÍN* aðeins *mýkri*; í *BÍN* er *auðmjúkur* í tvímyndum í miðstigi, *auðmýkri* og *auðmjúkari* en í *ÍO* er beygingin ekki sýnd. Í þriðja lagi gæti það bent til þess að önnur myndin sé eldri, jafnvel æskilegri.

Hér er því haldið fram að flóknari form teljist oft upprunalegra og þar með æskilegra að mati marga; spurningin gæti þá hafa snúist um normið, um viðmiðunina eins og Kristján Árnason (1992) hefur gert glögga grein fyrir, sbr. líka 3.3. Það er nefnilega útbreitt viðhorf að það upprunalega og þar með gamla sé betra en það sem yngra er. En þá er líka gott að hafa í huga að seinni tíma breytingar eru nánast alltaf til einföldunar. Í því sambandi má t.d. nefna að breyti sagnir um beygingu þá verða þær veikar eins og langflestar sagnir málsins eru.¹⁴

2.2 Samanburður við færeysku¹⁵

Þau lýsingarorð sem hér eru til umfjöllunar eiga sér hliðstæðu í færeysku. Þetta eru orðin *djúpur*, *fullur*, *mjúkur*, *trongur*, *tungur* og *tunnur*. Stigbreyting þeirra kemur ekki á óvart; hún á eða hefur átt sér hliðstæðu í íslensku. Orðin *tungur* og *tunnur* eru alltaf með innri beygingu í miðstigi og efsta stigi. Það á hins vegar ekki við um orðið *mjúkur*. Orðin *djúpur* og *fullur* stigbreytast á tvo vegu. Á vefnum *sprotin.fo* er miðstigið *djúpari* og efsta stigið *djúpastur* en innan sviga *djypri* og *djypstur*. Í *Mállæru*, sjá Andreasen & Dahl (1997: 95), er aðeins *djypri* og *djypstur*. Orðið *trongur* stigbreytist með eða án innri beygingar. Miðstigsform með innri beygingu endar á *-r* og efsta stigið á *-st-*.

og Stefán standa okkur nær í mállegu tilliti, einkum þó Stefán. Samt eru hjá þeim form eins og *þykk(v)ari* (sjá 2.3) þar sem *v-ið* er fornlegt. Að gefnu tilefni skal það tekið fram að með þessu er alls ekki verið að varpa rýrð á verk þessara ágætu manna enda ástæðulaust, raunar út í hött.

14 Það telst t.d. til undantekninga að sögnin *kvíða* skyldi verða sterk en gerðist í kringum 1700, þó ekki í nútíð eintölu fyrr en um og upp úr miðri 20. öld. Sjá Margréti Jónsdóttur (2016) um beygingarsögu sagnarinnar. Í færeysku er sögnin alltaf veikbeygd.

15 Allar upplýsingar um miðstigið eru byggðar á bók Andreasen & Dahl (1997) og *sprotin.fo* nema annað sé tekið fram. Sjá líka Höskuld Þráinsson o.fl. (2004: 106 108).

Í *Töflu 2* eru helstu niðurstöður um færeysku orðin dregnar saman.

Tafla 2. Stigbreyting með innri beygingu í færeysku.

djúpur	djúpari	djúpastur
	djypri	djypstur
fullur	fullari	fylstur
	fylri	
mjúkur	mjúkari	mjúkastur
trongur	trongri	trongstur
	trengr	trengstur
tungur	tyngri	tyngstur
tunnur	tynri	tynstur

Hér kemur fátt á óvart, allt er kunnuglegt: Annaðhvort er stigbreytingin eins og sú íslenska nú eða var á einhverju skeiði málsins. Meiri upplýsingar um færeysku hefðu þó skýrt málið betur.

2.3 Lýsingarorðið *þykkur*

Vert er að minnast hér nánar á lýsingarorðið *þykkur*. Sama hljóðstig er í öllum stigum. Það vekur svo spurningar um endingar miðstigs.

Noreen (1923: 299-300) segir að í fornu máli hafi miðstigið af *þykkur* verið *þykkri*. *BÍN* og *STAF* gefa miðstigsmyndina *þykkari*. Valtýr Guðmundsson (1922: 101) og Stefán Einarsson (1945: 59) hafa bæði *þykkri* og *þykk(v)ari*. Stefán getur þess að algengari myndin sé höfð á undan og er röð hans fylgt hér.

Í *ONP* er ekki aðeins *þykkur* heldur líka *þjokkr*, *þjukkr*, *þjokkr*, *þokkr* og *þukkr*. Ásgeir Blöndal Magnússon (1989: 1183-1184) hefur *þjokkur* og *þjukkur* auk *þykkur*. Í *ONP* má sjá ýmis dæmi um stigbreytingu, langflest um efsta stig. Þar er endingin *-ast-* nánast allsráðandi. Í miðstigi er endingin ýmist *-ar-* eða *-r-*.

Færeyska orðið *tjúkkur* stigbreytist annaðhvort *tjúkkari* og *tjúkkastur* eða *tjykkri* og *tjykkstur*, sbr. *sprotin.fo*. Á hinn bóginn gefur *Mállæra*, sjá Andreasen & Dahl (1997: 96) aðeins *tjykkri* og *tjykkstur*. Orðið *tjúkkur* vekur þær spurningar hvort frumstigið í íslensku hafi ekki verið endurtúlkað, „ætti“ að vera t.d. *þukkur* eða *þjukkur* sem eru meðal þeirra forma sem til hafa verið.

Endingarnar *-ar-* og *-ast-* eru hinar eðlilegu myndir þegar sama hljóðstigið er jafnt í frumstigi, miðstigi og efsta stigi en *-r-* og *-st-* sé um innri beygingu að ræða.

2.4 Form og merking

Tengsl forms og merkingar eru í eðli sínu athyglisvert fyrirbæri. Í því sambandi má vísa til Anttila (2005: 426) sem hefur sagt að áhrifsbreytingar komi á milli þess sem er og þess sem getur orðið. Hann (bls. 427) tekur dæmi af orði sem til er í einu formi en tveimur merkingum og öðru sem til er í tveimur formum en einni og sömu merkingu. Hann segir að jafnlíklegt sé að útkoman geti orðið á tvo vegu: Annaðhvort verði útfjöfnun og til verði eitt form þannig að form og merking standist á eða aukning verði og til verði (tvö) sjálfstæð orð með sjálfstæða merkingu hvort.

Í þessu ljósi er forvitnilegt að skoða orðið *illur*, eitt og sér eða sem hluta af orði. Miðstigið er *verri* í *STAF* og *BÍN* en af *úrillur* er það *úrillari*. Vel má hugsa sér að þessi munur sé tilkominn bæði vegna ólíkrar merkingar og eins vegna orðmyndunarinnar, þ.e. vegna forliðarins. Því geti mörgum fundist sem svo að eðlilegt sé að beygja *úrillur* á annan hátt en *illur*. Í færeysku hefur *illur* aðalmerkinguna 'reiður' og stigbreytist þá *illari*, *illastur*. En *illur* getur líka þýtt 'lélegur, slæmur' og stigbreytist þá *verri*, *verstur*.¹⁶ Séu færeyska og íslenska bornar saman þá birtist flóknari beygingin í ósamsettu orði í íslensku en í merkingarlegri undirdeild í færeysku. Málin fara því hvort sína leið að markmiðinu, til að ná fram aðgreiningu. Mörg fleiri orð mætti skoða í þessu ljósi. Má þar t.d. nefna orðin *barngóður* sem til er í báðum málum og *auðmjúkur*, á færeysku *eyðmjúkur*.

3. Leitin að skýringu

Haspelmath (2002: 124) telur að stærð beygingarflokka endurspegli áhrifamátt þeirra innan beygingarkerfisins; þannig sé samhengi á milli stærðar flokksins og möguleika hans til vaxtar. Því vaknar sú spurning hvernig á því standi að lítill hópur orða hafi breyst á þann hátt sem lýst hefur verið og tilheyri nú undirflokki. Þannig hefur nýtt form orðið til eða eldra form fest sig í sessi. Í öllum tilvikum hefur flóknari mynd orðið ofan á.¹⁷ Einhverjar ástæður hljóta að liggja þar að baki.

16 Turið Sigurðardóttir fræddi mig um orðið *illur*. Hún gat þess líka að orðið *ringur* 'slæmur, lélegur' væri *verri* í miðstigi en í merkingunni 'erfiður' væri miðstigið *ringari*.

17 Ýmis dæmi eru um að flóknari orðform hafi orðið til á seinni öldum. Dæmi um þetta eru t.d. fleirtala orðsins *brú*, þ.e. *brýr* í stað *brúar*, sbr. Margréti Jónsdóttur (2010b).

3.1 Áhrifsbreytingar

Einn þeirra þátta sem gætu hafa haft áhrif við breytta stigbreytingu gæti varðað áhrifsbreytingar. Slíkar breytingar eru aldrei tilviljanakenndar heldur hafa þær orðið vegna kerfislegra vensla. Í fyrsta lögmáli Kuryłowicz (1945-1949) um áhrifsbreytingar, sbr. Collinge (1985: 249), segir:

A bipartite morpheme tends to take over from a simple isofunctional morpheme; that is, the composite form prevails.

Hér segir að gegni samsett og ósamsett morfem sama hlutverki hafi hið samsetta tilhneigingu til að útrýma því ósamsetta. Keppi tvær myndir um sama hlutverkið þá verður sú mynd ofan á sem býr yfir meiri upplýsingum, sýnir mestan mun. Miðstigsmynd eins og t.d. *mýkri* kemur fram bæði með miðstigsmorfeminu og með hljóðavíxlum í stofni; stofnar frumstigs og miðstigs eru ekki hinir sömu. Hljóðavíxlin auka því á upplýsingagildið. Á hinn bóginn er miðstigið *mjúkari* aðeins með morfeminu *-ar-*; það er þó „feitara“¹⁸, býr yfir meiri upplýsingum, en hið fyrrnefnda, *-ar-* í stað *-r-*.

Því sem hér hefur verið lýst er tvíþætt. Því sem gæti gerst er lýst séu skilyrði fyrir hendi. Skilyrðin eru t.d. fyrir hendi við myndun miðstigs og efsta stigs. En þá má spyrja hvers vegna orðin séu ekki fleiri? Hvernig stendur t.d. á því að *sjúkur* er aldrei stigbreytt með hljóðavíxlum, ekki heldur *gljúpur* og *ljúfur*?¹⁹ Svárið blasir ekki við og um leið dregur úr gildi hugmyndarinnar um áhrifsbreytingar.

3.2 Miðstig og samstofna áhrifssagnir

Merkingarleg tengsl eru á milli miðstigs og samstofna sagnar. Þau eru í mörgum tilvikum mjög vel ljós. Dæmi um þetta eru fjölmörg í málinu, sbr. t.d. *minnka* og *versna*, sbr. miðstigsformin *minni* og *verri* af lýsingarorðunum *lítill* og *vondur*. Sömu sagnir eru í færeysku eða *minka* og *versna*.²⁰ Séu dæmi tekin af þeim orðum sem hér eru til umfjöllunar má annars vegar nefna lýsingarorðin *djúpur*, *fullur*, *mjúkur* og *þyngja*, hins vegar sagnirnar *dýpka*,

18 Prátt fyrir athugasemd yfirlæsara kýs greinarhöfundur að nota þetta orð enda er það innan gæsalappa.

19 Orðið *gljúpur* er meðal þeirra orða sem Jóhanna Steinunn Snorradóttir (1992: 33) nefnir að hafi hugsanlega stigbreytt með hljóðavíxlum. Engin dæmi hafa þó fundist.

20 Þess má líka geta að dæmi um svona myndun er að finna í ensku: *worsen*, sbr. miðstigið *worse*; sjá Anderson (1992: 196).

fylla, *mýkja* og *þyngja*. Þannig er merking áhrifssagnarinnar *dýpka* ‘gera dýpri’ en sé sögnin áhrifslaus er hún ‘verða dýpri’.²¹ Merkingu *fylla* er lýst svo sem ‘gera fullan’ en *fyllast* ‘verða fyllri’. Sögnin *mýkja* er sögð merkja ‘gera mjúkan, mýkri’ og *þyngja* ‘gera þungan, gera þyngri’ og *þyngjast* ‘verða þyngri’. Sameiginlegur þáttur *dýpka*, *mýkja* og *þyngja* er miðstigsmerking, þ.e. ‘gera e-ð/verða + miðstig samstofna lýsingarorðs’. Merkingu *fylla* er hins vegar lýst með frumstigmerkingu. Í færeysku er staðan ekki ólík enda eru sambærilegar færeyskar sagnir eins myndaðar. Nefna má t.d. *dýpa* ‘gera djúpari’ og *tyngja* ‘gera tungan el. tyngri’. Merking *fylla* er ‘gera fullan’ en *mýkja* ‘gera mjúkan’.²²

Nú vaknar sú spurning hvort hin merkingarlegu tengsl milli miðstigs og samstofna sagnar séu tilkomin vegna þess að grundvöll sagnanna sé að finna í miðstigi. Enda þótt hljóðfræðileg tengsl sem og merkingarleg séu oft vel ljós er gallinn sá að hið sama á líka við í fleiri tilvikum þar sem engar breytingar hafa orðið.²³ Og, væri grundvöll sagnanna að finna í miðstigi, væri við því að búast að miðstigsmyndir með innri beygingu væru hluti hins upprunalega orðaforða. En eins og komið hefur fram hefur í mjög mörgum tilvikum reynst erfitt að sannreyna tilvist slíkra dæma úr elsta máli enda þótt t.d. Noreen geri ráð fyrir þeim. Lýsingarorðin *djúpur* og *fullur* eru dæmi um orð þar sem heimildir um miðstig með innri beygingu eru tiltölulega ungar. Þessi orð styðja því ekki áður nefnda hugmynd.

3.3 Ný regla

Niðurstaða alls þessa er sú að engin leið virðist vera að alhæfa um það hvort og þá hvað það er sem skilyrðir þá breytingu á miðstigsmyndun sem lýst hefur verið. Samt eru ýmsar vísbendingar. Ljóst er að flest elstu dæmin frá seinni öldum um breytingarnar eru frá 18. og 19. öld. Er hugsanlegt að þá hafi orðið til „ný“ regla sem gerði ráð fyrir hljóðverptu miðstigi?

Kristján Árnason (1992) hefur fjallað um afkringingu $\emptyset \rightarrow e$ og í því sambandi horft (bls. 164 o.v.) m.a. til miðstigsmynda eins og *dekkri*, *gleggri*,

21 Merkingarlýsingarnar eru úr *ÍO*.

22 Sambærilegar færeyskar sagnir eru eins myndaðar, sbr. t.d. *dýpa*, *fylla*, *mýkja* og *tyngja*. Þær er að finna á *sprotin.fo*; þaðan er merking þeirra líka fengin. Tekið skal fram að merkingarlýsing hvers orðs er þar alltaf fyllri en sú sem hér er sýnd.

23 Frá þessu eru hins vegar fjölmargar undantekningar eins og t.d. *bleyta*, *festa*, *herða*, *prýða* og *sýkja*, sbr. lýsingarorðin *blautur*, *fastur*, *hardur*, *prúður* og *sjúkur* sem öll stigbreytast með *-ar-* og *-ast-*. Af fleiru er að taka. Sama hljóðstig í báðum hópunum, sbr. t.d. *aumur* – *aumka* og *hraður* – *hraða*. Stundum vantar sögnina, sbr. t.d. *brattur*, *hraustur* og *röskur*.

sneggri og *þrengri*. Hann bendir á að enda þótt afkringingin sé gömul, t.d. sjást merki hennar í ritheimildum um og upp úr 1200, séu elstu dæmi í *ROH* um áður nefndrar miðstigsmyndir frá 19. öld.²⁴ Hann stingur upp á því (bls. 168) að tilkoma þeirra sýni í raun gamlan mállýskumun. Miðstigsmyndirnar með *e*-i hafi alltaf verið til en hafi ekki komist á blað fyrr en seint vegna þess að rithefðin hafi valið hina gerðina enda hefðu þær verið viðmiðið, normið.

Þessi hugmynd Kristjáns um mállýskumun er mjög athyglisverð og ávallt er rétt að gera ráð fyrir slíkum möguleika. Enda þótt aðeins eitt orðanna sem eru viðfangsefni greinarinnar sýni afkringinguna er athyglisvert að öll hin núverandi miðstigsformin festast nokkuð seint í sessi; hljóðverptu dæmin eru „ung“. Samt er það svo að þeirri spurningu verður seint svarað hvers vegna normið breyttist.²⁵

3.4 Samantekt

Í tímans rás fer málið í gegnum mörg stig. Breytingar gerast hægt enda breytist mál ekki í vetfangi. Eitt skeið eða stig tekur við af öðru, breytingarnar eru *stigbundnar* (e. *gradual*), sbr. Croft (2003: 237). Orðið *djúpur* er gott dæmi um þetta. Líklegast var miðstigið *djúpari* í fornu máli en líka hjá Guðbrandi á 16. öld. Þetta er fyrsta stigið. Annað stigið hefst á 18. öld þegar innri beygingin er örugglega komin til sögunnar. Báða siði er að finna í heimildum fram til miðrar tuttugustu aldar. Um tíma geta því tveir siðir auðveldlega ráðið ríkjum. Útkoman er þó oftast sú að annar verður ofan á. Í þeim skilningi getur „ný“ regla/nýr siður tekið við. Í nýjustu ritum hefur yngri siðurinn, sá með innri beygingu, tekið yfir; það er þriðja stigið. Þá getur næsta umferð hafist hvort sem svo verður eða ekki. En allt sýnir þetta því samhengið í sögu málsins og breytingarsögu þess.

4. Lokaorð

Hér á undan hefur breytt miðstigsmynd nokkurra lýsingarorða verið könnuð í heimildum frá ýmsum tímum. Ljóst er að sumar miðstigsmyndirnar með innri

24 Elsta dæmið um miðstigsmyndina *þrengri*- er þó frá miðri 17. öld, sbr. 2.1.4.

25 Weyhe (1996) minnst hvergi á lýsingarorð í grein sinni um beygingarlegan mállýskumun í færeysku og er hann þó ekki smár. Því má alveg eins gera ráð fyrir mállýskumunar gæti við stigbreytingu lýsingarorða.

beygingu eru gamlar, aðrar ekki. Því vakna spurningar hvernig á því standi. Í því sambandi var t.d. minnst á að e.t.v. gæti orsakanna verið að leita í hugsanlegum mállýskumun. Það er þó alls ekki víst. Raunar blasir svarið alls ekki við.

Málbreytingar, hverju nafni sem þær nefnast, eru sjaldnast háðar tilviljunum heldur orsakast þær af kerfislegum venslum af einhverju tagi. Niðurstaðan er þó sú hér að erfitt hefur reynst að skýra þær breytingar sem rætt hefur verið um.

Ýmis dæmi eru þess að stigbreyting orðsins *svangur* hafi vafist fyrir fólki:

stundum er ég ekki viss hvort stigbreyta eigi orðið **svangur-svengri-svengstur** eða **svangur-svangari-svangastur**.²⁶

Hvort tveggja formið á sér fyrirmynd í málinu: *langur* er *lengri* í miðstigi en *strangur* *strangari*.²⁷ Í því ljósi er óvissan vel skiljanleg. Sé litið til færeysku þá er *longri* miðstigið af *langur* en orðið *strangur* stigbreytist reglulega, miðstigið er *strangari*. Því gæti sá sem lærir færeysku, hvort sem það er barn eða fullorðinn, á einhverju stigi í ferlinu staðið andspænis sömu vandamálum og lýst var hér að ofan. En málin eiga það sameiginlegt að líklegasta niðurstaðan yrði sú að stigbreytingin yrði með *-ar-* og *-ast-* eins og flestra lýsingarorða málanna beggja.

26 http://transylvaniu.blogspot.com/2008_03_01_archive.html. Skoðað síðast 6. febrúar 2017.

27 Í 18. aldar verki Jóns Magnússonar (1997:129) er miðstigið af *strangur* *strengri* en efsta stigið *strangastur*. Í ROH er eitt dæmi um strengri en það er frá um 1800. Stigbreytingin þekkist í nútímamáli, sjá t.d. ftp.fotbolti.net/printStory.php?id=228836. Dæmi skoðað 21. júní 2017, skáletrun greinarhöfundar.

- ii. UEFA hefur fyrirskipað *strengri* öryggisgæslu á Evrópuleikjum eftir að sprengjuárás var gerð á liðsrútu Borussia Dortmund fyrir fyrri leik liðsins í 8-liða úrslitum Meistardeildarinnar gegn Mónakó.

Heimildarskrá

- Anderson, Stephen R. 1992. *A-Morphous Morphology*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Andreasen, Paulivar & Árni Dahl. 1997. *Mállæra*. Føroya Skúlabókgarunnur: Tórshavn.
- Anttila, Raimo. 2005. Analogy: The Warp and Woof of Cognition. Í: Brian D. Joseph & Richard D. Janda (ritstj.). *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell: Oxford. 425–440.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans: Reykjavík.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblíá*. Ejnar Munksgaard. *Bibliotheca Arnamagnæana XVII*: Kopenhagen.
- Bauer, Laurie. 2001. *Morphological Productivity*. Cambridge University Press: Cambridge.
- BÍN = Beygingarlýsing íslensks nútímamáls*. -> www.arnastofnun.is
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr fornálinu*. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar. Fjelagsprentsmiðjan: Reykjavík.
- Cleasby, Richard & Guðbrandur Vigfússon. 1874. *Icelandic English Dictionary*. Based on the Ms. collections of the late Richard Cleasby. Enlarged and completed by Gudbrand Vigfusson. Clarendon Press: Oxford.
- Collinge, N.E. 1985. *The Laws of Indo-European*. John Benjamins: Amsterdam, Philadelphia:
- Croft, William. 2003. *Typology and Universals*. Second edition. Cambridge University Press: Cambridge.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi*. 4. útgáfa. Málvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík.
- Fritzner, Johan. 1954. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Nytt uforandret opptrykk av 2. utgave (1883–1896). Tryggve Juul Møller Forlag: Oslo.

- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð*. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Almenna bókafélagið: Reykjavík.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. Arnold: London. *Understanding Language Series*.
- Hock, Hans Henrich. 1991. *Principles of Historical Linguistics*. Second revised and updated edition. Mouton de Gruyter: Berlin, New York.
- Höskuldur Práinsson, Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen & Zakaris S. Hansen. 2004. *Faroese: An Overview and Reference Grammar*. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn.
- Íslensk orðabók*. 2002. Ritstjóri: Mördur Árnason. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Edda: Reykjavík.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Jörgen Pind ritstjóri, Friðrik Magnússon, Stefán Briem. Orðabók Háskólans: Reykjavík.
- Jón Helgason. 1999. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík.
- Jóhanna Steinunn Snorradóttir. 1992. *Stigbreyting lýsingarorða í íslensku nútímamáli*. B.A. ritgerð í íslensku. Háskóli Íslands.
- Jón Magnússon. 1997. *Grammatica islandica. Íslensk málfræði*. Jón Axel Harðarson gaf út. Málvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík.
- Kristján Árnason. 1992. Um örlög \emptyset í íslensku. *Íslenskt mál* 14: 147–171.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1945–1949. La nature des procès dits „analogiques“. *Acta Linguistica* 5: 15–37.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 1993. *The Icelandic Homily Book*. Part I: Introduction. Andrea de Leeuw van Weenen (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi: Reykjavík.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 2000. *A Grammar of Möðruvallabók*. Research School CNWS, Universiteit Leiden: Leiden.
- Margrét Jónsdóttir. 2010a. Forn miðstigsbeyging í nútímamáli. *Íslenskt mál* 32: 87–115.
- Margrét Jónsdóttir. 2010b. Bæjarnafnið *Brúar*, fleirtölumyndirnar *brýr* og *brúr*. *Orð og tunga* 13: 123–143.

- Margrét Jónsdóttir. 2016. Veik sögn verður sterk: Beygingarsaga sagnarinnar *kvíða*. *Orð og tunga* 18: 11–31.
- Mańczak, Witold. 1958. Tendances générales des changements analogiques. *Lingua* 7: 387–420.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre)*. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Verlag von Max Niemeyer: Halle (Saale).
- ONP= *Ordbog over det norrøne prosasprog* -> www.onp.hum.ku.dk
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. -> www.arnastofnun.is
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- STAF= *Stafsetningarorðabókin*. 2006. Ritstjóri: Dóra Hafsteinsdóttir. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Stefán Einarsson. 1945. *Icelandic*. Grammar. Texts. Glossary. The John Hopkins Press: Baltimore.
- Valtýr Guðmundsson. 1922. *Íslensk Grammatik. Íslensk Nutidssprog*. H. Hagerup Forlag: København:
- Weyhe, Eivind. 1996. Bendingarmunur í føyroyskum málförum. *Íslenskt mál* 18: 71–118.

Margrét Jónsdóttir

Prófessor í íslensku sem öðru máli
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasvið
Háskóli Íslands
IS-101 Reykjavík
mjons@hi.is

Eignarfallsandlög í færeysku danskvæðunum

Jóhannes Gísli Jónsson

Summary

This paper discusses genitive objects of verbs in the Faroese ballads, a feature of the case system of Old(er) Faroese that has disappeared in contemporary Faroese. My investigation reveals that genitive objects are best preserved with singular first and second person pronouns whereas the genitive is usually replaced by accusative with third person pronouns. This contrast may be due to the relative frequency of the different morphological forms or the fact that genitive is expressed by case suffixes in the third person but by the root in the first and second person singular.

1. Inngangur

Færeysku danskvæðin eru ekki aðeins órjúfanlegur hluti af menningararfleifð Færeyja; þau eru einnig mjög mikilvægur vitnisburður um sögu málsins þar sem elstu danskvæðin eru helsta heimildin um færeysku fyrir 1800 (sjá Guðvarð Má Gunnlaugsson, 2000). Þrátt fyrir þetta eru rannsóknir á setningafræði danskvæðanna frekar af skornum skammti. Þannig nær umræða um setningafræði aðeins fjórum blaðsíðum í ýtarlegri umfjöllun Weyhe (2011) um málið á *Hentzasavni*, kvæðahandriti sem Jóhannes í Króki tók saman árið 1819.

Í þessari grein verður fjallað um eignarfallsandlög með sögnum í færeysku danskvæðunum. Eins og margir hafa bent á kemur eignarfall fyrir með nokkrum sögnum í danskvæðunum en þetta er algjörlega horfið í færeysku nútímamáli þar sem þolfall hefur leyst eignarfallið af hólmi í flestum tilvikum (sjá Thráinsson o.fl., 2012: 431–433; Petersen & Szczepaniak, 2014, 2017). Eignarfall er hins vegar ágætlega varðveitt í nútímaíslensku þó þar megi finna ýmis dæmi um að annað fall sé notað þess í stað (Jónsson & Eythórsson, 2011).

Um eignarfall í færeysku hefur ýmislegt verið skrifað, bæði frá sögulegu og samtímalegu sjónarmiði (sjá t.d. Hamre, 1961; Barnes, 1978 og Petersen,

2016), en eignarfallsandlög í danskvæðunum hafa aldrei áður verið tekin til nákvæmrar athugunar. Eins og nánar verður rætt í þessari grein leiðir slík athugun í ljós að eignarfallsandlög hafa misjafnlega sterka stöðu í danskvæðunum eftir því hvert andlagið er en hliðstæðu við þetta má finna í þágufallsfrumlögum með skynjendasögnum í íslensku nútímamáli.

Þessi grein skiptist í eftirfarandi kafla. Í kafla 2 er almenn umfjöllun um danskvæðin og þær sagnir í danskvæðunum sem tóku eignarfallsandlag í norrænu. Til hægðarauka eru þessar sagnir oft nefndar eignarfallssagnir í þessari grein. Kafli 3 er meginhluti greinarinnar en þar er fjallað um eignarfallsandlög í færeysku danskvæðunum og þá staðreynd að andlög í 1. og 2. persónu eintölu varðveita eignarfall mun betur en andlög í 3. persónu. Helstu niðurstöður greinarinnar eru dregnar saman í kafla 4.

2. Eignarfallssagnir og danskvæðin

Talið er að upphaf færeysku danskvæðanna megi rekja allt aftur til 14. aldar (Nolsøe, 1972) en ekki var farið að skrá kvæðin fyrr en á seinni hluta 18. aldar. Málið á kvæðunum ætti því að endurspeгла að einhverju leyti bæði mál ritunartímans og málið sem talað var þegar kvæðin urðu til. Hér verður ekki gerð nein tilraun til að greina þarna á milli og því verður fjallað um texta danskvæðanna sem eitt málstig á milli norrænu og nútímafæreysku þótt í því felist örugglega nokkur einföldun.

Þá er rétt að nefna að þótt bragarháttur danskvæðanna hafi greinileg áhrif á orðaröð gildir það ekki um fallstjórn nema að mjög takmörkuðu leyti því fallstjórn virðist alltaf vera nokkurn veginn eins í bundnu máli og óbundnu. Ég hef t.d. ekki fundið nein dæmi um fallstjórn í danskvæðunum sem ekki eiga sér samsvörun í eldra eða yngra málstigi, þ.e. norrænu eða færeysku nútímamáli.

Weyhe (2011: 92–93) bendir á dæmi um eignarfallsandlög í *Hentzasavni* með sex sögnum, þ.e. *bíða*, *goyma*, *hevna*, *njóta*, *vitja* og *vænta*:

- (1a) Buija **mujn** (Bíða **mín**)
(Grimmars kvæði, 32)
- (1b) gojma **guls u landa** (goyma **guls og landa**)
(Grimmars kvæði, 79)
- (1c) **tajra** torir hevna (**teirra** torir hevna)
(Pætur Knútssons ríma, viðlag)

- (1d) veri **tujn** ajngjin noiudandi (verði **tín** eingin njótandi)
(Grimmars kvæði, 123)
- (1e) aa vidja **mujn** (at vitja **mín**)
(Mirmants kvæði, 140)
- (1f) e vantaji **tujn** (eg væntaði **tín**)
(Mirmants kvæði, 45)

Í fimm af þessum sex dæmum er andlagið persónufornafn (*mín, tín, teirra*) og þar af eru fjögur dæmi um 1. persónu og 2. persónu eintölu. Eins og nánar verður rætt í 3. kafla er eignarfall á andlögum sagna einmitt best varðveitt í 1. og 2. persónu eintölu.

Eignarfallsandlög standa höllum fæti í danskvæðunum enda er mjög algengt þar að eignarfallssagnir stýri þolfalli. Í *Hentzasavni* má því finna tilbrigði milli eignarfalls og þolfalls með eignarfallssögnum, t.d. *njóta*, eins og Weyhe (2011: 93) bendir á:

- (2a) Osmundur skal **te** ikkji niouda (Ásmundur skal **teg** ikki njóta)
(Ásmundur Aðalson, 11)
- (2b) Ladi ikkji Siurin unga **Gara rujgji** niouda
(Latið ikki Sjúrðin unga **Garðaríki** njóta)
(Grimmars kvæði, 104, 115)

Mínar athuganir á færeysku danskvæðunum sýna að tilbrigði milli eignarfalls og þolfalls geta verið innan sama kvæðis eða á milli ólíkra handrita af sama kvæði. Þá eru jafnvel dæmi um tilbrigði milli eignarfalls, þolfalls og þágufalls:

- (3a) Leingi vilt tú, Eliniborg, / festarmoy **mín** bíða?
(Harra Pætur og Elinborg 3, CCF 158 A)
- (3b) Leingi vilt tú, Eliniborg, / festarmoy **mær** bíða?
(Harra Pætur og Elinborg 3, CCF 158 B)
- (3c) Leingi vilt tú, Eliniborg, / festarmoy **meg** bíða?
(Harra Pætur og Elinborg 3, CCF 158 C)

Það sem hér segir um eignarfallsandlög í danskvæðunum er byggt á ýtarlegri leit á síðunni *snar.fo* en hún inniheldur texta úr safnríttinu *Føroya kvæði - Corpus Carminum Færoensium* (CCF). Ég notaði Google til að finna eignarfallssagnir í mismunandi beygingarmyndum og afmarkaði leitina með leitarstrengjum eins og [hevna site:snar.fo] eða [hevndi site:snar.fo]. Þannig varð til stórt dæmasafn sem ætti að gefa mjög góða mynd af eignarfallssögnum í danskvæðunum þótt líklegt sé að einhver dæmi hafi ekki skilað sér.

Í (3a-c) hér að ofan er sögnin *bíða* en hún tekur þágufallsandlag eða forsetningarlið (*bíða eftir e-m*) í færeysku nútímamáli en flestar aðrar eignarfallssagnir taka þolfallsandlag. Þetta kemur ekki á óvart þar sem þolfall er langalgengasta fallið á beinum andlögum í færeysku en þágufall á undir högg að sækja (Jónsson, 2009). Í danskvæðunum eru nokkur dæmi um þágufall með eignarfallssögnum, t.d. þau sem eru sýnd í (4a-b). Þessi dæmi eru þó talsvert færri en þolfallsdæmin og ekki verður nánar fjallað um þau hér.

(4a) **Henni** kvittu mangir at biðja, / kongar og so jallar
(Sveinur í Vallalíð 3, CCF 173 A)

(4b) nú kemur hann Ringarálvur / **sínari systur** at hevna
(Artal kongur í Atlandi 137, CCF 173 A)

Með sumum eignarfallssögnum finnast bara andlög í þolfalli, t.d. sögninni *minnast*. En þar sem öll dæmin um *minnast* eru með andlagi í þriðju persónu er ekki víst að eignarfallið sé horfið enda er eignarfall í þriðju persónu fremur sjaldgæft í danskvæðunum. Svipaða sögu er að segja um sögnina *sakna* en þó hef ég fundið eitt eignarfallsdæmi í einu handriti þar sem andlagið er í 1. persónu eintölu, þ.e. (5a). Í öðrum handritum þessa kvæðis er andlagið í þolfalli, sbr. (5b).

(5a) Hjalprekur saknar **mín** / úr háseti frá sær
(Regin smiður 60, CCF 1Ba I)

(5b) Hjalprekur saknar **meg** / úr háseti frá sær
(Regin smiður 66, CCF 1Bb I)

Fyrir utan þann mun á persónum sem nánar verður ræddur í þriðja kafla hef ég ekki fundið nein málfræðiatríði sem hafa ótvíræð áhrif á tíðni

eignarfallsandlaga, t.d. beygingarmynd sagnarinnar eða setningafræðileg staða andlagsins. Þetta þarfnast þó frekari rannsókna.

3. Eignarfallsandlög

3.1 Fyrsta og önnur persóna

Í danskvæðunum eru 43 dæmi um að eignarfallssögn taki andlag í 1. persónu eintölu og þar af eru 27 (63%) í eignarfalli.¹ Nokkur þessara dæma eru sýnd hér að neðan:

(6a) Tá ið hann reið at biðja **mín** / miðjan vegginn gekk hann inn
(Risin og moygginn 15, CCF 165 B)

(6b) Fuglurinn á kvisti / bíðaði hon **mín**
(Brynhildar táttur 105, CCF 1D 2)

(6c) Pálnir hann skal hevna **mín** / um enn hann liva má
(Pálnir Búgvason 32, CCF 156 B)

(6d) tú manst ognast Guðruna, / **mín** manst tú ekki njóta
(Brynhildar táttur 105, CCF1 Bb II)

(6e) Hoyr tú, junkarin Loðin, / hví vitjar tú **mín** so ofta
(Junkarin Loðin 6, CCF 143)

(6f) annan morgun vænta **mín** / tá sólin roðar í kav!
(Brúsajøkils kvæði 11, CCF 25 B)

Dæmi um þolfall í stað eignarfalls í 1. persónu eintölu eru 12 í danskvæðunum.² Þrjú þeirra eru sýnd hér að neðan.

(7a) **Meg** bóðu so mangir menn / tað visti tú sjálvur
(Ríki Álvur 21, CCF 32 A)

1 Öllum tölum um fjölda dæma af tilteknu tagi í danskvæðunum ber að taka með þeim fyrirvara að mér kann að hafa yfirsést einhver dæmi á snar.fo. Auk þess verður að hafa í huga að ég hef reynt að telja aðeins þau dæmi sem geta talist sjálfstæð gagnvart öðrum dæmum. Ég hef því ekki margtalið dæmi sem eru endurtekin innan sama kvæðis (eða jafnvel á milli kvæða) eða dæmi sem eru eins í mörgum handritum að sama kvæðinu.

2 Einnig eru fjögur dæmi um þágufall, öll með sögninni *bíða*.

- (7b) tú manst ognast Guðruna / men **meg** manst tú ekki njóta
(Brynhildar táttur 81, CCF 1 Ba II)
- (7c) í morgin aftur vænta **meg** / tá sólin roðar í lund
(Ormar Tóraldssons kvæði 59, CCF 24 D)

Dæmi um andlög eignarfallssagna í 2. persónu eintölu í danskvæðunum eru samtals 35, þar af 26 (74%) í eignarfalli. Þau koma fram með sögunum *biðja, bíða, hevna, njóta, vitja og vænta*:

- (8a) vilt tú henda riddara lova / komin at biðja **tín**?
(Jákup á Møn 109, CCF 197 B)
- (8b) lidnir eru fimtan vintur / síðan eg bíðaði **tín**!
(Snæúlv's ríma 70, CCF 92 C)
- (8c) tí fór eg av Írlandi / so frægur **tín** hevna skal
(Haraldskjöldur á Miklagarði 101, CCF 62 Ba)
- (8d) Liggj aldur og allar ævir / njóti **tín** eingin manna
(Gongurólvs kvæði 44, CCF 29 A)
- (8e) Skipið er tætt, tað liggur í ætt / annar kemur **tín** at vitja
(Fípan fagra 10, CCF 48 A)
- (8f) nær skal eg **tín** aftur vænta / higar í heyg til mín?
(Dvørgamoy III – Ása Dvørgamoy 46, CCF 8 C)

Polfallsdæmin eru hins vegar 9, um það bil þrefalt færri en eignarfallsdæmin í 2. persónu eintölu. Þrjú þessara dæma eru sýnd í (9):

- (9a) Bjartur maður at biðja **teg** / tú ver so von, tú fjóna ikki meg,
(Koralds kvæði 35, CCF 111 Da)
- (9b) Ásmundur skal **teg** ikki njóta / so skulu vit tað skifta
(Ásmundur Aðalsson 11, CCF 36 Ba)
- (9c) Nær skal eg **teg** aftur vænta / veldigi harri mín?
(Guttormur í Hattarmóti 7, CCF 58 B)

Nokkuð er um að andlag í 1./2. persónu taki þátt í endarími. Séu þessi dæmi dregin frá lækkar hlutfall eignarfalls niður í 53% í 1. persónu eintölu og 67% í 2. persónu eintölu. Þetta er þó samt töluvert hærra en hlutfall eignarfallsandlaga í 3. persónu (sjá nánar í 3.2).

Öll dæmin um andlög eignarfallssagna í 1. og 2. persónu hér að ofan eru í eintölu en ekki hafa fundist nein fleirtöludæmi fyrir utan nokkur dæmi með sögninni *vitja* og eignarfallsmyndinni *vár*, þar á meðal þessi:

- (10a) Tí munnu tíni börn á gólvinum gá / her var Silvurlín at vitja **vár**
(Silvurlín og börnini á foldum 28, CCF 170)
- (10b) Svaraði hann tá Ólavur kongur / í øðrum orði tá: / Hatta man vera
Skotlands kongur / kemur at vitja **vár**
(Ellindur bóndi á Jaðri 13, CCF 45 A)
- (10c) Tað er frúgvín Katrin / talar so frá sær: / Sjúkur tá kemur tú /
aftur at vitja **vár**
(Mirmants kvæði 39, CCF 109 C)

Vár er eignarfall af hátíðlega fornafninu *vær* í 1. persónu fleirtölu en í öllum dæmum á borð við (10a-c) kemur þetta fornafn í síðustu línu erindis á undan sögninni *vitja* í nafnhætti.³ Auk þess virðist *vár* mynda hálfrímt við síðasta orðið í fyrstu línu í (10a) og síðasta orðið í annarri línu í (10b-c). Engin dæmi eru um þolfallsandlag í 1. persónu fleirtölu með eignarfallssögnum.

3.2 Þriðja persónu

Eignarfallsandlög eru sjaldgæf með fornöfnum í 3. persónu. Fyrir utan dæmið í (1c), sem kemur fyrir í a.m.k þremur kvæðum, hef ég aðeins fundið eftirfarandi fimm dæmi um þriðju persónu fornöfn sem eignarfallsandlög:⁴

- (11a) Álur kongur og rekkar hans / hoyrt havi eg gitið **tess**
(Álur kongur 2, CCF 14 E)

3 Hið venjulega fornafn í 1. persónu fleirtölu í færeysku er *vit* (*okkum* í þolfalli og þágufalli og *okkara* í eignarfalli). Þar sem tvíkvæð og þríkvæð fornöfn koma sjaldan í enda línu í danskvæðunum er þó ekki við því að búast að myndir eins og *okkum* eða *okkara* komi þar eins og *vár*.

4 Í øðrum handritum er þolfall (*hana*) í dæmi (11d), þ.e. CCF 1 Bb II og CCF 1D 2.

- (11b) Høgni bað teg hevna **sín** / um tú liva má
(Triði táttur: Høgni 232, CCF 1H [III+IV])
- (11c) Um enn tað liggur her alla ævi / njóti **tess** eingin mann
(Gongurólvs kvæði 35, CCF 29 B)
- (11d) Gunnar kongur fyrstur og fremstur / **hennara** kom at vitja
(Brynhildar táttur 155, CCF 1A II)
- (11e) hann bað teg heila blanda vín / í morgin skuldi tú vænta **sín**
(Bevusar tættir 21, CCF 112)

Ekkert dæmi er um eignarfall af karlkynsfornafninu *hann* í eintölu (*hansara* eða *hans*). Þetta fornafn kemur fyrir sem andlag eignarfallssagna í danskvæðunum, oftast í þolfalli en sjaldnar í þágufalli. Fornöfnin *hon* og *tað* eru langoftast í þolfalli með eignarfallssögnum en hlutur eignarfallsins er aðeins 10%. Nokkur dæmi um þolfall í stað eignarfalls með fornöfnum í 3. persónu eru sýnd í (12):

- (12a) **Hana** bóðu mangir menn, / prestasynir og sveinar
(Ríki Álvur 3, CCF 32 C)
- (12b) Hvar vita tit mín faðirs bana? / Nú lystir meg **hann** at hevna
(Risín av Leitrabergi 2, CCF 11 Aa)
- (12c) Árla var um morgunin / allar vildu **hann** njóta
(Gongurólvs kvæði 110, CCF 29 Fa)
- (12d) Hoyr tað, Ása dvørgamoyggin, / **tað** mást tú ei vænta
(Dvørgamoy III – Ása Dvørgamoy 17, CCF 8 Aa)

Ég hef ekki fundið nein þolfallsdæmi með afturbeygða fornafninu (*seg - sær - sín*) en þar sem dæmin um eignarfallsandlag eru aðeins tvö er útilokað að segja hvort þetta fornafn hefur sérstöðu meðal 3. persónu fornafna í danskvæðunum.

Eignarfallsandlög koma líka fyrir með fullum nafnliðum í færeysku danskvæðunum. Slík dæmi eru þó afar fá og öll með sögninni *goyma* fyrir

utan eitt með *njóta* sem á sér þó greinilega samsvörun í dæmum með *goyma*.⁵
Fjögur af þessum dæmum eru sýnd í (13):

- (13a) Eg man ljóta láta lív / mærl helst er komið til handa,
sonur mín, far til hallar heim / tú goym væl **guls og landa**
(Svarti Svein Kalsson 68, CCF 96 Aa)
- (13b) Ringur, tú skalt ganga inn fyrst / eg skal **dura** goyma
(Snæúlv's ríma 122, CCF 92 C)
- (13c) Karlamagnus riddara bræv / Jógvan kongi at senda:
Tær gevið mærl jallin av Uppivald / ið goymt havi **tykkra landa**
(Karlamagnus og Jógvan kongur 2, CCF 106-VIII)
- (13d) Teirl koma seg í skógvin fram / teirl síggja ein stein har standa:
Tak við, Virgar Valintsson, / tú njót væl **guls og landa**
(Tíðriks kappar 18, CCF 174 A)

Notkun eignarfallsandlaga með fullum nafnliðum tengist rími í flestum tilvikum, alrími í (13a) og (13d) og hálfrími í (13c). Þar að auki eru þessi dæmi formúlukennd og endurspeglu málstig þar sem eignarfallsandlög með fullum nafnliðum eru aðeins leifar af eldra máli. Þolfallsdæmi með fullum nafnliðum eru margfalt fleiri en eignarfallsdæmin.⁶ Nokkur slík dæmi eru sýnd í (14):

- (14a) ikki kemur til Girtlanda / at biðja sær **moyggj** til handa
(Ragnarlykkja – Viljorm's kvæði 20, CCF 12Aa)
- (14b) Hoyrt hevur tú gitið **Sjúrd svein** / hann var so frægur í heimi ein
(Nornagests ríma 10, CCF 4 D)
- (14c) Tað var henni til lukku lagað / hon skuldi **akur** goyma
(Fípan fagra 3, CCF 48 C)

5 Eins og Barnes (1978) hefur fjallað um eru ýmiss konar flækjur í því hvernig eignarfall er táknað í danskvæðunum og því er ekki alltaf auðvelt að greina fall nafnorða. Í þessari grein eru þó aðeins tilfærð dæmi um eignarfall þar sem það er ótvírætt.

6 Hér er erfitt að nefna nákvæmar tölur en munurinn er a.m.k. tífaldur miðað við mín gögn.

- (14d) har komu tveir sum biðin var ein / **Finn hin fríða** at hevna
(Finnur hin fríði 97, CCF 26 C)
- (14e) Gnípa tá til orða tók: / **Lívið** lat meg njóta
(Jøkils kvæði 48, CCF 74)
- (14f) Gunnar kongur frægur og fúsur / reið **tá frú** at vitja
(Brynhildar táttur 222, CCF 1 Ca II)

Eins og hér má sjá koma þolfallsandlöggin með mörgum ólíkum sögnum og rím skiptir ekki máli nema í (14b).

Í norrænu voru nokkrar eignarfallssagnir sem gátu tekið tvö andlög (sbr. *biðja e-n e-s* eða *spyrja e-n e-s*). Ég hef ekki fundið nein dæmi í danskvæðunum um eignarfall með tveggja andlaga sögn en ástæðan kann að vera sú að eignarfallsandlagið myndi óhjákvæmilega vera í 3. persónu eins og í (15):

- (15a) **Eina bøn** eg teg biði / vilt tú á meg heita
(Seyða ríma 67, CCF 87 C)
- (15b) Gud lati teg aldri liva tann dag / eg spyrji teg **ráðini fleiri**
(Kvikils bragd 11, CCF 108-II B-II)
- (15c) tú væntaði tær **mína sælu dóttur** / tað hitt væna vív.
(Vagnur Ákason 111, CCF 214)

Í öllum þessum dæmum kemur þolfall í stað eignarfalls á beinu andlagi. Í færeysku nútímamáli er líka algengt að forsetningarliður komi í stað eignarfallsandlags með tveggja andlaga sögnum (sjá Thráinsson o.fl., 2012:431–433).

3.3 Munur á persónum

Það er vel þekkt úr málum eins og ensku og dönsku að fallbeygðar myndir lifa lengur í persónufornöfnum en fullum nafnliðum. Það er því eðlilegt að eignarfallsandlög séu nánast horfin með fullum nafnliðum í danskvæðunum en hafi sterkari stöðu með persónufornöfnum. Sá munur á fornöfnum í 1./2. persónu og 3. persónu sem fjallað var um í 3.1 og 3.2 kallar hins vegar á skýringar og umræður.

Ýmis málfræðileg fyrirbæri sýna að 3. persóna hefur ákveðna sérstöðu gagnvart 1. og 2. persónu. Í færeysku kemur þetta m.a. fram í því að 3. persóna sagna er hin hlutlausu persóna sagna enda er hún notuð með frumlögum sem ekki stýra samræmi, þ.e. aukafallsfrumlögum (sbr. *Mær/Tær/Henni fer at dáma tað* en ekki **Mær fari at dáma tað* eða **Tær fert at dáma tað*). Í sagnbeygingunni er 3. persóna líka alltaf hluti af samfalli beygingarmynda í tveimur persónum. Þannig geta 1. og 3. persóna deilt beygingarmynd sem útilokar 2. persónu (sbr. *beit – beist – beit*) og 2. og 3. persóna geta gert það sama gagnvart 1. persónu (sbr. *haldi – heldur – heldur*) en 1. og 2. persóna eiga aldrei sameiginlega beygingarmynd andspænis 3. persónu í færeysku.

Ekki er þó víst að þessar staðreyndir varpi neinu ljósi á þann mun sem hér er til umræðu því hann virðist frekar snúast um tíðni en málfræðilegt eðli fornafnanna. En hér má e.t.v. draga lærdóm af fallatilbrigðum í íslensku, ekki síst svonefndri þágufallssýki, en frumlög í fyrstu persónu eintölu varðveita betur upprunalegt þolfall en frumlög í þriðju persónu eintölu (sjá Svavarsdóttur, 2013 og heimildir sem þar er vísað til). Þetta má skýra þannig að þær skynjendasagnir sem þágufallssýkin verkar á (t.d. *vanta*, *langa* og *dreyma*) eru algengastar í fyrstu persónu eintölu og því sé auðveldast fyrir málnotendur að læra þolfallið í þeirri persónu.⁷ Samkvæmt þessu ættu algeng fornöfn að varðveita eignarfall betur en sjaldgæfari fornöfn í færeysku. Þetta samræmist því sem hér hefur komið fram ef miðað er við tíðni einstakra fornafna í danskvæðunum. Þannig eru 43 dæmi um andlag með eignarfallssögnum í 1. persónu eintölu í danskvæðunum og 35 dæmi um 2. persónu eintölu samkvæmt minni talningu en sams konar dæmi í 3. persónu eintölu eru aðeins 10 (*hon*), 16 (*hann*) og 22 (*tað*). Þessi tilgáta byggist þó á þeirri forsendu að tíðni einstakra fornafna með eignarfallsögnum í danskvæðunum endurspegli þá tíðni sem var í tungumálinu almennt því það er sú tíðni sem skiptir máli fyrir þróun eignarfallsandlaga. Sú spurning vaknar líka hvort munurinn á tíðni 1./2. persónu og 3. persónu sé svo mikill að hann geti útskýrt hvers vegna eignarfall er hlutfallslega miklu algengara með fornöfnum í 1./2. persónu.

Í þessu sambandi má einnig horfa til þess að í eignarfallsmyndunum *mín* og *tín* er fallið táknað með rótinni en í 3. persónu eru sérstakar eignarfallsendingar, jafnvel þar sem rótin er óregluleg, sbr. fornafnsmyndirnar

7 Í færeysku kemur líka fram munur í sögnum eins og *dáma* þar sem þágufall er betur varðveitt í 1. persónu eintölu en í 3. persónu eintölu. Því er líklegra að nefnifall komi í stað þágufallsins í 3. persónu eintölu (sbr. *Hon dámar hatta*) en í 1. persónu eintölu (*Eg dámi hatta*).

han-s, *han-sara*, *henn-ar*, *henn-ara* og *tes-s*. Í nafnorðunum er þetta enn skýrara, sbr. dæmin í (13): *gul-s*, *land-a* og *dur-a*. Frá sjónarmiði formlegrar setningafræði má hugsa þetta þannig að eignarfallsendingar tengist sérstökum hlutverkshaus á vinstri jaðri nafnliðarins.⁸ Nafnliðir með eignarfallsendingu hafi því stærri formgerð en nafnliðir án endingar og fyrsta skrefið í hvarfi eignarfallsandlaga í færeysku feli í sér þá breytingu að sagnir hætti að taka með sér nafnliði af fyrri gerðinni.

Ef þetta er rétt snýst varðveisla eignarfallsandlaga um það hvort eignarfallið er táknað með sérstakri mynd rótarinnar eða beygingarendingu. Því ætti eignarfall ekki aðeins að vera vel varðveitt í 1. og 2. persónu eintölu heldur líka í afturbeygðu fornafni í 3. persónu (sbr. eignarfallsmyndina *sín*). Eins og áður hefur komið fram eru aðeins tvö dæmi um eignarfallsandlagið *sín* í danskvæðunum og það dugir ekki til að ákvarða stöðu þessa fornafns með eignarfallssögnum. Á hinn bóginn ætti eignarfall að standa höllum fæti með hinum venjulegu fornöfnum í 1. og 2. persónu fleirtölu því þar eru eignarfallsmyndirnar *okk-ara* og *tykk-ara* en því miður vantar dæmi til að hægt sé að sannreyna þetta.

4. Samantekt

Í þessari grein hefur verið fjallað um eignarfallsandlög með sögnum í færeysku danskvæðunum. Eins og fram hefur komið eru þau best varðveitt í 1. og 2. persónu en þar er eignarfall greinilega algengara en þolfall með eignarfallssögnum. Í 3. persónu snýst dæmið hins vegar alveg við því þar er þolfallið mun algengara en eignarfallið. Þennan mun má hugsanlega skýra með ólíkri tíðni einstakra persóna en einnig kann að vera að beygingarleg tákun eignarfallsins skipti máli, þ.e. að eignarfallið hafi sterkari stöðu ef það birtist í rót orðsins en ekki í sérstakri beygingarendingu.

8 Sú hugmynd að föll tengist hlutverkshausum á vinstri jaðri nafnliða er ýtarlega rædd hjá Caha (2009).

Heimildaskrá

- Barnes, Michael P. 1978. Grammatical instability in Faroese ballads and written Faroese. Í: K. Kolsrud, B. Hodne, R. Grambo & A. Swang (ritstj.). *Tradisjon og samfunn*. Festskrift til professor Olav Bø på 60-års dagen 19. mai 1978. Universitetsforlaget: Oslo. 209–235.
- Caha, Pavel. 2009. *The nanosyntax of case*. Doktorsritgerð, Háskólanum í Tromsø.
- Gunnlaugsson, Guðvarður M. 2000. Færeyskar málheimildir. Í: Magnús Snædal og Turið Sigurðardóttir (ritstj.). *Frændafundur 3*. Háskólaútgáfan: Reykjavík. 91–105.
- Hamre, Hákon. 1961. The use of genitive in Modern Faroese. *Scandinavian Studies* 33: 231–246.
- Jónsson, Jóhannes G. 2009. Verb classes and dative objects in Insular Scandinavian. Í: Jóhanna Barðdal & Shobhana L. Chelliah (ritstj.). *The role of semantics and pragmatics in the development of case*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia. 203–224.
- Jónsson, Jóhannes G. & Eythórsson, Thórhallur. 2011. Structured exceptions and case selection in Insular Scandinavian. Í: Simon Horst J. og Heike Wiese (ritstj.). *Expecting the unexpected: Exceptions in the grammar*. Mouton de Gruyter: Berlin. 213–242.
- Nolsøe, Mortan. 1972. Some problems concerning the development of the Faroese heroic ballad. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 17: 87–93.
- Petersen, Hjalmar Páll. 2016. The spread of the phrasal clitic *sa* in Faroese. *Arkiv för nordisk filologi* 131: 105–128.
- Petersen, Hjalmar Páll & Szczepaniak, Renata. 2014. Frá hvørsfalli til klípi. *Fróðskaparrit* 61: 163–179.
- Petersen, Hjalmar Páll & Szczepaniak, Renata. (verður prentað) 2017. The development of non-paradigmatic linking elements in Faroese and the decline of the genitive case (verður prentað). Í: Tanja Ackermann, Christian Zimmer og Horst J. Simon. *German(ic) genitives*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam/Philadelphia.

Svavarsdóttir, Ásta. 2013. Þágufallshneigð í sjón og raun. Niðurstöður spurningakannana í samanburði við málnotkun. Í: Höskuldur Þráinsson, Ásgrímur Angantýsson & Einar Freyr Sigurðsson (ritstj.). *Tilbrigði í íslenskri setningagerð. I. Markmið, aðferðir og efniviður*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands: Reykjavík. 83–110.

Thráinsson, Höskuldur, Petersen, Hjalmar Páll, Jacobsen, Jógvan í Lon & Hansen, Zakaris Svabo. 2012. *Faroese: An overview and reference grammar*. Second edition. Faroe University Press og Linguistic Institute: University of Iceland, Tórshavn og Reykjavík.

Weyhe, Eivind. 2011. *Hentzasavn – kvæðasavnið hjá Jóhanni í Króki frá 1819*. Faroe University Press: Tórshavn.

Jóhannes Gísli Jónsson

Prófessor

Íslensku- og menningardeild

Árnagarði v. Suðurgötu

Háskóla Íslands, 101 Reykjavík

Sími: +354-525-4404

jj@hi.is

Den trassige verbforma: presens parti- sipp og kongruensproblem i pseudo- koordinasjon

Torodd Kinn

Summary

Pseudocoordination (e.g. *sitte og snakke* ‘be (sit) talking’, *stå og vente* ‘be (stand) waiting’) in the Mainland Scandinavian languages normally exhibits agreement between two verbs. The verb forms can be governed by an embedding construction, e.g. by the auxiliary in an auxiliary construction. Some embedding constructions require the present participle, and if one embeds a pseudocoordination in such a construction, agreement will require two present participles. But many present participles are stylistically strongly marked in these languages. A problem then occurs: Should the marked participle be used or some other solution be sought? The Mainland Scandinavian languages solve this problem in different ways.

Key words: Danish, Norwegian, Swedish, pseudocoordination, agreement, present participle, infinitive

1. Innleiing¹

Somme tider hender det i grammatikken at ulike konstruksjonar som språkbruket gjerne kan ha nytte av å kombinere, ikkje så lett lèt seg passe saman. I dei skandinaviske språka (dansk, norsk og svensk) og i færøysk (jf. Heycock & Petersen, 2012) er såkalla pseudokoordinasjon (på dansk òg kalla kongruenskonstruksjon, jf. Nielsen, 2011) mykje brukt.² Særleg frekvente er konstruksjonsvariantar der det første koordinerte verbet er eit

1 Takk til Peter Andersson og Kristian Blensenius for kommentarar til eit utkast, og til den anonyme fagfellen.

2 Prefikset *pseudo-* ‘liksom’ er etter mitt syn ikkje treffande for konstruksjonen. *Asymmetrisk verbfrasekoordinasjon* ville vere ein meir passande term. Det er ikkje rom for å gå inn i ein diskusjon av dette her, så eg vel å bruke den mest etablerte termen, *pseudokoordinasjon*.

kroppspositurverb, jf. (1) og (2), men det finst fleire andre variantar (jf. Telemann et al. (1999, bd. 4: 902–903)).³

(1) Vi **sitter** og snakker om alt mulig (LBK)⁴

(2) Den mannlige makkeren **satt** taus og lyttet (books.google.no)

Konstruksjonsvarianten med positurverb står progressivt aspekt nær, men jf. Blensenius (2016), som legg større vekt på romleg plassering.

Ei rekkje ulike kjenneteikn ved slik koordinasjon viser asymmetri mellom frasen til første verbet og frasen til andre verbet og skil dermed pseudokoordinasjon frå vanleg symmetrisk verbfrasekoordinasjon: Rekkjefølgja mellom verba er fast, første verbet er oftast trykklett, subjektet er felles for verba, men står eksplisitt berre til første verbet (i finitte kontekstar), setningsadverb (inkl. nekting) er plasserte i forhold til første verbet, men har semantisk rekkjevidde over andre verbet, og konstruksjonen tillèt «utflytting» (topikalisering, utbrytning m.m.) av eit ledd som høyrer til i frasen til andre verbet, men ikkje i frasen til første verbet. Sjå Telemann *et al.* (1999, bd. 4: 903) og Kvist Darnell (2008, 86–92) for nærmare omtale av kjenneteikna.

I denne artikkelen er det eitt kjenneteikn som står i fokus, nemleg den morfologiske kongruensen som ein normalt har mellom verba, jf. at både *sitter* og *snakker* i (1) er presens og både *satt* og *lyttet* i (2) er preteritum. (3)–(5) syner kongruens i høvesvis imperativ, infinitiv og supinum.

(3) Bare **ligg** stille og omfavn hverandre (www.nettavisen.no)

(4) Jeg måtte **sitte** og se på at båten sank (www.adressa.no)

(5) snøscooteren ... har **stått** i garasjen og støvet ned (LBK)

Verbkongruens er til dels sett på som eit nødvendig kjenneteikn ved konstruksjonen, jf. termen *kongruenskonstruksjon*. Men Blensenius (2015) viser

3 Døma i artikkelen er dels frå søka som er omtalte nedanfor, dels frå tidlegare arbeid og supplerande søk på Internett. Dei norske døma er på bokmål. Eg kjenner ikkje til skilnadar mellom bokmål og nynorsk som er relevante her. I døma er første verbet i pseudokoordinasjon i feit skrift, mens andre verbet er understreka. I BLI-konstruksjonen og HA-konstruksjonen (og tilsvarende i tysk) er BLI og HA i kursiv, mens det (første) underordna verbet står i feit skrift (sjå nedanfor).

4 Nettadressene til korpus som LBK er gitt mot slutten av artikkelen.

velforma døme på pseudokoordinasjon utan kongruens mellom første- og andre verbet, og vi skal sjå fleire her.

Legg merke til at andre verbet *støvet* i (5) ikkje kongruerer med hjelpe verbet *har*, men med hovud verbet *stått*. Den syntaktiske strukturen til hjelpeverbskonstruksjonane er vist i enkel form i (6)–(7). Første verbet og andre verbet i pseudokoordinasjonen kongruerer, mens hjelpe verbet står utanfor koordinasjonen med si eiga bøyingsform (representert med χ).

(6) MÅTTE $_{\chi}$ [[V1 $_{inf.}$...] OG [V2 $_{inf.}$...]]

(7) HA $_{\chi}$ [[V1 $_{sup.}$...] OG [V2 $_{sup.}$...]]

Pseudokoordinasjon med presens partisipp er ikkje illustrert ovanfor. I norsk er det normalt ikkje mogleg å pseudokoordinere to presens partisipp, t.d. som i (8), bygd på (5):

(8) *? Snøscooteren *blir stående* i garasjen og *støvende* ned

Dette er ein illustrasjon av den påstanden eg innleidde med – at ulike konstruksjonar som språkbrukarane kan ha nytte av å kombinere, ikkje alltid passar saman. Aspekthjelpe verbet *BLI* styrer presens partisipp, og pseudokoordinasjon involverer normalt verbkongruens, men mange presens partisipp er stilistisk markerte og lite brukelege.

Bøyingsforma presens partisipp har ein heller perifer status i dei skandinaviske språkssystema, og dei største norske og danske grammatikkane (Faarlund *et al.*, 1997; Hansen & Heltoft, 2011) reknar kort og godt slike former som adjektiv. For svensk opererer Teleman *et al.* (1999) med ein eigen ordklasse for partisipp: Dei er avleidde av verb og har mest adjektiviske eigenskapar, men det finst adjektiviske og verbale variantar. Kinn (2014) gir omfattande dokumentasjon av at norsk har presens partisipp som må reknast som bøyingsformer av verb (i tillegg til andre som er adjektiv). Klarast er dette når partisippet knyter til seg eit predikativ som i (9), for ingen adjektiv tek predikativ; *værende* er altså eit verb:

(9) statene i periferien *blir værende* ustabile og svake (LBK)

Argumentasjonen i Kinn (2014) gjeld like fullt for presens partisipp i dansk og svensk.

Men presens partisipp er ei lite brukt form av mange verb, ikkje minst gjeld det transitive verb. Kinn (2014) har rett nok døme på presens partisipp med objekt, som i (10)–(11), men dette er forholdsvis uvanleg språkbruk, jf. Ruin (2000) om svensk.⁵

- (10) Bildet av ... Ap-lederen holdende en eldre kvinne i hånden er blant de mest kjente motivene (NAK)
- (11) Vi som halser fra post til post mumlende en evig unnskyldning for den fem minutters forsinkelsen (ingermerete.blogg.no)

Verbalt presens partisipp er brukt i fleire ulike syntaktiske konstruksjonar, t.d. styrt av overordna hjelpeverb (jf. (9)), som postattributt (jf. (10)) og som predikativ av ulike slag (jf. (11)). Sjå Kinn (2014) for detaljar. Av plassomsyn må eg konsentrere undersøkinga her om to konstruksjonar som både er forholdsvis greie å identifisere og avgrense, og som det er mogleg å finne ein del empiriske belegg for: BLI-konstruksjonen og HA-konstruksjonen, som er skil-dra nedanfor. Eg avgrensar diskusjonen til uttryksmåtar med presens partisipp av eitt av dei tre sentrale kroppspositurverba som på norsk heiter *ligge*, *sitte* og *stå* (men det mindre frekvente *henge* er òg med i korpusøka, jf. nedanfor).

I den aspektuelle BLI-konstruksjonen har ein eit overordna hjelpeverb med betydninga ‘bli’ som styrer presens partisipp på hovudverbet, som i (12):⁶

- (12) Da var det mange som *blei stående* lenge ved båten (bankskoyta.no)

5 Det er rimeleg å tru at transitiviteten til mange andreverb kan ha bidrege til at bruk av pseudokoordinasjon med to presens partisipp blir problematisk, sidan presens partisipp med objekt er såpass uvanleg. Men eg har ikkje empirisk grunnlag for å hevde at to presens partisipp i pseudokoordinasjon er mindre problematisk ved intransitive andreverb; dei ulike kongruenstypene (sjå nedanfor) førekjem uavhengig av transitivitet. Spørsmålet om transitivitet er først og fremst relevant her for å vise at presens partisipp kan vere ei verbal bøyingsform og ikkje nødvendigvis eit adjektiv, trass i det motsette synet i både Faarlund *et al.* (1997) og Hansen & Heltoft (2011) – eit nokså utbreidd synspunkt mellom skandinavistar.

6 BLI-konstruksjonen er vag eller tvitydig med omsyn til aspektualitet; han er dels kontinuativ, dels ingressiv(-kontinuativ), jf. Faarlund *et al.* (1997: 735). Skilnaden kan illustrerast med *blir stående lenge* og *blir plutselig stående*. Begge variantane finst i alle dei tre skandinaviske språka, men det er ofte vanskeleg å avgjere kva betydning som er intendert.

I HA-konstruksjonen har ein eit verb med betydninga ‘ha’ (sjeldnare ‘få’) som tek objekt, og til objektet er det knytt eit verbalt predikativ i presens partisipp, sjå (13):

- (13) Kan du *ha* mobilen **liggende** på badet når du dusjer? (www.dinside.no)

Kva gjer språkbrukarane om dei vil bruke pseudokoordinasjon i dei to konstruksjonane? Ein skulle vente at kombinasjonen av BLI- eller HA-konstruksjon og pseudokoordinasjon med kroppspositurverb spesifiserer bruk av to kongruerende presens partisipp. Det første partisippet er intransitivt og vanleg førekommande. Derimot er andreverket i pseudokoordinasjon ofte eitt som har eit stilistisk markert presens partisipp.⁷ Spørsmålet er altså: I kva grad brukar dei skandinaviske språka uttrykksmåtar som dei som er skisserte i (14) og (15), og i kva grad har ein funne på andre løysingar på presens partisipp-problemet?

- (14) BLI_x [[V1_{pres.part.} ...] OG [V2_{pres.part.} ...]]

- (15) HA_x OBJ [[V1_{pres.part.} ...] OG [V2_{pres.part.} ...]]

(Samanlikn hjelpeverbskonstruksjonen i (14) med dei i (6)–(7) ovanfor.)

For å finne svar har eg søkt etter døme i tre skandinaviske korpus og på Internett. Undersøkingane og resultatane for dei to konstruksjonane er presenterte i avsnitt 2.1 og 2.2. Vi skal sjå at det finst døme der andreverket òg står i presens partisipp. Dette er interessant sidan mange presens partisipp er stilistisk markerte, men morfosyntaktisk er det ei løysing som ikkje krev vidare forklaring. Eg kallar det «ekte kongruens». Men dei fleste døma i alle språka har likevel andre løysingar der andreverket ikkje står i presens partisipp. Det er utvikla strukturar i språka som oppnår å unngå presens partisipp, men som dermed avviker frå den normale kongruensen i pseudokoordinasjon. Eg kallar desse løysingane «fjernkongruens» og «kvasikongruens». Dei må ha ulike motivasjonar, og eg antydar nokre slike i avsnitt 3.1 og 3.2 før eg rundar av i

7 Ofte er det tvilsamt om den enklare kombinasjonen av BLI og andreverket er grammatisk (altså utanfor pseudokoordinasjon), jf. *stå og betrakte* (pseudokoordinasjon), *bli stående* (BLI-konstruksjon med vanleg førekommande presens partisipp), *?bli betraktende* (BLI-konstruksjon med mindre vanleg presens partisipp). (Men iallfall i norsk kan det sjå ut til at spekteret av verb som kan førekomme i slike konstruksjonar, er i ferd med å bli breiare, jf. Kinn (2014: 79–80).)

avsnitt 4. Like viktig som forklaringar på grunnlag av motivasjon er likevel den empiriske påvisinga av konvensjonalisering som skjer gjennom språkbruk som bryt formelle grammatiske krav, og som har uprediktable og variable resultat.

2. Metode, materiale, resultat

For å finne empiri om konstruksjonane brukte eg Leksikografisk bokmålskorpus (ca. 100 millionar ord) for norsk og KorpusDK (ca. 56 millionar ord) for dansk, og for svensk brukte eg det korpusutvalet av moderne tekstar som (per februar 2017) kjem opp som default på Korp (ca. 1970 millionar ord). For HA-konstruksjonen supplerte eg med nettsøk, sjå avsnitt 2.2.

2.1 BLI-konstruksjonen

For norsk søkte eg i korpus etter døme på *hengende/liggende/sittende/stående* + *og* + eit verb eller eit ord på *-ende* (fordi presens partisipp i korpuset er rekna som adjektiv), og eg brukte korpussøk med tilsvarende ekstensjon for dansk og svensk. For svensk søkte eg etter partisippformer med og utan *-s* (*liggende(s)* osv.). For dansk og svensk var trefftala ikkje større enn at eg kunne gå igjennom alle treffa. For norsk var det 3445 treff, og sidan tala for dei andre språka var mykje lågare, lét eg søkjefunksjonen i korpusgrensesnittet velje ut 1000 tilfeldige norske treff. Resultata for BLI-konstruksjonen er presenterte i tabell 1 nedanfor.

Det viser seg at BLI-konstruksjonen har ekstremt ulike frekvensar i dei tre språka. For norsk har eg estimert at han førekjem 33,21 gonger per million ord. Dette er om lag ti gonger så ofte som i dansk, der frekvensen er anslått til 3,36 eksemplar per million ord. Og i svensk er konstruksjonen svært lågfrekvent, med ca. 0,11 eksemplar per million ord. Konstruksjonen er altså omtrent 300 gonger vanlegare i norsk enn i svensk.

I denne konstruksjonen har norsk på den eine sida og dansk og svensk på den andre sida løyst problemet med presens partisipp på ulike vis. I norsk står andre verbet normalt i infinitiv. (16)–(18) gir døme:

(16) jeg ... *blir stående* og *betrakte* speilbildet mitt (LBK)

(17) så de *forblir liggende* og *slappe* av når hilsingen er ferdig
(hundesonen.no)

- (18) Jeg *blir sittende* og *lese* denne setningen om og om igjen
(www.luckylinda.no)

Partisippet blir erstatta av ein infinitiv, og eg kallar dette «kvasikongruens». Det er ikkje ekte kongruens, men eg meiner det ikkje er tilfeldig at det er infinitiv som erstattar presens partisipp. Formene står kvarandre nær både syntaktisk og semantisk, og derfor meiner eg *kvasi-* ‘nesten’ er eit passende prefiks. Eg vender tilbake til dette i avsnitt 3.2.

I to tilfelle, det eine gjengitt i (19), kongruerer andreverbet med BLI der det normale i norsk ville ha vore kvasikongruens.

- (19) Han krøllet sammen arket og kastet det. *Ble sittende* og *stirret* på et fiktivt punkt i taket.

Slik kongruens kallar eg «fjernkongruens», sidan det kan sjå ut som kongruens med eit fjernare verb enn første verbet. Det kan tenkjast ulike måtar å analysere denne konstruksjonsvarianten på, og eg diskuterer dette i avsnitt 3.1.

Når både BLI og andreverbet i koordinasjonen står i infinitiv, er det ikkje mogleg å avgjere om ein har kvasikongruens eller fjernkongruens. Slike døme er kalla tvitydige i tabell 1; det er naturleg nok ein god del tilfelle av dette.

Tabell 1. Former for kongruens i BLI-konstruksjonen

	Norsk		Dansk		Svensk	
	N	%	N	%	N	%
Ekte kongruens	0	–	0	–	2	1
Kvasikongruens	936	97	0	–	12	5
Tvitydig	26	3	21	11	22	10
Fjernkongruens	2	0	167	89	189	84
Sum	964	100	188	100	225	100

I svensk og dansk er det fjernkongruens med BLI som er det normale, slik det går fram av tabellen. (20)–(22) gir døme frå dansk:

- (20) De *blev* bare *stående* og *gloede* (KorpusDK)

- (21) I flere minutter *blev* den detroniserede mester **liggende** og nød udsynet ... (KorpusDK)
- (22) Eller han *bliver* **siddende** og drikker det samme glas hele tiden (KorpusDK)

Hansen & Heltoft (2011: 989) har tre autentiske døme på BLI-konstruksjon der andreverbet står i infinitiv, altså kvasikongruens, men dei er frå 1930–50-talet. I heilt moderne dansk dominerer fjernkongruens fullstendig. Det er såleis mogleg at det har vore vanlegare med kvasikongruens i eldre dansk enn no, men dette kan eg ikkje seie sikkert.

(23)–(25) gir døme frå svensk:

- (23) Annars kanske jag *blir* **liggande** och pillar mig i naveln (Korp, Bloggmix 2010)
- (24) Han *blev* först bara **stående** och glodde medan älgarna ... glodde tillbaka (www.gp.se)
- (25) att ni *blir* **sittande** länge och diskuterar formuleringar och liknande (www.student.se)

Sjølv om fjernkongruens dominerer sterkt i svensk, førekjem det ein del døme med kvasikongruens, og materialet inneheld òg to døme med ekte kongruens. (26)–(27) illustrerer desse moglegheitene.⁸

- (26) Där *blev* hon **stående** och titta nyfiket på korten som delades ut (Korp, Bloggmix 2009)
- (27) ... i Stockholm där man hade *blivit* **sittandes** och väntandes i måååånga timmar för samma sak (Korp, Bloggmix 2012)

⁸ Forma *titta* i (26) kan prinsipielt vere ei kortform for preteritum *tittade*, og i så fall ville dømet ha illustrert fjernkongruens. Dømet er frå eit blogginnlegg som har mange preteritumsformer på *-ade* og ingen på *-a*. Det synest derfor rimeleg å tolke *titta* som infinitiv. Ingen av dei svenske døma på *-a* har umiddelbare kontekstar som tyder på at det dreiar seg om preteritum, men heilt sikker kan ein ikkje vere.

Undersøkinga har så langt avdekt at norsk har landa på ei løysing med kvasi-kongruens (mellom presens partisipp og infinitiv) på problemet med presens partisipp i BLI-konstruksjonen, mens svensk og dansk har funne ei løysing med fjernkongruens med BLI. Dette er illustrert skjematisk i (29) og (30), og (28) viser ekte kongruens, som førekjem i svensk. Korleis det syntaktiske hierarkiet er, blir drøfta i avsnitt 3.

(28) ekte kongruens: $BLI_x V1_{pres.part.} \dots OG V2_{pres.part.} \dots$

(29) kvasikongruens: $BLI_x V1_{pres.part.} \dots OG V2_{inf.} \dots$

(30) fjernkongruens: $BLI_x V1_{pres.part.} \dots OG V2_x \dots$

2.2 HA-konstruksjonen

Det var få treff på *ha*-konstruksjonen i korpusa (jf. avsnitt 2.1). Derfor supplerte eg med nettsøk der eg brukte Google. For norsk søkte eg t.d. med frasen «har * liggende og». Eg søkte med presens og preteritum av HA og presens partisipp av LIGGE, SITTE og STÅ. Eg søkte ikkje etter HENGE, sidan det er så lågfrekvent. Eg søkte heller ikkje etter perfektum partisipp av HA (pga. låg frekvens) eller infinitiv av HA (sidan dei fleste treffa ville ha vore tvitydige mellom kvasi- og fjernkongruens). I kvart søkjeresultat ekserperte eg dei fem første treffsidene (dersom det var så mange) etter døme på HA-konstruksjonen. Sidan svensk har dobbelt sett av former (med og utan *-s*), blei det gjennomgått fleire sider og funne fleire relevante treff for svensk enn for dansk og norsk. På grunn av dei ulike søkjemetodane har eg dårleg grunnlag for å samanlikne frekvensen til HA-konstruksjonen i dei tre språka. Resultata er viste i tabell 2.

Tabell 2. Former for kongruens i HA-konstruksjonen

	Dansk		Norsk		Svensk	
	N	%	N	%	N	%
Ekte kongruens	1	5	0	–	13	33
Kvasikongruens	20	95	7	100	3	8
Fjernkongruens	0	–	0	–	23	59
Sum	21	100	7	100	39	100

Som ein ser, er kvasikongruens mellom presens partisipp og infinitiv etablert i norsk for denne konstruksjonen òg. (31)–(33) er døme.

- (31) Jeg *har* da masse forskjellige kabler **liggende** og slenge
(Usenet-korpuset)
- (32) Mon tro om det er noen terrengsyklende skrotnisser som *har* noe
sånt **stående** og samle støv i en bod? (www.terrengsykkel.no)
- (33) Ingen ville respektert oss om vi *hadde* en homofil sjef **sittende**
og diskutere forretninger

Mens dansk i BLI-konstruksjonen har fjernkongruens, er kvasikongruens det normale i HA-konstruksjonen, som illustrert i (34)–(36). Her er dansk altså på linje med norsk.

- (34) Når du skal selge det guld du *har* **haft** **liggende** og samle støv længe,
... (www.guldspecialisten.dk)
- (35) eftersom han spillede på det franske ungdomslandshold og *havde*
et scholarship **liggende** og vente i USA (gaffa.dk)
- (36) De fleste virksomheder ... *har* næppe egne udviklere **siddende** og
kode på deres platforme

Materialet inneheld eitt dansk døme med ekte kongruens, gjengitt i (37).

- (37) MIS Recycling ... *har* 10 mobilknusere **stående** og kørende rundt
i landet (www.bakkegaard-as.dk)

Det svenske materialet gir eit langt meir brokete bilde, med overvekt av at andreverbet kongruerer med HA som i (38)–(39) (ein slags fjernkongruens). Merk at *väntade* i (38) og *samlar* i (39) har høvesvis ‘en ny (hydraulcylinder)’ og ‘ett växelreglage’ som forstått subjekt, men dei kongruerer med høvesvis *hade* og *har*, som har *jag* og *någon av er* som subjekt.

- (38) Bytte även ut hydraulcylindern eftersom jag *hade* en ny **liggande** och väntade (karrdahl.se)
- (39) Jag undrar om någon av er *har* ett växelreglage **liggandes** och samlar damm? (idrottonline.se)

Men det er òg eit sterkt innslag i svensk av ekte kongruens som i (40)–(41) og nokre tilfelle av kvasikongruens som i (42).

- (40) jag *har* ljustumpar **liggandes** och drällande överallt (underbaraclaras.se)
- (41) som om jag *har* en gäng huliganer **sittandes** och skrikandes i min soffa (Korp, Bloggmix 2012)
- (42) Ingen som *har* en laddningsdocka till en iPhone 4s **liggandes** och skräpa? (Korp, Twittermix)

Dei fleste svenske døma med HA-konstruksjon har første verbet i partisippform på *-s*, dvs. at uttrykksmåten ber preg av å høyre til det uformelle stilsjiktet. For meg ser det ut som om svensk ikkje har etablert nokon stabil konvensjon for denne konstruksjonen, i motsetning til BLI-konstruksjonen, og i motsetning til HA-konstruksjonen i dansk og norsk. Eller det kan tenkjast at språket er i endring frå éin variant til ein annan.

Som for BLI-konstruksjonen kan ein sette opp tre skjematiseringar som viser kongruenstilhøva, jf. (43)–(45). Desse viser ikkje syntaktisk hierarki, som vi vender oss mot i neste avsnitt.

- (43) ekte kongruens: HA_x OBJ V1_{pres.part.} ... OG V2_{pres.part.} ...
- (44) kvasikongruens: HA_x OBJ V1_{pres.part.} ... OG V2_{inf.} ...
- (45) fjernkongruens: HA_x OBJ V1_{pres.part.} ... OG V2_x ...

3. Diskusjon

Vi har sett at kongruens med to presens partisipp berre førekjem heilt perifert i BLI-konstruksjonen, men er noko vanlegare i svensk HA-konstruksjon. I den grad konstruksjonane har slik kongruens, er det ingen tvil om at det er tale om ekte kongruens, som vist i (14) og (15) ovanfor. Dei andre formene for kongruens er det ikkje fullt så enkelt å gjere greie for. Eg diskuterer fjernkongruens i 3.1 og kvasikongruens i 3.2.

3.1 Fjernkongruens

Korleis skal ein forstå BLI-konstruksjon og HA-konstruksjon der andreverket i pseudokoordinasjonen kongruerer med høvesvis BLI og HA, og ikkje med førsteverket?

Vi begynner med BLI-konstruksjonen. Utgangspunktet vårt er eit spørsmål om korleis dei ulike språka løyser problemet med å kombinere BLI-konstruksjonen med pseudokoordinasjon. Då er det nærliggande å tolke dei danske og svenske strukturane slik: (a) Dei har pseudokoordinasjon av positurverb og andreverb. (b) Men andreverket oppviser kongruens med det nærmaste verbet utanfor konstruksjonen – i staden for kongruens med førsteverket. Analysen av ein slik struktur er vist i (46).

$$(46) \quad \text{BLI}_x \text{ [[V1}_{\text{pres.part.}} \dots] \text{ OG [V2}_x \dots]]$$

Dette er ein anomali i samanlikning med andre hjelpeverbskonstruksjonar, jf. (6)–(7) ovanfor, der det ikkje er kongruens mellom hjelpeverket og andreverket i koordinasjonen, men mellom dei to verba i koordinasjonen.

Men dette er ikkje den einaste moglege analysen. Ein BLI-konstruksjon der BLI styrer berre eit enkelt verb, kan utan problem inngå som første konjunkt i vanleg symmetrisk verbfrasekoordinasjon. Eit døme har vi i (47), der det klart ikkje er pseudokoordinasjon mellom *liggende* og *begynte å skrike*; det er vanleg symmetrisk koordinasjonen mellom *ble liggende* og *begynte å skrike*.

$$(47) \quad \text{Men han } \textit{ble} \textbf{ liggende} \text{ og } \textit{begynte} \text{ å skrike (www.nettavisen.no)}$$

Strukturen i slike konstruksjonar er som illustrert i (48), der BLI og den andre verbfrasen oftast har same bøyingstrekk, men der dette er mindre fast enn i pseudokoordinasjon.

(48) [[BLI_x [V_{pres.part.} ...]] OG [V_? ...]]

Men noko som indikerer at danske og svenske BLI-konstruksjonar med fjernkongruens må reknast som pseudokoordinasjon og ikkje vanleg symmetrisk koordinasjon, er den semantiske rekkjevidda til nekting (jf. innleiinga). Nekting av første verbet i pseudokoordinasjon må knytast til det finitte verbet (her BLI, dersom det ikkje finst fleire hjelpeverb). Dette er illustrert for dansk og svensk i høvesvis (49) og (50), der *glædede sig* og *såg* er nekta i tillegg til *blev siddende* og *blev stående*.

(49) Diciplene *blev* ikke **siddende** inden døre og glædede sig over Helligåndens komme pinedag (issuu.com)

(50) Hon *blev* inte **stående** och såg in mot sin sal och sina kammare (books.google.no)

Nektinga viser altså asymmetri og ikkje symmetri.

Ein tenkjeleg analyse av dei danske og svenske BLI-konstruksjonane er at dei har struktur omtrent som i symmetriske (48), men i ein asymmetrisk variant som i (51).

(51) [[BLI_x [V_{pres.part.} ...]] OG [V_x ...]]

Det inneber at BLI er innlemma i pseudokoordinasjonen, slik at t.d. strukturen i (22) ovanfor er *[[bliver siddende] og [drikker]]* og ikkje *[[bliver [[siddende] og [drikker]]]*. I denne analysen inngår altså hjelpe verbet i første konjunktet i pseudokoordinasjonen, i motsetning til andre hjelpeverb, jf. *[[havde [[sittet] og [læst]]]* vs. **[[havde [sittet]] og [læste]]]*. Ein slik struktur framstår som ein anomali i samanlikning med annan pseudokoordinasjon, men det er ein mindre anomali enn den som strukturen i (46) antydar.

Men går vi til HA-konstruksjonen, er det nettopp ein større anomali som den i (46) ein finn når ein i svensk ofte lèt andre verbet kongruere med HA – jf. (38)–(39) og nærmare 60 % av dei svenske døma i undersøkinga i 2.2. Denne strukturen er illustrert i (52).

(52) HA_x OBJ [[V1_{pres.part.} ...] OG [V2_x ...]]

Her kongruerer andreverbet i pseudokoordinasjonen tilsynelatande med HA, som definitivt ikkje er del av koordinasjonen. HA har ikkje eingong same subjekt som verba i koordinasjonen. Men det ser ut til at ein for å unngå å bruke presens partisipp hentar informasjon om bøyingsforma på det nærmast overordna verbet og lèt andreverbet i pseudokoordinasjonen kongruere med det.

Sidan ein slik analyse med fjernkongruens tvingar seg fram for HA-konstruksjonen, er det ikkje så urimeleg å anta at strukturen i BLI-konstruksjonen er såpass avvikande som i (46). Konstruksjonane framstår uavhengig av analyse som «naudløysingar» som språkbrukarane tyr til for å ikkje måtte bruke presens partisipp på andreverbet.

3.2 *Kvasikongruens*

Ei anna løysing har vi når infinitiv erstattar presens partisipp på andreverbet. Dette er den normale forma på BLI-konstruksjonen i norsk og på HA-konstruksjonen i både norsk og dansk. Her er det rett og slett systematisk mangel på ekte kongruens i ein konstruksjon der kongruens har vore rekna som eit fast kjenneteikn. Strukturen må vere som i (53)–(54).

$$(53) \quad \text{BLI}_x \text{ [[V1}_{\text{pres.part.}} \dots] \text{ OG } [V2_{\text{inf.}} \dots]]$$

$$(54) \quad \text{HA}_x \text{ OBJ [[V1}_{\text{pres.part.}} \dots] \text{ OG } [V2_{\text{inf.}} \dots]]$$

Dette byr på analytiske vanskar for teoriar som handsamar pseudokoordinasjon vha. mekanisk kopiering av bøyingstrekk frå førsteverbet til andreverbet (t.d. Wiklund, 2007). Lødrup (2002: 138–139) og Hansen & Heltoft (2011) reknar presens partisipp som adjektiv, og adjektiv har ikkje verbale bøyingstrekk som andreverbet kan kongruere med. Det kan verke som dei meiner at infinitiven då blir vald fordi han er ei defaultform. Men Kinn (2014) har vist klart at dei aktuelle partisippa er verbale bøyingsformer i norsk, og tilsvarende argumentasjon som er framført der, kan gjerast gjeldande for dansk og svensk. Det er derfor på det reine at konstruksjonane involverer to infinitte verbformer, og ikkje eit verb og eit adjektiv.

Idéen om infinitiv som ein default kan riktig nok overførast til ein analyse der presens partisipp blir unngått av pragmatiske grunnar. Ein slik analyse kan fungere reint praktisk, men er ikkje spesielt innsiktsgivande; ein default er i seg sjølv ingen motivasjon. Eg meiner at presens partisipp og infinitiv står kvarandre svært nær både syntaktisk og semantisk, og at valet av infinitiv kan forståast som ei «naudløysing» der ein forkastar det markerte presens partisipp og i staden brukar den nærast beslekta forma.

Eit nært slektskap mellom infinitiv og presens partisipp kjem til syne om ein samanliknar skandinaviske språk og det nærskyldde språket tysk nettopp med tanke på BLI- og HA-konstruksjonen. Skandinavisk BLI V_{pres.part.} svarar til tysk V_{inf.} BLEIBEN, og skandinavisk HA OBJ V_{pres.part.} svarar til tysk OBJ V_{inf.} HABEN, jf. (55)–(56).

- (55) gleichzeitig soll auf der Weide ein Pferd umgefallen und tot **liegen** *geblieben* sein (www.derwesten.de) ‘samtidig skal ein hest ha falle om og blitt liggande daud i enga’
- (56) dass man über Silvester keine Wäsche an der Leine **hängen** *haben* dürfe (www.kofk.de) ‘at ein ikkje får ha klesvask hengande på snora over nyttår’

I hjelpeverbskonstruksjonar styrer hjelpeverbet den morfologiske forma på komplementet sitt (modalverb + infinitiv, temporalt HA + supinum osv.), og komplementet kan typisk erstattast med pronomen (t.d. *kan lese færøysk* > *kan det*, *har kjøpt hus* > *har det*). Dette er nominale eigenskapar ved infinitte verbformer, som er velkjende for infinitiv, men som òg gjeld visse bruksmåtar for presens partisipp (BLI + presens partisipp; *blir sittende i stua* > *blir det*).

I både norsk, dansk og svensk har ein enkelte svært like konstruksjonar som berre er skilde ved at den eine har infinitiv, den andre verbalt presens partisipp – sjå (57)–(62), der infinitiv og presens partisipp begge fungerer som sekundære predikat tilknytte objektet (jf. Fabricius-Hansen & Haug, 2012).

- (57) Jeg så henne ligge i en åpen kiste i sykehuskapellet
(palode.blogspot.com)
- (58) da de så henne liggende i sofaen (www.skrivebua.no)
- (59) Jeg kom ind og så dem ligge på gulvet (nyhederne.tv2.dk)
- (60) En lastbilchauffør så ham liggende i mørket (jyllands-posten.dk)
- (61) när jag såg honom sitta på parkbänken längre bort
(onirectionnoveller.blogg.se)
- (62) Jag såg honom sittandes på en bänk i Brunnsparken
(absolutvanilla.blogg.se)

Konseptuelt er vel ikkje desse konstruksjonane heilt synonyme, men den referensielle skilnaden er forsvinnande liten, om han i det heile finst. Ein annan konstruksjon der infinitiv og presens partisipp (i ulike, men nærskyldige språk) kan fungere som sekundært predikat, er nettopp HA-konstruksjonen i tysk og skandinavisk. Det å fungere som sekundært predikat er helst ein adjektivisk eigenskap ved infinitte verbformer. At partisipp har adjektiviske syntaktiske funksjonar, er velkjent, men det gjeld som vi ser, òg visse bruksmåtar for infinitiv.

Vi ser altså fleire grammatiske felt der presens partisipp overlappar med infinitiv, og det kan leggest til at begge normalt uttrykkjer samtidighet (relativ temporalitet). Det kan derfor hevdast at om presens partisipp først skal erstattast med ei anna form, er infinitiv den grammatisk og semantisk mest nærliggande forma.

4. Avslutning

Pseudokoordinasjon har normalt kongruerende førsteverb og andreverb. Når konstruksjonen blir innføydd i BLI-konstruksjonen eller HA-konstruksjonen, som begge krev presens partisipp, skulle ein vente to kongruerende presens partisipp. Men her oppstår det eit problem: Mange presens partisipp er stilistisk markerte, og både i norsk, dansk og svensk har ein utvikla alternative løysingar der ein unngår presens partisipp på andreverket. Mens svensk rett nok i nokon grad brukar kongruerende partisipp, tyr ein helst til andre former for kongruens i alle språka. Norsk set andreverket i infinitiv i begge konstruksjonane (kvasikongruens), svensk føretrekkjer oftast å la andreverket kongruere med BLI eller HA (fjernkongruens), mens dansk lèt andreverket kongruere med BLI, men set det i infinitiv i HA-konstruksjonen.

Dette er eit døme på korleis språksamfunn over tid kan utvikle løysingar på problem med konstruksjonar som ikkje heilt passar saman. Slik språkhistorisk utvikling skjer gradvis og er basert på variabel og uprediktabel språkbruk. Høg frekvens fremjar truleg konvensjonalisering av éin variant. BLI-konstruksjonen er klart mest frekvent i norsk og minst i svensk, med dansk i ei mellomstilling. For kombinasjonen av BLI-konstruksjon og pseudokoordinasjon har norsk utvikla ein klar konvensjon der førsteverket har presens partisipp slik BLI-konstruksjonen krev, men har erstatta det problematiske presens partisipp med infinitiv på andreverket. Dansk og svensk har utvikla eit system der presens partisipp blir erstatta av ei form som kongruerer med BLI (men svensk brukar òg det norske systemet ein del; låg frekvens kan sjå ut til å

henge saman med sein konvensjonalisering). For kombinasjonen av HA-konstruksjon og pseudokoordinasjon har norsk utvikla same strategi som ved BLI-konstruksjonen, og her slår dansk følge med norsk. Svensk har tilfelle av denne strategien òg. Her er det likevel vanlegare at andre verbet faktisk står i presens partisipp (altså ekte kongruens), men vanlegast er kongruens med det overordna verbet HA, trass i at HA og andre verbet har ulike subjekt. Ved bruk av kvasikongruens og fjernkongruens har pragmatiske omsyn overstyrt det formelle kravet om ekte kongruens, og språksamfunna har funne ulike «naudløysingar» som har oppnådd varierende grad av konvensjonalitet.

Korpusadresser

Korp: <https://spraakbanken.gu.se/korp>

KorpusDK: ordnet.dk/korpusdk

LBK = Leksikografisk bokmålskorpus: www.hf.uio.no/iln/om/organisasjon/tekstlab/tjenester

NAK = Norsk aviskorpus: avis.uib.no

Usenet-korpuset: www.hf.uio.no/iln/om/organisasjon/tekstlab/tjenester

Litteratur

Blensenius, Kristian. 2015. *Progressive constructions in Swedish*. Avhandling. Göteborgs universitet.

Blensenius, Kristian. 2016. En tveksam imperfektivmarkör. Aspekt hos pseudosamordningar med positionsverb. I: Anna W. Gustafsson, Lisa Holm, Katarina Lundin, Henrik Rahm & Mechtild Tronnier (red.). *Svenskans beskrivning 34. Förhandlingar vid Trettiofjärde sammankomsten. Lund den 22–24 oktober 2014*. 105–118.

Fabricius-Hansen, Cathrine & Haug, Dag. 2012. Introduction. I: Cathrine Fabricius-Hansen & Dag Haug (red.). *Big Events, Small Clauses*. 1–17.

Faarlund, Jan Terje, Lie, Svein, & Vannebo, Kjell Ivar. 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Universitetsforlaget: Oslo.

- Hansen, Erik & Heltoft, Lars 2011. *Grammatik over det danske sprog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: København.
- Heycock, Caroline & Petersen, Hjalmar Páll. 2012. Pseudo-coordinations in Faroese. *I: Kurt Braunmüller & Christoph Gabriel (red.). Multilingual Individuals and Multilingual Societies*. John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia. 259–280.
- Kinn, Torodd. 2014. Verbalt presens partisipp. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 32: 62–99.
- Kvist Darnell, Ulrika 2008. *Pseudosamordningar i svenska. Särskilt sådana med verben sitta, ligga och stå*. Avhandling. Stockholms universitet.
- Lødrup, Helge. 2002. The syntactic structures of Norwegian pseudocoordinations. *Studia Linguistica* 56: 121–143.
- Nielsen, Peter Juul. 2011. *Kongruenskonstruktion i dansk*. Novus: Oslo.
- Ruin, Inger. 2000. En marginell konstruktion. Om SAG:s behandling av presensparticipfrasen. *Språk och Stil* 10: 237–242.
- Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik. 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Svenska Akademien: Stockholm.
- Wiklund, Anna-Lena. 2007. *The Syntax of Tenselessness*. Mouton de Gruyter: Berlin.

Torodd Kinn

Professari

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium

Universitetet i Bergen

torodd.kinn@uib.no

Investigating elusive stylistic variation in a tight-knit language community

Remco Knooihuizen

Summary

Ever since Labov's pioneering work in New York City in the 1960s (e.g. Labov, 1972), initial sociolinguistic surveys of language communities have taken into account the same social factors as predictors of linguistic variation: age, sex (or gender), social class, and speech style. This set-up works inasmuch as the communities are broadly similar to the USA; however, different community structures pose different challenges to what has become the *de facto* standard in sociolinguistics (Smakman & Heinrich, 2015).

The Faroe Islands present such a different community structure: a small and tight-knit language community with a weak but complicated sense of a standard spoken language (Hagström, 2005; Jacobsen, 2011). Rather than a traditional interpretation of social class, Jacobsen (2008) argued that Faroese sociolinguistics benefits from investigating the influence of various 'life styles' on language behaviour. In this paper, I use recent sociolinguistic work on Faroese to show that traditional concepts of speech style as 'attention to speech' (Labov, 2001) or 'audience design' (Bell, 2001) do not work very well either, and suggest alternative ways of investigating stylistic variation in a tight-knit language community.

1. Introduction

Any textbook in sociolinguistics will at some point discuss the influence of various social factors on quantitative linguistic variation. This variationist paradigm was pioneered by William Labov for his Ph.D. dissertation 'The social stratification of English in New York City' (see Labov, 1972), and therefore it is no wonder that subsequent sociolinguistic studies of speech communities, modelled on Labov's work, investigate the same social factors he did. The standard list includes at least age, sex or gender, social class, and speech style.

But as research on sociolinguistics expands and its theories and methods are applied to language communities outside their Anglo-Western origins,

generalisations that were given the status of near-universals are falsified, and theories are questioned (Smakman, 2015: 16). This is the case even in apparently straightforwardly Western societies like the Faroe Islands. For example, for this relatively ‘flat’ society, Jacobsen (2008: 30–34) dismisses a traditional social stratification based on socio-economic class in favour of ‘lifestyles’, operationalised on two dimensions of the workplace: type of industry (traditional vs. service industry) and hierarchy (managerial vs. non-managerial). These tailor-made, locally relevant categories are arguably more informative than concepts of social class imported from New York City.

Along the same lines, in this paper I explore how traditional approaches to stylistic variation can be adapted in order to better work in a Faroese context. I discuss aspects of stylistic variation from the literature that recent corpus-based sociolinguistic work on Faroese has failed to detect. What is it about the Faroese speech community that makes a standard spoken Faroese so difficult to find?

The paper begins with a brief overview of theoretical approaches to style, in particular style as ‘attention to speech’ and as ‘audience design’. I then report on (the lack of) quantitative stylistic variation in four variables in spoken Faroese. The paper concludes with a reflection on methods and suggestions for investigating elusive stylistic variation in this tight-knit speech community.

2. Faroese and the Faroe Islands

The Faroe Islands are an archipelago of eighteen islands and some 50,000 inhabitants in the North Atlantic. They are part of Denmark, but have had home rule since 1948. There is no doubt that the Faroe Islands qualify as a ‘WEIRD’ country: they are western, educated, industrialised, rich, and democratic. But as WEIRD countries go, the Faroe Islands are also a weird country. The entire population is at least bilingual, the country is much less urbanised than, for example, Denmark as a whole, and the low population means individuals often fulfil multiple functions in society. This results in relatively dense and multiplex social networks: people know each other, and know each other in many different ways. As dense social networks often inhibit linguistic innovation from outside the community (Milroy & Gordon, 2003: 129; Trudgill 2009: 103), we may expect this to have an influence on stylistic variation in spoken Faroese as well.

3. What is style?

Labov (1972: 79) originally distinguished between casual and careful speech as a function of a speaker’s attention to their speech. He went on to define a range of contextual speech styles, as in Table 1, where Styles A and B are the casual and careful renditions, respectively, of spontaneous speech. Style B, however, is difficult to define other than negatively Labov (1972: 80) contrasts it with public speaking and job interviews on the one hand, and conversations with friends and family on the other. A set of channel cues proposed by Labov (1972: 95) to distinguish the two styles is also problematic (Rickford & McNair-Knox, 1994: 238).

Table 1. Contextual speech styles (adapted from Labov 1972: 79–94).

Context	Style(s)
Context A	A1. Speech outside the formal interview A2. Speech with a third person A3. Speech not in direct response to questions A4. Childhood rhymes and customs A5. The danger of death
Context B	B. The interview situation
Context C	C. Reading style
Context D	D. Word lists D'. Minimal pairs

Partly because Labov’s fine-grained style differences are difficult to operationalize, most sociolinguistic research, especially in the UK (Rickford & McNair-Knox, 1994: 240) simply contrasts speech from interviews with an outsider (as the more formal Style B) with speech from casual conversation with peers (as the more informal Style A). This operationalization is essentially audience design (Bell, 2001).

In Bell’s theory of audience design, style is “what an individual does with a language in relation to other people” (2001: 141). That is, a speaker tailors their speech to their audience, either in direct response (accommodation, cf. Coupland, 1984) or by exploiting “association[s] of linguistic features with particular social groups” (Bell, 2001: 142). The expectation that Style B contains more standard and fewer vernacular language features, then reflects the

association of interview situations with e.g. politicians and media personalities –in short, with people who are often seen to be interviewed. This links nicely with Eckert’s definition of style as “a clustering of linguistic resources, and an association of that clustering with social meaning” (2001: 123).¹ In a quantitative analysis, (clusters of) features that are more frequent in Style B than in Style A can then be argued to be more formal.

4. Formal styles in Faroese

Faroese can boast a strong standard language ideology when it comes to the written language. Formal written Faroese is characterized by conservatism, with higher frequency of archaic features such as the genitive and definite NPs without a preposed article, and by a lexical and grammatical purism against influence from both Danish and English. This ideology is so ingrained in writers of formal Faroese that they transfer features of written Faroese to their written Danish (Kühl, 2011).

By contrast, Faroese dialects enjoy high overt prestige and the language knows only a very weak spoken standard language ideology. It has been said that there is no spoken standard (Barnes, 2005: 1796), although a variety termed Central Faroese (*miðføroyskt*) is developing and taking on some of the functions a spoken standard language might have in other societies (Jespersen & Arge 1985; Barnes 2005; Hagström, 2005), much like a supralectal Eastern Norwegian variety has in Norway. Roughly defined, Central Faroese is based on the written standard with mostly Tórshavn pronunciation (Jacobsen, 2011: 185). This is the pronunciation targeted in language coursebooks for foreigners (Henriksen, 1973; Lockwood, 1977; Adams and Petersen, 2009); for Faroese speakers themselves, Central Faroese-like speech may be either a target or simply the result of the avoidance of stigmatized local dialect features (Barnes, 2005: 1796, Jespersen & Arge, 1985: 4).

5. Investigating stylistic variation in Faroese

My argument that traditional conceptualizations of style are problematic in a Faroese context is based on my recent variationist-sociolinguistic work on the

¹ Note that Eckert talks about clusters of features, rather than individual features. A feature may be associated with different groups depending on other features in the same speech style, as is the case with, for example, a fronted pronunciation of /s/ in Danish (Pharao et al., 2014).

language. This work takes its data from the recordings of Faroese in the Nordic Dialect Corpus (Johannessen, 2009, Johannessen et al. 2009). I briefly discuss the role of style as a constraint for four linguistic variables here: the pronunciation of *-ir* and *-ur* endings, the use of *-st* verb endings (Knooihuizen, 2014), the use of generic pronouns *mann* and *tú* (Knooihuizen, 2015), and the use of double definiteness in the NP (ongoing research, previously unpublished).

The Nordic Dialect Corpus was collected in 2008. It contains data from 20 speakers from five locations in the Faroe Islands: Tórshavn, Klaksvík, Fuglafjørður, Sandur, and Tvøroyri. Speakers are divided into two age groups and two gender groups. Each speaker was recorded having a conversation with an age-matched peer and being interviewed by one of two fieldworkers. In this way, although the corpus was not designed primarily with sociolinguistic study in mind, it does use a traditional operationalization of conversation and interview style.

5.1 *-ir* and *-ur* endings

The first variable I present here concerns the pronunciation of the endings *-ir* and *-ur*. These are frequent endings in nominal, adjectival and verbal paradigms. They are clearly separate in the written language, and, by extension, presumably in Central Faroese. In spoken dialects, however, they may be merged (in *-ir* or *-ur*) or differently distributed; in addition, both forms are often realized as a phonetically reduced variant (Thráinsson et al. 2004: 349; Weyhe, 2014),

The data in the Nordic Dialect Corpus (Knooihuizen 2014: 98–100) showed very high rates of reduced , for *-ir* and *-ur*. Where the endings were not reduced, the traditional dialect patterns were generally retained. Contrary to expectations, the frequency of reduced variants did not differ between conversation and interview styles (conversation: *-ir* 77%, *-ur* 78% across all speakers; interview: *-ir* 73%, *-ur* 76%; neither style difference is significant in a chi-square test with *-ir* $p=0.41$, *-ur* $p=0.38$).

5.2 *-st* verb endings

The second variable is the use of the ending *-st* in the second person singular forms of past tense strong verbs (e.g., *tú komst* ‘you came’) and present-tense preterite-present verbs (e.g., *tú veitst* ‘you know’). This ending is obligatorily present in the standard written language as well as (generally) in most spoken

dialects. On Sandoy, the ending is absent; on Suðuroy, it is present only in verb-subject word order (Werner, 1970; Weyhe, 1996).

For this variable, too, the main finding was that speakers in the Nordic Dialect Corpus generally maintained the patterns known from traditional dialect description (Knoolhuizen, 2014). There was no evidence of stylistic variation in the use of *-st* endings either, although this was mostly due to a lack of relevant data: only 28/177 tokens (16%) occurred in the interviews. This is most likely because the interview setting required interviewees to talk about themselves, reducing the need for second-person constructions other than the lexicalized discourse marker *tú veit* ‘you know’, which was excluded from this analysis.

5.3 *Generic pronouns*

My third variable is the use of the generic pronouns *tú* ‘you’ and *mann* ‘one’ (Knoolhuizen, 2015). The latter is a loanword from Danish and is dispreferred in formal, written discourse. The hypothesis in this study, therefore, was that *mann* would be more frequent as a generic pronoun in casual conversation than in interview style; however, a statistical analysis of the 500+ tokens in the Nordic Dialect Corpus showed the exact opposite. As with the *-st* endings, the suggested explanation for this held that this was not a true style effect, but rather a side-effect of the pragmatics and topics of the interviews and conversations, as also has been described for languages such as French and English (Laberge & Sankoff, 1980; Knoolhuizen, 2015: 238). In a conversation, speakers are inclined to engage their interlocutor, and generic *tú* is likely to include the addressee in the referent. *Mann*, which can also be used as an alternative first-person pronoun, tends to exclude the addressee from the referent, and this type of generic pronoun was more common in interviews, where speakers were asked to talk about their own lives.

5.4 *Double definiteness in NP’s*

The final variable I discuss is the use of double definiteness in NPs. Like other Scandinavian languages, Faroese has both a preposed and a suffixed definite article. These can be combined in the same definite NP, e.g. *tann stóra kúgvín* (lit.: the big-the cow-the) ‘the big cow’ (note that definiteness is also indicated on the adjective). As standard (written) Faroese shows a love/hate relationship with Danish, it is relevant to note that Danish, by contrast, does *not* combine the two articles and generally requires the preposed article if the NP contains an adjective (cf. Table 2). Danish does allow or even require the

article suffix (instead of the preposed article) if the adjective is a superlative or comparative, an ordinal number, or one of a restricted list of quantifier-type adjectives (e.g. *både* ‘both’, *halve* ‘half’, *selve* ‘the very’) (Lundeby, 1965: 179–185).

Table 2. Options for definiteness in complex NPs in Faroese and Danish. Exceptions to this main pattern discussed in text.

Type	Example (Faroese)	Example (Danish)
Det Adj _{def} N-Det	tann stóra kúgvín	*den store koen
Det Adj _{def} N	tann stóra kúgv	den store ko
Adj _{def} N-Det	stóra kúgvín	*store koen
Adj _{def} N	stóra kúgv	*store ko

For this study, I compare the data from the Nordic Dialect Corpus with written data from *Føringatíðindi*, a periodical published in the 1890s by *Føringafelag*, a movement for national awakening. I take data from all 24 four-page issues from 1896, as this year appears to show less puristic editorial intervention than other years (Knooihuizen, 2015: 233). The *Føringatíðindi* data should give evidence of a conservative written style data from present-day written Faroese, which should function as the third element in a comparison, has not yet been analysed.

Table 3. Token counts for different types of complex definite NP constructions in *Føringatíðindi* and the Nordic Dialect Corpus.

Type	Example	Føringatíðindi	Nordic Dialect Corpus
Det Adj _{def} N-Det	tann stóra kúgvín	113 (36.5%)	71 (36.7%)
Det Adj _{def} N	tann stóra kúgv	90 (29.0%)	3 (1.5%)
Adj _{def} N-Det	stóra kúgvín	38 (12.3%)	37 (18.4%)
Adj _{def} N	stóra kúgv	69 (22.3%)	85 (43.4%)
	Total	310	196

Token counts for the different types of complex definite NP constructions are given in Table 3. There are two quite striking differences between *Føringatíðindi* and the Nordic Dialect Corpus: the NDC data has considerably

fewer instances of the *tann stóra kúgv* type than the written data, and considerably more of the *stóra kúgv* type.

The first difference could be a genuine style effect, but this is difficult to establish given the low token counts. In fact, of the three tokens of the *tann stóra kúgv* type in the NDC (1–3 below), at least two are questionable, as will be discussed below. It can therefore be argued that this type does not occur in spoken Faroese.

- (1) *til Kina (.) Kina at tað kinesiska marknað var ómettiligur (.) skriva teir*
to China (.) China that the Chinese market was insatiable (.) write they
(k7, older male, Klaksvík, conversation)

- (2) *tað var e teir allar flestu dreingir sum ikki vóru innanfyri*
it was e the very most boys that not were inside
(k32, older male, Klaksvík, interview)

- (3) *ja fyrsta og tann fimta klassa (.) nú fara vit læra at dividera*
yes first and the fifth class (.) now go we learn to divide
(s5, younger male, Sandur, conversation)

In (1), the NP *tað kinesiska marknað* appears to be modelled after the Danish *det kinesiske marked*. Note that this has neuter grammatical gender; the prescribed Faroese would be the masculine *tann kinesiski marknaður(in)*, with which the adjective *ómettiligur* also agrees. In (2), apart from non-agreement between the singular verb *var* and the plural subject *teir allar flestu dreingir*, this sentence can also be read in two different ways: either with the full NP as the subject (‘of all the boys, most were outside’) or with *teir allar flestu* as the subject and *dreingir* as the predicate (‘of all those outside, most were boys’). In that case, (2) is not even a relevant token. Example (3) is not problematic grammatically, although it is striking that it consists of two parallel but non-identical constructions *fyrsta [klassa]* and *tann fimta klassa*.

The 85 tokens of the *stóra kúgv* type in the NDC also merit discussion. Of these, 24 are *finasta slag* ‘great’ (lit. ‘the finest kind’) (4). This contains a superlative, which already prefers this type of NP definiteness, but it is also a lexicalized expression, which is why it will be disregarded from this study. A further eight tokens are names of institutions or places (e.g., *Hægri*

Handilsskúli, Ovari vegur) which are also disregarded. This leaves 53 tokens of this type: 37 with ordinals (5), eight with *samur* (6), and seven with superlatives (7) — all constructions that prefer this type of NP definiteness across Scandinavian languages. There is a single token with an unclassified adjective (8).

(4) *tað var nokkso cool (.) tað var **fínasta slag** (.) onkur av teimum*
 that was pretty cool (.) it was finest kind (.) some of them
 (f7, younger female, Fuglafjörður, conversation)

(5) *tað var í **hálvfemsinda minutt**i beint uppum yvirleggjaran*
 it was in ninetieth minute right on the crossbar
 (s16, younger male, Sandur, conversation)

(6) *tykur hava **faktiskt** hagaseyð tað er **sama prinsipp** sum okur hava*
 you have actually field-sheep it is same principle that we have
 (tv9, older male, Tvøroyri, conversation)

(7) *at sláa rekord (.) elsti **elsti landsliðsspælari** nakrantíð*
 to beat record (.) oldest oldest national-team-player ever
 (t33, younger male, Tórshavn, conversation)

(8) *mann skal læra seg at e dividera uppá **gamla máta***
 one must learn REFL to e divide in old way
 (s5, younger male, Sandur, conversation)

If we then look at these remaining 53 tokens in the NDC along social and stylistic lines (Table 4), it would appear that age and style are significant factors: we find a strikingly higher proportion of *stóra kúgv*-type constructions with older speakers, and in interview style. (The token counts here are so low that formal statistics are unlikely to be meaningful.) I would argue, however, that as with two of the earlier variables, this is an artefact of what is talked about in interviews, in particular with older speakers. The questions about their personal histories around which the interviews are structured include questions about schooling, which invites talk about what happened when the speaker was in *the Nth class* — and ordinals strongly favour this construction. Note, also, that this is not a topic effect in the sense of Rickford & McNair-Knox

(1994): the *stóra kúgv* construction is prevalent not because it is associated with school life, teacher speak, etc., but simply because of a grammatical constraint in Faroese on a construction that is likely to be more frequent because of the topic of conversation.

Table 4. Token counts for different types of complex definite NP constructions in the Nordic Dialect Corpus, by age and by speech style.

Type		older speakers	younger speakers	conversation	interview
Det Adj _{def} N-Det	<i>tann stóra kúgvín</i>	40 (42%)	28 (46%)	33 (50%)	35 (39%)
Adj _{def} N-Det	<i>stóra kúgvín</i>	20 (21%)	15 (25%)	17 (26%)	18 (20%)
Adj _{def} N	<i>stóra kúgv</i>	35 (37%)	18 (29%)	16 (24%)	37 (41%)
	Total	95	61	66	90

6. Where is Faroese style?

In his discussion of Central Faroese, Jacobsen notes that style differences in spoken language are most likely to be found in morphological rather than phonological features (2011: 192). The reason for this is that standard written language serves as the model for formal language, and lexical and morphological features are clearly indicated in spelling, while informal (dialectal) pronunciations are not. However, while the analysis of the NDC indeed showed no style difference in the phonological reduction of *-ir* and *-ur* endings, it did not show style differences in the morphological features investigated either. In two cases this was an effect of the nature of the interview that was supposed to elicit formal speech: in interviews speakers were expected to talk about themselves, which led to lower rates of second-person constructions (with or without *-st* endings) and to lower frequencies of the hearer-inclusive generic pronoun *tú*. In the last case, the interview setting and topic artificially increased the frequency of ordinals, again obscuring any evidence of a style effect that may or may not exist.

So why does the standard sociolinguistic method fail in the investigation of Faroese style? As noted earlier, the conversation/interview distinction grew out of both a difficulty in distinguishing Labov's Styles A and B, and

(independently) a more audience design-inspired approach to stylistic variation. Both of these are probably exacerbated in the Faroese context. If, following Labov (1972: 94–95), channel cues like changes in tempo or laughter are used to distinguish styles, we find these cues in both conversation and interview data.² Similarly, based on what was said in the recordings, interviews were not always with a complete outsider (some speakers appeared to know the interviewer), nor were conversations reliably with the same type of insider (ranging from good friends through acquaintances to complete strangers). To this we add the normative pressure in the Faroe Islands to stay close to Style A (dialect), in particular for those speakers whose dialect is formally more divergent from Style B (Central Faroese) (Jacobsen, 2011: 198). Jacobsen cites a survey among young adults in the Tórshavn area, which shows that 85% of them claims to only ever speak dialect (2001: 195). As stylistic variation is only a subset of an individual's variable speech, we might then conclude that the majority of NDC data represents Style A.

In order to find formal spoken Faroese, we may need to go well beyond the normal interview setting. For most interesting variables, however, it is impossible to turn to Styles C (reading passage) and D (word list), as these are written styles and do not allow speakers to use the lexical and morphosyntactic variation that encodes Central Faroese. Labov designed Style B to be less formal than public speaking and job interviews, but it may well be that Central Faroese only manifests itself in these hyper-formal oral situations. Jacobsen's (2011: 189–193) interviews with frequent public speakers (media presenters and politicians) suggest that this may be a viable method. These speakers indicated that they preferred to use 'correct' Faroese (i.e., Central Faroese) in media presentations. They are, however, confronted with conflicting pressures: on the one hand Central Faroese has connotations of 'appropriateness' and 'correctness', on the other speakers generally have positive attitudes towards local dialect use, also in the media. (Attitudes to dialect use in the media are more negative in areas with the most marked dialectal characteristics, but even there negative attitudes are the minority; Jacobsen, 2011: 198.) Despite this, it would appear that if Central Faroese is to be found anywhere, it is in public speaking. Public speaking also has the advantage of often being mediated, recorded and easily available.

2 Labov acknowledges this, saying that we can find speech which is like Style A (casual speech) either intuitively or based on channel cues, but which is formally defined as Style B (careful speech) because it was elicited in Context B (interview).

Studies of Faroese style may also require extended methodology compared to Labov-style quantitative analysis, as advocated by Bell (2001: 168). This analysis needs to be complemented by a “qualitative analysis of the individual tokens of a stylistic feature,” and by an “analysis of the co-occurrence of different features in stretches of language.” As an example, consider (9).

- (9) *nú mugu vit tosa fø- (.) mugu vara tað føroyska sprokið* [laughs]
now must we speak Fa- (.) must guard the Faroese tongue [laughs]
(f7, younger female, Fuglafjørður, conversation)

This sentence was surrounded by laughter, a channel cue for casual speech, but nevertheless suggests a heightened attention to speech. The word *sprok* ‘language’ is not a Faroese word (the correct word is *mál*) but it is clearly modelled on Danish *sprog* ‘language’. My reading of this is as a (sarcastic) reference to either (hyper)formal Danish-influenced Faroese or perhaps to the language of the Norwegian fieldworkers (cf. Norwegian *språk*), in the context of the task of participating in linguistic fieldwork. (This sarcasm and hyperformality is reflected in my English translation of *sprok* as ‘tongue’ rather than ‘language’.) The example shows how the speaker is able to draw on (even virtual, non-existent) linguistic resources to perform, however jokingly, a form of Faroese that is marked for formal style.

Whether phonological and morphosyntactic variables are available for such performance as readily as lexical variables remains, of course, an empirical question. The example in (9), however, suggests that qualitative analysis is a necessary complement to quantitative methods in the investigation of Faroese style. Combining these methods allows us to not only identify which features together constitute a formal spoken register of Faroese, but also *how* and *to what end* speakers break free from the Faroese dialectal straitjacket.

References

- Adams, Jonathan & Petersen, Hjalmar P. 2009. *Faroese: A language course for beginners. Textbook*. Tórshavn: Stiðin.
- Barnes, Michael P. 2005. Social stratification in the present-day Nordic languages V: Faroese. In: Oscar Bandle et al. (eds.), *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*. Berlin: De Gruyter. Vol. 2, 1794–1796.
- Bell, Allan. 2001. Back in style: Reworking audience design. In: Penelope Eckert and John R. Rickford (eds.), *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge: Cambridge University Press. 139–160.
- Coupland, Nikolas. 1984. Accommodation at work: Some phonological data and their implications. *International Journal of the Sociology of Language* 46: 49–70.
- Eckert, Penelope. 2001. Style and social meaning. In: Penelope Eckert and John R. Rickford (eds.), *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge: Cambridge University Press. 119–126.
- Hagström, Björn 2005. Written language and forms of speech in Faroese in the 20th century. In: Oscar Bandle et al. (eds.), *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*. Berlin: De Gruyter. Vol. 2, 1750–1758.
- Henriksen, Jeffrei 1973. *Kursus i færøsk*. Tórshavn: Brævs skúlin í føroyskum.
- Jacobsen, Jógvan í Lon. 2008. Álvaratos who cares? Ein samfelagsmálvísindalig kanning av hugburði og nýtslu av tøkuroðum og nýggjum orðum í føroyskum. Ph.D. dissertation, Universitetet i Bergen.
- Jacobsen, Jógvan í Lon. 2011. Dialektbrugere i spændetrøje? Om dialektbrug i et lille, tæt sprogsamfund. In: Gunnstein Akselberg & Edit Bugge (eds.), *Vestnordisk språkkontakt gennem 1200 år*. Tórshavn: Fróðskapur. 181–200.
- Jespersen, Kári and Arge, Magni. 1985. Hvørva føroysku dialektirnar? Ms., Fróðskapursetur Føroya.
- Johannessen, Janne Bondi. 2009. A corpus of spoken Faroese. *Nordlyd* 36(2): 25–35.
- Johannessen, Janne Bondi, Priestley, Joel, Hagen, Kristin, Áfarli, Tor Anders, and

- Vangsnes, Øystein. A. 2009. The Nordic Dialect Corpus: An advanced research tool. In: Kristiina Jokinen, K. and Eckhard Bick (eds.), *Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009*. Tartu: Tartu University Library. 73–80.
- Knooihuizen, Remco. 2014. Variation in Faroese and the development of a spoken standard: In search of corpus evidence. *Nordic Journal of Linguistics* 37(1): 87–105.
- Knooihuizen, Remco. 2015. Convergence in generic pronouns: Language contact and Faroese mann. *Acta Linguistica Hafniensia* 47(2): 220–243.
- Kühl, Karoline H. 2011. Features of writtenness transferred: Faroe–Danish language of distance. In: Svenja Kranich., Victor Becker, Steffen Höder and Juliane House (eds.), *Multilingual discourse production: Diachronic and synchronic perspectives*. Amsterdam: Benjamins. 183–205.
- Laberge, Suzanne and Sankoff, Gillian. 1980. Anything you can do. In: Gillilan Sankoff (ed.), *The social life of language*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 271–293.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Blackwell.
- Lockwood, William B. 1977. *An introduction to Modern Faroese*. Tórshavn: Føroya Skúlabókgarunnur.
- Lundeby, Einar. 1965. *Overbestemt substantiv i norsk og de andre nordiske språk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Milroy, Lesley and Gordon, Matthew. 2003. *Sociolinguistics: Method and interpretation*. Oxford: Blackwell.
- Pharao, Nicolai, Maegaard, Marie, Møller, Janus Spindler and Kristiansen, Tore. 2014. Indexical meanings of [s+] among Copenhagen youth: Social perception of a phonetic variant in different prosodic contexts. *Language in Society* 43(1). 1–31.
- Rickford, John and McNair-Knox, Faye. 1994. Addressee- and topic-influenced style shift. In: Biber, D. and Finegan, E. (eds.), *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford: Oxford University Press. 235–276.
- Smakman, Dick. 2015. The Westernising mechanisms in sociolinguistics. In: Dick Smakman and Patrick Heindrich (eds.), *Globalising sociolinguistics: Challenging and expanding theory*. London: Routledge. 16–35.

- Thráinsson, Höskuldur, Petersen, Hjalmar P., Jacobsen, Jógvan í Lon & Hansen, Zakaris Svabo 2004. *Faroese: An overview and reference grammar*. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Trudgill, Peter. 2009. Sociolinguistic typology and complexification. In: Geoffrey Sampson, David Gil and Peter Trudgill. (eds.), *Language complexity as an evolving variable*. Oxford: Oxford University Press. 98–109.
- Werner, Otmar. 1970. Die Präteritopräsentien im Färöischen. *Fróðskaparrit* 18: 333–346.
- Weyhe, Eivind. 1996. Bendingarmunur í føroyskum málførum. *Íslenskt mál* 18: 71–118.
- Weyhe, Eivind. 2014. Variatión av *i* og *u* í herðingarveikari støðu í føroyskum. *Fróðskaparrit* 61: 116–138.

Remco Knooihuizen

Lecturer, English Language & Linguistics

University of Groningen

PO Box 716

9700 AS Groningen

The Netherlands

R.M.Knooihuizen@rug.nl

Tlf.: +31 503 635 835

Færing i Danmark: selvrapportering om problemer med dansk og brug af færøsk

Tore Kristiansen og Hanna Birkelund Nilsson

Abstract

The purpose of the survey study presented in this paper is to shed light on the use of language – Danish and Faroese – among Faroese people living in Denmark. The data was collected by means of a questionnaire on the Internet that members of the Facebook group “Føroyingar í Danmark” were invited to access and answer. At the time of data collection in November 2015, the group had 3770 members, and 836 of these filled in the questionnaire. The results show that the great majority seems to live an uncomplicated bilingual life. Over 95 % report to have no or few problems with using Danish. This goes for both speech and writing, with the qualification that problems (few or some) are reported more frequently for speech (by 38,8 %) than for writing (by 24,0 %). At the same time, the great majority report to speak Faroese every day (72,1 %) or every week (20,2 %), and to make relatively frequent use of Faroese in informal writing. The (reported) differences in difficulties with Danish, as well as the (reported) differences in use of Faroese, were found to be significantly conditioned by the respondents’ relationship to the ‘Danish-Faroese’ distinction as construed by a number of place-and-time related background factors. Thus, the combination of Danish difficulties with Faroese use is prototypically linked with having grown up in the Faroes, having a social network consisting primarily of Faroese people, being young, and having lived few years in Denmark.

1. Problemstillingen

Denne artikel fremlægger resultaterne af en spørgeskemaundersøgelse blandt færing i Danmark, foretaget i november 2015. Spørgsmålene der blev rejst, havde som formål at kaste lys over deres tosprogede liv. Færingerne adskiller sig fra andre tosprogede befolkningsgrupper i Danmark ved at de er flyttet til fra et sprogsamfund som i høj grad er tosproget med dansk som officielt sprog ved siden af det hjemlige sprog, færøsk (Petersen, 2010). Har de så overhovedet problemer med dansk som færing i Danmark? I hvilken udstrækning bruger de færøsk? I hvilke situationer? Er der en sammenhæng mellem

eventuelle problemer med dansk og brug af færøsk? Og mon sociale baggrunds faktorer indvirker på det tosprogede liv færinger i Danmark lever?¹

2. Respondenterne

Dataindsamlingen foregik ved brug af internettet. Spørgeskemaet blev udarbejdet på hjemmesiden www.surveymonkey.com, og opfordringen til at udfylde det blev sendt ud til Facebook-gruppen "Føroyingar í Danmark". Gruppen havde på det tidspunkt (november 2015) 3770 medlemmer. Skemaet blev udfyldt af 836 personer, herefter kaldet respondenterne.

Datamaterialet er dermed stort nok til at danne grundlag for generaliseringer på basis af statistisk signifikantestning, forudsat at stikprøven (dvs. respondenterne) kan antages at være repræsentativ for populationen af færinger i Danmark. Vi har fundet frem til data der gør det muligt at argumentere for at vores stikprøve er repræsentativ hvad aldersfordelingen angår, samtidig med at kønsfordelingen er ret skæv. Argumentationen fremgår af nedenstående ekskurs, som man godt kan springe over hvis man ikke er interesseret; den er ikke nødvendig læsning for at forstå resten af artiklen. Den væsentlige pointe er at den skæve kønsfordeling vil forbyde os at fremstille totalresultaterne (i Tabel 2) som om de gælder for 'færinger i Danmark' – med mindre det skulle vise sig at der ikke er signifikante kønsforskelle mht. hvordan de stillede spørgsmål er besvaret.

2.1 Ekskurs om respondentudvalgets repræsentativitet

Den Nordatlantiske Gruppe i Folketinget stod i 2007 bag en survey-undersøgelse blandt færinger i Danmark (herefter kaldet NGF-undersøgelsen). Politikernes fokus var naturligt nok ikke på sprogbrug – formålet var at blive kloge på hvorfor så mange færinger flytter til Danmark, og hvad der eventuelt kunne få dem til at flytte tilbage – men den publicerede rapport (Færinger i Danmark 1 og 2; findes på adressen <https://issuu.com/fjolnir>) indeholder talinformation om den færøske befolkningsgruppe i Danmark som vi kan holde stikprøven op imod. Tallene, som blev leveret af Danmarks Statistik, oplyser om den demografiske situation pr. 1.1.2006. Da boede der 22.549 mennesker i Danmark der kunne kategoriseres som færinger – enten ved at de selv, forældre eller bedsteforældre var flyttet til Danmark fra Færøerne. Fordelingen på

1 Tak til en anonym fagfælle for konstruktive forslag der har bidraget til at forbedre artiklen.

første-, anden- og tredjegerationsfæringer blev opgivet til at være: 7737, 8999 og 5813. Ud over de 7737 førstegenerationstilflyttere var yderligere 2004 født på Færøerne (altså af tilflyttere fra de to tidligere generationer der var vendt tilbage for at føde deres børn på Færøerne), sådan at antallet færinger i Danmark var 9741 når de defineres ved at være født på øerne. Dette tal inddrages her fordi det er fødestedskriteriet der ligger til grund for den statistik der alment er tilgængelig i Danmarks Statistiks statistikbank (<http://www.statistikbanken.dk>). Her finder man tallet 11.571 for 2015, det år vi foretog vores undersøgelse, altså godt 1800 flere end i 2006. (Tallet var jævnt stigende til og med 2014, hvor det toppede på 11.696, og har siden været jævnt fallende, til 11.341 i 2017.) På det grundlag må vi kunne antage at antallet af første-, anden- og tredjegerationsfæringer i Danmark på tidspunktet for vores undersøgelse har ligget omkring 24.000.

Stikprøven skal ikke være repræsentativ for dem alle, idet respondenterne er 17 år eller mere (med undtagelse af en enkelt der er 16). NGF-undersøgelsens 2006-statistik viste at 67,8 % af de 22.549 færinger i Danmark var over 16 år. De var inddelt i fem aldersgrupper, og vi kan sammenligne den procentdel som disse aldersgrupper udgjorde, med den procentdel som de tilsvarende aldersgrupperinger udgør i stikprøven (i parentes): 17–24: 19,3 (17,7), 25–39: 37,8 (40,6), 40–49: 18,2 (19,7), 50–59: 10,6 (13,8), 60+: 14,1 (8,2). Overensstemmelsen mht. aldersfordeling forekommer overraskende god når man tager vores dataindsamlingsmetode i betragtning (henvendelse via Facebook og spørgeskemabesvarelse på internettet). Som det fremgår, afviger stikprøven i form af en smule overvægt i aldersspændet 25–59, og en modsvarende undervægt i hver ende af spektret, først og fremmest i gruppen 60+. Det er nærliggende at se underrepræsentationen i 60+-gruppen som et udslag af at dataindsamlingsmetoden formentlig er mindre effektiv i forhold til de ældste. Eftersom denne gruppe fylder så lidt som den gør, synes det rimeligt at sige at stikprøven er tilfredsstillende repræsentativ hvad alderssammensætningen angår. Det skal dog nævnes at hele 80 respondenter (9,6 %) ikke har angivet deres alder. Det er mange flere end på nogen af de øvrige spørgsmål, og overraskende mange – ikke mindst i betragtning af at det var det første spørgsmål der skulle besvares. Forklaringen er næppe at spørgsmålet var det eneste der ikke kunne besvares med afkrydsning, for på de to spørgsmål hvor respondenterne blev bedt om at uddybe hvis de ville svare noget 'andet' end hvad skemaet tilbød i form af afkrydsningsmuligheder – dvs. på spørgsmålene om uddannelse og opvækststed (mere om spørgeskemaet nedenfor) – har alle som én gjort sig den umage at specificere. Vi har ingen forklaring på de

80 afståelser fra at angive alder. Men vi vil antage at de ikke er så koncentreret i en enkelt aldersgruppe at alderssammensætningen er til hinder for at vi kan sige om vores totalresultater (i Tabel 2) at de gælder for 'færinger i Danmark'.

Vi kan også sammenligne kønssammensætningen i stikprøven med NGF-undersøgelsens oplysninger. Kønsfordelingen blandt de 22.549 færinger i Danmark pr 1.1. 2006 var ifølge NGF-oplysningerne 46,6 % mænd og 53,4 % kvinder. Der var ingen betydelig forskel i antal drenge og piger i aldersgruppen 0–16 år (50,9 % drenge, 49,1 % piger), men en klar overvægt af kvinder blandt de voksne (fra og med 17 år): 44 % mænd og 56 % kvinder. Kønsfordelingen blandt vores respondenter er langt skævere: 29,4 % mænd og 70,6 % kvinder. Fra NGF-undersøgelsens taloplysninger kan det udregnes at kønsfordelingen ligger omkring 46,5 % mænd og 53,5 % kvinder i hele aldersspændet 17–49, og at den bliver væsentlig skævere i de ældre aldersgrupper, med 41,1 % mænd og 58,6 % kvinder blandt de 50–59-årige, 33,8 % mænd og 66,2 % kvinder i gruppen 60+. (Der er med andre ord flere kvinder end mænd der flytter til Danmark fra Færøerne, og kvinderne bliver i højere grad boende.) I vores stikprøve er der ikke noget tilsvarende fald i kvindeandelen i de ældste aldersgrupper (forskellene i kønsfordelingen over aldersspændet er statistisk ikke-signifikante). Hvorfor vores stikprøve fremviser en så markant afvigelse i kønsfordelingen (i forhold til den der gælder for populationen), kan vi ikke rigtig sige noget om, men det er naturligvis muligt at spekulere på om dataindsamlingsmetoden når ud til flere kvinder end mænd, eller bare 'appellerer' mere til kvinder end mænd.

3. Spørgsmålene

Respondenterne blev præsenteret for følgende spørgsmål, i den anførte orden, og med de angivne svarmuligheder:

1. *Hvor gammel er du?* __
2. *Hvad er dit køn?* _ Mand _Kvinde
3. *Hvad er din uddannelse?* _Folkeskole _Gymnasial uddannelse _Erhvervsfaglig uddannelse _Bachelor/professionsbachelor _Kandidat _Ph.d. _Andet (angiv venligst)

4. *Er du opvokset på Færøerne eller i Danmark?* _Færøerne _Danmark _Andet (angiv venligst)
5. *Hvor mange år har du boet i Danmark?* _Mindre end 1 år _1–5 år _5–15 år _Mere end 15 år
6. *Synes du selv, at du har problemer med mundtligt dansk?* _Ingen problemer _Få problemer _En del problemer
7. *Synes du selv, at du har problemer med skriftligt dansk?* _Ingen problemer _Få problemer _En del problemer
8. *Består dit sociale netværk primært af færinger eller danskere?* _Færinger _Danskere
9. *Hvor ofte taler du færøsk?* _Hver dag _Hver uge _Hver måned _Sjældnere
10. *I hvilke situationer benytter du dig af færøsk?*
- * *Samtale med mine færøske venner og bekendte* _Altid _Somme tider _Aldrig
 - * *Samtale med fremmede færinger* _Altid _Somme tider _Aldrig
 - * *Sociale medier, fx Facebook* _Altid _Somme tider _Aldrig
 - * *Skriftsprog, fx notater og dagbogsføring* _Altid _Somme tider _Aldrig
 - * *Læsning af bøger, aviser mv.* _Altid _Somme tider _Aldrig
 - * *Skriftlig kommunikation, fx sms, mail og chat* _Altid _Somme tider _Aldrig

Spørgsmålene om alder (1), køn (2), uddannelse (3), opvækststed (4), antal år i Danmark (5), primært socialt netværk (8) giver baggrundsinformation om respondenterne. De fungerer som uafhængige variabler (baggrundsvariabler) i analyserne.

De afhængige variabler udgøres af spørgsmålene om problemer med hhv. mundtligt dansk (6) og skriftligt dansk (7), og om hvor ofte (9) og i hvilke situationer (10) respondenterne gør brug af færøsk.

4. Respondenternes fordeling på baggrundsvariablerne

Tabel 1 viser hvordan respondenterne fordeler sig på de seks baggrundsvariable. Fordelingen på variable ALDER og KØN er omtalt ovenfor (se sektion 2) i forbindelse med diskussionen af respondentudvalgets repræsentativitet. Vi har ikke haft adgang til tal der har muliggjort at inddrage de øvrige baggrundsvariable i den diskussion.

Tabel 1. Respondenternes fordeling på de uafhængige variable

ALDER		KØN		UDDANNELSE	
	N	%		N	%
16-25	174	20,8	Kvinde	582	69,6
26-35	221	26,4	Mand	242	28,9
36-45	121	14,5	mangler	12	1,4
46-55	150	17,9	Total	836	100,0
56-65	61	7,3			
66-77	29	3,5			
mangler	80	9,6			
Total	836	100,0			
			ARI DANMARK		
				N	%
			→ 1 år	48	5,7
			1-5 år	232	27,8
			5-15 år	251	30,0
			15 år →	302	36,1
			mangler	3	0,4
			Total	836	100,0
			NETVÆRK		
				N	%
			Færinger	433	51,8
			Danskere	386	46,2
			mangler	17	2,0
			Total	836	100,0

Med hensyn til alder bør det tilføjes at kun 10 informanter er yngre end 20 år. Den store alderspukkel ligger midt i 20'erne, hvor aldersgruppen 24 år har det højeste antal respondenter med 48.

Stort set alle de 101 der er havnet i gruppen 'Andet' på variabelen uddannelse – fordi de har specificeret (ofte hvilken uddannelse de er i gang med) i stedet for at krydse af – ville kunne fordeles på variabelens kategorier med rimelig præcision, men vi har vurderet at det næppe er anstrengelsen værd: Et gennemsyn af alle de forskellige specificeringer giver ikke indtryk af at den relative fordeling på variabelen ville blive meget anderledes hvis de 101 respondenter blev spredt ud på dens kategorier.

De allerfleste af respondenterne under 'Andet' på variabelen opvækststed har angivet at de er opvokset 'begge steder', altså både på Færøerne og i Danmark. Kun i en håndfuld tilfælde er andre lande involveret.

Den relativt høje 'mangler'-procent på variabelen netværk skyldes formentlig at mange har ment (og nogle har kommenteret) at deres primære sociale netværk omfatter både færingers og danskere. Spørgeskemaet burde nok have haft denne svarmulighed.

5. Svar på spørgsmålene om problemer med dansk og brug af færøsk

Tabel 2 viser hvordan respondenterne har svaret på de spørgsmål der udgør de afhængige variabler. Det store flertal giver indtryk af at leve en problemfrit osproget dagligdag. Over 95 % har få eller ingen problemer med dansk, hverken mundtligt eller skriftligt. Dog udgør de der angiver at have problemer (få eller en del), ca. 15 % flere mht. det mundtlige end mht. det skriftlige. Samtidig angiver hele 3 af 4 at de taler færøsk hver dag. Samtaler med færøske venner og bekendte foregår næsten altid på færøsk, og det gælder som regel også i møde med færingers man ikke kender. Totalt set synes dette billede at genspejle sprogsituationen som den er beskrevet på Færøerne: Tosprogethed står generelt stærkt, men beherskelsen og brugen af dansk står langt stærkere mht. skriftsproget end mht. talesproget (Kühl, 2015; Mitchinson, 2012).

Tabel 2. Svarfordelingen på de afhængige variabler

	PROBLEMER MED DANSK				TALER FÆRØSK		
	MUNDTLIGT		SKRIFTLIGT			N	%
	N	%	N	%			
Ingen problemer	507	60,6	636	76,1	Hver dag	603	72,1
Få problemer	298	35,6	181	21,7	Hver uge	169	20,2
En del problemer	27	3,2	19	2,3	Hver måned	35	4,2
<u>mangler</u>	<u>4</u>	<u>0,5</u>			Sjældnere	26	3,1
Total	836	100,0	836	100,0	<u>mangler</u>	<u>3</u>	<u>0,4</u>
					Total	836	100,0

Brug af færøsk i...

	SAMTALE MED FÆRINGER				SKRIFTSPROG							
	BEKENDTE		FREMMEDE		FACEBOOK		NOTATER		LÆSNING		SMS, MAIL	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Altid	774	92,6	663	79,3	273	32,7	173	20,7	63	7,5	163	19,5
Somme tider	51	6,1	131	15,7	506	60,5	484	57,9	630	75,4	609	72,8
Aldrig	10	1,2	30	3,6	43	5,1	164	19,6	131	15,7	53	6,3
<u>mangler</u>	<u>1</u>	<u>0,1</u>	<u>12</u>	<u>1,4</u>	<u>14</u>	<u>1,7</u>	<u>15</u>	<u>1,8</u>	<u>12</u>	<u>1,4</u>	<u>11</u>	<u>1,3</u>
Total	836	100,0	836	100,0	836	100,0	836	100,0	836	100,0	836	100,0

Med hensyn til brug af færøsk i privatprægede skriftsprogssituationer, samt læsning i almindelighed, har de fleste krydset af for 'somme tider'. Og det må jo være det forventelige svar når der dagligt kommunikeres både med danskere og færing. I det perspektiv virker det egentlig overraskende at så mange siger at de altid bruger færøsk på sociale medier af typen Facebook (1 af 3), og når de skriver sms og mail (1 af 5). Det må enten betyde at der er relativt mange der kun bruger disse medier i kontakt med færing, eller også – og måske mere sandsynligt – at spørgsmålet af mange (måske alle?) er blevet forstået til at dreje sig om kommunikation hvor modtageren er færing. Spørgsmålet burde have præciseret dette, på samme måde som det blev præciseret for talesprogsspørgsmålene at det drejede sig om samtale med færing.

6. Baggrundsfaktorenes indflydelse på svarene

I denne sektion ser vi på hvorvidt og hvordan baggrundsvARIABLENE har indvirket på respondenternes svar. Altså: Betyder det noget for hvordan man svarer, om man er opvokset på Færøerne eller i Danmark, om man har boet i Danmark i kort eller lang tid, om man primært omgås med færing eller med danskere, om man er mand eller kvinde, gammel eller ung – og hvad med uddannelse? Respondenternes fordeling på baggrundsvARIABLENE kan ses i Tabel 1.

Resultaterne fremgår af Tabel 3. Tallene er gennemsnit på skalaer der har hhv. tre trin (tilskrevet talværdierne 1,2,3) ved spørgsmålene om problemer med dansk (_ingen _få _en del) og om brugsfrekvens i specificerede situationer (_altid_somme tider _aldrig), og fire trin (tilskrevet værdierne 1,2,3,4) ved spørgsmålet om hvor tit respondenter taler færøsk (_hver dag _ hver uge _hver måned _sjældnere).² På de skalaer (spørgsmål) hvor signifikantestningen viser at svarmønstret indeholder signifikant(e) forskel(le) ($p < .05$; markeret med gråt i tabellen), er forskellen(e) søgt anskueliggjort ved at høje tal er 'mørke' (markeret med 'fede' typer), mens lave tal er 'lyse' (bevaret i 'ordinære' typer). I tabellen er baggrundsfaktorerne ordnet ovenfra og ned efter omfang af indflydelse.

2 Den anvendte signifikantest, Kruskal-Wallis, arbejder med tal for gennemsnitlig rangorden (fordi dataene er af ordinal art), men af hensyn til den umiddelbare forståelse af hvor på skalaen de forskellige baggrundsgupper ligger, er svarmønstrene fremstillet i tabellen i form af aritmetiske (dvs. almindelige) gennemsnitstal.

Tabel 3. Baggrundsfaktorens indflydelse på svarene

Højt tal (fed) = flere problemer med dansk (kolonnerne 1–2), sjældnere brug af færøsk (kolonnerne 3–9)

	1 pro- blemer med mundt- ligt dansk	2 pro- blemer med skrift- ligt dansk	3 taler færøsk (hvor tit?)	4 taler færøsk med færøske be- kendte	5 taler færøsk med frem- mede fær- inger	6 skriver færøsk på face- book	7 skriver færøsk i notater	8 læser færøske bøger/ aviser	9 skriver færøsk i sms, mail
NETVÆRK									
Færinger	1,57	1,34	1,12	1,04	1,13	1,56	1,82	2,03	1,75
Danskere	1,26	1,17	1,67	1,14	1,34	1,89	2,18	2,15	2,00
Chi-Square	62,543	26,259	137,974	21,751	42,800	74,032	63,903	13,948	51,932
p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
ÅR I DANMARK									
Mindre end 1 år	1,92	1,48	1,19	1,08	1,17	1,36	1,73	1,98	1,60
1–5 år	1,70	1,45	1,19	1,03	1,12	1,49	1,83	2,08	1,72
5–15 år	1,37	1,23	1,18	1,05	1,22	1,74	1,88	2,04	1,83
Mere end 15 år	1,17	1,10	1,73	1,16	1,34	1,94	2,25	2,13	2,05
Chi-Square	168,818	80,309	110,314	29,364	32,840	109,890	78,687	7,249	73,048
p	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,064	,000
OPVÆKSTSTED									
Færøerne	1,44	1,27	1,35	1,06	1,21	1,68	1,96	2,07	1,83
Danmark	1,29	1,33	2,11	1,50	1,69	2,37	2,75	2,36	2,44
Andet	1,19	1,15	1,26	1,19	1,23	1,83	1,93	2,09	1,96
Chi-Square	12,484	2,711	20,480	60,357	21,817	44,974	52,770	13,023	44,794
p	,002	,258	,000	,000	,000	,000	,000	,001	,000
ALDER									
16–25	1,71	1,50	1,25	1,07	1,21	1,56	2,02	2,16	1,77
26–35	1,48	1,32	1,25	1,05	1,20	1,72	1,91	2,06	1,84
36–45	1,32	1,14	1,45	1,14	1,23	1,90	2,07	2,07	1,98
46–55	1,26	1,13	1,44	1,09	1,33	1,80	2,02	2,05	1,93
56–65	1,10	1,08	1,69	1,15	1,41	1,80	1,97	2,00	1,84
66–77	1,17	1,03	1,89	1,07	1,15	1,66	2,08	2,15	1,86
Chi-Square	99,160	79,805	36,744	7,749	16,897	32,363	5,797	7,584	16,116
p	,000	,000	,000	,171	,005	,000	,326	,181	,007
UDDANNELSE									
Folkeskole	1,28	1,28	1,53	1,14	1,33	1,88	2,05	2,26	1,98
Gymnasial	1,56	1,35	1,33	1,11	1,26	1,65	1,85	2,06	1,74
Erhvervsfaglig	1,32	1,20	1,50	1,12	1,30	1,85	2,10	2,06	1,93
BA	1,50	1,30	1,28	1,04	1,19	1,68	1,97	2,08	1,87
Kandidat	1,40	1,24	1,28	1,07	1,18	1,61	1,93	2,08	1,80
Ph.d.	1,13	1,25	1,50	1,00	1,13	1,86	2,38	2,13	2,25
Andet	1,38	1,20	1,54	1,14	1,22	1,74	1,99	2,09	1,87
Chi-Square	25,768	9,681	19,484	16,451	12,376	20,606	14,781	6,347	16,519
p	,000	,139	,003	,012	,054	,002	,022	,385	,011
KØN									
Kvinde	1,42	1,27	1,35	1,08	1,24	1,74	1,99	2,11	1,87
Mand	1,41	1,23	1,43	1,10	1,20	1,67	1,98	2,01	1,84
Chi-Square	,051	1,898	2,336	,381	1,800	2,499	,064	7,887	,767
p	,822	,168	,126	,537	,180	,114	,801	,005	,381

Lad os begynde med at notere at den eneste signifikante forskel på variabelen køn siger at mænd læser mere på færøsk (bøger, aviser) end kvinder, og at skævfordelingen i respondentudvalget mht. køn derfor ikke er af væsentlig betydning for vores muligheder for at generalisere – altså for at sige at de fundne resultater gælder for færingers i Danmark i almindelighed.

Størst indflydelse har det primære sociale netværk: Hvorvidt man primært omgås færingers eller danskere, giver på alle spørgsmål en forskel i svarene der er signifikant på promilleniveau ($p < ,001$). Sammenligningen af svarene fra de to grupper viser en større oplevelse af problemer med dansk, både mundtlig og skriftligt, når det primære sociale netværk består af færingers snarere end danskere. Samtidig betyder det færøske netværk at man bruger færøsk mere end når netværket er dansk; det gælder for tale i almindelighed og for alle de specificerede brugssituationer. Det ses at forskellen er størst med hensyn til hvor tit man taler færøsk (det ses direkte af gennemsnitstallene, men jævnfør også Chi-Square-værdierne).

Antal år i Danmark har ingen betydning for hvor tit man læser bøger og aviser på færøsk, men har stor betydning for hvordan der svares på de øvrige spørgsmål. Størst betydning har det for oplevelsen af problemer med mundtligt dansk (NB den største Chi-Square-værdi i materialet). Svarmønstret er her meget klart og trinvist: Jo længere tid man har boet i Danmark, jo færre problemer har man. Det samme gælder (om end noget mindre udpræget) hvad angår problemer med skriftligt dansk. Det er især dem der har boet i Danmark i mere end 15 år, der skiller sig ud ved en generelt sjældnere brug af færøsk.

Forskelligt opvækststed giver sig ikke udslag i forskel hvad angår problemer med skriftligt dansk, men mht. mundtligt dansk oplever de der er opvokset på Færøerne, flere problemer end de to andre grupper. Rapport om færrest problemer i så henseende kommer fra gruppen 'Andet', som i det store og hele består af respondenter der er opvokset 'begge steder', altså både i Danmark og på Færøerne. Ellers svarer 'begge steder'-gruppen gennemgående på linje med dem der er opvokset på Færøerne, og ikke med dem der er opvokset i Danmark. Den sidstnævnte gruppe skiller sig ud ved at rapportere om mindre brug af færøsk, i almindelig tale og i alle brugssituationer.

De tre baggrundsvARIABLER – netværk, år i Danmark, opvækststed – involverer alle en forskel i tilknytning til danskere og færingers, til Danmark og Færøerne. De svarmønstre der fremkommer når respondenterne fordeles på disse variable, synes alle at understøtte billedet af at beherskelsen og brugen af dansk på Færøerne står langt stærkere mht. skriftsproget end mht. talesproget (se sektion 5 ovenfor).

Oplevede problemer med dansk, både mundtligt og skriftligt, falder jævnt med stigende alder. Samtidigt gælder det for de ældre (77–56) at de taler sjældnere færøsk end de midaldrende (55–36), som igen taler sjældnere færøsk end de yngre (35–16). På de spørgsmål som specificerer brugskontekst, og hvor der er signifikante forskelle (samtale med fremmede færing, skrive på Facebook, skrive sms/mail), rapporterer de yngre og de ældste om hyppigere brug af færøsk end grupperne i midten af aldersspændet. Man kan spekulere på om dette mønster har med forskelle i folks relation til arbejdsmarkedet at gøre.

På variablen uddannelse kan vi begynde med at se bort fra kategorien 'Andet', for den er (som nævnt) en 'herlig blanding' af de andre kategorier. For de øvrige (rigtige) kategorier er der et relativt klart mønster i hvordan der er svaret. På fem af de seks spørgsmål hvor der er signifikant(e) forskel(le), viser fordelingen af 'lyse' og 'mørke' gennemsnitstal at uddannelseskategorierne falder i to grupper: Folkeskole/Erhvervsfaglig/Ph.d. versus Gymnasial/BA/Kandidat. På spørgsmålet om oplevede problemer med mundtligt dansk er mønstret: Folkeskole/Erhvervsfaglig/Ph.d. < Gymnasial/BA/Kandidat (hvor < betyder 'har færre problemer end'). Med én enkelt undtagelse er mønstret på brugsspørgsmålene: Folkeskole/Erhvervsfaglig/Ph.d > Gymnasial/BA/Kandidat (hvor > betyder 'bruger færøsk sjældnere end'). Den ene undtagelse gælder svarene på spørgsmålet om hvor tit man taler færøsk med venner og bekendte, hvor Gymnasial og Ph.d. bytter plads i grupperingen: Folkeskole/Erhvervsfaglig/Gymnasial > BA/Kandidat /Ph.d.

Hvis vi ser bort fra den lille gruppe Ph.d. (8 respondenter), og forkorter Folkeskole/Erhvervsfaglig til F/E og Gymnasial/BA/Kandidat til G/B/K, kan det overordnede mønster udtrykkes sådan:

- F/E har færre problemer med mundtligt dansk end G/B/K
- F/E bruger færøsk sjældnere end G/B/K

Umiddelbart kunne man måske have forventet at finde det omvendte mønster: altså at G/B/K-uddannelse ville give færre problemer med mundtligt dansk og sjældnere brug af færøsk. En mulig forklaring på at færing med en højere uddannelse (G/B/K) oplever flere problemer med mundtligt dansk, kunne være at de har jobs hvor negativ feedback på ikke-indfødt dansk måske forekommer oftere – eller bare opleves mere ubehageligt.

Et andet aspekt der bør tages i betragtning, drejer sig om hvilken sammenhæng der er mellem respondenternes fordeling på uddannelse på den ene side og på de steds-/tidsrelaterede variabler (hhv. år i Danmark/alder og netværk/opvækststed) på den anden side. Sammenhængen fremgår af Tabel 4.

Tabel 4. Krydstabulering af uddannelse med steds- og tidsrelaterede variabler. Procenttal

UDDANNELSE	NETVÆRK				OPVÆKSTSTED					
	færing		danskere		Færøerne		'begge steder'		Danmark	
F/E	23		39		29		35		60	
G/B/K	77		61		71		65		40	
	ÅR I DANMARK				ALDER					
	→ 1	1-5	5-15	15→	16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	66-77
F/E	33	18	27	46	14	26	39	37	57	77
G/B/K	67	82	73	54	86	74	61	63	43	23

Sammenhængen er klar (signifikant) for alle fire krydstabuleringers vedkommende. Andelen af færing med Gymnasial/BA/Kandidat (G/B/K)-uddannelse er størst blandt de yngre og falder jævnt med alderen. Det samme tidsrelaterede mønster gælder også mht. antal år i Danmark (med undtagelse af dem der lige er tilflyttet og har boet i Danmark i mindre end et år). På de to stedsrelaterede variabler er andelen af færing med G/B/K-uddannelse størst blandt dem der angiver Færøerne som deres opvækststed, og blandt dem der angiver at deres primære sociale netværk består af færing.

På den baggrund virker det rimeligt at antage at det uddannelsesrelaterede svarmønster i betydelig grad hænger sammen med respondenternes forskellige forhold til 'det færøske'(færing/Færøerne) og 'det danske' (danskere/Danmark) som det afhænger af de tids- og stedsrelaterede faktorer.

7. Konklusion

Når man i november 2015 henvender sig til de 3770 medlemmer af Facebook-gruppen *Føroyingar í Danmark* og beder dem om at gå ind på internettet og besvare et spørgeskema, kan man have sine tvivl om de 836 der faktisk gør det, er repræsentative for den 24.000 personer store population af 'færing i Danmark'. For det første er det nærliggende at spørge om man ikke er 'speciel' snarere end 'repræsentativ' når man tilhører de 3770 ud af 24.000 der har meldt sig ind i Facebook-gruppen. Og måske er der endda noget 'specielt' ved de 836 der valgte at svare, som gør dem 'anderledes' end dem der valgte ikke at svare (hvor mange det drejer sig om, kan vi ikke sige idet vi ikke ved hvor mange af de 3770 der så og læste forespørgslen om at deltage). Dernæst er det ikke utænkeligt at respondenterne adskiller sig fra populationen på baggrundsfaktorer vi ikke har haft mulighed for at kontrollere. Vi har

dog haft mulighed for at sammenligne respondenterne med populationen mht. alderssammensætning og kønssammensætning – to uafhængige variabler (baggrundsfaktorer) som begge kan formodes at have betydelig indflydelse på svarmønstret på de afhængige variabler (spørgsmålene om problemer med dansk og brug af færøsk).

Med hensyn til alderssammensætning kunne man måske forvente – på grund af dataindsamlingsmetoden (brug af Facebook og internettet) – en klar overvægt af yngre respondenter. I tilfælde det ville vise sig at holde stik, ville et svarmønster med klar (signifikant) forskel mellem yngre og ældre ikke kunne generaliseres til at gælde for 'færinger i Danmark'. Men noget overraskende viste det sig at respondenterne kun afveg minimalt fra populationen mht. alderssammensætning (se sektion 2) – så alderssammensætningen i respondentudvalget er ikke til hinder for at vi kan sige om totalresultatet i Tabel 2 at det gælder for 'færinger i Danmark' i almindelighed.

Med hensyn til kønssammensætning er det erfaringsmæssigt gerne sådan at kvinder er mere parate end mænd til at 'hjælpe' når det drejer sig om at være informant i undersøgelser af den art der her er tale om. Så ikke uventet fik vi en klar overvægt af kvinder i respondentudvalget (se sektion 2). Da det imidlertid viste sig at mænd og kvinder stort set svarede ens på spørgsmålene (se Tabel 3), betyder den skæve kønsfordeling ikke noget i forhold til spørgsmålet om hvorvidt totalresultatet i Tabel 2 kan siges at gælde for 'færinger i Danmark' i almindelighed. Kønsfordelingen er ikke til hinder for at sige det – med den ene tilføjelse at der i populationen nok læses noget mere på færøsk end hvad der fremgår af Tabel 2, idet vi fandt at mænd læser færøsk tekst (bøger, aviser) signifikant oftere end kvinder.

På baggrund af betragtningerne ovenfor – og med de forbehold og præciseringer de indeholder – finder vi det rimeligt at antage at svarmønstret i Tabel 2 gælder for 'færinger i Danmark' i almindelighed. *Hovedindtrykket af befolkningsgruppens rapportering er at dagligdagen opleves som tosprogligt problemfri: Det giver minimalt med problemer at skulle fungere på dansk, mundtligt såvel som skriftligt, samtidigt med at færøsk er hyppigt brugt, især som talesprog i samvær med færinger (fremmede såvel som bekendte), men også i betydeligt omfang som uformelt skriftsprog.*

Ved at studere svarmønstrene som de fremtræder når respondenterne fordeles på baggrundsvariabler, har vi set på om færingerne i Danmark stort set tegner det samme billede af deres tosprogede liv, eller om forskellige sociale grupperinger tegner noget forskellige billeder. Med undtagelse af køn, der

kun har indflydelse på hvor tit der læses på færøsk, har de analyserede baggrundsfaktorer vist sig at have betydelig indflydelse på rapporteringen af problemer med dansk og brug af færøsk. På grundlag af svarmønstrene i Tabel 3 kan vi, hvis vi kalder befolkningsgruppens gennemsnit for det normale, give en 'prototypisk' karakteristik af de færing der trækker i hver deres retning i forhold til det normale.

Vi kan vi på den ene side sige: – *Den prototypiske færing i Danmark der i højere grad end normalt oplever at have problemer med mundtligt og skriftligt dansk, og i højere grad end normalt rapporterer om at bruge færøsk i tale og skrift, ... er opvokset på Færøerne, ... er ung, ... har boet få år i Danmark, ... har et primært socialt netværk der består af færing, ... og har Gymnasial/BA/Kandidat-uddannelse.*

Og på den anden side: – *Den prototypiske færing i Danmark der i mindre grad end normalt oplever at have problemer med mundtligt og skriftligt dansk, og i mindre grad end normalt rapporterer om at bruge færøsk i tale og skrift, ... er opvokset i Danmark, ... er ældre, ... har boet mange år i Danmark, ... har et primært socialt netværk der består af danskere, ... og har Folkeskole/Erhvervsrelateret uddannelse.*

Det generelle billede af et problemfrit tosproget liv i Danmark skal naturligvis ses på baggrund af den udbredte tosprogethed på Færøerne. Samtidig synes de svarmønstre vi har fundet hos færingerne i Danmark, at genspejle den forskel der findes på Færøerne mht. beherskelse og brug af dansk som henholdsvis skriftsprog og talesprog. Såvel rapporteringen om flere problemer med det mundtlige som rapporteringen om udbredt brug af færøsk talesprog i samvær med færing kan tolkes i den retning. Og billedet træder bare klarere frem i selvrapporteringerne når færingerne i Danmark fordeles på steds- og tidsrelaterede faktorer der må formodes at udgøre den væsentligste baggrund for deres forhold til 'det færøske' (færing/Færøerne) og 'det danske' (danskere/Danmark).

Referencer

- Kühl, Karoline. (2015). Faroe-Danish. An unknown variety. *I: Eivind Torgersen, Stian Hårstad S, Britt Mæhlum & Unn Røyneland (eds.). Language Variation – European perspectives V. Selected papers from the Seventh International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 7)*, Trondheim, June 2013. Benjamins (Studies in language variation, 17): Amsterdam/Philadelphia. 157–168.
- Mitchinson, John K. (2012). Danish in the Faroe Islands. A Post-Colonial Perspective. ph.d. University College London
- Petersen, Hjalmar Páll. (2010). *The Dynamics of Faroese-Danish Language Contact*. Universitätsverlag Winter: Heidelberg.

Tore Kristiansen

Professor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
Njalsgade 136
tk@hum.ku.dk

Hanna Birkelund Nilsson

Studerer dansk ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Njalsgade 136
mpz188@alumni.ku.dk

Samband veiklunar og hljóðanvæðingar: Vitnisburður *u* hljóðvarpsvíkla í frum- og vesturnorrænni málsögu

Jón Símon Markússon

Summary

A widely-accepted theory seeking to account for the phonemicisation of allophones suggests that the process culminates with phonetic reduction of conditioning environments. This theory has its roots in *structuralism* and appears logical at first glance: overt loss of conditioning factors certainly implies that the quality of an allophone no longer depends on its phonetic environment. However, with reference to Insular Nordic *a~q* (> Far. *a~ø*, Ice. *a~ö*) alternation, a result of Proto Nordic *u*-umlaut, it is demonstrated that the implicit relationship between the triggering environment of allophonic variation and the status of resulting allophones is not as intrinsically codependent as previously assumed. The development of unstressed PNc. */u/, as witnessed in the Eggja forms **nAkdan** ‘naked’ and **Alu** ‘magic’ (c. 700 CE), suggests PNc. */q/ had acquired phonemic status before the reduction of the umlaut-triggering environment in PNc. */qkuðanō/ (> **nAkdan**). Subsequently, it is argued that INc. *a~q* alternation has always been morphologically motivated, this perspective being supported by historical developments in the respective stressed and unstressed vocalic systems of Faroese and Icelandic.

1. Samband brottfalls og hljóðanvæðingar

Í ýmsum 20. aldar kenningum er gerð grein fyrir **hljóðanvæðingu** (e. *phonemicisation*) fyrrverandi hljóðbrigða. Í einni þeirri útbreiddustu er lagt til að hljóðanvæðing eigi sér stað „um leið“ og hið upprunalega hljóðumhverfi hættir að vera fyrir hendi (Twaddle, 1938). Kenning þessi á rætur sínar að rekja til **formgerðarstefnu** (e. *structuralism*) og virðist mjög rökrétt við fyrstu sýn. En eins og ljóst verður hér á eftir reynist kenningin afar ósveigjanleg að því er varðar skref í framvindu hljóðanvæðingarferlisins. Til að sýna fram á þetta verður fjallað um þætti úr sögu *u*-hljóðvarpsvíkla í frum- og vesturnorrænu.

Hljóðanvæðing frn. **ɔ*, sem upphaflega varð til við *u*-hljóðvarp af frn. */*a*/, ætti samkvæmt kenningunni að orsakast af veiklun (eða brottfalli)¹ hljóðvarpsvaldsins */*u*/ í næsta atkvæði á eftir (sjá t.d. Hrein Benediktsson, 1963: 409). Campbell (2004: 22) segir frá þessari kenningu og lýsir hljóðanvæðingarferlinu með tilliti til *i*-hljóðvarps í frumensku (leturbr. JSM): „Umlaut initially created front-vowel allophones of back vowels, which **became phonemic when the following front vowel of the umlaut environment was lost**“. Campbell tilfærir dæmi til að lýsa ferlunum í *i*-hljóðvarpi annars vegar og brottfalli hljóðvarpsvaldsins hins vegar. Sé þetta ferli heimfært upp á norrænt *u*-hljóðvarp mætti lýsa því eins og (1) sýnir:

- (1) 1. stig (frumnorræna), /*a*/ er hljóðan sem hefur eitt hljóðbrigði:
 **barn-a* ‘child’, **barn-u* ‘children’
 2. stig (*u*-hljóðvarp), /*a*/ öðlast hljóðbrigðið [ɔ] (<*ɔ*>) þegar /*u*/ stendur í næsta atkvæði á eftir: **barn-u* > **bɔrnu* ‘children’; **barn-a* ‘child’
 3. stig (brottfall *u* í bakstöðu orðs):
 **bɔrnu* > *bɔrn* ‘children’; **barna* > *barn* ‘child’

Með öðrum orðum hefur lengi verið gert ráð fyrir því að þegar hljóðvarpsvaldurinn sem skilyrti hljóðvarpið hætti að vera til staðar hljóti hljóðvarpshljóðið að hafa öðlast stöðu hljóðans um leið. Þessu er lýst í 3. liðnum í (1) hér að ofan. Á meðan þessu sjónarmiði verður ekki hafnað í meginatriðum er vert að velta vöngum yfir því hvort hljóðanvæðingaratrikið markist eingöngu við þá stund er skilyrðandi hljóðumhverfið veiklast eða hvort mörkin eru aðeins sveigjanlegri en kenningin virðist leyfa. Auðvitað væri æskilegra að geta dregið hreinar línur milli aðskilinna stiga í hljóðanvæðingarferlinu en raunveruleikinn er oft á tíðum sóðalegri en óskhyggjan. Hafa ber eftirfarandi spurningar í huga við þessa athugun:

1. Er hugsanlegt að hljóðbrigði sé hætt að vera skilyrt af hljóðumhverfi áður en það síðarnefnda veiklast?
2. Ef svarið við 1. er jákvætt, hvaða rök má finna því til stuðnings?
3. Hefur *u*-hljóðvarpsreglan sem upphaflega kringdi frn. */*a*/ í næsta atkvæði á undan áherslulausu */*u*/ verið áfram virk í færeysku og íslensku eða voru víxlamynstrin sem stafa af frumnorrænu *u*-hljóðvarpi þegar orðin beygingarlegs eðlis í síðfrumnorrænu?

1 Hér verður hugtakið **veiklun** notað almennt yfir bæði veiklun og brottfall hljóðvarpsvalds, enda er brottfall öfgakennd tegund af veiklun. Hugtakið **brottfall** verður notað þegar vísað er sérstaklega til þess að gamall hljóðvarpsvaldur hafi horfið algjörlega.

Í því sem á eftir fer verða færð fram rök gegn virkri *u*-hljóðvarpsreglu í síðfrumnorrænu auk íslensku og færeysku til að geta sýnt fram á að hljóðanvæðing fyrrverandi hljóðbrigðis hljóti að eiga sér stað fyrir þann tíma er breyting verður á hljóðumhverfinu sem áður skilyrti tilvist hljóðbrigðisins. Studdst verður við hegðun tökuorða sem sveigð hafa verið að beygingarmynstrum sem eftir tíma norræns *u*-hljóðvarps einkenndust af víxlunum *a~q* þessu sjónarmiði til stuðnings.

2. Hljóðanvæðing frn. **q* – hvar og hvenær?

2.1 Vitnisburður rúnadæma

Á Eggja-steininum (Noregur), sem talinn er frá um 700 e.Kr., kemur fyrir orðmynd þar sem hljóðvarpsvaldurinn frn. */u/ er horfinn. En á steininum er einnig orðmynd að finna sem sýnir hann enn á sínum stað. Hin *u*-lausa mynd er lýsingarorðið þf.et.kk. **nAkdan** /nøkþan/ < **nakuðanō* (Grønvik, 1985: 174), sbr. fnorr. nf.et.kk. *nøkkviðr*.² Vitnisburður forníslenskra heimilda sýnir að alls staðar þar sem *u*-viðskeyti tilheyrði stofni orðs á forsögulegum tíma olli það *u*-hljóðvarpi en víxlin *a~q* sem stafa af þeirri breytingu hafa haldist með reglulegum hætti í gegnum sögu íslensku og fram á þennan dag, sbr. þróun fleirtölumynda nafnorðsins frn. **barna* (nf.ft. frn. **barnu* > síðfrn. **bqrn-u* > físl. *bqrn*), fram á forníslenskan tíma í (2).

(2)	físl.	síðfrn.	frn.
nf.ft.	<i>bqrn-Ø</i>	< * <i>bqrn-u</i>	< * <i>barn-u</i>
þf.ft.	<i>bqrn-Ø</i>	< * <i>bqrn-u</i>	< * <i>barn-u</i>
þgf.ft.	<i>bqrn-um</i>	< * <i>bqrn-um(R)</i>	< * <i>barn-um(R)</i>
ef.ft.	<i>barn-a</i>	< * <i>barn-ō</i>	< * <i>barn-ō</i>

Af forníslenskri fleirtölubeygingu nafnorðsins *barn* má ráða að forni hljóðvarpsvaldurinn */u/ hafi kringt rótarsérhljóðið frn. */a/ í öllum beygingarmyndum sem sá fyrrnefndi tengdist, sbr. ef.ft. *barna* þar sem

2 Hér skal bent á að físl. *nøkkviðr* er ekki *wa*-stofna lýsingarorð. Í vesturnorrænu gat það hljóðað svo í nf.et.kk.: *nøkkviðr* (*i*- og *u*-hljóðvarp), *nekkviðr* (*i*-hljóðvarp) og *nøkkviðr* (*u*-hljóðvarp; þessi mynd einkum í fornnorsku). Til grundvallar liggur fnorr. **nakwiðaR*. Fornorrænu myndirnar skýrir Noreen (1970: 139) þannig að þær séu komnar af upprunalegu beygingardæmi með nf.et.kk. **nøkkveþr*, þf. **nekþan* (*nekþan*) **eða** **nøkþan* o.s.frv. Vesturnorræna myndin nf.ft.kk. *nøkkviðr* rennir stöðum undir þá ályktun að sú þolfallsmynd sem hafi verið í notkun í vesturnorrænu hafi haft rótarsérhljóðið /*ol*/ og því má gera ráð fyrir að eggja-myndin **nAkdan** hafi staðið fyrir /nøkþan/ < eldra **nakuðanō* (sjá Nielsen, 2000: 108 fyrir svipaða túlkun á vitnisburði þessa rúnadæmis).

kringingaráhrif áherslulauss */u/ voru aldrei fyrir hendi; vesturnorr. /q/ varð því aðeins til af frn. /a/ sem kringdist vegna áhrifa frá eftirfarandi /u/. Seinna, hélst físl. /q/ óbreytt bæði í þeirri beygingarmynd sem sýnir enn endingu með /u/, þ.e. þgf.ft. *bqrnun*, en einnig í þeim beygingarmyndum þar sem hljóðvarpsvaldurinn */u/ veiklaðist og féll á endanum brott, þ.e. nf./þf.ft. *bqrn-Ø*. Af þessu leiðir að rótarsérhljóðið **A** í **nAkdan** hefur einnig orðið kringt fyrir veiklun hljóðvarpsvaldsins, eins og gildir um myndina síðfrn. nf./þf.ft. **bqrn-u*; það verður að gera ráð fyrir frn. */u/ í **nakudanō* og að það hafi kringt rótarsérhljóðið */a/; þetta skýrir tilurð /q/ í beygingarmyndum físl. *nqkviðr*. Fleirtölumyndir orðsins frn. **barna* sýna að á tímabilinu eftir *u*-hljóðvarp áður en hljóðvarpsvaldurinn veiklaðist var hljóðkerfisleg staða rótarsérhljóðsins *q* eins alls staðar í stöðunni á undan */u/. Síðfrumnorræna ástandið er endurtekið í (3) til glöggvunar.

(3)	nf.	<i>*bqrn-u</i>
	þf.	<i>*bqrn-u</i>
	þgf.	<i>*bqrn-um(R)</i>
	ef.	<i>*barn-ō</i>

Hér skiptir máli hvenær hljóðbrigði megi teljast hafa orðið að sjálfstæðu hljóðani með afstöðu til veiklunar hljóðvarpsvaldsins.

Hitt orðið á Eggja-steininum sem kemur *u*-hljóðvarpi við er þf.et. **Alu** /qlu/, sem hefur haldið sinni *u*-endingu. Líkt og í **nAkdan** er hið kringda */q/ ekki táknað með sérstakri rún, heldur notað **A**. Þetta stafar að öllu jöfnu af tæknilegum ástæðum, þ.e. þær rúnir sem voru í notkun gáfu rúnameisturum ekki færi á að greina hljóðvarpshljóðin frá hinum upphaflegu grunnhljóðum (sjá t.d. Moulton, 1961: 27–8 um íhaldssemi ritvenja; Penzl, 1983: 133 um rök úr fornþásky). Nielsen (2000: 108) gerir ráð fyrir að *u*-hljóðvarp hafi þegar átt sér stað er **Alu**-dæmið var rist og beitir hann þeim rökum að breytingin hljóti að hafa orðið í myndinni **nAkdan**, fyrst hljóðkerfisleg skilyrðing fyrir hljóðvarpinu er horfin úr henni en hún skilar samt mynd með *u*-hljóðverptu rótarsérhljóði inn í fornorrænu, sbr. nf.et.kk. *nqkviðr*.

Ekki þykir ástæða til að mótmæla þessari ályktun Niensens: þróun myndarinnar **nAkdan** fram á forníslenskan tíma sýnir greinilega að *u*-hljóðvarp hefur orðið í málkerfi þess sem ristir orðið. Það að */q/ í **nAkdan** er ekki lengur skilyrt af hljóðumhverfinu sem það stendur í hlýtur þá að sýna að *q* er orðið að óstöðubundinni einingu í málkerfinu um 700 e.Kr. Ekki þykir heldur skynsamlegt að ætla að kringda hljóðið í rótinni **Alu** hafi enn verið háð

forna hljóðvarpsvaldinum, því þá yrði að gera ráð fyrir að */q/ hafi haft tvenns konar eðli á þessu stigi frumnorrænu, þ.e. að það hafi annars vegar getað talist sjálfstæð eining, sbr. frn. **nAkdan** (og síðfrn. nf./þf.ft. **bqrn-* > vnorrr. *bqrn*), en hins vegar að það væri stöðubundið afbrigði í stöðunni á undan /u/, sbr. **Alu** (og síðfrn. þgf.ft. **bqrunum* > vnorrr. *bqrunum*). Eins og fram kemur að ofan sýna dæmin í (3) að */q/ hefur haft sömu hljóðkerfislega stöðu á undan hljóðvarpsvaldinum síðfrn. */u/ fyrir veiklunartímamann sem þýðir að hafi *q í nf./þf.ft. **bqrn-u* hljóðanvæðst áður en það varð að **bqrn-Ø* hlýtur *q í **Alu** að hafa notið sömu stöðu á sama tímabili.

Aðeins söguleg tilviljun ræður því að */u/ veiklaðist ekki alls staðar, en hún er fólgin í því að hljóðvarpsvaldurinn fór að veiklast á mismunandi tímum eftir því hvaða hljóðumhverfi hann stóð í (Skomedal, 1980).³ Aðalatriðið er að þar sem *u*-hljóðvarpsvaldur var fyrir hendi á forsögulegum tíma olli hann *u*-hljóðvarpi á undanfarandi rótarsérhljóði ef það hljóð gat tekið hljóðvarpi á annað borð; síðan féllu sumir hljóðvarpsvaldar brott en aðrir varðveittust – hljóðanvæðing *q í bæði frn. **nokuðanō* (<**nakuðanō*) og **Alu** varð án tillits til þess sem varð um hljóðvarpsvaldinn */u/.

2.2 Hljóðanvæðing *q fyrir veiklun frn. */u/

Kenningin sem gerir ráð fyrir að hljóðvarpshljóð hafi fyrst hljóðanvæðst við veiklun hljóðvarpsvaldsins virðist auðvitað rökrétt við fyrstu sýn (sjá stuðning við hugmyndir Twaddles (1938) hjá t.d. Keller, 1978: 160; Penzl, 1983: 132). Hins vegar mætti færa rök að því að slíkt sjónarhorn sé fyrst og fremst þægilegur mælikvarði sem styðjast megi við til að tímasetja hljóðanvæðingaratriðið í atburðarrásinni sem myndar hljóðanvæðingarferlið í heild. Að vísu er orðið ljóst að þegar hljóðbrigði er hætt að vera skilyrt af hljóðumhverfinu sem það stendur í hefur það hljóðanvæðst. Þó er vert að velta aðeins fyrir sér því afstæða sambandi sem ríkir milli hljóðvarpshljóðs og hljóðvarpsvaldsins.

Takahashi (1979: 83–4) staðhæfir eftirfarandi í umfjöllun sinni um stöðu *i*-hljóðvarpsvíxla í snemmvestursaxnesku:

- (4) „If [y] was simply a positional variant of the phoneme /u/ or if it was conditioned by *i* in the following syllable, why was it not retracted to [u] when this conditioning *i* was reduced to [ə]? This reduction of *i* must have meant the loss of the condition for [y] to be an allophone of /u/.“

3 Ef frn. */u/ stóð í nefjuðu umhverfi þá lifði það stóra brottfallið af, sbr. þgf.ft. frn. **barnum* > físl. *bqrunum* (Iversen, 1972: 28).

Orð Takahashis má skilja svo að hafi hljóðvarpsvaldurinn áherslulaust /i/ enn skilyrt þáttinn [+ frammælt] í snemmvax. y mætti ætla að hið síðarnefnda hefði fengið aftur sína upprunalegu mynd um leið og /i/ veiklaðist í [ə]. Séu rök Takahashis heimfærð upp á *u*-hljóðvarp í norrænu má telja að frn. */u/ hafi hætt að skilyrða tilvist */ǫ/ fyrir þann tíma er það fór að veiklast, fyrst hið kringda /ǫ/, t.d. í síðfrn. **nǫkuðanō*, afkringdist ekki aftur í [a] við veiklunina. Staðhæfa má að þau tilvik hljóðvarpsvaldsins */u/ sem lifðu veiklunina af varðveittust aðeins vegna þess að þau komu fyrir í varinni stöðu (sjá nmgr. 4) en, eins og áður segir, var hljóðkerfisleg staða allra tilvika af frn. */ǫ/ jöfn á undan */u/ fyrir veiklunartímann. Sé gert ráð fyrir að */ǫ/ hafi almennt hljóðanvæðst fyrir veiklun */u/, þá hljóta öll */ǫ/ að hafa áfram stöðu hljóðans í málkerfinu eftir hana; varla þykir álitleg skoðun að */ǫ/ hafi allt í einu orðið aftur að stöðubundnu afbrigði af */a/ aðeins á undan */u/ sem veiklaðist ekki. Rótarsérhljóðið í **nAkdan** og **Alu** er í báðum tilvikum hljóðanið */ǫ/.

3. Útjöfnun /a/ og /ø/ á undan /u/ í færeysku

3.1. Beyging *ōn*-stofna í íslensku og færeysku

Eins og sýnt verður hér á eftir hafa víxl *a* og *ø* (< frn. */ǫ/) í færeysku, sem eru leifar af virkni frumnorræns *u*-hljóðvarps, iðulega orðið fyrir útjöfnun innan beygingardæma sem áður sýndu víxlin með reglulegum hætti. Hins vegar gildir hið forna ástand að mestu leyti enn í samsvarandi beygingarflokkum íslensku. Ef *ōn*-stofna nafnorð eru tekin sem dæmi þá verður strax ljóst að ýmist *a* eða *ø* hefur verið alhæft í orðum þessa flokks í færeysku, ólíkt íslensku. Þessi munur sést í (5).

(5)	a. Íslensk <i>ōn</i> -stofnabeyging		b. Færeysk <i>ōn</i> -stofnabeyging	
	et.	et.	et.	et.
	nf. <i>gata</i>	nf. <i>mamma</i>	nf. <i>gøta</i>	nf. <i>mamma</i>
	þf. <i>götu</i>	þf. <i>mömmu</i>	þf. <i>gøtu</i>	þf. <i>mammu</i>
	þgf. <i>götu</i>	þgf. <i>mömmu</i>	þgf. <i>gøtu</i>	þgf. <i>mammu</i>
	ef. <i>götu</i>	ef. <i>mömmu</i>		
	ft.	ft.	ft.	ft.
	nf. <i>götur</i>	nf. <i>mömmur</i>	nf. <i>gøtur</i>	nf. <i>mammur</i>
	þf. <i>götur</i>	þf. <i>mömmur</i>	þf. <i>gøtur</i>	þf. <i>mammur</i>
	þgf. <i>götum</i>	þgf. <i>mömmum</i>	þgf. <i>gøtum</i>	þgf. <i>mammum</i>
	ef. <i>gatna</i>	ef. <i>mamma</i>		

Oft eru notuð þau rök til að styðja hugmyndir um virka *u*-hljóðvarpsreglu í íslensku að munurinn á ísl. *a* og *ö* sé upphafinn á flestum stöðum á undan /*u*/ í næsta atkvæði á eftir (sjá t.d. Eirík Rögnvaldsson, 1981: 28–9; Höskuldur Þráinsson, 2011: 100, 2017). Í þeim tilvikum þar sem frn. */*u*/ hefur varðveist sem físl. /*u*/ gætti í fyrndinni hljóðkerfislega aðstæðna sem vorðu áherslulaust */*u*/ fyrir veiklun, eins og áður segir (nmgr. 4). Þrátt fyrir að sögulegri tilviljun megi kenna um að /*u*/ varðveitist í t.d. nísl. þf./þgf./ef.et. *sögu*, *mömmu*; nf./þf.ft. *sögur*, *mömmur*; þgf.ft. *sögum*, *mömmum*, líta sumir enn þannig á að *ö* sé stöðubundið afbrigði af „undirliggjandi“ /*a*/ í atkvæðinu á undan varðveittu /*u*/.⁴ En ef litið er á færeysku dæmin í (5) þá sést greinilega að nú stendur *a* eða *ø* í næsta atkvæði á undan bæði áherslulausu /*a*/ (< síðfrn. */*a*/, sem olli ekki *u*-hljóðvarpi) og /*u*/ (< frn. */*u*/), sbr. fær. nf.et. *mamma* ~ aukaf.et. *mammu* annars vegar, en fær. nf.et. *gøta* ~ aukaf.et. *gøtu* hins vegar. Enginn vafi er á að áhrifa áherslulauss /*u*/ er hætt að gæta á undanfarandi sérhljóð í færeysku en allt bendir til að dreifing *a* og *ø* sé orðasafnsvædd (a.m.k. í *ön*-stofnum) í því máli. Nánar verður rætt um eðli *a*~*ö*-víxla í íslensku í 3.3.

3.2 Aldur útjöfnunarinnar í færeysku

Vegna skorts á ritheimildum er ekki unnt að kortleggja útjöfnunarferlið í færeysku í tímans rás af mikilli vissu. Allt bendir þó til þess að því hafi verið að mestu lokið fyrir þann tíma er færeyskt stafróf kom til sögunnar, sbr. dæmi eins og fær. þgf.ft. *allum* úr Húsavíkurbrefunum (skrifuð á bilinu 1403–5) sem varðveitt eru í uppskriftum frá 1407 (Höskuldur Þráinsson o.fl., 2004: 372). Stafsetningarvenjur færeysku byggjast að miklu leyti á sögulegum grundvelli og dreifing tákna fyrir áherslulausu sérhljóðin samræmist dreifingu samsvarandi eininga forníslensku. Hins vegar er ekki allt með felldu hvað táknun áherslulausra sérhljóða varðar í færeysku ritmáli enda er munur á framburði og beygingarhljóðkerfislegri stöðu þessara hljóðkerfiseininga eftir landshlutum (Weyhe, 1996: 81; 2014; Bjarki M. Karlsson o.fl., 2012).

Á leið til nútímafæreysku hefur mikið samfall orðið á hljóðgildum endingsársérhljóðanna /*i*/ og /*u*/ en þau eru víða borin fram sem [ə] (Bjarki M. Karlsson o.fl., 2012; Hagström, 1961; 1967). Gera má ráð fyrir að samfallið sé tiltölulega ungt, eða frá um miðja 19. öld (sjá Hagström, 1967: 172–215), því að elstu skráðar heimildir um færeyskan framburð (frá um 1800) virðast

4 Margir telja einnig að tilvist *ö* (< físl. *o*) í t.d. nísl. *börn* (< físl. *børn*) stafi af beygingarhljóðkerfisreglu, þ.e. að *ö* hafi tvenns konar stöðu í íslensku (Eiríkur Rögnvaldsson, 1981). Þetta sjónarmið er gagnrýnt hjá Jóni Símoni Markússyni, 2012.

sýna að enn hafi verið gerður greinarmunur á áherslulausu endingar-sérhljóðunum (Kristján Árnason, 2011: 92). Þegar áherslulaust fær. /u/ er borið fram sem „fullt“ hljóð er hljóðgildið líkt og hjá hinum síðfrumnorræna forvera þess, þ.e. [ʊ], en hvort tveggja má merkja [+uppmælt, +kringt]. Aftur á móti hefur áherslulaust /u/ oftast hljóðgildið [ə] í færeysku, þótt veiklunin [ʊ] > [ə] sé yngri en útjöfnun /a/ eða /ø/: áherslulaust fær. /u/ var enn þá kringt þegar *a* fór að troða sér inn í atkvæðið á undan og því má ætla að *ø* hafi ekki lengur verið stöðubundið, kringt afbrigði af „undirliggjandi“ /a/ þegar útjöfnunin hófst.

Fyrir tíma elstu ritaðra heimilda fyrir færeysku ríkir því tvenns konar yngra beygingarlegt ástand í málinu sem stafar af breytingu á skilgreiningunni fyrir venslum *a* og *ø* með tilliti til áherslulauss /u/ í næsta atkvæði á eftir:

1. /ø/ hefur í sumum beygingardæmum vikið fyrir /a/, sbr. fær. aukaf.et. *mammu* ~ nf./ þf.ft. *mammur* ~ þgf.ft. *mammum*, en /a/ hafði áður verið útilokað í stöðunni á undan áherslulausu /u/.
2. Í sumum *ōn*-stofnum, kemur /ø/ nú fyrir í nefnifalli eintölu, þ.e. á undan áherslulausu /a/, auk allra annarra mynda sama beygingardæmis, sbr. nf.et. *søga* ~ aukaf.et. *søgu*. Fyrir hljóðanvæðingu fær. *ø* hefði þetta hljóð ekki staðið á undan *a*-endingu í þessum beygingarflokki vegna sögulegrar skilyrðingar *ø* innan beygingardæmisins, af völdum *u*-hljóðvarps.⁵

Eftir að útjöfnun á víxlunum *a~ø* var um garð gengin — fyrir tíma elstu ritaðra heimilda færeysku — veiklaðist hljóðgildi hins gamla hljóðvarpsvalds /u/, þ.e. [ʊ] > [ə]. Í þessu sambandi er brýnt að benda á að þegar hér er komið sögu er fær. *ø* orðið frammælt [ø] og hefur sætt hljóðanvæðingu þrátt fyrir að kringingarskilyrðin fyrir breytingunni *a > ø/*__Cu hafi verið fyrir hendi öldum saman. Dreifing *a* og *ø* hefur því orðasafnsvæðst: á meðan hljóðanið /ø/ er að troða sér inn í nefnifallsmyndir margra *ōn*-stofna, er *a* einnig að alhæfast í sumum orðum flokksins í atkvæðinu á undan kringdu /u/. Kringt /u/ kringir ekki lengur *a* í *ø*, en þetta sést einkum hjá eldri *ōn*-stofna tökuorðum sem aldrei hafa sýnt víxlin *a~ø* innan beygingadæma þeirra, sbr. fær. aukaf.et. *apu* af tökuorðinu *apa* ‘api’; í aukaf.et. *apu* hefur /a/ alltaf staðið í næsta atkvæði á undan áherslulausu /u/ án þess að nokkur hætta hafi verið á að fyrrnefnda hljóðið yrði að kringdu *ø*.

5 En sbr. *wōn*-stofna eins og físl. *vǫlva* þar sem físl. *q* er tilkomið fyrir kringingarhrif frn. *w (sem varð víðast hvar að vnorr. /v/).

Frammæling ffær. $q > \emptyset$ myndar grunninn að mótrökum gegn virkri u -hljóðvarpsreglu í færeyskri málsögu. Eins og fram kemur að ofan var hljóðþáttamerkingin fyrir áherslulaust fær. /u/ lengi eins og það hafði verið í frumnorrænu, þ.e. [+uppmælt, +kringt], á meðan fær. /ø/ ber að merkja [-uppmælt, +kringt]. Strax við frammælingu fær. $q > \emptyset$ leysist hljóðumhverfið sem sumir telja að muni enn hafa skilyrt u -hljóðvarp úr böndum að því leyti til að nú verði að gera ráð fyrir að áherslulaust /u/ hafi ekki aðeins kringt undanfarandi a í q heldur einnig frammælt það í \emptyset . Kringingaráhrif /u/ duga ekki til að skýra slíka aðgerð og allt bendir því til þess að gamli hljóðvarpsvaldurinn /u/ sé þegar hættur að skilyrða tilvist \emptyset . Styðst var við rök Takahashis (1979) í 2.2. til að sýna fram á að hljóðvarpshljóðið frn. * q ($>$ ffær. $q >$ fær. \emptyset) hlýtur þegar að hafa hljóðanvæðst fyrir þann tíma er Eggjasteinsmyndirnar voru ristar, þ.e. um eða fyrir 700 e.Kr (sjá einnig 2.1).

3.3 Virkt u -hljóðvarp í íslensku?

Í 3.1 var dregið á hljóðkerfislega stöðu ísl. \ddot{o} ($<$ físl. $q <$ síðfrn. * $q <$ frn. * a við u -hljóðvarp). Vitnisburður rúnadæmisins **nAkdan**, ásamt þróun $a\sim\emptyset$ -víxla í færeysku, virðist styðja ummæli Takahashis (1979; sjá (4) að ofan) því að hvort tveggja sýnir að hljóðanvæðing hljóðbrigðis getur átt sér stað fyrir veiklun hins skilyrðandi hljóðumhverfis. Á meðan tilvist a og \emptyset virðist orðasafnsvædd í færeysku bendir margt til þess að u -hljóðvarpvíxl séu beygingarlega skilyrt í íslensku (sjá Jón Símon Markússon, 2012: 64–74): þótt vensl a og \ddot{o} séu í fyllidreifingu samkvæmt mörgum hverjum beygingarmynstrum — þar sem \ddot{o} kemur aðeins fyrir á undan beygingarendingu eða viðskeyti með /u/ — eru algeng frávík frá því, sbr. nf.et. *mamma* : aukaf.et. *mömmu* en nf.et.no *dagur* (: þgf.ft. *dögum*), *einangrunn*, *sandugur*, ; nf./þf./þgf. *sök*, nf./þf.ft. *börn*.⁶

Hvað rök Takahashis (sjá (4)) varðar þá eru helstu söguleg mótrök gegn hljóðkerfislegri skilyrðingu u -hljóðvarpsvíxla í sögu íslensku eftirfarandi: Sé gert ráð fyrir virku u -hljóðvarpi þá þyrfti að ætla að kringingaráhrif áherslulauss /u/ hafi tekið aftur við sér eftir að þau urðu óvirk í frumnorrænu (sjá 2.2). Slík þróun þykir almennt afar ósennileg (sjá t.d. King, 1969 (um Penzl, 1951); Joseph og Janda, 1988) en sérstaklega virðist hún vafasöm með tilliti til breytingarinnar físl. $q > \ddot{o}$. Hljóðvarpshljóðið físl. q frammæltist í \ddot{o}

6 Ég hef einnig heyrt beygingarmyndina þgf.ft. *bangsum* /pauŋsym/ (af no. *bangsi*) en þetta gæti auðvitað bent til þess að skilyrði fyrir hljóðvarpi á tvíhljóðinu nísl. /au/ séu ekki þau sömu og fyrir nísl. /a/. Hins vegar virðist t.d. þgf.ft. **langum* (af lo. *langur*) ekki heyrast í íslensku.

um 1200 (Hreinn Benediktsson, 1958: 205–9; 1959:60), en físl. /u/ varð áfram uppmælt í nokkrar aldir eftir þá breytingu; eins og gildir einnig um færeysku eftir frammælingu ffær. *q* í *ø* (3.2), hefur uppmælt ísl. /u/ varla bæði kringt „undirliggjandi“ ísl. /a/ og frammælt það í *ö* í leiðinni! Það að innskots *u*, sem kom til skjalanna á bilinu s.hl. 13. aldar fram á 16. öld (sjá t.d. Jón Símon Markússon, 2012: 47 og rit sem þar er vísað til), veldur ekki hljóðvarpi í t.d. ísl. *dagur* (< físl. *dagr*) sýnir að kringingaráhrifa áherslulauss /u/ er löngu hætt að gæta í íslensku, meðal annars vegna þess að eðlileg skilyrði fyrir breytingunni *a > ø/_Cu* hurfu um 1200.

En nú er ísl. /u/ frammælt hljóð. Fram að frammælingu þess á 16. öld var umhverfið sem skilyrta víxlamynstrið *a~ö* í íslensku með svipuðu móti og það sem skilgreindi víxlin *a~ø* í færeysku, þ.e. frammælt ísl. *ö* og frammælt fær. *ø* stóðu á undan endingu sem innihélt uppmælt /u/. Í báðum tilvikum þyrfti að gera ráð fyrir frammælingu „undirliggjandi“ *a* auk kringingar fyrir tilverknad uppmælt /u/ sé því haldið fram að víxlin ísl. *a~ö* og fær. *a~ø* hafi enn stafað af virkri *u*-hljóðvarpsreglu í hvoru máli um sig. Við frammælingu ísl. /u/ urðu hins vegar aftur til hljóðfræðilega eðlileg skilyrði fyrir breytingunni *a > ö/_Cu* í íslensku. En má þykja álitlegur málstaður að *u*-hljóðvarp hafi lifnað aftur við bara vegna þess að hljóðumhverfið hafi boðið upp á að mögulegt yrði að teikna upp skothelda hljóðkerfisreglu? Þessari spurningu ber að svara neitandi. Þótt *a* sé útilokað í flestöllu beygingarlega skilyrtu umhverfi á undan áherslulausu /u/ þarf það ekki að merkja að ferlið *a > ö/_Cu* hafi vaknað aftur til lífs: engin breyting varð á eðli víxlanna *a~ö* eftir frammælingu /u/ því þau höfðu fyrir löngu fest sig í sessi sem beygingarlega skilyrt víxlamynstur.

Tvímyndir nýyrðisins nf.et. *tölva/talva* (aukaf.et. *tölvu*) benda glögglega til beygingarlegrar skilyrðingar víxlanna *a~ö* en yngri myndin *talva* verður til vegna áhrifa frá upprunalegum *ön*-stofnum eins og nf.et. *gata* (aukaf.et. *götu*).⁷ Nokkur tökuorð sem gengið hafa inn í raðir íslenskra *ön*-stofna sýna frá byrjun *a~ö*-víxl með svipuðu móti og þeim hefur verið háttað frá upphafi, sbr. t.d. nf.et. *Mazda* ~ aukaf.et. *Mözdu*, erlend kvennanöfn á við *Tanja*, aukaf. *Tönju*. Við fyrstu sýn mætti túlka beygingarlega hegðun orðanna *Mazda* og *Tanja* sem merki þess að *u*-hljóðvarp væri virkt hljóðferli í íslensku en þegar skyggst er út fyrir flokk *ön*-stofnaorða verður ljóst að „hljóðkerfisleg skilyrðing“ fyrir víxlunum *a~ö* þarf alls ekki að vera fyrir hendi til þess að þeim sé beitt á ný orð, sbr. nf./þf.ft. *öpp* (af hvorugkynsordinu *app*). Beyging

7 Sjá þó Höskuld Þráinsson, 1982. Sjá einnig gagnrýni við hugmyndir Höskulds hjá Jóni Símoni Markússyni, 2012: 66–8.

orðanna *Mazda* annars vegar en *app* hins vegar sýnir að beygingarmynstrið sem hvort orð fyrir sig hefur verið sveigt að ræður skilyrðingu víxlanna *a~ö*; þ.e. séu *a~ö*-víxlin milli nf.et. *app* og nf.ft. *öpp* beygingarlega skilyrt reynist lítil ástæða til að líta á sömu víxlin í nf.et. *Mazda* ~ nf.ft. *Mözdu* sem annars eðlis. Verði tökuorðið *Mazda* beygt sem *ön*-stofn er ekki við öðru að búast en að það hagi sér eins og t.d. *gata* og *talva*.

4. Niðurstöður

Vitnisburður rúnadæmanna sem hér voru tekin til skoðunar bendir glögglega til þess að *u*-hljóðvarp hafi verið um garð gengið sem hljóðregla um 700 e.Kr. Þessa ályktun má draga m.a. af því að *u*-ið sem skilyrti breytinguna **a > *q* í frn. **nakuðanō* (> **nokuðanō*) hefur fallið brott áður en rúnadæmið **nAkdan** er rist. Að hljóðvarpshljóðið **/q/* skuli hafa haldist fram á forníslenskan tíma sýnir að gamli hljóðvarpsvaldurinn var þá löngu hættur að skilyrða tilvist **q* áður en hann veiklaðist sums staðar og féll loksins brott. Röksemdarfærslu byggðri á ummælum Takahashis (1979) var beitt þessu sjónarmiði til stuðnings en þar með var eldri skilgreining formgerðarsinna á hljóðanvæðingarferlinu gagnrýnd.

Útjöfnun */a/* og */ø/* í stöðunni á undan */u/* í færeysku styrkir þá ályktun að hljóðvarpshljóð geti hljóðanvæðst þótt hinn forni hljóðvarpsvaldur lifi áfram. Ljóst reynist að tilviljanakennd varðveidsla beygingarlega skilyrtu víxlanna frn. **a~*q* sem samvnorr. *a~q* gerir afar fátt til að styrkja þá skoðun að *u*-hljóðvarp hafi verið virkt hljóðferli í vesturnorrænu málunum enda hurfu eðlileg skilyrði fyrir *u*-hljóðvarpi þegar *q* frammæltist. Á meðan uppmælt fær. og ísl. */u/* hefur ekki frammælt */a/* auk þess að kringja það hljóta víxlamynstrin fær. *a~ø* annars vegar en ísl. *a~ö* hins vegar að hafa verið beygingarlega skilyrt fyrst *q* afkringdist ekki til *a* heldur frammæltist í *ö*. Eins og fram kemur að ofan hafa víxlin sem hér hafa verið til umfjöllunar sennilega lotið að beygingarlegri skilyrðingu frá því á síðfrumnorraenum tíma.

Heimildir

- Bjarki M. Karlsson, Halldóra Kristinsdóttir, Jón Símon Markússon, Kristín Lena Þorvaldsdóttir, Kristján Árnason & Sigrún Gunnarsdóttir. 2012. Um hljóðkerfislegan breytileika í færeysku: lítil forrannsókn. Í: Magnús Snædal & Turið Sigurðardóttir (ritstj.). *Frændafundur 7. Fyrirlestrar frá íslensk-færeyskri ráðstefnu í Reykjavík 21.–22. ágúst 2010*. 73–90.
- Campbell, Lyle. 2004. *Historical Linguistics*. Edinburgh University Press: Edinburgh.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1981. *U*-hljóðvarp og önnur *a*-ö víxl í nútímaíslensku. Íslenskt mál 3: 25–58.
- Grønvik, Ottar. 1985. *Runene på Eggjasteinen*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Hagström, Björn. 1961. Um herðingarveiku sjálvhljóðini *i* og *u* í føyroyskum máli. *Fróðskaparrit* 10: 77–109. [Endurprentuð í Hagström 1991]
- Hagström, Björn 1967. Ändelsevokalerne i färöiskan. En fonetisk-fonologisk studie. Stockholm. *Studies in Scandinavian Philology* 6. Almqvist & Wiksell: Stockholm.
- Hagström, Björn. 1991. Átta greinir um føyroyskt mál. Tórshavn: Emil Thomsen.
- Hreinn Benediktsson. 1958. *The Vowel System of Old Icelandic: Its Structure and Development*. Óprentuð doktorsritgerð við Harvard, Cambridge, MA.
- Hreinn Benediktsson. The Vowel System of Icelandic: A Survey of its History. *Word* 15: 282312. [Endurprentuð í Hreini Benediktssyni 2002.]
- Hreinn Benediktsson 1963. Some Aspects of Nordic Umlaut and Breaking. *Language* 39: 409431.
- Hreinn Benediktsson 2002. Í: Guðrún Þórhallsdóttir o.fl. *Linguistic Studies, Historical and Comparative*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Höskuldur Þráinsson. 1982. Bölvuð tölvan. Íslenskt mál 4: 2934.
- Höskuldur Þráinsson. 2011. Um dauðans óvissan tíma. *U*-hljóðvarp lífs og liðið. Íslenskt mál 33: 85–107.
- Höskuldur Þráinsson. 2017. *U*-umlaut in Icelandic and Faroese: Survival and Death. Í: Claire Bower o.fl. (ritstj.). *On Looking into Words (and Beyond)*. Structures, Relations, Analyses, bls. 99–112. Berlin: Freie Universität.

- Höskuldur Práinsson, Hjalmar P. Petersen, Jógvan í Lon Jacobsen & Zakaris Svabo Hansen. 2004. *Faroese: An Overview and Reference Grammar*. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn.
- Iversen, Ragnvald. 1972. *Norrøn grammatikk* (7. útgáfa 2007). Pensumtjeneste AS: Oslo.
- Joseph, Brian & Richard Janda. 1988. The How and Why of Diachronic Morphologization and Demorphologization. Í: Michael Hammond ofl. (ritstj.). *Theoretical Morphology: Approaches in Modern Linguistics*. San Diego: Academic Press. 193210
- Jón Símon Markússon. 2012. *Eðli u-hljóðvarpsvíxla í íslenskri málsögu*. MA-ritgerð við Háskóla Íslands.
- Keller, R. E. 1978. *The German Language*. Faber & Faber: London.
- King, Robert. D. 1969. *Historical Linguistics and Generative Grammar*. NJ: Prentice Hall: Englewood Cliffs,
- Kristján Árnason. 2011. *The Phonology of Icelandic and Faroese*. Oxford University Press: Oxford.
- Moulton, William G. 1961. Zur Geschichte des deutschen Vokalsystems. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache & Literatur* 83: 1–35. [Endurprentuð í: Hugo Steger (ritstj.). 1970. *Vorschläge für eine strukturelle Grammatik des Deutschen*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt. 480517]
- Nielsen, Hans Frede. 2000. *The Early Runic Language of Scandinavia: Studies in Germanic Dialect Geography*. Universitätsverlag C. Winter: Heidelberg.
- Noreen, Adolf. 1970. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionlehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen*. (Altnordische Grammatik, 1.) Endurprent af 5. útgáfu. University of Alabama Press: University of Alabama. (1. útg. 1884, Niemeyer: Halle)
- Penzl, Herbert. 1951. Zur Entstehung des *i*-Umlauts im Nordgermanischen. *Arkiv för nordisk filologi* 66: 115.
- Penzl, Herbert. 1983. The Old High German *i*-Umlaut and the Models of Historical Sound-Change. *Monatshefte* 75 (2): 1316.

Skomedal, Trygve. 1980. Synkope, omlyd og bryting i nordisk. Í: Even Hovdhaugen (ritstj.) 1980: *The Nordic Languages and Modern Linguistics. Proceedings of the Fourth International Conference of Nordic and General Linguistics in Oslo 1980*. 120139.

Takahashi, Sakutaro. 1979. *The State of i-Umlaut in Early West Saxon*. Ann Arbor, MI: University Microfilms.

Twaddle, William. F. 1938. A Note on Old High German Umlaut. *Monatshefte für deutschen Unterricht* 30 (3/4): 177–181.

Weyhe, Eivind. 1996. Bendingarmunur í fýroyskum málförum. **Íslenskt mál** 18: 71118.

Weyhe, Eivind. 2014. Variatión av *i* og *u* í herðingarveikari stöðu í fýroyskum. *Fróðskaparrit* 61: 116–138.

Jón Símon Markússon

Nýja Garði v/ Sæmundargötu 12

101 Reykjavík

Ísland

GSM: +354 7794652

jsm2@hi.is

Ikkiskaldið, ið yrkti viðhvørt – yrkingar eftir Heðin Brú

Malan Marnersdóttir

Summary

The article „A non-poet who occasionally wrote poetry“ is about the few poems published by the Faroese novel and nouvelle writer Heðin Brú (1901–1987). After his stay at Føroya Fólkaháskúla where Faroese, history and literature were his favourite subjects, he and some friends living in other villages started a travelling book in which they continued the discussions and wrote about their thoughts. Heðin Brú wrote his very first poems in Faroese in this book. During the years as an apprentice at farms in Denmark he described his feelings in poems in Faroese and Danish, his doubts about life, goals and well-being. He had a few poems printed in the literal periodical *Varðin* and in the 1950s and 60s he wrote inaugural poems for major schools in Tórshavn based on ballad form and references to Hávamál and Vøluspá.

Inngangur

Henda greinin er um yrkingarnar hjá Heðini Brú (1901–1987). Jógvan Isaksen hevur longu skrivað um tær,¹ og her verður okkurt lagt afturat, sum eg havi funnið í handritum, ið eru eftir Heðin Brú. Harafturat lesi eg onkra yrking øðrvísi enn Jógvan.

Í sambandi við arbeiðið við øðrum bindi av føroysku bókmentasøguni undraðist eg á, at yrkingin „Sommermorgen ved huset i Veddinge bakker“ bara var til á prenti í danskari týðing. Hon stendur í *Færøske digte 1900–1971*, sum Poul P. M. Pedersen greiddi til prentingar, har tað er viðmerkt, at hon er yrkt í 1970. Eg hugsaði, at kanska fekst okkurt at vita um hana í handritagoymsluni á Landsbókasavninum. Har var eg rakt av skjalafepri – „archive fever“ – sum Jacques Derrida kallar tann lokkandi hugin at avdúka

1 J. Isaksen „Arvurin frá fedrunum“. *Loystur úr fjøtrum*. (2006): 164–171.

byrjanina.² Tá eg hevði fingið loyvi at fáa fram eskjurnar við handritum eftir Heðin Brú, fann eg eina yrking á føroyskum við heitinum „Vármorgun við læsetur“, sum samsvaraði við dansku týðingina.

Men tá mátti eg hyggja at tí, sum annars var í fullu eskjunum. Tí í *Endurminningum* skrivaði Heðin Brú, at tá hann tann 9. oktober 1922 fór úr Skálavík fyri at fara á landbúnaðarskúla í Danmark, hevði hann:

„riggað av“. Gjördi meg leysan haðani. Eg brendi øll brøv, eg átti og tað, eg longu tá hevði skrivað, tí tað var ikki stórt (1980: 208).

Hann ruddaði og brendi ikki bara á ungum árum. Bárður Jákupsson hevur sagt mær, at pápin seinni beindi fyri nógvum øðrum, hann hevði liggjandi, og sum hann ikki vildi hava liggjandi eftir seg.

Tann rættiliga fitta nøgdin av yrkingum og týðingum – umleið 60 – sum liggur maskinskrivað á Landsbókasavninum lýsir huglag og kenslur ávísar løtur serliga á ungum árum. Ein røð av hesum yrkingum eru bæði tíðarfestar í 1920-árunum og staðsettar. Tær lýsa tíðina, tá Hans Jacob Jacobsen, H.J.J. sum hann skrivaði seg tá, var í landbúnaðarlæru í Danmark. Tað eru hesar yrkingar og tær á prenti, sum henda greinin lýsir. Øll sitat úr handritagoymsluni eru stavrátt avskrivað.

2. Ferðabók hjá háskúlavinum

Millum handritini er eitt hefti við heitinum „Ferðabók 1“, sum Hans Jacob hevði saman við fyra vinmonnum frá háskúlanum veturin 1919–20. Vinmenninir vóru Jákup av Skarði á Háskúlanum, Jacob Jacobsen (Sjabokk) prentari í Havn, Jaspur Leivsgarð í Vági í Suðuroy og Hans J. Dalsgarð í Skálavík. Eftir háskúlaskeiðið fingi teir sær hesa skrivibók at senda millum sín og skriva í. Hvør kundi hava bókina í átta dagar, men ójavnt var, hvussu nógv teir skrivaðu. Kanska beindi Hans Jacob ikki fyri bókini, tí at eisini aðrir enn hann sjálvur høvdu skrivað í hana. „Ferðabókina“ hevði Hans Jacob Jacobsen fyra ferðir og skrivaði ein tekst hvørja ferð. Fleiri tekstir eru forvitnisligir, eitt nú tá hann tann 10. desember 1920 skrivaði um sjálvsálit hjá skrivandi fólki og um bøkur:

2 Jacques Derrida & Eric Prenowitz „Archive Fever: A Freudian Impression.“ *Diacritics*. Vol. 25, No. 2. Summer 1995: 9–63. Her eftir Ed Folsom „Archive“. *Literature Now*. Ritstj. S. Bru et al. Edinburgh University Press 2016: 24.

man skal lesa fyri at fáa annars hugsan at kenna og samanlíkna við sína og ikki lesa fyri at taka annars hugsan. (...) Einhvør eigur at gera seg kunnugan við náttúruna, og serliga hann ið yrkja skal. Harnæst má man altíð vera upprunaligur (original). Man má altíð finna tær ymissu vendingar og útríkk sjálvur ikki taka frá einum øðrum. (...)

Eg eri eitt stórt ikkiskald, men tó yrki eg viðhvørt. Eg komi ikki fram við tí kortini uttan so at tær befordra tað ið eg havi at flyta fram. Her eru trí ørindir sum passa sera væl at enda hesa grein við, eg yrkti tey í fyrrakvøldið og merkiligt nokk hetta er onnur ferðin ið eg nýti tey til at gera mína hugsan tíðuliga í skrift, tey ljóða so:

Hoyrur tú nátturin talar
líð á ljóðið, týð tað út

(...)

Urtin ið tín fótur trínur
hevir mangt at siga tær;
steinurin bert deyða sínur
tó av honum vit tú fær.
Men tá má tú gørla líða
halga røddin er ei sterk,
lat tí stillur oyra síga
lat tær gegna harrans verk.

Ikkiskaldið Hans Jacob Jacobsen lýsir í hesum teksti eina rættiliga umfatandi rithøvundakreddu við einum farra av universalromantikki. Felagsandin, organismuhugsanin, sum týski heimspekingurin F.W.J. Schelling orðaði, at andin svevur í steininum, droymir í plantuni, vaknar í djórinum og fær tilvitsku og mál í menniskjanum hoyrist í regluni, ið biður eitt yrkingar-tú lurta eftir náttúruni og „týða tað út“. Romantiska hugsanin í yrkingini um at menniskju og serliga yrkjarar eiga gávuna at skilja náttúruna kann vera úr háskúlalærdómi Hans Jacobs. Boðini um at siga øðrum frá tí, sum náttúran goymir er somuleiðis skyld við háskúlarørsluna. Tað er ikki ofta Heðin Brú strikaði sjónarmið í ritverkinum undir við yrkingum, men henda náttúrufatanin sæst í prosalýrisku søguni „Krossvatn“ eins og í styttri pettum víða hvar í skaldsøgunum *Lognbra* og *Fastatøkum*.

Aftast í ferðabókini stendur við skrift Hans Jacobs yrkingin „Hugskot“, eisini skrivað í 1920, ið millum annað lýsir longsulin eftir at koma til mans:

Tá langtanin var
at vaxa til mans og at teljast við har
hvar fríður man uttan alt fedranarað
so frógur og fúsur streyk heimbylí frá
at framhalda leikin ein kendi so væl
alt lívið var spæl.

Hetta at fara heimanífrá og at teljast millum menn verður lýst meira út í æsir í *Fastatøkkum*.

3. Frá lærutíðini í Danmark

Millum handritini er ein yrking eftir Hans Jacob, sum heldur ikki var fyribeind, tá hann ruddaði og fór til Danmarkar. Tað er „Í Dalinum“, sum er dagfest og undirskrivað „Í Skálavík í vetrinum 1920. H. J. J.“ Fyrsta og seinasta ørindi byrja við somu døpru reglu „So kaldur sum Grøvin, so deyður sum støv/ eg hími í djupasta dali“, og „lognbra var alt har á vali“, sum møtir tí har. Bjargingin er at „fadurin dyri og sæli“ skal koma og „leið meg eg eri bert øska og støv“.

Hetta varliga álitid á ein máttugan faðir er burtur í yrkingini „Kunde mod Himlen jeg rettet mit Øje“, sum Hans Jacob yrkti á garðinum Kollekolle í Værløse á Sjælland í august 1924, har hann var í starvslæru. Átrúnaðarligur ivi hómast, tá spurt verður „Hvad stækked’ de Vinger som før kunde bære/ med Englene mig mod den himmelske Sfære“ og „Hvad sløred min Faders alkærlige Øje“ fyri at enda at staðfesta, at „Kun lidet mig huer at dvæle her neden/ naar ikke bag Graven jeg skimter et Eden“. Vónin stendur til møður, sum „vil skyggerne hente“ og beina tað dapra burtur.

Várið eftir, í mai 1925 er lagið munandi betri í yrkingini „I Haven en Nat“. Hon er yrkt „Paa Bøgelundgaarden“ í Kerting á Fyn, hagar Hans Jacob kom saman við einum skúlafelaga. Hans Jacob var fóðurmeistari har summarið 1925 og var „ógviliga væl móttikin“.³ Í hesi yrking sigur hann: „Her fandt jeg en smilende yndig Plet (...) Fra Bæltet jeg spænder mit slide Sværd (...) En Stund vil jeg glemme af Krigerfræd/ og saarede Læmmers pine“. Tað krígskennda sipar til aðrar garðar, har Hans Jacob var í læru. Eitt nú skrivaði

3 *Endurminningar* 1980: 230.

hann í *Endurminningunum*, at á Kollekolle var „felagsandin“ ikki góður, „Her mátti hvør einsærur sæta tær“.⁴

Tvey ár seinni, tá ið Hans Jacob var staddur í Keypmannahavn, sigur yrkingin „Eg sigli mín bat“, yrkt 28.12.1927, frá nýggjum sjálvsáliti og átrúnaðarligum friði „Eg sigli og rogví sum vindurin er (...) tí handaskjól skaparans tað er mín verd/ tí rogví eg tolin í friði“.

4. Skemt og teiti

Heðin Brú yrkti eisini til ymisk høvi. Eitt nú til 25-ára minningarhaldið hjá Føroya Fiskasølu í 1973. Ein skemtiyrking eitur „Himnaferð Sívars“, og eitt „Fróðskaparteiti“ er um royndirnar hjá Klaus H. Jacobsen og Kjartani Hoydal at modernisera Fróðskaparsetrið fyrst í 1970-árunum. Teir skutu upp at skipa útbúgvingarnar á Setrinum sum støðisútbúgvingar – eins og á universitetinum í Odense og á RUC.⁵

Í *Endurminningunum* er ein táttur um, hvussu tað gekst at máta eina trøð upp, sum ein maður hevði fingið loyvi at fáa burtur av haga, sum lá til Biskupsstøðfestið.⁶ Heðin Brú og sýslumaðurin skuldu gera arbeiðið, men bøndur úr fleiri oyggjum vóru møttir upp at mótmæla og hóttu við at taka teir. Aftaná vórðu uppreistrarsinnaðu bøndurnir stevndir, og Heðin Brú leggur afturat: „Aftan á hesa miseydnadu bragdarferð var tað onkur íspegil, sum yrkti tátt um Klaksvíkarhernaðin, sum einki lógið kundi vera. Var ikki óvant tað í Føroyum“⁷ – tátturin er í tveimum pørtum, 141 ørindum við siðbundnum niðurlagi:

Nú siglir Líggjas
við sín fríða knørr
fyri Gøtunes og Klakk
at verja bóndans jørð.
Nú siglir Líggjas.

Hetta skemtingarsama lyndið er at síggja í prosaverkunum eftir Heðin Brú.

4 *Endurminningar* 1980: 236.

5 *Fróðskaparsetur Føroya 1965–90*. 1990:45–48.

6 *Endurminningar* 1980: 270.

7 *Endurminningar* 1980: 272.

5. Pastoralur – yrkingar á prenti

Náttúra er evni í teimum flestu yrkingunum hjá H.J.J., eins og tað var hjá øðrum yrkjarum í samfíðini. Fleiri av teimum eru pastoralur.

Pastorala var upprunaliga skaldskapur um hirðar í fornum grikskum landsløgum staðsett í grikska landspartinum Arkadia. Føroysk pastoraluyrking í hesi strongu merkingini, sæst í átrúnaðarligum yrkingum eftir Mikkjal á Ryggi eitt nú í „Eg veit ein góðan seyðamann“. Enski bókmentafrøðingurin Terry Gifford skilmarkar í bókini *Pastoral*⁸ trý sløg av pastoralum. Umframt ta strongu søguligu hevur hann eisini eina breiðari pastoralu, har tað bygðasliga ella landsbygðaliga er lýst við býnum sum implisittum ella eksplisittum mótsetningi. Triðja pastoraluslagið vendir sær móti einfaldari hálovan av náttúruni og umrøður pastoralur niðrandi – og er ikki viðkomandi í hesum sambandi.

Tær hugnaligu náttúrulýsingarnar hjá H.J.J. úr Danmark hava stundum føroysku náttúruna sum implisittan mótsetning. „Snípan“, sum stóð í *Varðanum* í 1934 og yrkt í Keypmannahavn veturin 1927, er ein pastorala, har yrkingar-egið er fuglurin, ið „ongar fagar fjaðrar“ fekk og ei heldur „fagrir tónar góvust mær“, men sum má sættast við at vera «brún og grá» og láta við reiðrið „um ta ljósu vón“. Henda hugsanin at frøast um tað, ið lívið bjóðar, liggur nær tí, sum Hans Jacob skrivaði í „Ferðabókini“ tann 10.12.1920 heima í Skálavík:

at man má í ein forstand gera alt lívið til eitt Martyrinum, tí man má altíð arbeiða fyri framgangi og tað gongur altíð av við stríð; ein má altíð standa alvápnaður fyri grindini á lívi sínum um hann vil verða reinur

Snípan umboðar í senn sakloysið og ta líðingina, sum Hans Jacob umrøðir her, og grindin til lívið er væntanargleði hennara um, at „eggini tey smáu, smáu/ fáa bein og nev“ (*Varðin* 1934: 90). Implisitta føroyska tilvísingin er í *Varðanum* undirstrikað av tekning eftir J.O. (Zahle, Jacob Olsen) av eini mýrisnípu í føroyskum landslagi.

Eisini „Vármorgun í læsetur“ er ein pastorala, har lívsgleði og samljóð valda. Hon lýsir ein vármorgun á væl tilskilaðum stað í Danmark í Veddinge Bakker, sum er summarhúsøki við Sejrøvíkina nær við Sjællands Odde. Tey

8 Terry Gifford *Pastoral. The NewCritical Idiom* . 1999: 2.

sjey ørindini lýsa tað várliga morgunmhvørvið á staðnum. Yrkingar-egið vil opna allar sansir og „vísi alla hugsan frá mær/ sum um treyt og trega talar“ fyri at hoyra náttúrljóðini og ljóðini frá grannalagnum, sum í senn eru donsk og føroysk: „hamarsløg av ídnum hondum“, „Hundagoyggj á gomlum gørðum“ og „bilar súðsandi á vegnum“. Eitt ørindi nemur við norrøna poesi, sand og malargrót, sum er at finna allastaðni:

Eg vil hoyra grasið grógva,
síggja sól á tinnu glitra
skuggar millum mælarsteinar,
aldur sum at sandi skúma.

Hetta ørindi sipar til ta fjarstøðu, sum býr í modernaðum pastoralum. Týðarin gav týddu yrkingini annað heitið „Sommermorgen ved huset i Veddinge Bakker“, ið staðsetur hana neyvari og flytur hana fram til at vera summaryrking. Í *Endurminningunum*⁹ skrivaði Heðin Brú, at hann og konan høvdu frítíðarhús á Sælandi – kanska var tað í Veddinge Bakker.

6. Møgulig politisk viðmerking

Øðrvísi enn hesar er yrkingin «Ásannað», sum stóð í jólablaðnum *Følv* í 1953. Hon er ein læruyrking, sum í fimm ørindum boðar frá, at Føroyar ikki eiga at verða sæddar úr „hásætissølum, har ungir fingrar fimla/ vevandi fyrsta vevnan“ – fimlandi fingrarnir eru pars-pro-toto metonymi fyri tey, sum sita í hásætissølunum, ið eru høli hjá kongum og keisarum – t.e. hjá teimum ráðandi. Henda lýsingin av hátíðarligum hølum og fimlandi fingrum kundu bent á tað unga sjálvstýrið undir Heimastýrslógini, sum júst hevði virkað tað fyrsta fimmáraskeiðið. Yrkingin mælir til, at tað eygleiðandi yrkingar-tíið í staðin fyri at líta at Føroyum frá hesum høga fína sali fær sær sera nógv víðari útsýni „haðani skýferðin kemur (...) burtur um sjónarringin/ til alt, tú ósætt ánar“. Samstundis má tað hava samband við tað ítøkiliga og hava eyga fyri „gomlum bygdum/ har dagsverk liggja á ljóð./ og fenaður dugnar monnum“. Í hesum ráðunum um at hava atlit at fenaðinum kemur borgaraliga yrkið hjá Heðini Brú sum landbúnaðarráðgeva undan. Sjólívið er ein annar tátur, sum hetta yrkingar-tú fær boð um: „Halt teg til sólarrisið/ til menn ið rembast í vakning/ á rullandi skipum/ og taka við kavstoyttum vaktum“, t.e. hava støði

9 *Endurminningar* 1980: 387.

har tøkini verða tikin. Tey, sum sita við valdi, mugu lyfta seg upp um valdsins karmar og kringumstøður, hava ómetaliga vítt útsýni og samstundis hava festi í bygda- og sjólívi.

Á vári sama ár, sum yrkingin stóð í *Følv*, høvdu fiskimenn verið í verkfalli í tríggjar mánaðir fyri at fáa minstuløn. Árið fyri var Sjóvinnubankin farin á húsagang, og álvarslig kreppa hevði tikið seg upp. Støðan var nýggj og kanska hættislig. Tað er at vera tíðliga á fótum, fólk eru um at vakna í ótryggum umstøðum og við strævnum arbeiði fyri framman, sigur yrkingin.

7. Aðrar yrkingar á prenti

Yrkingin „Vallarin“ stóð í *25 ára minnisriti* hjá Studentafelagnum í Keypmannahavn. Hon lýsir troyttan og ússaligan gamlan mann við stavi á fjøllunum á vetri; hann finnur einki náttarskjól, so at enda „hopraði [hann] á og fell útav“, meðan hann takkar stavinum „Væl fyglði tú mær“. Henda heldur dapra yrkingin er yrkt 24.9.1927, meðan Hans Jacob var í Danmark og hetta heystið lá við sponsku sjúku.¹⁰ Handritið við yrkingini „Rosen“, yrkt tann 15.1.1928 í Keypmannahavn, kundi verið um kenslur undir sjúkuni, tí hon lýsir á næstan groteskan hátt eina bliknandi rósu umboðandi „Hvert Foraarsaab, hver Sommersang er endt/ og Dødens fakkell ved din Kiste tændt/ en Rædselsnat“.

Bæði „Vallarin“ og „Snípan“ eru millum tær maskinskrivaðu í handritasavninum. Í ætt við hugsanarsama huglagið í hesum yrkingum er „Tey sjúku við strondina“ (*Vardin* 1961), sum ber menniskjalívið saman við lægdirnar, aldurnar gera í sandin á strondini.¹¹

8. Tjóðarbygging og minnisyrking

Kendari eru ivaleyst tær yrkingarnar eftir Heðin Brú, ið vórðu yrktar til vígslurnar av Tórshavnar Kommunuskúla í 1956 og nýggja Føroya Læraraskúla í 1969.

Umframt kreppur og stríð vóru 1950-árin eisini ein tíð, tá ið land og kommunur fingur stovnar í framhaldi av nýggju støðuni við heimastýri. Havnin

¹⁰ Spanska sjúka: Endurminningar 1980: 252.

¹¹ Heðin Brú yrkti hana, tá ið hann hevði sæð tey óbótandi sjúku ganga við strondina á „sjúkraheimi“ við Faxeladeplads. Jógvan Isaksen 2006: 169.

vaks og gjørdist høvudsstaðarkommuna, økjandi barnatalið kravdi størri skúla, og tá ið nýggi stásiligi Kommunuskúlin í Havn skuldi takast í nýtslu varð yrkingin „Fedrarnir“ framförd sum kantata við lagið eftir Hans Jacob Højgaard.¹² Eisini tá ið nýggi Føroya læraraskúli varð vígdur, var yrking eftir Heðin Brú nýtt í kantatu.

Ein kantata er italskur sangur við verðsligum teksti, aloftast einraddaður við óslitnum bassi gjøgnum allan sangin – viðhvørt við einum ella fleiri ljóðførum ella strúkarum. Í fyrstuni høvdu kantatur ein sats, men árin frá opera gjørdu, at kantatur fingur fleiri satsir eitt nú við resitativi og arium.

Bæði høvini vóru ognað framtíðini, skúlar skuldu tryggja framtíðar ættarliðum holla undirvísing og útbúgvng. Skúlavígslurnar bóru boð um nýggjar tíðir, samstundis sum tær eru hugmyndafrøðiligar læruyrkingar, ið byggja á arkiverandi minnismentan.

9. Vígsluyrkingar

Yrkingin til Kommunuskúlan er „Fedrarnir“. Hon er yrkt í 1950, tá „Eg gekk á vegnum millum Gøtugjógv og Søldafjørð“¹³. Yrkingin leggur hátíðarliga fyri við tungum stavrímunum:

Fámæltir fedrar meg aldu.

Við hártum hondum tóku teir dreingin og settu á knæið.

Breiðir um bróstið og skeggsíðir vóru teir gomlu,
stinnir í sæti og vítt millum kníggja, teir høvdu.¹⁴

12 Yrkingin hevði staðið í *Føroya Social-Demokrati* í 6.1.1951 og í *Glugganum* í mai 1956. Vígslan var umrødd í stórum greinum í 14. september og í *Dagblaðnum* sama dag, 4.9.1956, har yrkingin eisini var prentað.

13 Brev 28.12.1950 frá Heðini Brú til Kristjan, Christian Matras. Skjalagoymslan á Føroyamálsdeildini. Her eftir Honnu Absalonsen „Heðin Brú – Brot úr brøvum til Chr. Matras“. *Vardin* bd. 68, 2002: 28.

14 Øll sitat úr „Fedrunum“. *Gluggin* nr. 7, mai 1956.

Tað er sum um hetta ørindi er um relieffið á skjöldrinum móti Niels Finsens gøtu. Relieffið avmyndar ein skeggjutan mann við einum barni á knænum og øðrum í ymsum aldrum standandi um hann, meðan hann sigur søgu ella lærir tey okkurt – hann er ein av fedrunum í ørindinum.

Yrkingin hevur fimm rútmuføst, kvæðakend ørindi, sum lagið hjá H. J. Højgaard og framførslan strikaðu undir.¹⁵Tað fyrsta er inngangur, ið lýsir fedrarnar, ið tala í teimum fyra næstu ørindunum. Hvørt ørindi setur fram eini boð „Gev hesum lítla lummin, teir fornu slitu“, „Grein honum lívið“, „Grein honum lutir“ og „Sig honum meira um arvin“ – boð til skúlan og lærararnar. Yrkingin er knapporðað við staðfestingum sum „Hetta er sevjan í ættini rennur“, „Her verða tøkini tikin“ og eftir seinasta ørindi „Hetta var fedranna tala“ – stutt og greitt.

Skúlabarnið má fáa almenna vitan um fortíðina, søguna „frá teim undir torvuna fóru“ og „gott at kenna hitan av hondum, ið sleptu“. Tað er faðirin, ið talar við sonin, og tað er ikki bara hansara lív, sum um ræður, tí «[h]evur tú einki at flýggja [víðari til næsta ættarlið] uttan ta tómu tægu./ er tú ein deyður maður“. Yrkingin er bersøgin um, at „[t]að er munur á monnum“, og hann skal hava „lívsins skálir/ mannliga at munni“. Her er einki pláss fyri døtrum.

Yrkingin yður av rámandi orðingum. Skúladrongurin skal fáa „lummin, teir fornu slitu“ – t.e. handfangið á ár. Myndburðir lýsa sambandið millum ættarlið sum „hetta at seta førningin av sær við vegin“ hjá tí unga at bera víðari. Tað øvuta er lýst sum ein „tóm tæga“. Veruligur deyði „er tað at søpla burtur úr goymslum tað dýra gullið“, søguna, royndirnar, vitanina. Yrkingin er um ættina. Hvør einstakur (drongur) hevur skyldu til at hugsa um sítt íkast í tað, sum fer at fella dóm um hann og ættina. Hetta er sum afturljóð frá regluni í Hávamáli: „eitt eg veit sum aldri doyr/ dómur um deyðan mann“¹⁶ og vísir á tann týðning norrøni skaldskapurin hevði í skipanini av nýggju tjóðartilvitskuni eftir seinna kríggj. *Hávamál* og *Vøluspá* komu út á føroyskum í 1945. *Føroyingasøga* kom út í nýggjari týðing eftir Heðin Brú og Richard Long í 1962 hjá Skúlabókagrunninum, og hon gjørdist í tí viðfangi skúlabók.

Kantatan, sum Heðin Brú yrkt til vígsluna, tá ið Føroya læraraskúla á Frælsinum í Havn var liðugur og tikin í nýtslu, hevur tíggju ørindi.¹⁷ Tey fyrstu tvey lýsa hátíðarlíga nýggja bygningin sum eina høll og lærdómsborg.

15 14. september 4.9.1956.

16 Ørindið úr Hávamál: *Varðin* bd. 24, 1946: 56: ør. 77. Regin í Líð týddi.

17 Teksturin varð prentaður í sambandi við grein um vígsluna í *Tingakrossi* nr. 20, 16. mai 1969.

Eins og í „Fedrunum“ er innihaldsliga eyðkennið arvur, „ættar- og arvafæ“.¹⁸ Yrkingin lýsir menn, ið byggja borg og eitt „vitramanna rað“, eitt rað av klókum monnum, sum skulu goyma henda arv. Tvey ørindi leggja fyri við „Tað var ikki einans“, sum víðka sjónarringin í mun til tey fyrstu ørindini, og her eru yndisliga ljómandi partar:

Tað var ikki einans fiskifong,
vit veiddu av Ægirs vað
men eisini havsins andadrátt
sum okkum í hjarta kvað.

Yrkjarin kemur sjálvtlívitaður fram í tekstinum sum ein av teimum, ið „settu dreymarnar í ørindlag“ og soleiðis „skaptist her ein sálarogn/ sum føroysk var./ eitt lívssýn og ein veruhátt./ ið fólk vart bar.“ Kantatan ognar á henda hátt sær og yrkjarinum ein týðandi leiklut í tjóðarbyggingini sum tey, ið orða ta føroyskum lívsfatanina og føroyska lívsháttin. Harumframt eru skaldini tey mest individualiseraðu menniskjuni í kantatuni. Aðrir persónar eru umrøddir við tí altfevnandi, kollektiva „vit“ í fyrsta ørindi. Í tveimum ørindum er ungdómurin umrøddur, sum tað, ið „vit“ skal ávirka og forma. Og boðsháttur er høvuðssnild: „Ger ungdómin kunnan við fornan arv“ og „Vís honum allan tann víða heim“. Hinvegin er tað forvitnisligt, at skúlin eisini skal vísa ungdóminum „tann víða heim/ við ljósi og skuggarond“:

Várt egna er ikki nóg mikið
– bert støði at standa á –
Vit eiga at læra av longri komnum
íhvar tað so kemur frá

Tað tjóðskaparliga í yrkingini er ikki trongskygt, hóast afturlítandi.

Einsháttaða kynjaumrøðan í báðum vígsluyrkingunum og tað, sum yrkingin sigur um útbúgving og undirvísing, eru langt frá teimum hugsanum, sum um hetta mundið eyðkendu tiltøkini, sum lesandi ungdómar í Norðurlondum og Miðevropa skipaðu fyri á universitetunum – studentauppreisturin, ið bjóðaði professaraveldinum av.

18 Øll sitatini úr „Vígslukantatuni“ eru úr *Tingakrossi* 16.5.1969.

10. Epigramm eftir hydraálop

Í 1970 kom skaldsøgan *Men lívið lær* út, har yrkingin „Ungur eg yndaði gentu“ er prentað og skal lýsa kærleikan Jesar kendi fyri Durutu. Eitt yrkingar-eg lýsir eina fyrimyndarliga gentu gjørd úr tilfari „frá gudum“:¹⁹

Ungur eg yndaði gentu,
von og alvøkur var hon
unnaðist mær av sonnum.
Bráðan tá hvarv tann væna,
sum døggin tornar av túgvu.
Eitt listaverk bert var moyggjin,
sjálvur hevði eg skapt tað.
Tilfarið tók eg frá gudum.
Gudarnir tóku tað aftur.

Í seinastu reglu er afturljóð frá Jobs hugsan, at Harrin gav og Harrin tók, sum m.a. er ein høvuðshugsan í *Fedgum á ferð*.

Jógvan Isaksen vísir á, at yrkingin hevði hóskað betur í øðrum søgum, eitt nú hana um Høgna og Gunnvá.²⁰ Í endurminningunum greiðir Heðin Brú frá, at hann skrivaði yrkingina, eftir at tað var komið til einkis við eina gentu:

tað skuldi verða eitt par burtur úr okkum. Men gakk! Meðan okkara litfagri eydnuheimur stóð í sínum fagra sta skrúð, kom ragnarok, eitt vilt fimbulsveður, sum legði alt svart. Vit vistu av ongum, fyrr enn vit sótu eftir á berum, vóru heilt sakarleys. Tá alt hetta var hent, henda hydra hevði framt sítt verk, sat eg og hevði ógvuliga ilt við at fata tað henda. Tá setti eg hetta epigramkenda petti saman.²¹

Teir ógvisligu myndburðir, sum brotið er lýst við, ragnarok, fimbulsveður og hydra – grikskur mýtologiskur níggjuhvøvdaður eitrandi ormur – geva onga ábending um, hví tað kom til einkis. Þínufult hevur tað verið, og yrkingin er samsvarandi heilskapað.

Hevði Heðin Brú ruddað so væl, sum hann segði, hevði lítið verið at lagt afturat tí, sum longu er skrivað um yrkingar hansara. Men hóast henda ferðin

19 *Men lívið lær* 1970: 318.

20 Isaksen 2006: 170.

21 *Endurminningar* 1980: 249.

í handritagoymsluna dró meira fram, enn eg hevði hugsað, broytir hon ikki myndina av Heðini Brú sum rithøvund. Okkurt brigdi og nakrar staklutir hevur hon skoytt uppí.

Heðin Brú er av røttum kendastur fyri skaldsøgurnar og stuttsøgurnar, men bæði prentaðu yrkingarnar og tær í handriti vísa, hvussu hann eisini arbeiddi við at lýsa kenslur og náttúru lýriskt. At so fáar yrkingar frá hansara hond komu út á prenti er ivaleyst prógv um sjálvkritikk. Hinvegin vísa yrkingarnar á hugsanir um náttúruna sum ein part av menniskjansligu tilvitskuni, sum eisini koma fyri í prosalýriskum pettum og brotum í søgunum.

Malan Marnersdóttir

Professari

Fróðskaparsetur Føroya

Føroyamálsdeildin

V.U. Hammershaimbs gøtu 16

FO-100 Tórshavn

Hvor alting begynder

En stor forfatter i en ultralille kultur. Om at skrive en biografi om William Heinesen

Bergur Rønne Moberg

Summary

The aim is to describe the theory and design of a planned biography about the Faroese author William Heinesen (1900–91) writing in Danish. This is a historically oriented *biographie intellectuelle* of Heinesen as a human being, Faroese, artist, and intellectual. The focus is on his double role as a cultural breaker and as a carrier of Faroese culture internally and externally as well. *Internally* in the Faroese culture he contributes, as his colleagues writing in Faroese, to develop place and nation. As a carrier of Faroese culture he was broadly supporting and developing Faroese cultural life. He was in other words engaged in the highly profiled national cultural work in this ‘new’ nation and geography. But he does this on his own hybrid, cosmopolitan assumptions turning him into a hard ascertainable and problematic figure in a strongly nationalized context. Heinesen was in an internal exile, because he wrote in Danish. Therefore, he could not be adjusted for the Nobel Prize as a Faroese candidate and for other reasons nor as a Danish candidate. *Externally*, Heinesen as a cultural carrier contributes to European culture with his substantial negotiations between his Faroese experiences and main currents of European thought from Plato to Camus. However, he also breaks with European culture. His *oeuvre* includes a wide range of meticulously thought correctives to the conventional features of modern and modernist thinking in his European contemporary (teleology etc.)

1. Indledning

Formålet med artiklen er at beskrive en særlig tilgang til William Heinesens liv og værk set ud fra et planlagt biografiprojekt. Vægten lægges på det teoretiske og metodiske grundlag under biografiprojektet. Synsvinklen er grundlæggende litteraturgeografisk, hvor det geografiske aspekt både henviser til

Færøernes relativt set meget lille demografi og – landfaste – geografi samt til forskellige former for forestillet geografi herunder kortlægninger. Historisk set er hele Heinesens forfatterskab frem for alt stemt efter den europæiske tradition i form af kunst, filosofi og kultur. Den planlagte biografi henter derfor inspiration fra *biographie intellectuelle*, der er en biografiform, som lægger vægt på idéer og et forfatterskabs intellektuelle profil samt på sammenhæng mellem det enkelte værk og forfatterens *oeuvre* (de Mylius, 2016: 15). Biografien bevæger sig hermed også ud over det biografiske i traditionel forstand forstået som henvisninger til den faktiske forfatter (ibid.). Hvor den idémæssige orientering både trækker på Heinesens arkiver og især de litterære værker med behørigt sideblik til hans værker inden for billedkunst og musik, trækker den traditionelt orienterede del af beskrivelsen af Heinesens liv og værk på hans arkiver, færøske arkiver i bred forstand, interviews, værker, artikler om Heinesen osv. I dette historisk anlagte biografiprojekt placeres William Heinesen (1900–91) som intellektuel, menneske, kunstner og erhvervsmand i det 20. århundredes færøske og europæiske historie. Den intellektuelle og den historiske dimension mødes i min nytænkning og udvikelse af "liv-værk-tid-biografiformen" (Possing, 2015: 105) til en 'liv-værk-tid-og-sted-biografi'. Biografistoffet perspektiveres på samme tid ud fra, *hvor* alting begynder, og *når* alting begynder. Livsværket placeres med andre ord i relation til Færøerne som en 'ny' geografi i den verdenslitterære kartografi og som en geografi med en kort modernitetshistorik.

I den planlagte biografi spiller stedet imidlertid en mere markant rolle end tiden. Afsættet er derfor, *hvor* Heinesen levede, skrev, malede, komponerede, erindrede, tænkte, og hvilken betydning den geografiske position havde for hans liv, kunst, arbejdsprocesser osv.? For at forklare den stedlige og rumlige dimension i og omkring kunstnerværket vil artiklen benytte sig af endnu et nyt begreb: 'ultrasmå litteraturer' (Moberg & Damrosch, 2017; Moberg, 2017a). Begrebet blev præsenteret for første gang i det amerikanske tidsskrift *Journal of World Literature*, maj 2017, som undertegnede har redigeret sammen med David Damrosch, professor i komparativ litteratur på Harvard University. Dette begreb er en videreudvikling af fransk tænkning i form af Gilles Deleuze' og Felix Guattaris begreb 'Littératures mineures' (Deleuze & Guattari, 1983 og 1986). Kernen i begrebet er, at ultrasmå litteraturer og kulturer lider under en mangel på kapacitet i form af strukturelle begrænsninger. Hensigten er at beskrive, hvordan litteraturen og i særdeleshed den store forfatters operationer kan forstås som et forsøg på at kompensere for lidenheden. Netop mangelaspekterne kan forklare en særlig dynamik i færøsk litteratur som en

ultralille litteratur. Der fokuseres således på, hvad det betyder for, hvor snittet lægges i biografiskrivningen, at Heinesen var en stor forfatter i en ultralille litteratur og kultur som den færøske.

2. 'Resterlænding' i en ultralille kultur

Formålet med biografien er at beskrive Heinesens konstante substansforhandling mellem sine færøske erfaringer og hovedstrømninger i europæisk tænkning fra Platon til Camus. I Heinesens livsværk er Færøerne et fragment af Europa – langt væk og alligevel tæt på. Med et værk som dette vil færøsk kultur for første gang i færøsk historieskrivning fremstå i en fuldgyldig, totalitetspræget europæisk profil. Heinesens livsværk er det væsentligste samlede færøske enkelt svar til europæisk kultur i det 20. århundrede. Med sit omfattende modtagelses- og iagttagelsesapparat står Heinesen i forreste linje i det bombardement af indflydelse på færøsk kultur, som sætter ind ved starten af det 20. århundrede, hvor det moderne Færøerne og han selv blev født. Heinesens liv falder sammen med den voldsomste udviklingsæra i færøsk historie. Modernitetens fangarme griber ud efter Færøerne som en relativt umoderne eller halvmoderne europæisk 'rest' kulturhistorisk, kunstnerisk og mentalt (Moberg, 2014a). Med et begreb hos civilisationshistorikeren Niall Ferguson kan man karakterisere Heinesen som en 'resterner', en "resterlænding[e]" (Ferguson, 2014: 344), dvs. som en vesterlænding på kanten af Europa. Både der hvor Europa begynder på ny i tid og rum, og hvor det ender. Min bog *Resten i Vesten. Verdenslitteratur i modernismens margin* (2014a) om hovedværker i færøsk romanlitteratur har det samme blik på Færøerne som en vestlig 'rest'. Ingen steder i hele den færøske kultur er det tydeligere end i Heinesens livsværk, at gammel som ny færøsk kultur udgør en delmængde af europæisk kultur(arv). Det lille indeholder koden til det store.

Biografien vil stille skarpt på det sammensatte forhold, at Heinesen, foruden at være færing, er en stor danskskrivende færøsk forfatter i en – demografisk set – ultralille kultur. Han bruger de heterogene erfaringer fra sin dansk-færøske baggrund til at udfordre 1) det nationale færøske rum, som har tendens til at 'glemme', at danskhed har været en århundredlang, integreret del af færøsk kultur og 2) aktuel og på samme tid konventionel humanistisk tænkning i den europæiske samtid, som 'glemmer', at alt det, humanistisk og modernistisk og oplysning kaster ind i lyset også producerer mørke ved fyrtårnets fod og derfor kræver konstante genfortolkninger af kulturarven. Ved sit skarpe blik også for det, der tidligere var oplyst, men ikke længere er

det, udgør hele Heinesens kunstnerskab en kulturhistorisk bue mellem det forgangne og det numoderne. Det er også et svar fra en ultralille litterær-kunstnerisk geografi til europæisk tænkning, der måler europæisk højkultur med den mindre specialiserede kulturs øjne. Det fungerer både som en udfordring og som en udveksling. Heinesen skærper sit iagttagelsesapparat på grund af europæisk indflydelse og udvider samtidig europæisk geografi ved inddragelse af den færøske 'rest' i den verdenslitterære kartografi. Men som forfatter fra en ultralille kultur afslører han på samme tid mangler i forcerede binære distinktioner i højkulturens og specialiseringens strukturelle overprioriteringer, der ifølge Heinesen ofte fører til en for specialiseret, fragmenteret tilgang til menneskelige nøglespørgsmål. Han er samtidig bevidst om, at den ultralille kultur hele tiden er henvist til at overleve sin egen følte og erkendte mangelfuldhed og usynlighed og netop derfor er målrettet i sin akkumulering af kunstnerisk og kulturel europæisk kapital samt i sine korrektiver til denne kapital. Der er hos Heinesen et storforbrug af idéer, som tit modtages i klaser (jf. Bandle, 1982), der er et udslag af modernitetens korte historik på øerne og den dermed forbundne fortætning i modtagelsen af indflydelse udefra. På denne og mange andre måder kompenserer Heinesen for mangelaspekter i den ultralille færøske litteratur og kultur (Moberg, 2014b: 27–57).

Pascale Casanova beskriver periferiens mangelskultur inden for litteraturens område som "those most deprived of literary resources, confronting obstacles which writers at the centre cannot even imagine" (Casanova, 2013: 286). Men til den følte og erkendte mangelfuldhed hører en dynamisk kompensation for mangelfuldheden, der forvandler den ultralille størrelse til en styrke. Inden for *Island Studies* tales der om økulturers evne til på en særlig måde at fremhæve betydningen af at være betydningsløs. Økulturer og -litteraturer er gennemsyret af en særlig legesyge og performativitet, der giver sig udslag i "the game of 'importance of being unimportant'" (Prasad, 2013: 44). Den samme leg forekommer hos Heinesen, der i den berømte indledning til romanen *De fortabte Spillemand* (1950) sammenligner Færøerne med et sandskorn. I interviews med udenlandsk presse og i livsværket generelt fremstiller Heinesen desuden legesygt sig selv og færingene som 'barbarer', 'dilettanter', 'amatører', halvvejs moderne 'obskuranter', 'fantaster' osv. (Moberg, 2017a). Her fungerer stedet som en performativ topografi (Moberg, 2009; Moberg, 2017a), idet sandskornet placeres midt i en balsal og disse figurer midt på stedet som scene. Det heinesenske sted er en scene, men også et subjekt med en romantisk præget subjektivitet (jf. Elridge, 2008: 49ff), der rummer dybder af forestillet, erindret og fortolket geografi. Således udvides bevidstheden om det

geografiske udgangspunkt. Forfatterskabet bliver på den måde til den væsentligste færøske kilde til at forstå, hvordan hele modernitetsprojektet genstartes i et lille europæisk fragment i det nordvestlige hjørne af Europa.

3. Kulturbærer og kulturbryder

Heinesens forfatterskab er indbegrebet af den kulturkamp, som det færøske folk har kæmpet i over hundrede år for at blive synligt nationalt, regionalt og nu også globalt (kulturbærer). Som danskskrivende europæisk intellektuel bryder han samtidig mønstret op i forhold til den sprogligt funderede kamp for det færøske (kulturbryder) (Possing, 2015: 33). Han blev født i et dansksproget hjem i Tórshavn og oplevede tidligt en fremmedgørende distance mellem sin familiebaggrund og den omgivende færøske livsverden, hvor fænomenerne havde færøske navne (Skarðhamar, 2009: 196). Senere blev det hans skæbne som danskskrivende at overskride det nationale. Heinesens livsværk inkarnerer i denne og alle andre sammenhænge det umulige i binære grænsedragninger, snævre distinktioner samt det slet og ret uhensigtsmæssige i at presse uren virkelighed ind i for systemiske tankemodeller det være sig det nationalt/etniske, enkeltismer eller det aktuelt moderne. Han blev henvist til at overvinde oppositionen mellem færøsk og dansk og at koble mellem ufrugtbare modsætninger, der ikke kun var dansk vs. færøsk, men alle former dualismer. Med et udtryk hentet fra Arthur Lovejoys klassiker *The Revolt Against Dualism. An Inquiry Concerning the Existence of Ideas* er det meste af Heinesens skrift en revolte mod dualismer (Lovejoy, 2010). Heinesen var i denne henseende ifølge Per Stig Møller ætling af Goethes omfattende kontinuiteter:

Heinesen står ude i sin have med kasketten på. Han ligner en demokratisk og nordisk udgave af den gamle Goethe. For ikke at lade sig friste af magten på ny har den gamle smutter selvfølgelig valgt at lade sig reinkarnere så fjernt fra den glimrende verden som muligt – og så nær elementerne. (Møller, 1978)

Det er den samme blødt mæglende goetheske tilgang til litteratur- og idéhistorien, der får Heinesen til at kritisere Halldór Laxness for at være ”lidt hårdkogt” (Houkjær, 1980).

Biografiens omdrejningspunkt er Heinesens dobbeltrolle som kulturbærer og kulturbryder både indadtil og udadtil. Det omfatter på samme tid det brede engagement og det indre eksil. Indadtil lægges vægten på det fælles projekt,

som han har haft sammen med sine færøsskrivende forfatterkollegaer og færøsk kultur generelt (kulturbærer). Han og de færøsskrivende forfattere bidrager på hver deres måde til at udvikle stedet og nationen. Tróndur Olsen skriver (Olsen, 1992), at færinger blev færinger, da de mødtes ombord på slupperne. Det samme skete da færinger begyndte at skrive, hvor enkeltlokaliteterne blev overskredet og fik færøsk sted- og nationalkarakter. Heinesen er ude i et lignende, men bare større geografisk sammenbindende ærinde ved at slå bro indadtil mellem Tórshavn og bygderne og udadtil mellem Færøerne og verden udenfor ved et internationalt gennembrud for nationalperspektivet (Hansen, 1997 og Joensen, 2000). Heinesen var kulturbærer og en aktiv støtte og inspirator mange steder i færøsk kulturliv og som i sin kunst fortolker videre på de væsentligste funderende narrativer i færøsk kultur, som er kristendommen og det folkekulturelle.

Indadtil var Heinesen også kulturbryder. Han befandt sig fra starten mellem to kulturer og repræsenterer det sidste skud på stammen af en århundredlang dansk-færøsk borgerskabskultur i den by, han med den gamle koloniale stavemåde kaldte Thorshavn. Hans livsværk blev på mange måder en kunstnerisk version af hele denne borgerskabskultur midt i en kamp for det færøske. Han forblev derfor en svært bestemmelig og problematisk figur i det nationale færøske rum:

Der er f.eks. ingen tvivl om, at der er mange her i Thorshavn, der ikke kan fordrage mig. De er f.eks. sure over, at jeg har skrevet på dansk. Det er nærmest forræderi. (Wammen, 1984)

Som Heinesen antyder med "f.eks." var 'man' ovenikøbet sure på ham af flere andre grunde, der var religiøse og politiske grunde. Forfattere i strukturelt samme position som Heinesen og som skriver på et andet og større sprog end nationalsproget eller på anden måde anses for at svigte nationen bliver ifølge Pascale Casanova ofte "accused of treason" (Casanova, 2007: 257). Det gælder Wole Soyinka, Orhan Pamuk, Imre Kertesz, Gao Xingjian etc. Den færøsk-danske baggrund afstedkom, at Heinesens levede i et indre eksil i det færøske, der kulminerer med hans dobbelte – færøske og danske – kandidatur til Nobelprisen, som placerede forfatterskabet i et ingenmandsland mellem to kulturer. På Færøerne blev Heinesen opfattet som en dansk forfatter og i Danmark som en færøsk forfatter, og det afstedkom, at han trak både den færøske og den danske indstilling til prisen tilbage (Isaksen, 2004; Moberg, 2014a; Jørgensen, 2009; Møller, 2016). Stort set det samme konfliktstof som i

nobelprisspørgsmålet går igen i litteraturhistoriske diskussioner om Heinesen (Simonsen, 1993: 32ff; Moberg, 2008: 228ff) samt i diskussioner om Heinesens overdragelse af sine papirer til København (Moberg, 2017b). Heinesens livsværk er et stykke interstitialt *oeuvre* svarende til kunst, der placerer sig uden for eller mellem hævdundne kategorier i litteratur- og kunsthistorien og som udnytter åbenheden i sin hybride position.

Udadtil lægges vægten på, hvordan Heinesens rolle som kulturbærer og kulturbryder fortsætter i mødet med den europæiske samtid og europæisk højkultur. Kulturbærerrollen kommer her til udtryk i en målrettet oversættelse af europæisk indflydelse til en færøsk livsverden på vej ind i modernitetens stadig mere specialiserede systemverden. Eksempelvis gæsteoptræder klassiske motivhistoriske figurer i forfatterskabet, som Ian Watt har beskrevet som individualismens europæiske symbolfigurer: Don Juan, Faust, Hamlet, Robinson Crusoe etc. (Watt, 1987). Hos Heinesen optræder disse figurer i omtolket form, der fremhæver Færøernes position i udkanten af den europæiske indflydelsessfære. Grundlaget for vestlig kultur – kristendommen og antikken (Burrow, 2013: xviii.) – gennemsyrrer forfatterskabet herunder især kristendommen, som Heinesen mere end nogen anden færøsk forfatter fra først til sidst studerer indgående ved både at kritisere og ved at tilegne sig den. Heinesens fremstilling af kristendommen er en måde at registrere modernitetens indflydelse i kulturen. Gennem Heinesens værker sker en litterær omplantning af kristendommen og antikken til det færøske (Jones, 1974; Moberg, 2005; Moberg 2007). Biografiens hensigt er at uddybe Heinesens brug af kristendommen både set i forhold til nyere historie (kulturradikalismen) og i forhold til traditionens lange linjer. Oversættelsen af kristendommen og europæiske symbolfigurer tilpasses de særlige historiske og geografiske færøske omstændigheder, som mange f.eks. kender fra den færøske modtagelse af Kingo i og uden for Heinesens forfatterskab.

Heinesen er fra starten af både livet og karrieren omgivet af europæisk indflydelse. Den udveksling, der her finder sted, er også tæt forbundet med hans rolle som kulturbryder udadtil. Som kulturbryder konfronteres han ikke blot med en national mur indadtil, men også udadtil med en mur bestående af en snæver, for specialiseret tilgang til det moderne såvel som til virkeligheden og livet slet og ret, som han erfarede disse på Færøerne. Det var en mur, Heinesen oplevede flere steder i det moderne herunder især i mødet med avantgarden/modernismen, som han ganske vist også var inspireret af, men som han mente var for hårdkogte og brudfokuserede, og som han havde markante korrektiver til (Moberg, 2014a). Der er i videre forstand tale om

korrektiver til dominerende tankestrukturer i aktuelt tænkende humanisme, samtidslitteratur, psykoanalyse, eksistentialisme, sociologi, arkitektur etc.

Lad mig uddybe, hvad dette betyder for den kommende biografi. Den europæiske indflydelse på den ultralille kultur følte massiv, og den udæskede til svar. Det blev hos Heinesen til et svar, der demonstrerer en opkobling på mange idéer og en afstandtagen til ideologierne som hypostaserede enkeltidéer. Han fik i denne sammenhæng brug for sin borgerlige baggrund med rødder i dansk guldalderkultur og i færøsk-dansk-europæisk kultur. På grund af modstanden mod at Heinesen skrev på dansk, blev han presset ud i en position som dansk forfatter på Færøerne (Moberg, 2017b) i stedet for at blive opfattet som en færøsk-dansk forfatter eller som en danskskrivende færøsk forfatter (jf. undertitlen på Hanne Flohr Sørensens ph.d.-afhandling: "William Heinesen – dansksproget færøsk forfatter", Sørensen, 1996). Han forstod til gengæld at udnytte sin problematiske position og brogede erfaringer som et privilegium. Den hybride baggrund kunne bruges til at formulere alternativer til ideologisk renhed og for bastante, beredskabende udgaver af makkerparret modernisme og modernitet. På den måde banede Heinesen, sammen med forfattere og intellektuelle fra navnlig den ikke-vestlige verden, vejen for en udvidet og mere nuanceret tilgang til modernitet og modernisme. Denne udvidelse er forbundet med Færøerne som en 'ny' geografi, idet modernismen efter frigivelsen af kolonierne under og efter 2. verdenskrig har bevæget sig fra kontinent til kontinent og er blevet et verdensomspændende fænomen. Hermed udvidedes den verdenslitterære republik.

Som en væsentlig del af profileringen af Heinesen som intellektuel beskrives forfatterskabet i forhold til det væld af dikotomiserende kassetænkning, som det 20. århundrede bød på på grund af geopolitisk og ideologisk tilspidsede omstændigheder. Her kommer den hybride Heinesens revoltelignende modstand mod allehånde dualismer for alvor til udtryk. Heinesen følte sig ikke hjemme i en verden, der var skarpt opdelt: Vesten vs. resten, Vestblok vs. Østblok, modernitet vs. præmodernitet, realisme vs. modernisme, frigørelse vs. konventionalitet, centrum vs. periferi, kolonialisme vs. postkolonialisme, lavkultur vs. højkultur, Heimat vs. migration og fortsat konflikt mellem Færøerne og Danmark. Et så antireduktionistisk og antidikotomisk forfatterskab som Heinesens skrevet i en polariseret samtid kalder på et væld af almene debattemner og forskningsdiskussioner. Set i denne optik leverer hans kunstneriske produktion og arkiver en opmarch af korrektiver til det 20. århundredes stærkt ideologiserede tænkning (Moberg, 2014a). Heinesens hybride baggrund og hans erfaring af modernitet som urene kulturprocesser bliver

afgørende for biografiens beskrivelse af hans korrektiver til udenlandske såvel som indenlandske dikotomier.

Heinesens kulturbryder- og kulturbærerrolle er et udtryk for det, Pascale Casanova kalder et verdenslitterært rum (Casanova, 2013). Ifølge Casanova omfatter dette rum både 1) konflikten mellem nationale og internationale forfattere/perspektiver, som Heinesen og Nobelprisnomineringerne af ham eksempelvis er et udtryk for, og 2) et komplementært forhold mellem det nationale og det internationale, som netop er internationale forfatters udgangspunkt:

National and international writers fight with different weapons, for divergent aesthetic, commercial and editorial rewards – thus contributing, in different ways, to the accumulation of national literary resources required to enter the world space and compete inside it. Contrary to the conventional view, the national and international are not separate spheres; they are two opposed stances, struggling within the same domain. (Casanova, 2013: 282)

Som hos mange andre hybride forfattere er der hos den danskskrivende Heinesen et stærkt reflekteret skel og do. forbindelse mellem det nationale og det internationale, fordi de er kulturbrydere og kulturbærere på samme tid. Der er hos Heinesen et indre eksil, som forstærkes kraftigt af, at han er danskskrivende, men også en bindestregserfaring mellem det færøske og det danske. Kulturbæreren og kulturbryderen udgør tilsammen en manifestation af det verdenslitterære rum.

4. Biografien, stedet og historien

På grund af Heinesens betydning i og for færøsk kultur er valget faldet på at skrive en biografi med afsæt i en nyfortolkning af liv-værk-tid-biografien. Det er et begreb og en genrebetegnelse, hentet fra Birgitte Possings bog *Ind i biografien* (2015). Sammen med dette værk udgør Birgitte Possings doktordisputats *Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi* (1992) den væsentligste del af det metodiske grundlag under den planlagte biografi.

Liv-værk-tid-biografien dækker hos Possing og i min planlagte biografi en omfattende og en oftest modsætningsfyldt kontekst som det at være kulturbærer og kulturbryder på samme tid. Valget af en stedorienteret biografiform – en liv-værk-tid-og-sted-biografi – hænger dels sammen med det afgørende sammenfald mellem forfatterskabets og færøsk kulturs ambition om at

klassificere, kortlægge, navngive den 'nye' færøske geografi (kulturbærer). Det hænger også sammen med sprækkerne mellem Færøerne som en ultralille kultur og Heinesen som kulturens store forfatter, der sprængte alle dens gængse nationale forestillinger (kulturbryder). Derfor udvides liv-værk-tid-biografien til en liv-værk-tid-og-sted-biografi, samtidig med at førstnævntes centrale elementer indgår i projektets tilgang til Heinesens liv og værk. Sted-aspektet er en kosmopolitisk tilføjelse, hvor det lokale, nationale, regionale og globale er tænkt at fungere som en stratificeret spatial læsning af især den del af livsværket, som er forfatterskabet.

Biografiskrivningen vil blive påvirket af en række særlige forhold på det sted og i den kultur, som den biograferede skrev om og boede i det meste af sit liv: Tórshavn/Færøerne. Tre forhold bliver afgørende:

- biografien og stedet fremhæver individet i en kontekst
- biografien og stedet humaniserer historien
- biografien og stedet har begge været stærkt undervurderet (Massey, 2011: 7)

Med hensyn til det første punkt er liv-værk-tid-biografien velegnet til at formidle og ”opleve mennesket og individet som historisk aktør” (Possing, 1992: 60). Det hænger sammen med, at:

Individerne organiserer idéer på en anden måde end strømninger, ideologier eller andre strukturer, som har stået i fokus for historikernes interesse. Et individ kan i sin personlighed forene ideologisk eller logisk uforenelige idéer. Det er jo ikke logikken, som har ført dem sammen, men livet. (Åkerman, 1997: 9, oversat af Birgitte Possing)

Den historiske liv-værk-tid-biografi minder i denne henseende om stedet som en privilegering af *bios*, det personlige, lokale rødder, livsnære relationer og omgivelserne generelt (Casey, 2001: 406). Sted handler grundlæggende om, hvad omgivelserne i bred forstand betyder for en (Ringgaard, 2010) og knytter derfor an til biografiens (livs)historiske, geografiske, sociale, politiske kontekstualiseringer. For en nærmere betragtning defineres sted som ”identitetspræget, relationelt og historisk” (Augé, 2010: 59), og den historiske biografi beskriver sin protagonist som et lignende samlende punkt i historiciteten (Possing, 1992; Possing, 2015). Parallellen mellem biografi og sted fungerer særlig godt, hvis stedet er en ultralille kultur som den færøske, hvor stedets ekstraordinære – livsnære – betydning fremhæves. I bogen *Was geshah im*

20. *Jahrhundert?* (2016) skriver Peter Sloterdijk om den toneangivende topofobiske videnskabstænkning i det 20. århundrede, at den prioriterede en positionsløs og situationsløs tænkning uden om sted og andre kontekstualiseringer. Og i bogen *Textures of Place. Exploring Humanist Geographies* og talrige andre steder inden for Place Studies, fænomenologien og andre felter fremhæves det gang på gang, at stedet indtil for nylig har været en stærkt undervurderet størrelse inden for humanvidenskaberne generelt (Adams, et al. 2001: xviii). Selv inden for humangeografien gribes der således i egen barm, for netop her af alle steder (!) burde stedet have haft en selvskreven plads, hvad det heller ikke har haft indtil for nylig (ibid.). På alle sine mest centrale steder er den heinesenske skrift et opgør med stedløs tænkning og anti-Heimat forestillinger. Der er ikke tale om nogen naiv hjemlængsel. Heinesens forfatterskab er hjemstøgt i kompleks moderne forstand i en dialektik mellem affortryllelse og genfortryllelse (Hansen, 2004). Heinesen havde brug for at trække på sin hjemby og på færøsk geografi generelt, dvs. brug for at være stedtænkende i sit ambitiøse forsøg på at få placeret Færøerne og sig selv på europakortet og verdenslitteraturkortet. Det handler blandt meget andet om geografien som kulturel kapital (Moberg, 2017c; Moberg, 2017d).

Åkermans tanke om liv og logik aktualiserer et væsentligt aspekt i den planlagte biografi, idet Heinesen ikke blot tænker livet ud fra idéerne, men også idéerne ud fra livet og sine egne erfaringer. Kunstnerskabets personlige og kulturelle fundament hænger derfor tæt sammen med dets intellektuelle grundlag, som består af en konstant forhandling mellem idéer og personlig erfaring og indbyrdes mellem forskellige idéer. Derfor har Heinesens liv og levned et af sine største dramaer i livetaget med idéerne, hvor logisk uforenelige idéer kobles sammen i omfattende totalitetsprægede samtidigheder, der udgør et opgør med dikotomiske strukturer og snævre distinktioner af enhver art. Her er det den Goethe-inspirerede Heinesen, der ikke mindst tænker og reflekterer med livserfaring og livspoesi som sit ideal. Heinesens omfattende perspektiveringer, der typisk viser sig som totaliseringer, udgør en kraftlinje tilbage til Goethes ”totalization of tradition” (Curtius, 2015: i), som der, sammen med overblikkets kulturhistorie i forfatterskabet (jf. Reiffers, 2013 og Moberg 2014a: 20), vil være en særlig interesse i at undersøge. Goethe var endvidere den første, der formulerede tanker om en ‘Die Weltliteratur’ i januar 1827 (Goethe, 2013). Heinesen samler europæiske idéer på færøsk grund, og her er Goethe centralt placeret.

For Heinesen var det ikke tilstrækkeligt at lade sig inspirere af det litterære miljøes ofte generationsfikserede opgør med faderfigurer og forgængere. Der

er derfor mange gode grunde til at understrege følgende: Hans forfatterskab er ikke først og fremmest skrevet ind i kortlivede ismer og skoler, men derimod (primært) ind i den europæiske traditions lange linjer og ind i geografien som eksistentiel resonansbund og verdenslitterær kartografi (jf. Moberg, 2014a). Han var fra starten optaget af at positionere sig med en hel verdensanskuelse og ikke kun snævert æstetisk. Han ville have hele ballasten med ombord af færøsk, europæisk og universelt mytisk idégoods, fordi han var optaget af at fortælle og definere en hel kulturs begyndelse i det moderne, hvorfor forfatterskabet og dets tilhørende arkiver er gennemsyret af fortællinger og forestillinger om mytiske og historiske begyndelser (Said, 1985: 1–27).

Heinesen er derfor henvist til at omfatte meget. Hans værker og papirer fungerer som et stort *sedes argumentorum* svarende til et lagerhus for tanke-træning (begreb fra den klassiske retorik, fra *Institutio Oratoria* af Quintilianus). Livsværket er en nøgle til at forstå færøsk historie såvel som færøsk idéhistorie. Hvor historiografien og litteraturhistoriografien har etableret sig i færøsk skriftlighedstradition med en stadig stærkere videnskabelig orientering, er idéhistoriografien endnu et stort set ubeskrevet blad. Det er der gode grunde til, for ifølge Dorthe Jørgensen er idéhistoriografien ligeledes underudviklet i forskningen generelt (Jørgensen, 2006: 297). Også på dette punkt bliver biografien et nybrud, idet Heinesens livsværk vil blive fremstillet som kongevejen ind i moderne færøsk idéhistorie. Hvor projektets internationale dimension gør det muligt at drive tesen længere, giver projektets historiske dimension mulighed for at uddybe tesen gennem litteraturens, historiens og religionens (kristendommens) færøske (idé)historiografi, som Heinesens livsværk i alle tre tilfælde tilmed udfordrer og føjer talrige nye aspekter til. Det handler i sidste ende om Heinesens bidrag til hele den færøske idé- og kulturhistorie. De to dimensioner – den internationale og den historiske – virker sammen, idet det komparative i at se længere ud i horisonten samtidig uddyber den historiske forståelseshorisont og modsat.

De to sidste punkter – humaniseringen af historien og undervurderingen af biografien og stedet – er nært forbundne. De nye nationer og ikke-metropole regioner har siden 2. Verdenskrig givet subjektet, fortællingen og geografien den kulturelle energi tilbage (Cresswell, 2006: 9) efter voksende kulturtræthed i Europa. Adskillige formalismer fra russisk formalisme til fransk strukturalisme har underkendt subjektet, stedet og fortællingen, fordi disse blev reduceret til hovedkvarteret for produktionen af traditionel livsanskuelse. Konsekvensen for subjektets vedkommende har været, at det blev reduceret til et middel i realhistoriens plot og i utopiske forestillinger om det nye

samfund og nye menneske (Krogh Hansen, 2000: 19). Heri ligger en væsentlig forklaring til underkendelsen af biografgenren, som bl.a. Jacques Derrida, Michel Foucault, Roland Barthes, Pierre Bourdieu etc. gjorde op med som en illusion. Modernistiske indsigter er siden hen blevet tænkt ind i både biografens, stedets og fortællingens tilbagevenden. Det har betydet en rehabilitering og genlancering af biografien omkring årtusindskiftet. Den historiske biografi har bidraget til denne rehabilitering og rehumanisering (Possing, 2001: 646). Rehabiliteringen af biografien er foregået næsten parallelt med den nylige relancering af stedet, der er blevet en kolossal aktør i kunsten og inden for social- og humanvidenskaberne inden for de sidste ca. 20 år.

Som et korrektiv til strukturalismens robotagtige menneske- og verdenssyn (Hübner, 1985) inddrager rehumaniseringen lidenskab, positiv irrationalitet og brede, centrale menneskelige erfaringer, som både biografien og stedet yder retfærdighed. Jeg kobler med andre ord mit projekt til Birgitte Possings (1992 og 2015) og andres opgør med antibiografiske strukturalister, der dominerede 1960'ernes og 1970'ernes historieforskning, hvor samfundsbaseede "strukturella/strukturalistiska förklaringer [...] eliminerade den mänskliga individen ur förloppen" (Nordin, 2008: 273). Det betyder, at forestillinger om den biograferede som aktør og operatør modificerer den abstrakte strukturtanke. Men samfundsstrukturen er fortsat væsentlig i den planlagte biografi f.eks. for at beskrive det solide handelshus Z. Heinesen, som var opkaldt efter Heinesens far, Zacharias Heinesen, samt for at forklare Heinesens 'dannede' borgerskabsbaggrund, hvis kultur udgør bastonen i de væsentligste dele af hans kunstneriske og intellektuelle udtryk. Denne baggrund kan iagttages i hans 'klassiske' orientering mod genrer, stilarter og strømninger inden for musik, litteratur og filosofi fra tidligere perioder herunder antikken, barokken, 1700-tallets oplysning, dansk guldalder. Hele traditionens inspirationskatalog beskrives også i lyset af Heinesens optagethed af sin samtids modernisme og modernitet.

William Heinesen bidrager til kapacitetsopbygningen af færøsk kultur. Det sker i høj grad ved, at han yder de lange og dybe linjer af dansk kultur i det færøske og hele dens tilhørende europæiske idégoods retfærdighed. Blikket udefra og blikket indefra broderes sammen, og dette kommer i stand som en bindestregserfaring svarende til Heinesen som en danskskrivende færøsk forfatter eller som en færøsk forfatter med en dansk-færøsk kulturbaggrund.

Grundlaget for den kommende biografi om William Heinesen vil således indtænke både en individ-biografisk og en samfundsbaseret forklaringsmodel. Det betyder, at den *hverken* vil blive styret af samfundsmæssig determinisme, hvor alt kan forklares ud fra samfundsstrukturer *eller* ud fra essentialistiske personlige præmisser, hvor protagonisten biograferes som en sammenhængende karakter fra starten og som et udtryk for en harmonisk evolutionær udvikling. Tid er fortolket tid og skæbne en rekonstrueret skæbne, som begge er tæt forbundne med stedet i den planlagte biografi. Hensigten er således ikke at lave en retrospektiv illusion om en rekonstrueret kohærens, men gennem stedet som livsverden åbne nye rum mellem det personlige og det samfundsmæssige.

Anvendt litteratur

- Adams, Paul C. Andreasen & Dahl. 2001. Place in Context. Rethinking Humanist Geographies. *Textures of Place. Exploring Humanist Geographies*. Paul C. Adams, Steven Hoelscher & Karen E. Till (red.). University of Minnesota Press: Minneapolis. xiii-xxxiii.
- Augé, Marc. 2010. Ikkesteder. *Sted*. Anne-Marie Mai & Dan Ringgaard (red.). Aarhus Universitetsforlag: Aarhus. 57–69.
- Bandle, Oscar. 1982. Moderne färöische Literatur. Versuch einer Standortbestimmung. *Skandinavistik*, vol. 2: 81–111.
- Burrow, Colin. 2013. Introduction. Ernst Robert Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton University Press: New Jersey. xi-xxi.
- Casanova, Pascale. 2007. *The World Republic of Letters*. Oversat af M.B. Debevoise. Harvard University Press: Boston.
- Casanova, Pascale. 2013. Literature as a World. *World Literature. A Reader*. Theo D'haen, César Domínguez & Mads Rosendahl Thomsen (red.). Routledge: London. 275–288.
- Casey, Edward. S. 2001. Body, Self, Landscape. A Geophilosophical Inquiry into the Place-World. *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*. Paul C. Adams, Steve Hoelscher & Karen Till. (red.). University of Minnesota Press: Saint Paul. 403–26.

- Cresswell, Tim. 2004. *Place. A Short Introduction*. Blackwell Publishing: Oxford.
- Curtius, Ernst Robert. 2015. *Essays on European Literature*. Princeton University Press: New Jersey.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix. 1983. What is Minor Literature? *Mississippi Review*, vol. 11, nr. 3. Winther/Spring. Oversat af Robert Brinkley. University of Southern Mississippi: Mississippi. 13–33.
- Deleuze, Gilles & Guattari Félix. 1986. *Kafka: Toward a Minor Literature*, oversat af Dana Polan. University of Minnesota Press: Minneapolis.
- De Mylius, Johan. 2016. *Livet og skriften. En bog om H.C. Andersen*. Gads Forlag: København.
- Eldridge, Richard. 2008. *Literature, Life, and Modernity*. Columbia University Press: New York.
- Quintilianus, Marcus Fabius. 2001. *The Orator's Education*. Oversat og redigeret af Donald A. Russel. Harvard University Press: Boston.
- Ferguson, Niall. 2014. *Civilisation. Vesten og resten*. Oversat af David Gress. Cepos: København.
- Goethe, Johann Wolfgang. 2013. On World Literature. *World Literature. A Reader*. Theo D'haen, César Domínguez & Mads Rosendahl Thomsen (red.). Routledge: London. 9–16.
- Hansen, Bergur: (nu Rønne Moberg). 1997. William Heinesen – en folkelig og moderne forfatter. Magisterkonferensspeciale ved Københavns Universitet. København (upubl.).
- Hansen, Bergur. 2004. At genfortrylle verden. En hermeneutisk-fænomenologisk undersøgelse af tab og genvindelse i William Heinesens senprosa. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet. København (upubl.).
- Hansen, Per Krogh. 2000. *Karakterens rolle. Aspekter af en litterær karakterologi*. Medusa: Århus.
- Heinesen, William. 1950. *De fortabte Spillemænd*. Gyldendal: København.
- Houkjær, Niels. 1980. Man kan kun fatte verden med udgangspunkt i sit eget. Interview med William Heinesen. *Kristeligt Dagblad* 11.1. København.

- Hübner, Kurt. 1985. *Die Wahrheit des Mythos*. C.H. Beck: München
- Isaksen, Jógvan. 2004. *Mellem middelalder og modernitet. Omkring William Heinesens prosa*. Amaldus: København.
- Joensen, Leyvoy. 2000. Barbara and the Dano-Faroese Moment. *Úthavsdagar. Oceaniske dage*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis, supplementum xxix. Faro University Press og Nordens Hus på Færøerne. Tórshavn. 64–87.
- Jones, W. Glyn. 1974. *Færø og kosmos. En indføring i William Heinesens forfatterskab*. Gyldendal: København.
- Jørgensen, Dorthe. 2006. *Historien som værk. Værkets historie*. Aarhus Universitetsforlag: Århus.
- Lovejoy, Arthur O. 2010. *The Revolt Against Dualism. An Inquiry Concerning the Existence of Ideas*. Open Court Pub: Chicago.
- Massey, Doreen. 2011. *For Space*. Sage: London.
- Moberg, Bergur Rønne. 2005. Den stækkede Eros. En analyse af novellen *Dilettanterne* af William Heinesen. *Fróðskaparrit* 53: 13–51.
- Moberg, Bergur Rønne. 2007. Op af historiens grøft. En analyse af Orfeus-motivet i *De fortabte Spillemand* af William Heinesen. *Edda* 1: 39–58.
- Moberg, Bergur Rønne. 2009. Mapping and Contact Zones. Space and Place in Jørgen-Frantz Jacobsen's *Barbara* and William Heinesen's *De fortabte Spillemand*. *Scandinavian Studies* 81(2):199–214.
- Moberg, Bergur Rønne. 2014a. *Resten i Vesten. Verdenslitteratur i modernismens margin*. Forlaget Spring: København.
- Moberg, Bergur Rønne. 2014b. Færøpolitisme Faroepolitanism. *Perspektiver på Henrik Stangerup – og andre nordiske forfattere* af samme forf. *Beewolf* 27–57.
- Moberg, Bergur Rønne. 2017a. The Ultraminor to be or Not to be. Deprivation and Compensation Strategies in Faroese Literature. *Journal of World Literature*, 2(2): 196–216.
- Moberg, Bergur Rønne. 2017b. Personen, nationen og riget. Den dansk-færøske kontrovers om William Heinesens overdragelse af sine papirer til København. *Nordica* 33: 255–293.

- Moberg, Bergur Rønne. 2017c. Kampen for succès d'estime og salgssucces. William Heinesens publicerede romaner i 1930'erne." *Fróðskaparrit*. (under udgivelse).
- Moberg, Bergur Rønne. 2017d. Forfatteren der snublede i starten. En litteratursociologisk undersøgelse af William Heinesens romanskitser og kampen for gennembrud i 1920'erne og 1930'erne. *Edda* nr. 4: 370-392.
- Moberg, Bergur Rønne & David Damrosch. 2017. Introduction: Defining the Ultraminor. *Journal of World Literature*, 2(2): 133–37.
- Møller, Per Stig. 1978. Mellem elementære ting med William Heinesen. *Berlingske Aftenavis*. 29.12.
- Møller, Per Stig. 2016. *Dage og kampe. Erindringer*. Gyldendal: København.
- Nordin, Svante. 2008. *Humaniora i Sverige. Framväxt, Guldålder, Kris*. Atlantis: Malmø.
- Olsen, Tróndur. 1992. *Her er dámligt í Føroyum um krossmessutíð. Yrkingar, tættir, greinir, týðingar, ummæli o.a.* Mentunargrunnur Studentafelagsins: København.
- Passing, Birgitte. 1992. *Viljens styrke. Natalie Zahle. En biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*. Gyldendal: København.
- Passing, Birgitte. 2001. Biography: Historical. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 2. Neil J. Smelser og Paul B. Baltes (red.). Cambridge University Press: Cambridge.
- Passing, Birgitte. 2015. *Ind i biografien*. Gyldendal: København.
- Reiffers, Moritz. 2013. *Das Ganze im Blick. Eine Kulturgeschichte des Überblicks vom Mittelalter bis zur Moderne*. Transcript Verlag: Bielefeld.
- Ringgaard, Dan. 2010. *Stedssans*. Aarhus Universitetsforlag: Århus.
- Said, Edward. W. 1985. *Beginnings. Intention & Method*. Columbia University Press: New York.
- Simonsen, Malan (nu: Marnersdóttir). 1993. Vit eiga William. *Brá* 20: 32–42.
- Sørensen, Hanne Flohr. 1996. Barnet, digteren og eventyret. *William Heinesen dansksproget færøsk forfatter*. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet: København (upubl.).

- Sloterdijk, Peter. 2016. *Was geschah im 20. Jahrhundert?* Suhrkamp: Berlin.
- Wammen, Chris. 1984. Det er Gud der tror på mig. *Ekstra Bladet* 1.8. København.
- Watt, Ian. 1987. *Myths of Modern Individualism*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Åkerman, Sune. 1997. *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*. Sune Åkerman et al. (red.). Carlssons: Stockholm.

Bergur Rønne Moberg

Lektari

Føroyamálsdeildin Fróðskaparsetur Føroya

Nørre Søgade 19, 1.th

1370 København K

bergurmoberg@yahoo.dk

Marius Hægstad og landsmålsterminologien¹

Gudlaug Nedreliid

Summary

Marius Hægstad was the first to publish a history of the language in New Norwegian, *Norsk maalsoga for skule og heim* in 1904 (Schulze 1990:23) in the course of which he adopted a terminology for the history of the language in New Norwegian which he adhered throughout his magisterial *Vestnorske Maalføre fyre 1350* (1906–1942). Gustav Indrebø made use of the same terminology in his *Norsk Målsoga* (1951).

These terms are rarely if ever used today, many indeed are not even included in standard dictionaries of the language. About 120 terms have been collected from Hægstads works on language history and checked against *Nynorskordboka* and *Norsk Ordbok*; of these, 75 are not included in *Nynorskordboka* and 20 do not appear in the *Norsk Ordbok*, at any rate not with the meaning employed by Hægstad. That Hægstad's terminology is virtually unknown nowadays can be explained in part by the preference for terminology in common use in the scholarly community at large. However, it is also in no small degree due to the official 'samnorsk' policy in the twentieth century.

1. Innleiing

Marius Hægstad var den fyrste som skreiv ein nynorsk grammatikk på landsmål, *Norsk Maallera elder Grammatik i Landsmaalet* i 1879. Boka var tiltenkt folkeskulelærarar og til bruk i folkehøgskulen (Venås, 1992: 277). Dermed vart Hægstad den fyrste som forma ein nynorsk grammatisk terminologi, med til dømes namn på ordklassane, tingord, eigenskapsord, byteord (pronomen), talord, kjenneord (artiklar), gjerningsord, fylgjeord (adverb), høveord (preposisjonar), bindeord og utropsord. Termane har til dels vorte brukte opp til denne dag. Han var ogso den fyrste som gav ut ei språkhistorie på landsmål, *Norsk maalsoga for skule og heim* i 1904 (Schulze, 1990: 23). Dermed har han ogso laga språkhistoriske termar på landsmål, ulike dei som no er vanlege, som td. ljosbrigde (omlyd), etterljodbrigde av j (progressiv j-omlyd),

¹ Dette er ein omarbeidd og utvida versjon av eit innlegg halde på MONS 16 (Møte om norsk språk) i Kristiansand 26. november 2015.

ljodsprang (avlyd), ljodbrot (bryting), ljodføring (artikulasjon) og ljodsamhøve eller vokalsamklang (vokalharmoni). Desse termene brukar han gjennomgåande i det store verket om *Vestnorske Maalføre fyre 1350*. Av og til set han internasjonale termar i parentes, t.d. «stavingstapet (synkope)» (1904: 14), «halvljoden (svarabh.)» (1907b: 145), eller han brukar dei jamsides, «genitiv eller eigeform» (1904: 30). Gustav Indrebø brukte ogso somme av desse termene i den store *Norsk Målsoga*, som kom ut posthumt i 1951 (ny, auka utgåve i 2001) og sameleis Skulerud i *Tinnsmålet*. Termb Bruken er, saman med det klassiske landsmålsordforrådet, som både Hægstad og Indrebø m.fl. brukte (som td. bokrike, brigde, Hjaltland, kyrkjeumboti, den store manne dauden, tidarbilet), truleg ei medverkande årsak til at mange moderne lesarar finn det tungt å lesa skriftene deira.

Nedanfor blir det framlagt eit oversyn, som diverre ikkje kan seiast å vera fullstendig, over Hægstads terminologi i språkhistoriske arbeid. Nokre av termene blir utgreidde særskilt.

2. Material og metode

Norsk maalsoga for skule og heim var det tittelen fortel oss, ei kort språkhistorie for den interesserte ålmenta. Men den terminologien Hægstad brukar i målsoga si, har han allereie lansert i vitskapelege arbeid for det lærde publikum i Videnskabs-Selskabet i hovudstaden (no Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, sjå Helsvig 2015, nett), som *Gamalt Trøndermaal* i 1899, *Hildinakvadet med ei utgreiding um det norske maal paa Shetland i eldre tid* i 1900 og *Maalet i dei gamle norske kongebrev* i 1902.

Her er det ekserpert termar frå Hægstad 1899, 1900, 1902 og 1904. Det er ogso teke med nokre landsmålsord frå daglegspråket som Hægstad brukte, men som er uvanlege no. Dette vesle korpuset, ca. 120 ord (sjå vedlegg), er sjekka mot ordbøkene *Nynorskordboka* (forkorta NN) og *Norsk ordbok* (forkorta NO) i den betydninga Hægstad brukte dei. Det er fyrst leita i *Nynorskordboka* (nettversjonen). Om søk i *Nynorskordboka* ikkje gav tilslag, vart det leita vidare i *Norsk ordbok*, på papir og nett. (Nettversjon byrjar med bokstaven <i>, fyrste delen av alfabetet er ikkje digitalisert.) Det er sjølvsagt søkt med naudsynlege tilpassingar for å gje orda ei moderne språkdrakt, som senking av høge vokalar og stryking av stumme konsonantar, i pakt med rettskrivingsreformene i 1917 og 1938 (jf. Torp & Vikør, 2013: 264ff.).

3. Drøfting av visse aspekt ved korpus

I vedlegget bak er det lista opp rundt 120 ord som er merkte med årstal og sidetal. Det er ikkje rom til å gå gjennom alle her, men lat oss sjå på nokre grupper.

3.1 *Brigde*

Me skal fyrst sjå på samansetningar med ordet brigde som etterledd. Brigde betyr endring, og slik brukar Hægstad det i ogso, td. i 1899, «brigde i stavingslengd» (1899: 72), altso det som no til vanleg blir kalla kvantitetsomlegging. Hægstad brukar termene «avbrigde» (1899: 26) for variantar, og likeeins «formbrigde» (1902: 25), «ljodbrigde» og «maalbrigde» (1904: 15) og «maalbrigding» (1902: 19).

Den termen som gjer mest av seg, er ljodbrigde for omlyd, og dermed i-ljodbrigde (1904: 15) og u-ljodbrigde. Hægstads «inkje u-ljodbrigde av *a*, naar *u* er halden» (1899: 13) vil med moderne termar heita ingen u-omlyd av /a/ før ståande /u/. Han brukar etterljodbrigde for progressiv omlyd, noko han forklarar i ein fotnote: «etterljodbrigde vert her bruka ist. ‘progressiv omlyd’, umvendt kann me kalla ‘regressiv omlyd’ for fyreljodbrigde, daa ljodbrigdet i dette høve gjeng for seg framfor den vokalen som verkar brigdet» (1899: 58, note), det som han 1899 har kalla «framverkande i-ljodbrigde» (1899: 18). Han brukar ogso verbet ljodbrigda, og særleg partisippen ljodbrigd, «æ for ljodbrigd *a*» (1899: 32), «ljodbrigd vokal» (1899: 49), «ljodbrigde former» (1899: 49). Etter hundreårsskiftet går han over til å bøya det som *a*-verb, «ljodbrigda former» (1902: 31), «at *a* aldri eller sjeldan var ljodbrigda» (1904: 21).

3.2 *Ljod*

Det andre ordet me kan sjå på, er ljod, som er mykje brukt både som føreledd og etterledd. Ljodbrigde er alt nemnt. Vidare finn me «ljodbrot» (1899: 59), «ljodbrotet er i grunnen ei slags tiljamning» (1904: 15), «ljodhøve» (1899: 43, «ljodhøve i stavingar med sterkt ljodtrykk»),² og «ljodjamning» (1899: 62, 1902: 18), det som no blir kalla jamning. Dessutan brukar han «ljodlag» (1899: 31, 1902: 48) for konsonantsamband. Han opererer med «ljod-linn»

staving (1899: 18) og sjølvsagt ogso «ljodsterk» staving (1899: 12, 1904: 15). Me finn «ljodlog» (1904: 15), «ljodloger som hev vortet kalla opning og lægging ('sænkning')» (1899: 71), og ikkje minst «ljodsamhøve» for vokalharmoni, «regelrett ljodsamhøve (ell. vokalharmoni)» (1899: 12f., 1900: 56, 1902: 12). Men i 1904 brukar han «vokalsamklang» for det same (1904: 21). Han brukar «ljodsprang» (1899: 40) som term for avlyd, «ljodstrik (accent)» (1899: 31), og «ljodtapsbot», som han forklarar i teksten: «Hev det fallet burt ein konsonant like etter ein stutt vokal, fær vokalen lengd for aa bøta paa ljodtapet (ljodtapsbot)» (1899: 72), mao. det som no blir kalla erstatningsforlenging. Me finn «ljodtrykket» (1899: 40), «ljodverde (kvalitet)» (1899: 71) og «ljodverket, endingarne, smaaordi (bindeord, pronomen o.s.fr) og ordfylgja, med eit (sic) ord *maalbygningen*» (1904: 5).

Som etterledd finn me det i «glideljod» (1899: 37) brukt om r-innskot, halvljod: «innskotet ein vokal (svarabhakti, halvljod)» (1899: 91), «a for halvljoden» (1902: 5), «halvljoden (svarbh.)» (1902: 12, 23). Meir kjende termar er «sjølvljod» (1904: 15) og «tviljod», «diftongar (tviljodar)» (1899: 31), ogso «tviljoding» (1902: 12, 21) om diftongering. For monoftongering skriv han om «øy samanknipen til ø» (1902: 32).

3.3 Mål

Det tredje ordet me kan sjå på, er maal, som sjølvsagt ogso er svært frekvent, sidan det gjennomgåande er brukt om språk, «gamalt formtungt til nytt formlett maal» (1904: 30). Det går ogso inn i mange samansetningar, både som føreledd og etterledd. Her er det alt nemnt «maalbrigde» (1904: 15) og «maalbrigding» (1902: 19). Vidare har me «maalbygningen som er det særmerkelege» (1904: 6). Han har «maalføre (dialekt)» (1899: 2), «maalføre eller bygde-maal» (1904: 4), og «maalføreskule» (1902: 4), som ikkje er ein dialektsskule, men står for ulike skrivetradisjonar i ulike landsdelar. Me finn «maalgrein» (1904: 7), «maalheim» (1904: 7) og «maallydskor» (1902: 19), eit ord som denne skrivaren neppe hadde skjøna om det ikkje var for at det er attkjenneleg frå islandsk (NO 1, «målføre»). Hægstad skriv om «det norske maalrike» (1899: 13), «den store indoeuropeiske maalstommen» (1899: 9), som han i 1904 kallar «maaløtt» (1904: 7), om «maalvokster» (1902: 14) og «maalvaldet» (1904: 21). Av og til skriv han berre 'vald', jf. betydning 2 i *Nynorskordboka*, «område som ein rår over». Dei som driv med hjortejakt, kjenner det att, for dei har hjortevald, «Område hvor det er tillatt å skyte (et visst antall) hjort» (*Norsk riksmålsordbok* 5: 1286). Men elles vil nok dei

fleste moderne lesarar tenkja på vald i fyrste betydninga i *Nynorskordboka*, «brutal bruk av fysisk makt».

Som etterledd finn me det i ‘bokmaal’, som ikkje må forvekslast med vår moderne term, betydning 2 i *Nynorskordboka*, «sidan 1929 nemning på den offisielle målforma i Noreg som har utvikla seg frå dansk og norsk-dansk (I) med drag frå norsk talemål; *jamfør* nynorsk (I,1) og riksmål (2)» (NN, nett). Hos Hægstad er det snakk om «aalment nynorsk bokmaal» (1904: 44), altså litteraturspråk, skriftmål, «sams bokmaal» (1904: 4), «det norske bokmaalet (nynorsken, landsmaalet)» (1904: 5). Med andre ord er bruken hos Hægstad den me finn som betydning 1 i *Nynorskordboka* «det målet som bøkene er skrivne på». Me finn «bygdemaal» (1904: 4), «*nasjonalt mynstermaal*» (1904: 5) og «trøndermaal» (1899).

3.4 Pedagogiske grep

Hægstad var tydeleg medviten om at målet var nytt og uprøvt, og han forklarar seg i parentesar, sideordningar og kommentarar i laupande tekst eller fotnotar. Me veit at Aasen og Vinje i si tid gjorde det same. Aasen skreiv om «Telegrafan eller Bodsendingstraaden» i «Tale for tome Stolar» (Torp & Vikør, 2013: 177), Vinje om «Verkmanna-Hus (Arbeiderboliger)» og «Starvhus (Tvangsarbeidsanstalt)» i *Ferdaminni* (1871: 9).

Hægstad fører tradisjonen vidare. Han brukar mykje paratagme, som me alt har sett. I tillegg til dei som er nemnde ovanfor, kan nemnast «urnordisk, eller gamalt samnordisk» (1899: 9), «grannevokalar, eller vokalar som kjem til aa staa attmed kvarandre» (1899: 44), «pergament eller bókfell» (1904: 17). Han brukar svært ofte parentesar. I tillegg til halvljoden og ljodsamhøvet (sjå ovanfor) kan me ta med «avskrifter (vidissar)» (1899: 14, note), «Det norske bokmaalet (nynorsken, landsmaalet)» (1904: 5), «diftongar (tviljodar)» (1899: 31), «ettertrykket (utandingstrykket, ljodtrykket)» (1899: 40), «fælleslitteraturen (sambokriket)» (1904: 36), «grunnstøde (basis)» (1904: 16), (1899: 13, 1900: 56) og «maalføre (dialekt)» (1899: 2). Det har han rett nok alt brukt det på fyrste sida utan å forklara det. Han skriv om «smaaordi (bindeord, pronomen o.s.fr)» (1904: 5), «stavingstapet (synkope)» (1904: 14), «upphavs brev (originalar)» (1902: 3), og «upphavsskrifti (originalen)» (1899: 13). Han forklarar i teksten: «Hev det fallet burt ein konsonant like etter ein stutt vokal, fær vokalen lengd for aa bøta paa ljodtapet (ljodtapsbot)» (1899: 72). Stundom brukar han fotnotar, som me såg ovanfor om etterljodbrigde. Vanlegvis kan ein forstå betydninga av orda ut ifrå samanhengen dei står i.

Adjektivet *vid* står ikkje i ordbøkene i betydninga ‘urunda’ om vokalar, men når ein les om runde og vide vokalar i oversynet, er det greitt å forstå kva det er.

4. Mogelege førebilete

Hægstad var tydeleg ein verksam ordsmed, men det er ikkje urimeleg å tenkja seg at termane kunne vera omsetjingslån. Hægstad har ikkje litteraturliste i moderne forstand, men i «Avstytingar etc.» (1899: 5ff., 1900: Vff.) viser han både til kjeldeskrifter og sekundærlitteratur. I «fyreordet» til *Gamalt Trøndermaal* nemner han *Noreens Altisländische und Altnorwegische Grammatik*, «vel det beste arbeidet me hev paa dette umkverve» (1899: 2). «I skipnaden av framsyningi i sjølve ljoslæra her i boki hev eg mange stader fylgt Noreen» (ibid). I føreordet til *Hildinakvadet* nemner han Jakobsens bok om *Det norrøne Sprog på Shetland* og Lows språkprøver. Ender og då viser han til andre granskarar i fotnotar, i ein fotnote i 1907-utgåva av *Norsk maalsoga for heim og skule* siterer han Rasmus Rask, for å syna at Rask ikkje forstod seg på norsk mål (1907a: 39). For dei no vanlege termane avlyd, omlyd og bryting (eller brytning), som er omsetjingslån frå tysk (Ablaut, Umlaut, Brechung), brukar Hægstad ljodsprang, ljodbrigde og ljodbrot. I målsoga lanserer han termen *frumnordisk*, og grunngeiv i ein fotnote at «Det gamle norske *frum-* bør me taka i bruk i staden for det tyske *ur-*; det liver enno i *frumvaksen*, *frumvyrter* o.fl.» (1904: 8, note).³ Dette syner medvit om og vilje til å skapa ein nasjonal terminologi. Me veit at han ei tid studerte under Henry Sweet i Oxford, som han sette svært høgt som lærar og inspirator (Venaas 1992: 31). Vokalskjemaet hans i *Gamalt Trøndermaal* (Hægstad 1899: 38) kan vera inspirert av Sweet (1950 [1891]: 234), i alle fall byrja begge med dei bakre vokalane i venstre kanten.

Om terminologien heldt Sweet på at dei tradisjonelle termane har «at least the practical merit of affording a certain number of technical terms of definite and generally accepted application, and I see no advantage in substituting a misleading term such as *possessive case* for the traditional *genitive*» (Sweet, 1950 [1891]: vii). Er det varierende termbruk, vil Sweet velja den beste

3 *Frumvaksen* er «fullvaksen, framvaksen», medan *frumvørter* er «væske som er den fyrste som renn av maltet når ein bryggjar, kraftigaste del av vørteret» (NO 2: 874).

termen og halda seg til den. Viljen og tildrivet til å skapa og innføra ny terminologi, har Hægstad derfor neppe etter Sweet. Truleg skal me heller søkja førebilete lenger nord. Under studieopphaldet i Oxford hadde han ogso kontakt med islendingen Guðbrandur Vigfússon (Venås, 1992: 31). Det er alt nemnt at termen ‘maallydskor’ er attkjenneleg frå islandsk. Det same gjeld for kvendkynsord, islandsk kvenkynsord, og forsovidt ogso for mannkynsord, som etter alt å døma er omsetjingslån frå islandsk karlkynsord. I *Nynorskordboka* er det vist til islandsk ved ord som målbrigde og ljobbrigde. På Island fann nok Hægstad ogso ideologiske førebilete, purismen stod sterkt (jf. Kjartan G. Ottósson, 1997).

5. Kor spesiell er Hægstads terminologi?

Det er ikkje klårt kva krav ein skal stilla for å rekna eit ord som belagt i ordbøkene. Til dømes kan ei manglande -ing-form reknast som belagd om verbet ho er danna av, står. Me kan laga -ing-former av alle verb, og får då eit verbalsubstantiv som fortel oss om det å utføra verbalhandlinga. Ordet umbrøyting står ikkje i *Nynorskordboka*. Heller ikkje brøyting står som eige oppslagsord, men det står som sisteledd i samansetninga snølbrøyting, «det å brøyte snø» (NN, nett). At brøyting kan bety endring, er ikkje nemnt, men verbet brøyta står med to betydningar: 1) «rydje veg (særleg i snø)» og 2), «brigde, skifte, variere» (NN, nett).

Talet på moglege samansetningar er i prinsippet uendeleg, og til vanleg kan ein forstå nye samansetningar når ein kjenner ledda dei er samansette av. Ordet ‘folkeflutningstid’ står ikkje, men alle ledda det er laga av, står, og me kan slutta oss til at dette er det som til vanleg kallast folkevandringstid. Heller ikkje ‘midstavingsburtfall’ står i ordbøkene, men alle ledda er forståelege, det er ei mellomstaving som fell vekk, med andre ord synkope. Men ikkje alltid landar ein rett, Hægstads ‘målføreskule’ er ikkje ein skule der ein lærer om dialektar. Og ‘umbrøyting’ i Hægstads tekst er heller ikkje å køyra snøfresaren ein gong til, fordi det var for dårleg brøytt fyrste gongen, eller fordi det har snøtt atti. Det er eit omskifte.

Meir enn halvparten (ca. 75) av dei utplukka orda står ikkje i *Nynorskordboka*. Det er eit teikn på at dei ikkje er særleg vanlege, sjølv om ein av og til kan undrast over kva ord som ikkje er med i ordboka. Ordet jamvekt står i den språkvitskaplege betydninga (bet. 2), «det at trykket i eit ord er (om lag) like sterkt på to stavingar (eller ledd), særleg om slik trykkfordeling i ord med

to stutte stavingar», men ordet overvekt ('yvervegt' hos Hægstad) står ikkje. Overvekt i *Nynorskordboka* er for 1) «for tung vekt» og 2) «overtak, fleirtal». Dei fleste av desse orda står i den mykje større *Norsk Ordbok*. Ord som ogso manglar der, høyrer alle til i avdelinga for termar. Det gjeld omlag 20 ord.

Ord som manglar både i *Nynorskordboka* (NN) og *Norsk Ordbok* (NO)

fyrnordisk (1899: 44) ÷NN, ÷NO
 grannevokalar, eller vokalar som kjem til aa staa attmed kvarandre» (1899: 44)
 ÷NN, ÷NO
 halvljod:^{iv} «millom r i utljod og ein konsonant framfyre vert det stundom i gnorsk innskotet ein vokal (svarabhakti, halvljod)» (1899: 91, 1902: 5,12, 23) ÷NN, +NO, men NB! i anna betydning, «open vokal mellom to fullvokalar, mellomvokal»
 hovudstaving (1899: 29) ÷NN, ÷NO
 ljodtapsbot: «Hev det fallet burt ein konsonant like etter ein stutt vokal, fær vokalen lengd for aa bøta paa ljodtapet (ljodtapsbot)» (1899: 72) ÷NN, ÷NO
 ljodverde (kvalitet) (1899: 71) ÷NN, ÷NO (heller ikkje lydverdi i nokon av dei)
 midstavingsburtfall (1902: 22) ÷NN, ÷NO (brukt for synkope)
 maalbrigding (1902: 19) ÷NN (verbet brigda står), ÷NO
 maalføreskule (1902: 4) ÷NN, ÷NO (brukt om mønstergjevande skriveskule)
 maalheim (1904: 7) ÷NN, ÷NO («vaar eigen norske maalheim», brukt om det norske språkområdet)
 neittingspartikelen (1902: 7) ÷NN (neitting står), ÷NO (neitting står)
 samnordisk, gamalt (urnordisk, 1899: 9) +/÷NN (men berre som adj.), +/÷NO (men berre som adj.)
 stavingstapet (synkope) (1904: 14) ÷NN, ÷NO
 tviformer (1899: 49) ÷NN, ÷NO
 tviljoding (1902: 12, 21) ÷NN, ÷NO (verbet tvilyda står)
 opphavs brev (originalar) (1902: 3) ÷NN, ÷NO
 opphavsskrifter (1899: 3), opphavsskrifti (originalen) (1899: 13) ÷NN, ÷NO
 vide (motsett runde, brukt om vokalar, 1899: 38) +/÷NN (men ikkje spesialbetydninga), +/÷NO (nett), manglar spesialbetydninga
 vokallægging (1902: 32) ÷NN (lægging står), ÷NO (nett), (lægging står),
 vokalsamklang (1904: 21) ÷NN, +/÷NO (nett) NB! brukt om assonans, ikkje om vokalarharmoni
 øy samanknipen til ø (1902: 32) ÷NN & ÷NO i betydningen monoftongera (men sjå NO 2a, «bli smalare, mindre»)

Atter⁴ kan me seia at talet på samansetningar er uendeleg, og ikkje alle kan koma med. Det kan vera forklaring på at samansetningar som ‘hovudstaving’, ‘neittingspartikkel’ og ‘vokallæging’ ikkje står i ordbøkene. Kanskje er dei rekna for å vera sjølvforklarande. Ein kan likevel undra seg over at ljodverde/lydverdi ikkje står.

6. Hægstad 100 år etter

Hægstad var, som før sagt, den fyrste som skreiv ein nynorsk grammatikk på landsmål og den fyrste som gav ut ei språkhistorie på landsmål. Som polititar var han den fyrste som la fram eit lovforslag på landsmål («Log um sams normaltid fyr kongeriket Norig») i 1894 (Venås, 2009, nett). Sidan han var den fyrste professoren i ‘landsmaalet og dets dialekter’, vart han ogso, som ei naturleg fylgje av det, den fyrste som heldt ‘tiltrædelsesforelesning’ på landsmål, den 6. oktober i 1899 (Venås, 1992: 166). Hægstad var ein pioner på fleire omkverve. Periodeinndelinga hans har vorte ståande, og resultatata i det store verket om gamalnorske målføre har vorte ståande (Rindal, 1984: 170ff.; Hagland, 2013: 617). Derimot har terminologien hans gått ut or bruk. Agnete Nesse skriv om hans faglege og ideologiske etterfylgjar, Gustav Indrebø, at stilen hans er «lyrisk og suggererende – og ikke alltid like lettlest» (Nesse, 2013: 158).

Hægstad er heller ikkje lettlesen for den som ikkje er van med hans ordtilfang generelt og terminologi spesielt. Hægstad framhevar «[d]et helder regelrette ljodsamhøve og skort på *u*-ljodbrigde av *a* framfor halden *u* i neste staving» (1899: 16) som noko som høyrer til trøndermål. På moderne ‘språkhistorisk’ ville det heita regelrett vokalharmoni og manglande *u*-omlyd av *a* framfor ståande *u*. Skiftet i termbruken kan delvis forklarast med vilje til å bruka ålgjengde termar i det vitskapelege miljøet. Men det må ogso sjåast i samanheng med det språkpolitiske klimaet i Noreg i mellom- og etterkrigstida. Me kan ogso sjå at appellativ som Hægstad og seinare Indrebø brukte, og som neppe verka avstikkande eller underlege i landsmålet i deira samtid, no er so sjeldsynte at moderne menneske knapt forstår dei. Til dømes kan mange koma til å lesa ‘tidarbilet’ som tidsbilet/tidsbilde, fordi dei ikkje kjenner nøytrumsordet bel, «stund, tidsrom» (NN betyding 2), og heller ikkje veit at

4 Merk at i 1899 er termen halvokal brukt for svarabhaktivokal (1899: 19), utan forklaring. Lenger ute (s. 39) er derimot halvokalar brukt i vår betyding, og svarabhaktivokalen kallast halv-ljod (s. 91).

høge vokalar har vorte senka. Ordforrådet endrar seg alltid. Men når ordforrådet i nynorsk har vore i uvanleg rask endring det siste hundreåret, heng det også saman med samnorskideologien som rådde i norsk språknormering i store delar av 1900-talet.

7. Draumen om samnorsk

Frå rettskrivinga av 1917 og fram til rundt 1980 var det ein medviten politikk at dei to skriftnormalane skulle endrast slik at dei ein gong i framtida kunne bli til eitt skriftspråk, ein samnorsk. Norsk språknemnd, som vart oppretta i 1952, skulle «fremja tilnærming mellom dei to skriftmåla på norsk folkemåls grunn» (Torp & Vikør, 2013: 255f.). I mandatet for avløyseren, Norsk språkråd, som vart oppretta i 1972, er framtidsmålet noko svekka, men også der står det som punkt b i formålsparagrafen at Norsk språkråd skal «følge utviklingen av norsk skriftspråk og talespråk og på dette grunnlag fremme samarbeid i dyrkingen og normeringen av våre to målformer og støtte opp om utviklingstendenser som på lengre sikt fører målformene nærmere sammen» (ibid). Tanken om at samnorsk var eit mål å arbeida for, vart fyrst skrinlagd i 2002, då Stortinget vedtok å stryka punkt b) i formålsparagrafen (ibid).

Samnorskpolitikken førde til endringar på alle nivå i språksystemet, fonologi (det vil seia skrivemåtar som reflekterer ulik uttale), morfologi, syntaks og i ordforrådet. Det vart gjort tilpassingar i begge skriftnormalane, men her skal me sjå nokre døme frå landsmål/nynorsk.⁵ Me har alt sett at dei høge vokalanane vart senka, burt>bort, millom>mellom, um> om, upp> opp, yver>over. Formene med låge vokalar vart tillatne i 1917, og dei vart obligatoriske i 1938 (Torp & Vikør, 2014: 264 ff.). Fordeling av stum d vart normert etter riksmålet, med dei inkonsekvensar det førde med seg (heid>hei, lid>li, men framleis tid, skard>skar, urd>ur, men fjord, gard og ord). Former med <y>, som blyg, bryst, bryta, krypa, lyd, lyga, lyn, lys, rypa, skyta vart valfrie former jamsides formene med <jo> og <ju> (bljug, brjost, brjota, krjupa, ljod, ljon, ljøs, ljuga, rjupa, skjota) allereie i 1910.

I morfologien vart e-infinitiv tillate i 1917, jamsides med a-infinitiv. Sameleis vart a-ending i bunden form eintal for alle hokjønnsord, både svake og sterke (bygda og visa, mot før bygdi og visa), tillaten i 1917, og gjord til

5 Skriftnormalane fekk nye, offisielle nemningar i 1929. Stortinget vedtok at *landsmål* skulle heita *nynorsk* og *riksmål* skulle heita *bokmål* (Torp og Vikør 2013: 139).

hovudform i 1938.⁶ I syntaksen er det truleg riksmål/bokmål som har endra seg mest, for på det feltet har landsmål/nynorsk vorte mønstergjevande. Det er færre passivkonstruksjonar, færre underordna genitivsledd og færre innskotne adjektiv- eller partisippkonstruksjonar i moderne bokmål enn det var i det gamle riksmålet (Torp & Vikør, 2013: 284 ff.).

Situasjonen er motsett når det gjeld ordtilfanget, eller ‘ordforrådet’, som er den vanlegaste termen, no ogso i nynorsk. Det klassiske landsmålet, som Hægstadskriften er døme på, stod nærare øynordisk enn moderne nynorsk gjer. Der det før var ulike ord i nynorsk og bokmål (til dømes granne og nabo, heile og hjerne, husvære og leilighet, lagnad og skjebne, lovnad og løfte, tilfang og forråd), står no ofte begge orda i begge ordbøkene (Handordbøkene, nett). Men det tradisjonelle nynorskordet blir då oftast minst brukt, ikkje berre i bokmål, men ogso i nynorsk. Dette skuldast både medviten normering og sjølvensur. Eit døme på det fyrste er at det største og heilt dominerande nynorskforlaget, Det Norske Samlaget, lenge hadde ein intern normal som kravde hovudformer i lærebøker, og i (alle fall i) omsetjingar helst ogso samformer (nynorskformer som fell saman med bokmålsformene).⁷

I ein vanskeleg situasjon mellom ein svært tilspissa språkpolitisk konfliktsituasjon og ei målrørsle som ikkje heilt hadde fått med seg at mellomkrigstida var over, valde Skard og Aanderaa å knyta moderniseringa av Samlaget til det som den gongen var det dynamiske elementet i norsk språkutvikling, tilnæringslinja (Hoel, 2006, nett. Sjå ogso Grepstad, 2002: 78).

Sjølvensur er å helst unngå ord som ein reknar med at moderne menneske ikkje forstår. «På kaien sto det et skilt med følgende tekst: ‘Ruta er brigda i påsken’. Jeg med flere skjønnte ikke båret av hva ordet ‘brigda’ betydde»

6 Tradisjonsforma med delt femininum, i-forma, var tillaten sideform (sokalla klammeform) frå 1938 til 2012. Det er elles rettare å seia i-formene, for bunden form fleirtal av inkjekjønnsord fylgde bunden form eintal av sterke hokjønnsord, og det same gjorde hokjønnsforma av adjektiv på *-en* (herunder ogso partisipp av sterke verb). Før 1917 var formene *bygdi, husi, ei opi bok, ei broti grein* eineformer. I 1917 vart formene *bygda, husa, ei open bok, ei broten grein* tillatne, og desse vart hovudformer i 1938 og eineformer i 2012 (Rettskrivingsreformer, nett, Torp og Vikør 2013: 264–277).

7 Artikkelforfattaren har gjeve ut omsetjingar på Det Norske Samlaget, og fekk personleg kjennskap til kravet.

(Bergen sporvei, nett). Tilbakemeldingar av dette slaget er nok ei sterkt medverkande årsak til at trafikkelskapa på Vestlandet ikkje lenger brukar ordet *rutebrigde*, som dei gjorde til ut på 1990-talet. Av slike grunnar blir dei gamle, ‘høgnorske’ landsmålsorda stendig meir sjeldsynte og ‘eksotiske’ for moderne lesarar, og etter kvart som tida går, blir dei tunge å forstå.

Litteraturliste

Grepstad, Ottar. 2002: *Det nynorske blikket*. Oslo.

Hagland, Jan Ragnar. 2013: Gammalislandsk og gammalnorsk språk. I: Odd Einar Haugen (red.). *Handbok i norrøn filologi. Andre utgåve*. Bergen. 600–640).

Hægstad, Marius. 1879: *Maallæra elder Grammatik i Landsmaalet*. Namsos.

Hægstad, Marius. 1899: *Gamalt trøndermaal: opplysningar um maalet i Trøndelag fyrr 1350 og ei utgreiding um vokalverket*. Kristiania.

Hægstad, Marius. 1900: *Hildinakvaedet: med utgreiding um det norske maal paa Shetland i eldre tid*. Kristiania.

Hægstad, Marius. 1902: *Maalet i dei gamle norske Kongebrev*. Kristiania.

Hægstad, Marius. 1904: *Norsk maalsoga for skule og heim*. Oslo.

Hægstad, Marius. 1906 – 1935: *Vestnorske Maalføre fyre 1350*. I-II. Kristiania/Oslo.

Hægstad, Marius. 1907a: *Norsk maalsoga for skule og heim*. *Norske Folkeskrifter* nr 22. Oslo.

Hægstad, Marius. 1907b: *Vestnorske Maalføre fyre 1350*. I. *Nordvestlandsk*. Kristiania.

Indrebø, Gustav. 1951: *Norsk Målsoga*. Bergen.

- Indrebø, Gustav. 2001: *Norsk Målsoga, 2. utg., auka og umvølt*. Bergen.
- Kjartan G. Ottósson. 1997: Purisme i islandsk. I: *Purisme på norsk? = Norsk språkråds skrifter* 4. Oslo. 31–39.
- Nesse, Agnete. 2013: *Innføring i norsk språkhistorie*. Oslo.
- NO = *Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1–12. Oslo.
- Noreen, Adolf. 1923: *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen*. Halle (Saale).
- Norsk Riksmålsordbok*. 1–6. Oslo.
- Rindal, Magnus, 1984. Marius Hægstads arbeid med gammalnorske dialekter. I: *Maal og minne*. 187–182.
- Schulze, Johan. 1990. *Skrifter og talar av Marius Hægstad: bibliografisk yversyn*. Oslo.
- Skulerud, Olai. 1938. *Tinnsålet : ei utgreiding um ljod- og formverket i maalføret i Tinn i Nord-Aust-Telemark under jamføring med andre norske og andre nordiske maal, med maalprøvor og ei ordliste : 1 2 : Ljodlære*. Halle.
- Sweet, Henry. 1950 [1891]. *A New English Grammar*. Oxford.
- Torp, Arne & Vikør, Lars S. 2013. *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. Oslo.
- Venås, Kjell. 1992: *I Aasens fotefar. Marius Hægstad*. Oslo.
- Vinje, Aasmund O. 1871. *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Christiania.

Nettstader

Bergen sporvei, nett: http://bergen-sporveis-historie.origo.no/-/image/show/2328350_rutebrigde-1960-61, lasta 4/11-2015.

Handordbøkene nett: http://ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=+&ant_bokmaal=5&ant_nynorsk=5&begge=+&ordbok=nynorsk

Helsvig, 2015, nett: Helsvig, Kim Gunnar, «Det Norske Videnskaps-Akademi». I: *Store norske leksikon* på https://snl.no/Det_Norske_Videnskaps-Akademi, lasta 28.04.17.

Hoel 2006, nett: Hoel, Oddmund Løkensgard: «Det Norske Samlaget mellom språkpolitikk og forlagsverksemd. Tale på årsmøtet i Samlaget 28. april 2006» på: http://www.krundalen.no/blogg/wp-content/uploads/2007/04/2006_samlagstale.pdf, lasta 24.02.17.

Norsk Ordbok, nett: <http://no2014.uio.no/perl/ordbok/no2014.cgi> (nettversjon byrjar med bokstaven i)

NN = Nynorskordboka, nett: <http://ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&nynorsk=+&ordbok=nynorsk>

Rettskrivingsreformer, nett: <http://www.sprakradet.no/Spraka-vare/Norsk/Rettskrivingsreformer/>, lasta 10.02.17

Venås, 2009, nett: Venås, Kjell: «Marius Hægstad». I: *Norsk biografisk leksikon*, nettversjonen: https://nbl.snl.no/Marius_H%C3%A6gstad, lasta 26.02.17.

Gudlaug Nedreliid

Professari

Institutt for nordisk og mediefag

Universitetet i Agder

Boks 422

NO-4604 Kristiansand

Noreg

gudlaug.nedreliid@uia.no

+47 38 14 20 79

Vedlegg: Materialsamling

aasalæra (1904: 12), avbrigde (1899: 26), avskrifter (vidissar, 1899: 14, note), avstytte former (1899: 93), bokrike (1904: 4), brevrike (1902: 8, 1904: 25), brigde i stavingslengd (1899: 72), burtkvorven (1902: 33), bygnaden (1904: 4), dei ljodloger som hev vortet kalla opning og lægging («sænkning», 1899: 71), den klangføre vert skriven ð (1899: 19), den klanglause dentale spirant vert skriven þ (1899: 19), den store indoeuropeiske maalstomnen (1899: 9), den store manndauden (1904: 24), det norske bokmaalet (nynorsken, landsmaalet), (1904: 5), det norske maalrike (1899: 13), diftongar (tviljodar, 1899: 31), eit aalment nynorsk bokmaal (1904: 44), erkebis-kopsemne (1899: 90), etterjamning (1902: 18), etterljodbrigde (1899: 58, note, 1902: 11), etterljodbrigdet (1902: 18), ettertrykket (utandingstrykket, ljodtrykket (1899: 40), folkeflutningstid (1904: 10), formbrigde (1902: 25), fortid av gjerningsord (1904: 30), framskot av *a* (1899: 18), framverkande i-ljodbrigde (1899: 18), frumnordisk (1904: 8), fylgjestrengt (1902: 32), fyrejamning (1902: 18), fyrrnordisk (1899: 44), fællesliteraturen (sambokriket) (1904: 36), gamalt formtungt til nytt formlett maal (1904: 30), genitiv eller eigeform (1904: 30), glideljod (1899: 37), grunnstøde (basis) (1904: 16), guttural spirant (klangfør) (1899: 19), halden og burtfallen *u* (1899: 51), halvljod: innskotet ein vokal (svarabhakti, halvljod) (1899: 91), halvljoden (svarabhakti) (1900: 58, 1902: 12, 23), halvokal (1899: 19, 98) (brukt om svarabhakti, men utan forklaring), halvokalar (1899: 39, i vår betydning av halvokal. Lenger ute brukar han derimot *halvljod*), helleritning (1904: 9), Hjaltland (1904: 12), hovudstaving (1899: 29), ia-stomnar (1902: 24), i-ljodbrigdet (1904: 15), inkje *u*-ljodbrigde av *a*, naar *u* er halden (1899: 13), jamlaga (1902: 11), jamlaging 1902: 17), jamvegt, yvervegt (1899: 64), jarnfang, vaapn og tarvende (1904: 13), klangføre konsonantar (1902: 40), klanglause (1899: 31), kvendkynsord (1902: 24), kvinnkynsord (1899: 42, note), kyrkjeumboti (1904: 27), likjest meir ei umbrøyting enn ein maalvokster (1902: 14), linne kvendkynsord (1902: 36), ljodbrigd vokal (1899: 49), ljodbrigda former (1902: 31), ljodbrigde former (1899: 49), ljodbrot (1899: 59), ljodhøve, ljodhøve i stavingar med sterkt ljodtrykk (1899: 43), ljodjamning (1899: 62, 1902: 18), ljodlag (1899: 31, 1902: 48), ljod-linn staving (1899: 18), ljodlog (1904: 15), ljodsamhøve (1899: 12, 1902: 12), ljodsprang (1899: 40), ljodsterk staving (1899: 12, 1904: 15), ljodsterk, ljodlinn, tonelaus (1899: 40), ljodstrik (accent), (1899: 31), ljodtapsbot (1899: 72), ljodverde (kvalitet), (1899: 71), maalbygnaden (1904: 5), maalbrigdet (1904: 15), maalbrigding (1902: 19), maalbygnaden som er det særmerkelege (1904: 6), maalføre (dialekt) (1899: 2, har brukt det på fyrste sida utan å forklara det), maalføre eller bygdemaal (1904: 4), maalføreskule (1902: 4), maalgrein (1904: 7), maalheim (1904: 7), maallydskor (pl., 1902: 19), maalvaldet (1904: 21), maalætt (1904:

7), mannadauden (1902: 8), mannkyns namnord (1902: 24), medvitend (1902: 28), midstavingsburtfall (1902: 22), minneskrift (1899: 2, sameleis 23), mynsterform (1904: 32), nasjonalt mynstermaal (1904: 5), neittingspartikelen (1902: 7), opna eller framskoten (1899: 29), ordstødt (1899: 90), pergament eller bókfell (1904: 17), progressivt ljodbrigde (etterljodbrigde) (1899: 44), regelrett ljodsamhøve (ell. vokalharmoni), (1899: 13), sams bokmaal (1904: 4), sjølvljod (1904: 15), skjepling i uttalen (1902: 23), stavingstapet (synkope), (1904: 14), stytting av vokalar (1899: 76), svip (1902: 16), tidebilet (1904: 31), tilføre (1902: 14), tiljamning (1904: 21), tvifeld (1899: 35), tviformer (1899: 49), tviljoding (1902: 12, igjen 21), u-ljodbrigde (1899: 10), u-ljodbrigdet (1902: 10, 1904: 15), opphavsbrev (originalar) (1902: 3), opphavsskrifter (1899: 3), opphavsskrifti (originalen), (1899: 13), urnordisk, eller gamalt samnordisk (1899: 9), ustød og svivsam (1902: 15), utjamning (ljodbrigde og ikkje ljodbrigde former, soleis at den eine formi kom til aa raada), (1899: 55, dsv her brukt om analogi, utjamning (1902: 4, her brukt om «dialektutjamning»), vald (1902: 34, om rom, plass, område), var ljodbrigda (1904: 21), veikjing av *a* til *æ* (1902: 47), vide og runde (1899: 38, om vokalar), vokalhøve (1902: 11), vokallægjing (1902: 32), vokalsamklang (1904: 21), *æ* for ljodbrigd *a* (1899: 32), øy samanknipen til ø (1902: 32).

Intonasjonens plass i norsk dialektsyntaks

Randi Alice Nilsen

Summary

In this article three Norwegian syntactic constructions are discussed – constructions which cannot be properly understood without taking intonation into account. The constructions in question will be presented as examples of how intonation creates dialectal variation on the syntactic level, and how intonation and syntax interact so as to disambiguate sentences that appears to be synonymous. The main emphasis is on the dialect spoken in the Trøndelag area.

Nøkkelord: norsk intonasjon, dialektsyntaks, prososyntaks, metakruse, aksentfrase, tonelag, hv-spørsmål uten spørreord, garpegenitiv vs eiendomspronomen, verpartikler, høy- og lavtonedialekter

1. Innledning

Norsk dialektforskning har helt siden Ivar Aasens tid i hovedsak dreid seg om å beskrive de morfologiske og segmentalfonologiske særtrekkene ved geografisk definerte varianter av norsk talemål, og har på det grunnlaget etablert de kriterier vi i dag har for den norske målføreindeligen. I de fleste oversynsverk over norske dialekter gis det en finmasket redegjørelse for de lingvistiske særtrekkene som er karakteristisk for det enkelte dialektområder – i hovedsak segmentalfonologiske, morfologiske og leksikalske særtrekk. I de senere årene har også dialektenes syntaks blitt viet forskningsinteresse gjennom det fellesnordiske samarbeidsprosjektet *ScanDiaSyn*, hvis hovedmålsetting er å systematisk kartlegge dialektsyntaktiske forskjeller og likheter i de nordiske språk. Det er imidlertid verken kløyvd infinitiv, bøyningensendelser, tjukk l og/eller palatalisering, eller for den saks skyld syntaktiske særtrekk, som først og fremst bidrar til å gi en dialekt dens karakter. Det aller første regionalavhengige trekket vi nordmenn legger merke til ved talemålet, er tonefallet, eller intonasjonen. Dette suprasegmentale trekket er det kriterium

vi aller først benytter oss av for å grovheimfeste en dialekt, men paradoksalt nok blir det bare sporadisk referert til de tonale særtrekkene ved en dialektvariant i pensumlitteraturen som anvendes ved norske læresteder.

Årsaken til at intonasjonen så lett setter oss nordmenn i stand til å grovbestemme hvor i Norge en person kommer fra, er det faktum at de norske dialektene tonalt sett kan inndeles inn i to hovedsystemer, i høy- og lavtonedialekter, definert etter hvordan de to norske ordtonene, tonelag 1 og tonelag 2, realiseres (Fretheim & Nilsen, 1989, Nilsen 2000; 2001). I tillegg finnes det overgangsområder mellom de to hovedsystemene med trekk fra begge systemene. Med unntak av talemålene i Nord-Rogaland, Sunnhordland, Aust-Agder og deler av Bardu-Målselv-området i Nord-Troms, som er lavtonedialekter, så klassifiseres de fleste vestnorske, herunder de sørlandske dialektene fra Vest-Agder og vestover, og de nordnorske dialektene som høyttonedialekter, mens østnorske dialekter fra Trøndelag og sørover er lavtonedialekter. I hvert av hovedområdene kan vi dessuten finne regionale særtrekk i det tonale systemet. Jeg nevner dette fordi fenomenene som jeg skal presentere her, i større eller mindre grad vil være relaterte til høy- versus lavtonedialekter. Det finnes også områder uten kontrasterende ordtoner i store deler av Finnmark fylke, i et område ved Bergen, ”strilelandet”, og i det ytternamdalske og sør-helgelandiske målføreområdet, det sistnevnte et område som impresjonistisk fortolket synes å ha intonologiske trekk fra både nordnorsk høytone og trøndersk lavtone. Dialektenes tonale realisering er med andre ord et svært karakteristisk trekk.

De nordiske språks syntaks har blant annet gjennom ScanDiaSyn-prosjektet blitt behørig analysert, og for norsks vedkommende også i stor grad blitt kartlagt med hensyn til dialektal variasjon. Det finnes imidlertid dialektsyntaktiske fenomener som, etter min mening, ikke uten videre lar seg syntaktisk analysere uten å ta tonale fenomener med i betraktningen. Ved å ta utgangspunkt i tre tilsynelatende enkle norske setningskonstruksjoner, gjengitt i (1)–(3) nedenfor, vil jeg argumentere for at intonasjon er av betydning også i dialektsyntaktisk sammenheng.

1. Sprang han langt?
2. Hun kjørte broren sin til Århus.
3. Jon slo på radio'n.

I de aller fleste norske dialekter vil spørresetningen i (1) bli syntaktisk analysert som et ja-/nei-spørsmål, mens setningen i (2) mest sannsynlig vil bli analysert som en deklarativ setning med et direkte objekt som består av nomenet 'broren' pluss et etterstilt eiendomspronomen 'sin', altså nominalfrasen 'broren sin', en konstruksjon vi kan kalle *possessivkonstruksjon*. Den tredje setningen er i skriftlig form en velkjent tvetydig setning. Den kan analyseres som en deklarativ setning bestående av nomenet 'Jon' etterfulgt av finitt verbal 'slo' og preposisjonsfrasen 'på radioen', dvs. NP-V-PP. Alternativt vil setningen analyseres slik: NP-V+Vpart-NP – med andre ord den velkjente verbpartikkel-konstruksjonen, som med jevne mellomrom har blitt gjort til gjenstand for syntaktiske analyser, oftest med verbpartikkelens plass i setningsstrukturen som tema (se f.eks. den Dikken (1995), Svenonius (1996), Åfarli (1997), Ven (1999), Skaalbones (2006), Lundquist (2014) og Aa (2015) blant andre. Jeg kommer tilbake til verbpartikkelkonstruksjonen mot slutten av dette bidraget, og ser først på de to første setningene: ja-/nei-spørsmålet og possessivkonstruksjonen i henholdsvis (1) og (2) fra en prososyntaktisk synsvinkel. Men før jeg gjør det, må jeg for lesbarhetens skyld gi en kort gjennomgang av hvordan intonasjonsstrukturene analyseres og hvordan de transkriberes.

2. Trondheimsmodellen – en modell til analyse av norsk intonasjons form og funksjon

Analyseverktøyet jeg bruker, er den såkalte Trondheimsmodellen (se f.eks. Fretheim, 1991; 1992, Fretheim & Nilsen, 1991). Verktøyet kan brukes til å identifisere tonale enheter i talespråket, og til å studere samspillet mellom syntaks, intonasjon og leksikon. I følge modellens underliggende teori er intonasjonen en grammatisk komponent som interagerer med andre grammatiske komponenter i menneskers førstespråkskompetanse for å gi mening til ytringer. Intonasjonsstrukturer koples til syntaksen ved at fonologiske egenskaper overføres til syntaksen etter bestemte regler og prinsipper og gir oss det vi modellinternt kaller en intonert syntaktisk struktur.

Intonasjonskonturene analyseres i hierarkisk ordnede prosodiske trestrukturer i fem nivåer: stavelser (σ), prosodisk ord (ω), aksentfrase (AP), intonasjonsfrase (IP), og intonasjonsytring (IU). For å kunne fange opp små intonasjonsforskjeller mellom varianter av talt norsk, kan de prosodiske trestrukturene utvides med et tonesjikt utstyrt med assosiasjonslinjer fra

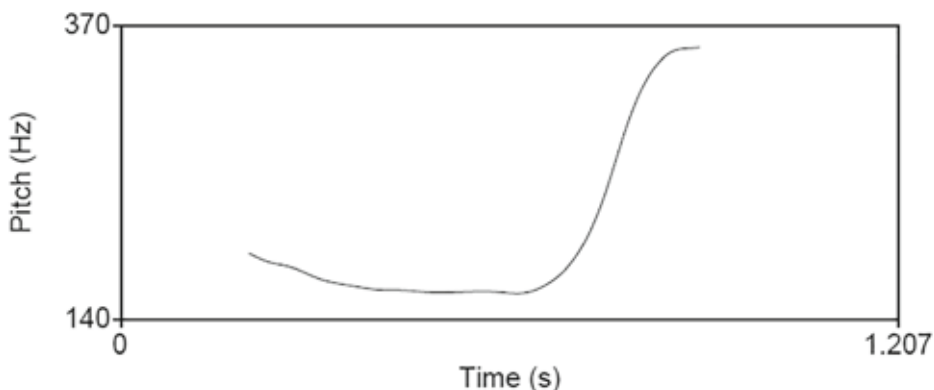
stavelsesnivået til ulike nivåer i det prosodiske hierarkiet. Modellen er således velegnet til kontrastive studier av intonologisk variasjon spesielt, men også til å studere om syntaktiske og morfologiske ulikheter mellom dialekter har innvirkning på intonasjonsrealiseringen og *vice versa*.

Aksentfrasen (AP) begynner alltid med en aksentuert stavelse, som i de fleste norske dialekter framviser enten en grunntonebevegelse av tonelag 1-typen eller en grunntonebevegelse av tonelag 2-typen, og den avsluttes med en fokal eller ikke-fokal fraseaksent. Dikotomien fokal mot ikke-fokal fraseaksent står sentralt i modellen, dette fordi fokale fraseaksenter bevirker intonasjonsfrasegrenser (IP-grenser). Dette fanges opp i transkripsjonen, som inneholder informasjon om tonelag 1 eller tonelag 2, og grensene mellom AP, IP og IU. Tonelag 1 og 2 er merket med hevede tall initialt i AP'ene, og AP, IP- og IU-grensene er angitt med parenteser. Store bokstaver representerer fokalt aksentuerte AP'er, uaksentuerte stavelser og ikke-fokale AP'er er skrevet med små bokstaver. Tonelaget til en aksentfrase er leksikalsk bestemt og realiseres initialt i aksentfrasens kjerne – det prosodisk ord (⊙).

3. Et prosodisk perspektiv på norsk dialektsyntaks

Så tilbake til setningene jeg annonserte tidligere. Først til ja-/nei-spørsmålet i (1): Sprang han langt? En naturlig måte å intonere setningen lavtonedialektalt på dersom det er et åpent ja-/nei-spørsmål, er å realisere den med intonasjonskonturen som er vist i figur 1.

Figur 1

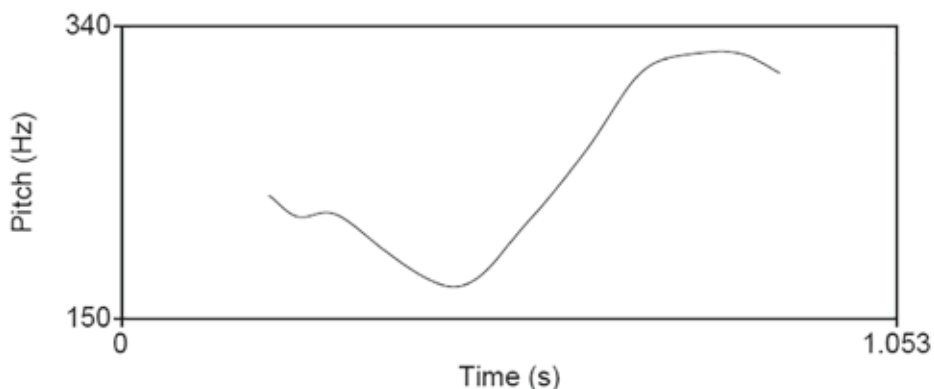

Intonasjonstranskripsjonen for ytringen er gitt i (4):

$$(4) \quad (((^1\text{sprang-han}_{AP})(^1\text{LANGT}_{AP})_{IP})_{IU})$$

Om samme setning uttales med intonasjonskonturen i figur 2, transkribert i (5),

Figur 2

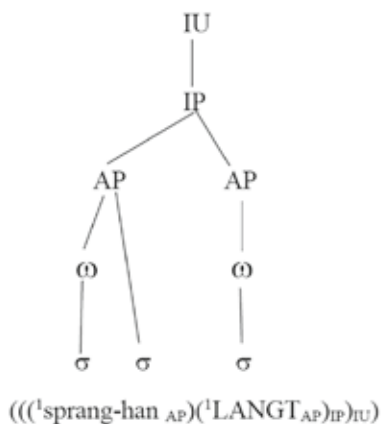
$$(5) \quad (((^1\text{SPRANG-han}_{AP})\text{langt}_{IP})_{IU})$$

så vil brorparten av den norske befolkning fremdeles tolke den som et ja-/nei-spørsmål. I den trøndersktalende befolkningen vil imidlertid aldri denne setningen uttalt med dette intonasjonsmønsteret bli tolket som et ja-/nei-spørsmål – den trønderske dialektbrukeren vil automatisk besvare den med ett mål for lengde, alternativt med at han/hun ikke vet det, som om spørsmålsstilleren hadde stilt hv-spørsmålet i (6):

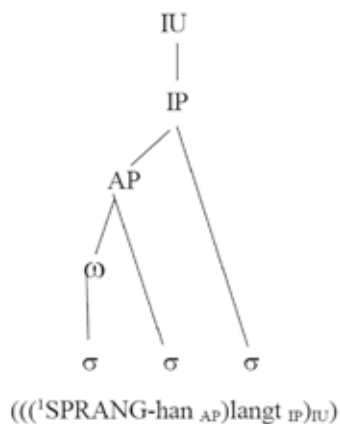
$$(6) \quad \text{Hvor langt sprang han?}$$

Ytringen i (4) og ytringen i (5) har samme syntaktiske struktur. Forskjellen mellom dem ligger kun i den intonasjonsstrukturelle informasjonen. Prosodiske trestrukturer for de to ytringene er gitt i figur 3 og figur 4:

Figur 3

Figur 4

I figur 3 ser vi at IU'en transkribert i (4) består av to AP'er, den første er ikke-fokalt aksentuert og bestående av ordsekvensen 'sprang han', den andre består av 'langt' uttalt med fokal fraseaksent. Begge AP'ene er av aksent 1-typen. Ytringen transkribert i (5) og vist i figur 4 starter med en tonelag 1-AP 'sprang-han' uttalt med fokal aksent, etterfulgt av en metakrustisk (AP-ekstern) trykklett stavelse med det leksikalske innholdet 'langt' direkte underordnet IP-nivået. Forskjellen mellom de to ytringene er minimal, men dette spesielle intonasjonsmønsteret kombinert med ja-/nei-spørsmålets syntaks, endrer ja-/nei-spørsmålet til et hv-spørsmål for trøndere.

I (7) ser vi andre trønderske uttaleeksempler på fenomenet, med ja-/nei-spørsmålstolkningen i venstre kolonne og hv-spørsmålstolkninger til høyre:

(7)

Ja-/nei-spørsmål:

- (((¹va'n_{AP})(²GAMMEL_{AP})IP)IU)
 'Var han gammel?'
- (((²plukka-dæm_{AP})(¹MANG_{AP})kilo_{IP})IU)
 (((²plukka-dæm_{AP})(¹mang_{AP})(¹KILO_{AP})IP)IU)
 'Plukket de mange kilo?'
- ((¹e-a_{AP})(¹MANG_{AP})klokka_{IP})IU)
 ((²klokka_{AP})(¹MANG_{AP})IP)IU)
 'Er det sent?'

Hv-spørsmål:

- (((¹VA'n_{AP})gammel_{IP})IU)
 'Hvor gammel var den?'
- (((²PLUKKA-dæm_{AP})mang kilo_{IP})IU)
 'Hvor mange kilo plukket de?'
- (((¹E-a_{AP})mang_{IP})(²KLOKKA_{AP})IP)IU)
 (((¹E_{AP})(²KLOKKA_{AP})mang_{IP})IU)
 'Hvor mange er klokka?'

Ut fra disse eksemplene er det nærliggende å trekke den konklusjon at dersom kvantfiseringselementet er aksentuert, fokalt eller ikke-fokalt, så vil den prososyntaktiske strukturen bli tolket som et ja-/nei-spørsmål. Dersom samme element er realisert med trykklette og AP-eksterne (metakrustiske) stavelser, så vil spørsmålet bli forstått som et hv-spørsmål i det trønderske dialektområdet. Dette spesielle trekket ved trøndersk intonasjon er tidligere beskrevet, om enn på en annen måte, av Øyalf Endresen i 1985. Vi finner fenomenet også i nordnorske dialekter, da riktignok med de trykklette kvantfiseringselementene realisert AP-internt og ikke AP-eksternt slik som i trøndersk. Svenonius & Kennedy (2006), som benevner denne spørresetningstypen ‘null operator degree question’, har observert at også nordlendinger i området rundt Tromsø og Narvik, skiller mellom de to spørsmålstypene ved hjelp av intonasjon. Vi kan ut fra dette konkludere med at for denne spesielle spørsmålstypen så spiller intonasjonen en dialeksyntaktisk rolle ved at syntaksen alene ikke kan avgjøre for trøndere og nordlendinger hvilken spørsmålstype det er snakk om.

Selv om bruk av trykklette AP-eksterne stavelser er et svært frekvent fenomen i trøndersk også uten å være meningsskillende slik tilfellet er med hv-spørsmål og ja-/nei-spørsmål, så finnes det også et annet trøndersk eksempel på at ulikheter i intonasjonsstrukturen har betydning for den syntaktiske strukturen. Vi kan se på setningen i (2) *Hun kjørte broren sin til Århus*, uttalt av en trønder med to ulike intonasjonsmønstre. Den første uttalen, intonasjonstranskribert i (8) resulterer i en tolkning av possessiven ‘sin’ som et eiendomspronomen.

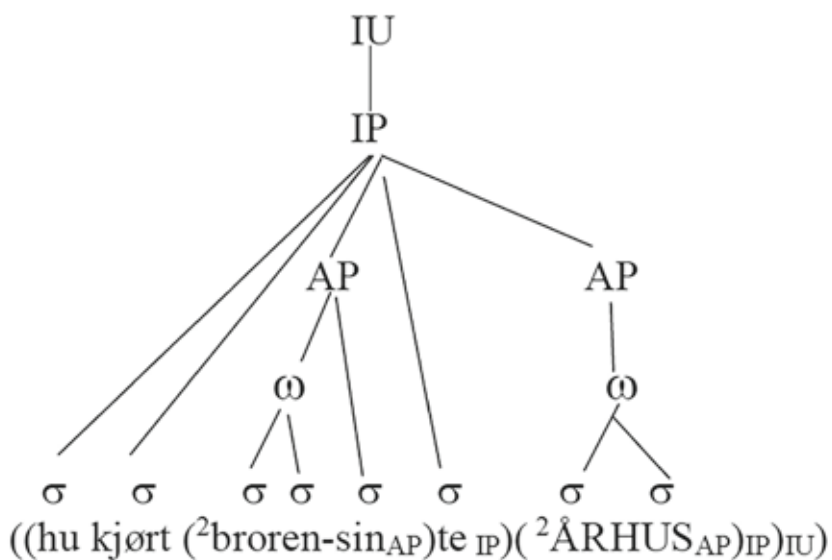
- (8) ((hu kjørt (²broren-sin_{AP})te_{IP})(²ÅRHUS_{AP})_{IP})_{IU})
(i.e. Hun kjørte sin bror til Århus)

Ytringen får en annen betydning for trøndere dersom samme streng av ord uttales med intonasjonsmønsteret som er transkribert i (9):

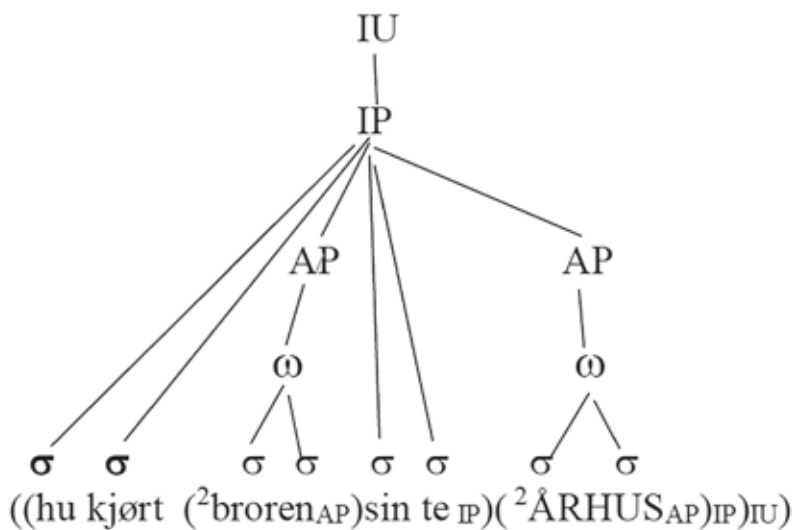
- (9) ((hu kjørt (²broren_{AP}) sin te_{IP})(²ÅRHUS_{AP})_{IP})_{IU})
(i.e. Hun kjørte brorens __ til Århus)

Denne ytringen vil bli forstått som en setning med et utelatt nomen i maskulinum, f.eks. ‘bil’, og ‘sin’ vil ikke lenger bli tolket som eiendomspronomen, men som ‘garpegenitiv’: Hun kjørte broren sin bil til Århus. Figurene 5 og 6 nedenfor viser de respektive prosodiske strukturene på en mer detaljert måte.

Figur 5

Figur 6

Som man kan se av transkripsjonene og figurene er pronomenet 'sin' uttalt trykklett i begge tilfellene. Den eneste forskjellen mellom de to

IU-strukturene er om 'sin' er realisert innenfor samme aksentfrase som 'broren', i.e. (²broren-sin_{AP}), eller om 'sin' er realisert utenfor aksentfrasen som et ekstratonalt element direkte underordnet IP, i.e. (²broren_{AP})sin. Er 'sin' realisert AP-internt (fig.5), representerer 'sin' et eiendomspronomen, og er 'sin' realisert AP-eksternt (fig. 6), får 'sin' betydningen garpegenitiv. Den prosodiske forskjellen er minimal, men både akustisk og perseptorisk signifikant. Igjen så spiller intonasjonen en rolle for tolkningen og bidrar til at setningene får entydige syntaktiske analyser. Så vidt jeg vet, er denne metakrystiske realiseringen av garpegenitiv bare observert brukt av trønderske morsmålsbrukere, men her trengs det mer forskning.

Den siste setningen jeg annonserte innledningsvis, setningen i (3) med en verbpartikkellesning, er en utfordrende konstruksjon sett fra en prososyntaktisk synsvinkel. Først litt repetisjon: Det er vanlig å anta at i de østnorske lavtonedialektene realiseres verbpartikkelen trykklett hvis den befinner seg umiddelbart etter verbet, og at den i vest- og nordnorske dialekter realiseres trykksterkt. Det er også alminnelig antatt at når verbpartikkelen følger umiddelbart etter verbet, så utløses det aksentskifte i de fleste østnorske dialekter. Men det er nødvendig å legge til at det kun skjer aksentskifte dersom verbformen har inherent tonelag 1. I østnorske lavtonedialekter får vi altså trivielt nok to ulike lesninger av ordstrengen (3) dersom den uttales som i (10) og (11):

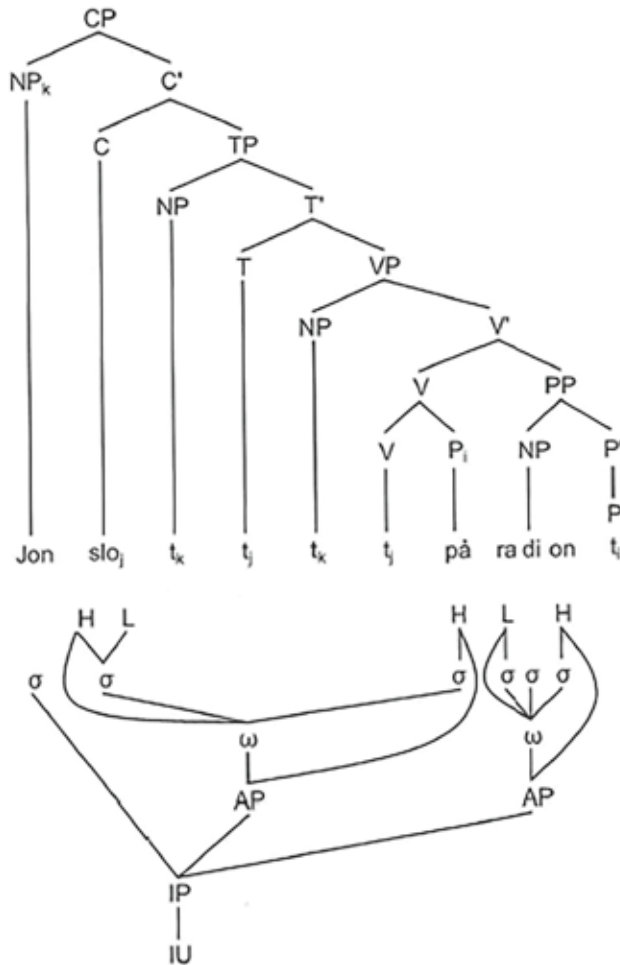
- (10) ((han (¹slo-på_{AP})(¹RADIO'^N_{AP})_{IP})_{IU}) (Han slo/hamret på radioen)
 (11) ((han (²slo-på_{AP})(¹RADIO'^N_{AP})_{IP})_{IU}) (Han slo/skrudde på radioen)

Den eneste forskjellen mellom de to prososyntaktiske strukturene, er ordtonen som innleder aksentfrasen med ordsekvensen 'slo+på'. Det faktum at verbpartikkelkonstruksjonen i (11), V+part, tilordnes aksent 2, selv om det første ordet i sekvensen, 'slo', er et enstavelsesord med inherent aksent 1, framtvinger minst to spørsmål: Skyldes aksentskiftet en prosodisk regel slik Fretheim (1974) foreslår når han sier «...the particle alone causes obligatory shift of word accent, from Accent 1 to Accent 2», eller er aksentskiftet en proso-syntaktisk operasjon som skyldes at på et mellomnivå i den syntaktiske derivasjonen, så vil partikkelen være høyreadjungert til verbet?

Dette siste er nøyaktig hva Skaalbones (2006) hevder når hun gir en prososyntaktisk analyse av verbpartikkelkonstruksjonen. Jeg skal ikke gå i detaljer inn på Skaalbones' analyse, men etter det jeg kan se, er hennes analyse den eneste blant de arbeidene jeg har referert til innledningsvis, som simultant kan

gjøre greie for syntaktiske operasjoner som styring av objektet og kasustilordning, og aksentskifte fra tonelag 1 til tonelag 2. Hennes mellomnivåanalyse er gjengitt i figur 7:

Figur 7

Med utgangspunkt i Christiansen (1946–48; 1962) viser Skaalbones at det som gjerne sies om prosodien i nordnorske dialekters verbpartikkelkonstruksjoner, ikke med nødvendighet er riktig. Skaalbones undersøkte spesielt ranadialekten og fant at verbpartikler kan realiseres prosodisk på mange ulike måter i denne dialekten, og slettes ikke nødvendigvis trykksterkt, som det har

vært vanlig å hevde for nordnorske verbpartiklers vedkommende i dialektlitteraturen. Hun fant nemlig i sitt ranamateriale eksempler på at

- 1) partikkelen kunne realiseres både trykksterkt og trykksvakt, og videre at
- 2) trykksvake partikler kunne realiseres både AP-internt og AP-eksternt, og
- 3) at AP-interne partikler kan utløse aksentskifte fra tonelag 1 til tonelag 2, akkurat som i østnorsk, men ikke med nødvendighet.

Jeg skal ikke spekulere på hvorfor verbpartikkelkonstruksjonen i det høytone-dialektale Rana-området varierer prosodisk i så stor grad med hensyn til realiseringsmåte, men Skaalbones' arbeid viser at det vi gjerne antar som allmenne sannheter om verbpartikkelkonstruksjoners prosodi i norske dialekter, ikke med nødvendighet er riktig. Det er for øvrig heller ikke slik at alle østnorske lavtonedialekter realiserer verbpartikkelkonstruksjoner likt. I Nord-Gudbrandsdalen, for eksempel, kan verbpartikkelen realiseres med trykk, akkurat som i vestnorske dialekter (Christiansen, 1946–48, Kveen, i kjømnda). Poenget med å trekke inn verbpartikkelkonstruksjonens prosodiske realiseringsmåter i sammenheng med dialektsyntaks, er å argumentere for det syn at på ett eller annet nivå i den prososyntaktiske derivasjonen må verbet sammen med verbpartikkelen bli 'oppfattet' som en ordform, eller i det minste som et prosodisk ord (Ø) slik vi ser i Skaalbones' analyseforslag i figur 7. For hvordan skal vi ellers kunne forklare at verb pluss verbpartikkel faktisk får tonelag 2-uttale i de aller fleste norske lavtonedialektene selv om det innledende ordet i aksentfrasen bærer inherent tonelag 1?

4. Avsluttende bemerkninger

Med utgangspunkt i tre tilsynelatende enkle norske setningskonstruksjoner har jeg argumentert for at intonasjonskomponenten er av betydning i syntaktisk analyse, ikke minst i dialektsyntaktisk sammenheng. Vi har her sett eksempler på syntaktiske strukturer som ikke uten videre lar seg analysere, enn si tolke, uten at man tar intonasjonen med i betraktning.

Referanser

- Christiansen, Hallfrid. 1946–48. *Norske dialekter* Oslo: Tanum.
- Christiansen, Hallfrid. 1962. *Målet i Rana*. Oslo: University of Oslo.
- Dikken, Marcel den. (1995). *Particles. On the Syntax of Verb-Particle, Triadic and Causative Constructions*. Oxford University Press: Oxford/New York.
- Endresen, Øyalf. (1985) 'E a mang klokka?' Litt om kv-spørsmål utan spørjeord i trøndsk. *Mål og Minne* 249–263.
- Fretheim, Thorstein. 1974. Some Cases of Accent Shift in East Norwegian. *Norwegian Journal of Linguistics*, Vol 28(1): 113–129.
- Fretheim, Thorstein. 1991. Intonational phrases and syntactic focus domains. I: Jef Verschuren (red.). *Levels of Linguistic Adaptation: Selected Papers of the International Pragmatics Conference, Antwerp, August 17–22, 1987 II*. Amsterdam: John Benjamins. 81–111.
- Fretheim, Thorstein. 1992 Themehood, Rhemehood and Norwegian Focus Structure. *Folia Linguistica*, Vol 26: 111–150
- Fretheim, Thorstein og Nilsen, Randi Alice. 1989. Romsdal Intonation: Where East and West Norwegian Pitch Contours Meet. I: Jussi Niemi (red.). *Papers from the Eleventh Scandinavian Conference of Linguistics*, Vol 2. University of Joensuu. 442–458.
- Kveen, Perlaug Marie (under arbeid). *Prosodi mellom aust og vest. Intonasjon og andre prosodiske fenomen som målmerke i Nord-Gudbrandsdalen*. Ph.d.-avhandling, NTNU.
- Lundquist, Björn. 2014. Verb-particles: active verbs. *Nordic Atlas of Language Structures Journal*, Vol 1: 110–118.
- Nilsen, Randi Alice. 2000. Tonale særtrekk i norske lavtonedialekter. *Folkmålsstudier* 39: 219–238
- Nilsen, Randi Alice. 2001. 'Borderline Cases'. Tonal characteristics of some varieties of spoken South Norwegian. *Nordic Prosody VIII*: 173–186.
- Skaalbones, Lena Kildal. 2006. *Henger de på? Prososyntaktiske trekk ved verbpartikler i en nordnorsk høytonedialekt*. Masteravhandling, INL, NTNU.

- Svenonius, Peter. 1996. *The Verb-Particle Alternation in the Scandinavian Languages*. Ms. University of Tromsø.
- Svenonius, Peter og Kennedy Christopher. (2006). Northern Norwegian Degree Questions and the Syntax of Measurement. I: Mara Frascarelli (red.). *Phrases of Interpretation*, Mouton de Gruyter: The Hague. 133–161
- Ven, Christine. 1999. *En syntaktisk analyse av verbpartikler i norsk*. Hovedoppgave, INL, NTNU.
- Aa, Leiv Inge. 2015. *The Grammar of Verb-Particle Constructions in Spoken Norwegian*. PhD-avhandling, NTNU.
- Åfarli, Tor Anders. 1985. Norwegian Verb Particle Constructions as Causative Constructions. *Nordic Journal of Linguistics* 8: 75–98.

Randi Alice Nilsen

Institutt for språk og litteratur
NTNU, Trondheim
Tlf.: +47 97114885
randi.nilsen@ntnu.no

Mál og fornar mentir tilverugrundarlagið undir føroysklærugreinini í studentaskúlanum

Vár í Ólavsstovu

Summary

Faroese as subject in the Studentaskeið that started in 1937 in Tórshavn has clearly been a nation building project. In the legislative preparations there was no doubt that Faroese was a part of curriculum. The content of the subject was based in the context of the Nordic roots. In the communication between the authorities and the headmaster of the school, it is obvious that the Danish administration knows very little about the condition of Faroese, both as language and its status in the Faroese society. The educational director in Copenhagen asks in a letter in 1937 if the essays in Faroese are meant to be written in Faroese or Danish. The answer is that the main idea is that the pupils shall use and develop Faroese as tool. There was also a discussion with the authorities when the headmaster points out that they want Nordic to be a part of the Faroese subject. He was not quite satisfied with that solution. The World War II changed a lot. The disconnection between Denmark and the Faroes stopped the ongoing process about the mother tongue as a topic in Danish and during the World War II they practised Nordic as part of the subject of Faroese. After the war the mother tongue knowledge wasn't a topic anymore and Nordic was accepted by the authorities as a part of Faroese.

1. Inngangur

Støðan hjá føroyskum sum lærugrein og undirvísingarmál var kjakevni bæði í føroysku og donsku politisku skipanini og umsitingini í danska undirvísingarmálaráðnum um sama mundið, sum arbeiðt var við at seta studentaskúla á stovn í Føroyum. Málið um studentaskúla verður nevnt fyrstu ferð í Løgtings-tíðindum í 1929. Har verður víst á, at løgtingið í 1926 hevði vent sær til skúlastjórnina við ynski um, at hon gjørði eitt uppskot um studentaskúla í Tórshavn. Í somu umrøðu verður undirstrikað at „Færøsk Sprog tænkes selvfølgelig optaget som mundligt og skriftligt Eksamensfag“. Greitt er, at føroyskt hevur verið eitt sjálvsagt krav hjá teimum, sum arbeiðdu við at seta á stovn studentaskúla í Føroyum. Endin á hesum arbeiði, sum bæði var tvørligt og drúgt, var eitt studentaskeið, sum byrjaði í 1937 (sí Ólavsstovu, 2011, 144–155).

Í sambandi við tilfarsinnsavnan til ph.d.-ritgerð mína fór eg ígjøgnum óskipað tilfar, sum lá í kjallaranum á Føroya Studentaskúla og HF-skeiði í Hoydølum. Har lógu m.a. kladdur til brøv, avrit av sendum brøvum og mót-tikin brøv, sum kundu geva eina lýsing av fyrstu tíðini hjá skúlanum. Mín áhugi var serliga savnaður um teir spurningar, sum vóru viðkomandi fyri føroyskt: hvørja støðu lærugreinin skuldi hava, og hvat lærugreinin skuldi innihalda.

Í einum av teimum elstu brøvunum, eg havi funnið frá 15. nov. 1937, sigur umsjónarstjórin fyri studentaskúlarnar, Højberg Christensen, at hann hevur lagt spurningin um at seta á stovn føroyskt fyri ministerið, og at hann bíðar eftir svári tí viðvíkjandi. Hann setur eisini spurningin: „Maa jeg i Anledning af Færøsk spørge, om De har tænkt Dem, at den mundtlige Prøve i Færøsk skal foregaa på Færøsk, og om stilen ved den skriftlige Prøve skal skrives paa Færøsk?“.

Tað er greitt í hesum fyrispurningi, at í skúlaumsitingini vita tey lítið um, hvat føroyskt er, at tað er eitt sjálvstøðugt mál og talumál hjá føroyingum.

Í handskrivaðari kladdu, sum ikki er undirskrivað, men er svar til brævið frá 15. nov. 1937, verður sagt:

Med Hensyn til Færøsk har vi tænkt os at baade den mundtlige og den skriftlige Prøve skulde foregaa paa Færøsk, den skriftlige fordi den netop ogsaa skulde vise Elevernes Evne til at behandle Færøsk skriftligt. Hvis dette skulde volde Vanskeligheder med Hensyn til Eksamen, da ved vi, at baade Lektor ved Universitetet dr.phil. Chr. Matras og Professor Jón Helgason er villige til at fungere som Censorer i dette Fag, hvis Eksamen foregaar i København. Bliver Eksamen her oppe kan der nemt skaffes kvalificerede Censorer.

Í løgtingstíðindum og øðrum tilfari kemur greitt til sjóndar, at spurningurin um føroyskt sum lærugrein á studentaskeiðinum bæði hevur snúð seg um tjóðarbygging og um at halda teimum ungu heima í Føroyum. Í grundgevingini fyri at seta á stovn studentaskeið í Føroyum verður í løgtingstíðindum sagt:

[...] Det er oplagt, at det på mange måder ville være til fremme for vor ungdom, som vil lære videre, om denne sag blev gennemført. Det forekommer mange forældre voveligt at sende deres børn så langt hjemmefra, som de nu er nødt til som situationen er. Kunne denne skolegang, som her er påvist, etableres, kunne eleverne rejse hjem til forældrene flere gange om året, og det bliver også muligt for forældrene at komme til Tórshavn. Den betydning, at forældrene ikke taber forbindelsen til børnene i deres vanskeligste alder, kan ikke vurderes i penge [...] (Løgtingstíðindi nr. II-2/1936).

2. Føroyskt lærugrein á studentaskeiðinum

Føroyskt sum lærugrein og undirvísingarmál hevur verið kjakevni í øllum tí tíðarskeiðinum, meðan málið um studentaskúla ella studentaskeið hevur verið til viðgerðar í Løgtinginum (sí: í Ólavsstovu, 2011, s.145ff). Politikarar, lærarar og mentafólk á sjálvstýrisveinginum hava gingið á odda at seta á stovn og skipa studentaskeiðið. Hetta er greitt tekin um, at føroysklærugreinin og stovnan av studentaskúla í Føroyum var ein tjóðarbyggingarætlan, ið skuldi skapa eitt akademiskt grundarlag undir komandi tjóðini. At føroyskt sum lærugrein er eitt mál hjá sjálvstýrisveinginum, kemur eisini til sjóndar í grundgevingini fyri, at føroyskt skal hava líknandi tímatal á tímatalvuni sum danskt. Í brævi, sum Tummas Nygaard sendir til umsjónarstjóran fyri studentaskúlarnar í okt. 1939, stendur m.a.:

Endelig vil jeg nævne en Grund, som jeg personlig mener ogsaa er værd at tage med i Betragtning. I den nationale Bevægelse har det været et Programpunkt, at Dansk og Færøsk skulde sidestilles i alle Forhold, og dette er blevet praktiseret i Folkeskolen saaledes, at Timetallet i de to Sprog for det meste er ens. Nu er det sandsynligt, at Studenterskolen vilde blive kritiseret, hvis Forskellen i Timetallet bliver alt for stor. Selvfølgelig mener jeg ikke, at saadan Kritik, hvis den er ubegrundet, skal være bestemmende for Skolens Forhold, og jeg mener ogsaa, jeg tror, det vilde være diplomatisk [ógreitt at lesa] klogt at imødekomme det Færøske til Dansk, [...] om det [ógreitt at lesa] kan lade sig gøre, uden at det i Virkeligheden gaar ud over Dansk; og det gør det jo ikke i dette Tilfælde“ (bræv dagf. 21.10.39).

Her kemur Nygaard heilt greitt við eini hugsan, sum er vanlig í einum tjóðardiskursi í almenna rúminum. At hann leggur dent á, at tað er hansara egna hugsan, er bæði tekin um, at hann ikki tosaði í samsvari við tann diskurs, sum er galdandi í donsku skúlaumsitingini, og at hansara viðmerking er meint sum góð ráð fyri at sleppa undan atfinningum, um gingið verður ímóti útbreiddari hugsan millum fólk, sum eru virkin í skúlaspurninginum í Føroyum um tað mundið.

Erik Petersen, cand.mag í donskum og tónleiki, var ein teirra, sum var við í fyrireikandi arbeiðinum at seta á stovn studentaskúla í Føroyum. Hann byrjaði at fyrireika innihaldið í føroysklærugreinini, áðrenn hann flutti til Føroya. Í samrøðu, sum eg hevði við hann 2. februar 2004, vísir hann á, at tveir persónar høvdu sera stóran týðning fyri, at føroyskt varð góðkent sum lærugrein á studentaskeiðinum. Annar var Højberg Christensen og hin Jón Helgason. Erik Petersen sigur seg minnst, at hann gekk ímillum teir báðar, tá ið

innihaldið í føroysklærgreinini varð orðað. Højberg Christensen var sambært honum sera positivur, tá ið talan var um at fáa føroyskt á tímatalvuna. Verri var við fakkonsulentinum í donskum. Erik sigur, at hann fór við skrivi frá Højberg Christensen til fakkonsulentin og hesin setti seg at rætta í skrivinum. Tá sigur Erik, at hann tók skrivið frá honum og segði, at hatta var tað, ið Højberg Christensen vildi, og tí skuldi hin ikki rætta í. Erik var sjálvsagt gamal maður, tá ið samrøðan varð gjørd, og hann mintist afturá, men nógv bendir á, at minnið er á góðari leið og hann sigur sína søgu, soleiðis sum hann minnst hana. Tí er samrøðan virðismikil og eingi onnur skjøl eru at finna, sum lýsa hesa tíðina. Tó eru nøkur brøv ímillum teirra, sum eg havi funnið í studentskúllakjallaranum, sum eru farin millum rektara skúlans og umsjónarstjóran fyri studentaskúllarnar, og hesi brøv geva týðuligar ábendingar um, hvussu hugsjónargrundarlagið í lærgreinini frá byrjan sá út.

Løgfrøðiliga støðan hjá føroyskum tey fyrstu árinum av studentaskeiðinum er ikki heilt greið. Tað kemur m.a. til sjóndar í brævasamskifti, tá ið fyrstu studentarnir skuldu til endaliga próvtøku í føroyskum. Í brævi, stílað til Jón Helgason og Christian Matras, verður sagt, at tey stúlevni, sum teir verða bidnir um at gera, ikki við vissu verða brúkt, tí viðurskiftini viðvíkjandi føroyskum eru ógreið. Brævið er soljóðandi:

Hr. Professor Helgason. / Hr. Lektor Matras

I henhold til kgl. Anordning af 25. Maj 1939 skal der ved den skriftlige Prøve i Færøsk ved Thorshavns Studenterkursus skrives en Stil. Der gives frit Valg mellem flere Opgaver, og til Besvarelsen gives der 4 Timer. Kravene er saaledes de samme som ved skriftlig dansk ved Studentereksamen.

Under Henvisning hertil skal jeg herved anmode Dem om at ville udarbejde Opgaver til Brug ved Eksamen i skriftlig Færøsk ved Thorshavn Studenterkursus. I forbindelse med denne Anmodning maa jeg tage den Reservation, at der, da Forholdene med Hensyn til Kursus paa Færøerne saavel som andre Forhold Færøerne vedrørende i Øjeblikke staar noget uafklaret, muligvis ikke vil blive anvendelse for disse Opgaver, men vi bør indstille os paa den Mulighed, at Opgaverne skal bruges.

Det bemærkes, at der skal være Opgavekommisionsmøde i Slutningen af Næste Maaned eller en af de første Dage i April, saaledes at Sagen maa være i Orden til den Tid.

(Mín undirstriking. Kladda funnin á danska skjalasavninum, ikki dagfest).

Jón Helgason professari og Christian Matras lektari á lærda háskúlanum í Keyptmannahavn gjørdu tey fyrstu árinu stílevnini í føroyskum og vóru próvdómarar. Undir krígunum var Jákup Dahl próstur próvdómari ta fyrstu tíðina (sbrt. samrøðu við Erik Petersen 02.02.2004). Rikard Long og Chr. Lützen eru sambært brævi frá Færø amts skoledirektion 9. apríl 1945 settir í uppgávunevnd í føroyskum stíli (Færø amt 9. apr. 1945).

Tað er eyðsæð, at føroyskur samleiki er frammarlaga í føroysklærugreinar-diskursinum. T.d. vóru stílevnini í 1939: 1. Føroysk náttúra í føroyskum skaldskapi; 2. Havið við Føroyar og týðningurin av tí fyrri Føroya fólk; 3. Hví vil eg taka studentsprógv? Í 1941 var triðja stílevnið: „Er tað gott ella ringt at vera ein lítil tjóð? og í 1942 var triðja stílevnið: „Hvat er tað, sum bindir fólk saman til eina tjóð?“ (Føroya Studentaskúli. Ársfrágreiðing 1969/70: 5–6).

Í brævi uttan ár og dagfesting (kann vera bræv frá 5. sept. 1937) verður víst á, hvussu próvtøkulærugreinin føroyskt skal síggja út. Lærugreinin skal sambært uppskotinum vera próvtøkulærugrein við munnligari og skrivligari próvtøku, og støðumetini skulu leggjast saman til eitt og telja við í samlaðu próvtøkuni. Til próvtøkuna verða næmingarnir hoyrdir í:

[...] dels de opgivne Kvad og dels den nyere Litteratur. I Tilknytning hertil prøves i Elevernes Kendskab til Litteraturhistorien og Grammatikken. Der skrives en Stil med Emne enten fra Eksamensstoffet i Færøsk eller af friere Art. Der gives Eksaminanden Valg mellem 3 Opgaver.

Føroyskt verður í ministeriinum í brævi 19. januar 1939 góðkent sum próvtøkulærugrein við munnligari og skrivligari próvtøku.

3. Norrønt partur av føroysk- ella dansklærugreinini?

Tað hevur verið eitt ávíst stríð um, hvar norrønt og móðurmálskunneiki skulu liggja. Í brævi 4. okt. 1939 skrivar Nygaard m.a. soleiðis:

[...] Angaaende Fagene Dansk-Færøsk foreslaas bibeholdt samme Ordning som for sidste Holds Vedkommende. Dog mener vi, at det vilde være ønskeligt, om Oldnordisk i Stedet for at henhøre under Dansk blev langt under Færøsk, hvor det mere naturligt hører hjemme.

Der burde iøvrigt gives Mulighed for eventuelt at medtage et begrænset Pensum Nysjandsk: der findes netop en udmærket lille læsebog af Prof. J. Helgason, udarbejdet for Færinger.

Pensumlistar frá fyrstu tíðini í studentaskúlanum eru ikki funnir. Í brævi 23. januar 1939 verður sagt, at yvirlit yvir pensum er sent avstað og at neyðugt hevur verið at sent við lesi- og lærubøkum, sum hava verið brúktar. Í eftirskriftini verður upplýst, at ein yrking eftir Fríðrik Petersen er lisin. Hvør hon er, verður ikki sagt. Í brævinum fegnast Nygaard um, at føroyskt er vordið viðurkent sum lærugrein. Samstundis harmast hann um, at pensum er nakað lítið og víst verður á, at serliga nýggjari bókmentir kundu verið betur umboðaðar. Partar av brævinum, sum umrøða føroysklærugreinina, ljóða soleiðis:

[...] De ønskede Oplysninger angaaende Faget Færøsk findes under Opgivelserne af Pensum i dette Fag. Vi vil gerne sende et Eksempel af hver af de benyttede Læse- og Lærebøger, men da dette ikke kan naas i Aften, vil de følge med første Skib. S.S. Da Skibet er blevet noget forsinket, kunde vi alligevel naa at faa sendt de Böger, som jeg lovede at sende, og hvori det i Færøsk læste Pensum findes med Undtagelse af et enkelt Digt af Provst Petersen.

Vi er meget glade for, at der vil blive indrømmet Færøsk en Stilling som Eksamenfag; kun synes vi nu, at det af os foreslaede Pensum er lovlige lille; det kunde godt sættes noget højere, især for den nyere Litteraturs Vedkommende.

Í samrøðuni við Erik Petersen royndi eg at fáa at vita, hvat pensum hann brúkti tey fyrstu árin. Hann mintist einki greitt, men brot úr samrøðu við Erik Petersen 2. febr. 2004 gevur eitt gott innlit í fakliga hugsjónargrundarlagið í føroysklærugreinini:

Sp. Tá ið tygum so fóru at undirvísa í føroyskum, hvussu var at finna undirvísingartilfar og sovordíð?

Sv: Nú, veitst tú, nú var tað tað, mann begynti við gomlum føroyskum, also oldnordisk [...] og tað vísti seg, at tað gekk so óalmindiliga væl, tí føroyingar teir tóku tað til sín sum sítt egna og gamla mál. Vit mugu minnast til, at longu í kvæðunum eru fleiri gamlar vendingar, so mugu vita, hvat tær týða við at sláa upp í norrønt, also tað sum tey kalla fyri oldnordisk, og eg haldi tað var ongantíð nøkur sum helst viðmerking frá danskari síðu annað enn positivt yvir fyri føroyskum máli og norrønum sum verandi gamalt føroyskt mál.

Sp. Fall tað yvirhøvar næmingunum lætt at læra norrønt?

Erik svarar, at hann minnst ongan, sum helt tað vera trupult, og hann heldur fram: „teimum dámdi so væl at lesa tað gamla málið, tí tað bæði líktist føroyskum, og so vita vit, at á norrønum er nakað av tí allarbesta av nordiskum litteraturi, og tey løsu jú petti av íslenskum søgum og í Edduni. Har eru jú íslenskar yrkingar“. Hann heldur, at allir næmingar hjá sær hildu tað vera einastandandi hugnaligt at lesa, „tí hetta er faktiskt tað gamla málið, sum tey tosa um ár 1400 í Føroyum eisini“.

Sp. Hvussu var at finna modernaðar bókmentir til at gjøgnumganga í undirvísingini?

Sv: Ja, also, har hevði eg eitt intimt samarbeiði við Chr. Matras [...] Chr. Matras var vitinskapsmaður, og tí var hann tann rætti at halda seg til, so vit høvdu nógvar diskussiónir, so vit fingtu tað besta burtur úr føroyskum, tí tú mást minnst til, at tað gamla føroyska málið er nakað av tí finasta, sum finst av gomlum norrønum.

4. Føroyskt - ein eyka lærugrein

Samanborið við danskt á studentaskeiðum í Danmark verður føroysklærugreinin fatað sum ein eyka lærugrein. Í brævi (funnið sum kladda og ikki dagfest, men eftir øllum at døma eitt bræv til Højberg Christensen 5. sept. 1937), verður nágreinað, hvussu føroyskt kann gerast lærugrein. M.a. verður víst á, hvussu pensum í donskum kann minkast og lagast til, so føroyskt kann fáa ynska innihaldið og tímatalið:

1. Dansk Sproghistorie nedskæres fra 40 Sider til 25 Sider.
2. Svensk litteratur nedskæres fra 100 Sider til 60 Sider.
3. Udvalget af dansk og norsk Litteratur nedskæres fra 300 Sider til 250 Sider.

Oldnordisk bør ikke nedskæres, da det i høj Grad vil støtte Tilegnelsen af færøsk Grammatik ligesom det næppe vil volde Eleverne større Vanskeligheder. Det bortskaarne Stof erstattes med ca.125 Sider færøsk Litteratur, deriblandt 2 Kvad paa mindst 100 Strofer hvert; det ene skal altid være en Sang af Sigurdkvadene. I øvrigt gennemgaas kortere Prøver fra nyere færøsk Litteratur. Der kræves et alment Kendskab til det færøske Sprogs lydlike, formelle og syntaktiske Bygning (bræv u.á).

Føroyskt verður heilt greitt hugsað sum ein klassisk lærugrein við máli sum snúningsási. Dømi um tað er ynskið um at varðveita norrønt óskert, tí tað stuðlar næmingunum í at læra føroyska mállæru. Harafturat skal eitt av Sjúrdarkvæðunum lesast. Longu her síggja vit ta kendu mannagongd, sum hevur merkt føroysklærugreinina heilt upp at okkara døgum, at hvørja ferð føroyskt hevur verið dagført, hevur føroysklærugreinin yvirtikið evni frá dansklærugreinini. Nýggjari bókmentir eru sambært hesum brævi ein viðfáningur, eins og tað sæst í orðingini: „I øvrigt gennemgaas kortere Prøver fra nyere færøsk Litteratur“ (mín undirstriking). At tað verður kravdur almennur kunnleiki um málsligu kjarnuøkini ljóðfrøði, formlæru og setningafrøði er greitt tekin um føroysklærugreinina sum eina mállærugrein. Veika stóðan hjá

nýggjari bókmentum verður eisini staðfest í brævi 23. jan. 1939, tí samstundis sum Nygaard fegnast um, at føroyskt hevur fingið støðu sum próvtøkulæru-grein, kemur hann við teirri staðfesting, at pensum í lærugreinini er í so lítið, serliga í nýggjari bókmentum.

5. Móðurmálskunnleiki – bræv frá 20. des. 1939

Nýggj skipan kemur í gildi í mars 1938 fyri studentaskeið. Samskifti er í hesum sambandi við undirvísingarstjóran, sum vil hava at vita, hvørjari skipan lisið verður eftir í Føroyum. Í brævi (dagf. 20.12.39) frá Nygaard og sum hann skrivar í samráð við Erik Petersen verður víst á, at teir næmingar, sum byrjaðu í august 1938, ganga eftir hesi nýggju skipanuttan í lærugreinunum donskum og føroyskum við teirri grundgeving, at eingin endalig skipan er funnin fyri føroyskt og danskt í gomlu skipanini. Brævið er svar til bræv frá undirvísingarstjóranum, sum spyr um nøkur formlig viðurskifti. Nygaard vísir á, at undirvísingarstjórin hevur skilt teirra ynski rætt, og tað er:

[...] at bibeholde den gamle Ordning m. H. til Fagene Dansk-Færøsk med den Ændring, at Oldnordisk lægges under Færøsk samt at der under dette Fag læses et vist Kvantum Nyislansk.

Her kemur fram, at á studentaskeiðinum ynskja tey, at norrønt flytur úr donskum til føroyskt. Í nýggju skipanini fyri studentaskeið er norrønt ikki partur av dansklærugreinini við teirri grundgeving, sum Erik Oxenvad ber fram í innganginum í bók síni „Vort Sprog“: „at Forbruget af Arbejde og Tid er for stort i Forhold til Udbyttet“ (her verður endurgivið úr brævi Nygaards).

Hesum vísir Nygaard frá sær, tí eftir teirra hugsan kann hetta sama ikki sigast um føroyskar næmingar, tí:

[...] de er jo vokset op med et med Oldnordisk-Gammeldansk nærbeslægtet Sprog som Modersmaal og har derfor ganske anderledes end deres danske Kammerater Forudsætning for at faa et virkeligt Udbytte ved Læsningen af de gamle Tekster.

Í brævinum endurgevur Nygaard Oxenvad og brúkar somu grundgevingar fyri at varðveita norrønt, sum Oxenvad brúkar fyri nýggja fakøkinum „móðurmálskunnleika“. Oxenvad sigur í áðurnevndu fororðum, at „móðurmálskunnleiki“ skal:

[...] øge Elevernes interesse for og Forstaaelse af deres Modersmaal, som der tales og skrives den Dag i Dag og give den Forudsætning for at kunne løse nogle af de sproglige Gaader, som de daglig støder paa. ,,

Nygaard vísir á, at ískoyttisskipanin frá 25. mai 1939 gevur føroyingum teir bestu møguleikarnar fyri at røkka hesum máli, tí hon inniheldur norrønt, sum er eitt frálíkt grundarlag fyri føroyskum og:

[...] desuden har den Gammeldansk, der for de ældste Teksters Vedkommende jo netop staar paa omtrent samme sproglige standpunkt som Færøsk; og der er saaledes gode Muligheder for ud fra Færøsk over gammeldansk at knytte en naturlig Forbindelse med Nydansk, hvorved vore elever vilde opnaa omtrent samme Resultat som deres danske Kammerater – kun ad en anden og for dem mere naturlig Vej.

Nygaard kemur til ta niðurstøðu, at føroyskir næmingar við at varðveita norrønt fáa gagn av tí, bæði hvat føroyskum og donskum viðvikur. Hetta er í góðum samsvari við tað, sum Erik Petersen eisini vísir á í samrøðuni, sum eg hevði við hann (samrøða 02.02.04). Norrønt má sigast at vera ein av hollu grundarsteinunum undir føroyskum langt fram í tíðina. Í míni ph.d.-ritgerð komi eg til ta niðurstøðu, at hetta setti sín dóm á lærugreinina heilt fram til seinast í 1970-árunum, tá ið Erik Petersen fór frá og lærarar við aðrari bakgrund enn hann fara at undirvísa í føroyskum (sí í Ólavsstovu 2011: 152).

Í nýggju skipanini er „móðurmálskunleiki“ eitt nýtt fakøki í donskum. Nygaard vísir á tað óhepna í heitinum fyri føroyskar næmingar, tí

[...]Kundskab i Dansk jo ikke kan blive Modersmaalskundskab for færøske Elever [...] Selvom Færinger som Helhed behersker Dansk særdeles godt baade i Skrift og Tale, er det naturligvis dog sjældent, at de opnaar et saadant Kendskab til alle det danske Sprogs mange Finesser, som en indfødt, for Dansk er og bliver nu engang for Færinger et fremmed Sprog og ikke Modersmaal. Færøske Elever kan derfor ikke forventes at møde med de Forudsætninger for denne Disciplin, som Anordningen synes at forudsætte, og som danske Elever møder med, og det er et Spørgsmaal, om man ikke her vilde kunne sige, „at Forbruget af Arbejde og Tid er for stort i Forhold til Udbyttet“ (Bræv dagf. 20.12.39 (kladda)).

Í brævi 13. november 1939 hevur undirvísingartjórin, Højbjerg Christensen, fyri egna rokning verið ivasamur um ynskið úr Føroyum, at norrønt verður lagt undir føroyskt og at eitt sindur av nýíslenskum verður lisið í føroyskum. Hann kemur í brævinum við tí uppskoti, at:

Under Disciplinen Modermaalskundskab kan der optages oldnordisk og nyislandske Tekster i et begrænset Omfang til yderligere Belysning af det danske og det færøske Sprogs Udvikling. Paa denne Maade vil Disciplinen Modersmaalskundskab faa Relation, ikke alene til Dansk, men ogsaa til Færøsk.

Ynskið úr Føroyum er sett fram í brævi 21. okt. 1939, har grundgivið verður fyri norrønum sum parti av føroysklærugreinini:

Naar vi ønskede Oldnordisk henlagt under Færøsk i Stedet for under Dansk, vil vi begrunde det saaledes. Ifølge den gængse sproghistoriske inddeling falder jo de nordiske Sprog i to Hovedgrupper: Østnordisk og Vestnordisk. (Norrønt). Færøsk og Dansk falder i hver sin Gruppe, nemlig henholdsvis den vestnordiske og østnordiske. Ligesom Gammeldansk (Runedansk+Middelalderdansk) danner et nødvendigt og naturligt Grundlag for dansk Sproghistorie, saaledes danner Oldnordisk det tilsvarende Grundlag for færøsk Sprog og Sproghistorie. De ældste færøske Tekster (af Runestenene f.Eks. Sandevaagsstenen) er rent oldnordiske i Sprogformen, og ved Gennemgang af de ældre færøske Kvad vil man ligeledes gentagne Gange støde paa oldnordiske Former. Det bør ogsaa nævnes, at det færøske Skriftsprog er meget arkaiserende og udarbejdet paa grundlag af Oldnordisk; det er saaledes ikke sjældent, at et Ords Skriftform ikke findes i den ufuldstændige færøske Ordbog og kun kan bestemmes ved Opslag i et oldnordisk Leksikon.

Í øllum samskifti, endurminningum og samrøðu við Erik Petersen eru tað norrønu røturnar, sum verða brúktar sum grundgeving og trygd fyri bæði innihaldi á nóg høgum stigi og føroyskum sum parti av lærugreinarøðini í studentaskeiðinum. Brævið omanfyri er gott dømi um tað.

Í brævi frá 20. desember roynir Nygaard, hóast hann lutvíst tosar Højberg Christensen eftir munninum, at tvíhalda um norrønt og føroyskt sum fakøki í føroyskum. Hann sigur soleiðis:

[...] dog vil vi primært fastholde vort Ønske om, at Oldnordisk samt det eventuelle Pensum Nyislandsk bliver henlagt som Bidiscipliner under Færøsk, især da Oldnordisk jo ellers ikke mere eksisterer under Dansk. Faget Dansk bliver saaledes uforandret i den nye Anordning bortset fra den eventuelle Nedskæring af de forskellige Discipliner, der er nødvendige for at skaffe Plads for Færøsk-Oldnordisk. Angaaende denne Nedskæring vil der imidlertid melde sig en Vanskelighed for Modersmaalskundskab; medens vi efter den gamle Ordning fik nedsat gammeldanske Tekster fra 40 til 25 Sider for at skaffe Plads for en Del af de færøske Pensum, vil en lignende Nedskæring af Teksterne i Modersmaalskundskab kun gavne lidet, da Kravene her vel sagtens ligger fast en Gang for alle; og vore Elever, der jo i Forvejen møder med

ringere Forudsætninger, vil saaledes være endnu værre stillet, da Eksaminationen nu bygger paa Ekstemporal, medens den tidligere byggede paa de omgivne Tekster. Være endnu vil Forholdet stille sig, hvis en Del af de resterende Sidetal skulde anvendes til Oldnordisk og eventuelt Nyslandsk, som af Undervisningsinspektøren foreslaaet.

Við „móðurmálskunnleika“ fáa tey ein nýggjan trupulleika í føroyskum, tí eftir gomlu skipanini høvdu tey skert partin við gamaldonskum tekstum fyri at pláss skuldi vera fyri pensum í føroyskum. Tað er enn eitt gott dømi um, hvussu føroyskt heilt ítøkilig frá byrjan hevur havt støðuna at skula taka frá donskum fyri sjálv at kunna vaksa og mennast. Tað hevur verið eitt yvirtøkustríð, sum hevur havt politiskar undirtónar, tí tað samstundis er ein spurningur um móðurmálsstøðu í studentaskeiðinum. Føroyskt hevur her støðu sum lærugrein á tímatalvuni og ikki støðu sum móðurmál, men stríðið fram móti, at lærugreinin skal hava hesa støðu, er sjónskt í øllum brævaskiftinum millum studentaskeiðið og danska undirvísingarmálaráðið.

6. At enda

Greiða niðurstøðan í øllum hesum samskifti millum Nygaard og Højberg Christensen er, at norrønt er týðningarmikið fyri føroysklærugreinina. Somuleiðis er greitt í allari tilgongdini, at føroyska málið og norrønu røturnar bæði eru tilverugrundarlagið og besta kortið í grundgevingini fyri, at føroyskt skal á tímatalvuna sum lærugrein á studentaskeiðinum. Enn liggur føroyskt sum móðurmálslærugrein nakað úti í framtíðini, men sum áður nevnt er spírín lagdur og málið sjónskt.

Tann 30. januar 1940 fær Nygaard í brævi at vita, at tað eru sannlíkindi fyri: „at De får Lov til at beholde den gamle Ordning med Oldnordisk“, og her liggur málið, tá ið kríggið kvettir alt samband millum Føroya og Danmarkar. Eftir kríggið verður í brævi 19. mars 1948 sagt, at á studentaskeiðinum hava tey fylgt skipanini frá 25. mars 1938 uttan í lærugreinunum føroyskum og donskum. Har hava tey brúkt eina skipan:

Som vi selv foreslog, og som i det store og hele var den samme, som vi anvendte for det første Holds Vedkommende, men som aldrig er blevet godkendt, idet Forbindelsen jo blev afbrudt, inden vi naaede til en endelig Ordning. Vi har saaledes stadig beholdt Oldnordisk i Stedet for den nye Disciplin Modermaalskundskab.

Heimildir

í Ólavsstovu, Vár. 2011. *Mellem tradition og modernitet*. Færøskfaget og den færøsk-faglige kontekst i national diskurs. En redegørelse og analyse af fagets idé, praksis og reception i det almene gymnasium. Syddansk universitet.

Úr danska skjalasavninum: kladda av brævi til Christian Matras og Jón Helgason u.á. og dagf., tó má tað vera í 1939

Óskipað brøv (kladdur og kopi) funnin í kjallaranum í Studentaskúlanum og HF-skeiðinum í Hoydølum í 2002:

Bræv u.á og dagf., men sannlíkt frá 5. sept. 1937

Bræv dagfest 15. nov. 1937 – frá Højberg Christensen til Nygaard

Bræv – handskrivað kladda u.á og dagf., ikki undirskrivað – svar til bræv 15. nov 1937

Bræv dagfest 19. jan. 1939 – frá Højberg Christensen til Nygaard

Bræv dagfest 4. okt. 1939 – frá Højberg Christensen til Nygaard

Bræv dagfest 21. okt. 1939 – frá Nygaard til Højberg Christensen

Bræv dagfest 13. nov 1939 – frá Højberg Christensen til Nygaard

Bræv dagfest 20. des. 1939 – frá Nygaard til Højberg Christensen

Bræv dagfest 30. januar 1940 – frá Højberg Christensen til Nygaard

Bræv dagfest 9. apríl 1945 – frá Færø amt skoledirektion til Nygaard

Bræv dagfest 19. mars 1948 – ikki undirskrivað, men stílað til Højberg Christensen

Løgtingstíðindi nr. II-2/1936

Føroya Studentaskúli. Ársfrágreiðing 1969/70

Samrøða við Erik Petersen 2. febr. 2004

Vár í Ólavsstovu

Adjunktur. Námsvísindadeildin

Fróðskaparsetur Føroya

Frælsið 20

FO-100 Tórshavn

vario@setur.fo

Leksikografisk viden som væsentlig medspiller i ny, intelligent teknologi

Bolette Sandford Pedersen

Summary

In this paper we discuss lexicographical knowledge and its potential role in artificial intelligence (AI). We argue that even if AI to a large extent builds on large more or less “raw” data, enrichment and perfection with linguistic and lexicographical knowledge is a prerequisite for developing systems of high language quality. Encompassing also semantic aspects in the technological systems becomes even more demanding now that AI is approaching domains that are indeed very rich and varied in text and information. In the Nordic countries, the lexicographical and linguistic communities have a special role to play if we want our languages to remain strong and viable in the digital age. In the second half of the paper, we present some examples from our own work concerned with converting lexicographical knowledge to technological resources. We discuss current shortcomings and bias in this context and sketch out lines for future developments.

1. Indledning

I sprogvidenskabten tager vi os ofte tid til at gå i dybden med studier af sproglige fænomener, og ofte har vi en tendens til at interessere os for det undtagelsesvise i sproget – snarere end alt det der opfører sig forudsigeligt og regelmæssigt. Næsten omvendt forholder det sig med leksikografien der som genstandsfelt indbygget har hele ordforrådet og dermed i høj grad det helt almindelige og regelmæssige. Begge dele er vigtige når vi taler om sproglig viden til brug i systemer med *kunstig intelligens*¹. Kunstig intelligens (i den "bløde" fortolkning af begrebet) indgår i dag i de fleste moderne sprog-tjenester som maskinoversættelsestjenester og virtuelle assistenter a la iPhones

1 Kunstig intelligens omfatter det vidensfelt inden for datalogien og datalingvistikken hvor man arbejder med at få computere til at simulere forskellige aspekter af menneskets intellektuelle evner, fx sproglige og analytiske. Se også https://da.wikipedia.org/wiki/Kunstig_intelligens.

Siri. Også inden for egentlig robotteknologi udgør kunstig intelligens i dag en vigtig komponent, og sprogaspektet får her større og større betydning efterhånden som teknologien bevæger sig mere og mere ind på de videnstunge områder.

I denne artikel argumenteres der for vigtigheden af at den viden vi repræsenterer og genererer i de sprogvidenskabelige og særligt i de leksikografiske miljøer gøres egnet til og tilgængelig for brug i teknologien; herunder særligt i systemer med kunstige intelligens. Ganske vist bygger kunstig intelligens i dag i udpræget grad på maskinlæring på basis af store "rå" data- og tekstmængder, men der er i høj grad behov for at de beriges og perfektioneres med sproglig viden fra leksikograferne og de sproglige forskningsmiljøer. Dette synes at være en forudsætning for at udvikle systemer med høj sprogkvalitet, og vi ser da også at flere nytænkende systemer nu inddrager sproglig viden på forskellig måde for at kunne håndtere forskellige semantiske problemstillinger (jf. fx Watson, [https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_\(computer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_(computer))) i spørgsmål-svar-systemer samt Schluter & Sjøgaard 2015 i forbindelse med automatisk tekstresumering).

Der argumenteres også for hvorfor det er *særlig* vigtigt at vi i de relativt små sprogsamfund som de nordiske er bevidste om dette fokus på udnyttelse og tilgængeliggørelse. Dette aspekt har vi haft særligt fokus på ved Center for Sprogteknologi (CST) ved Nordisk Forskningsinstitut på Københavns Universitet, hvor vi igennem et mangeårigt samarbejde med Det Danske Sprog- og Litteraturvidenskab (DSL) har arbejdet med en sådan tilgængeliggørelse af danske data. Dette er først og fremmest sket i form af en omorganisering af den semantiske viden om ordforrådet som man ved DSL har arbejdet med igennem generationer via sine leksikografiske udgivelser. Jeg vil i overordnede træk gøre rede for dette arbejde og vise hvordan og hvorfor den viden der genereres i leksikografiske opslagsværker, også er relevant for intelligente computersystemer. Vi er kommet et stykke vej, men der står stadig meget tilbage.

Også på europæisk plan er der øget opmærksomhed på dette felt, og der er derfor flere initiativer på bedding som skal fremme denne udveksling af sproglig viden mellem de leksikografiske miljøer og de sprogteknologiske. Dette vil jeg komme ind på i slutningen af artiklen.

2. Kunstig intelligens, sprogteknologi og sproglig viden

Kunstig intelligens udvikler sig med stormskridt i disse år og slår allerede nu stærkt igennem på arbejdsmarkedet som en integreret del af moderne robotteknologi. Det forudses at robotter med indbygget 'intelligens' markant vil ændre rigtig mange arbejdspladser i den kommende meget nære fremtid. Den sproglige dimension udgør et vigtigt aspekt i denne sammenhæng selv om den ofte glemmes lidt i det store billede.

I dag benytter de fleste af os dagligt af sprogteknologi når vi sms'er, navigerer med gps'en, oversætter, henter information på nettet og spørger Siri til råds om dette eller hint. Vi oplever også dagligt at vi kunne ønske os noget der fungerede lidt mere smidigt og raffineret; kort sagt noget der havde lidt bedre fornemmelse *for sproget*. Når kunstig intelligens og robotteknologi i løbet af kort tid i endnu højere grad end i dag indtager det offentlige rum, vil vores behov for god sprogteknologi blive markant større. God sprogteknologi er kendetegnet ved at man ikke mærker at det er der – det fungerer bare som en gnidningsfri grænseflade mellem computeren og den menneskelige bruger. Når det til gengæld som i de fleste systemer i dag ikke *helt* fungerer, så oplever vi det ofte som en akilleshæl; som systemets særdeles svage punkt. Det gælder særligt når vi taler sprogteknologi for de lidt mindre sprog, som fx de nordiske, hvor de sprogteknologiske applikationer traditionelt halter en hel del bagefter.

De fleste intelligente systemer anvender statistiske beregninger på store eller endog meget store datamængder – ofte i form af store mængder tekst. Nogle af disse har indbygget sprogviden i form af sprogmodeller der udover statistisk viden er udviklet på basis af sproglige videnbaser. Det kan være terminologier, grammatikker, wordnets, ontologier eller navnelister i form af gazateers, men det kan også være i form af træningsmateriale som er håndopmærket ud fra en sproglig teori – fx en semantisk teori.

3. Mere altomfattende teknologi der involverer semantikken

De nyeste versioner af teknologien er afhængige af sproglig viden på en mere altomfattende måde end vi hidtil har set, og efterhånden som vi opdager at mulighederne udvikles, stiller vi også nye og større krav til fx vores søgemaskine, vores maskinoversættelsestjeneste eller vores virtuelle assistent. Dette vil ikke gøre sig gældende i mindre grad efterhånden som vi bruger disse

systemer i flere og flere professionelle sammenhænge. Sprogteknologi åbner for at udføre mere og mere arbejde der har været hinsides automatisering indtil for ganske nylig.

Vi forventer i flere og flere sammenhænge at systemet umiddelbart entydiggør ord med flere betydninger (ofte er vi ikke bevidste om at et ord har flere betydninger før vi ser det misforstået i en sprog tjeneste), at systemet har en vis forståelse for hvem der gør hvad i en ytring, hvor og hvornår en aktivitet foregår, samt at systemet har bare en grundlæggende forståelse af hvilken aktivitet der kommer før noget en anden. Med nye og mere komplekse systemer som Watson ([https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_\(computer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_(computer))) og ROSS (<http://www.rossintelligence.com/>), der skal kunne udlede avanceret medicinsk eller juridisk viden fra store tekstmængder, kommer semantikken i særlig grad i fokus, og derfor er disse komplekse systemer også de første der mere systematisk benytter leksikalsk viden om semantik.

Pålidelig og præcis information om særligt semantikken i sproget udgør altså en stadig vigtigere del af de sprogteknologiske systemer som indgår i moderne kunstig intelligens. Den mest konsoliderede viden om semantikken i sproget finder vi i ordbøgerne, der igen bygger på viden fra tekst- og talekorpora hvor sproget fremstår i dets faktiske brug. Det er denne samlede viden som der er et stort behov for at udnytte og inkorporere i systemerne selv om vejen dertil ofte er kringlet. Watson er et af de første systemer der åbent erklærer at de anvender tesauri, wordnets og leksika ([https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_\(computer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Watson_(computer))). De bruger også såkaldte framenets hvor de semantiske roller i sproget (agens, genstand, tid, sted mv.) afklares. Men alle disse store landvindinger har det engelske sprog som omdrejningspunkt.

4. De nordiske sprog – hvordan klarer vi os i den digitale tidsalder?

I 2012 udarbejdede vi en sprograpport for alle EU-sprogene (<http://www.meta-net.eu/whitepapers/overview>) hvor vi undersøgte hvor godt de hver især var rustet til den digitale tidsalder. Formålet med rapporterne var at informere om de samfundsmæssige og teknologiske udfordringer vi står overfor– og ikke mindst om *de økonomiske muligheder* som en forbedret indsats giver. Vi vurderede at langt de fleste at de europæiske sprog var temmelig ringe stillet i forhold til de digitale udfordringer, og at der var et stort behov for opgradering. Dette gjaldt i høj grad de nordiske sprog, jf. figur 1–2 nedenfor hvor de nordiske sprog er markeret med rødt (færøsk er desværre ikke omfattet af undersøgelsen).

Maskinoversættelse (øverst)

Taleteknologi (nederst)

Fuld støtte	God støtte	Medium	Fragmentarisk	Ringede eller ingen støtte
	engelsk	fransk, spansk	catalansk, hollandsk, tysk, ungarsk, italiensk, polsk, rumænsk	baskisk, bulgarsk, kroatisk, tjekkisk, fransk , estisk, finsk, galicisk, græsk, slovakisk , irsk, lettisk, litauisk, maltesisk, portugisisk , serbisk, slovakisk, slovensk, svensk
Fuld støtte	God støtte	Medium støtte	Fragmentarisk	Ringede eller ingen støtte
	engelsk	tjekkisk, hollandsk, finsk, fransk, tysk, italiensk, portugisisk, spansk	baskisk, bulgarsk, catalansk, fransk , estisk, galicisk, græsk, ungarsk, irsk, portugisisk , polsk, serbisk, slovakisk, slovensk, svensk	kroatisk, slovakisk , lettisk, litauisk, maltesisk, rumænsk

Figur 1. Sproglig støtte til maskinoversættelse og taleteknologi (fra Pedersen et al. 2012:30)

Tekstanalyse (øverst)

Ressourcer (nederst)

Fuld støtte	God støtte	Medium	Fragmentarisk	Ringede eller ingen støtte
	engelsk	hollandsk, fransk, tysk, italiensk, spansk	baskisk, bulgarsk, catalansk, tjekkisk, fransk , finsk, galicisk, græsk, ungarsk, portugisisk , polsk, portugisisk, rumænsk, slovakisk, slovensk, svensk	kroatisk, estisk, slovakisk , irsk, lettisk, litauisk, maltesisk, serbisk
Fuld støtte	God støtte	Medium	Fragmentarisk	Ringede eller ingen støtte
	engelsk	tjekkisk, hollandsk, fransk, tysk, ungarsk, italiensk, polsk, spansk, svensk	baskisk, bulgarsk, catalansk, kroatisk, slovakisk , estisk, finsk, galicisk, græsk, portugisisk , rumænsk, serbisk, slovakisk, slovensk	slovakisk , irsk, lettisk, litauisk, maltesisk

Figur 2. Sproglig støtte til tekstanalyse og sproressourcer (fra Pedersen et al. 2012:31)

I de forløbne år har hele feltet flyttet sig i en positiv retning, men paradokset er at de sprog der klarede sig bedst i 2012, har flyttet sig mest. Og selv om de nordiske sprog nok har flyttet sig fra ringe til fragmentarisk eller fra fragmentarisk til medium støtte, så er der stadig behov for en meget dedikeret, konsekvent og vedvarende indsats hvad angår de helt grundlæggende sproressourcer.

Man kan opstille forskellige skrækscenarier for hvad der kan ske med vores sprog hvis vi ikke følger med på dette felt: Vores sprog risikerer at blive forarmede fordi rigtig meget kommunikation kører digitalt, og fordi teknologien ikke understøtter vores sprog helt godt nok; vi halter som samfund bag efter fordi vi ikke gider bruge de nyeste teknologiske muligheder da de alligevel ikke fungerer ordentligt på vores sprog; eller vi gider ikke bruge vores modersmål i alle digitale sammenhænge, fordi det er for upraktisk, dvs. vi bruger engelsk i stedet, særligt professionelt, med sprogtab til følge.

I et positivt scenarie derimod opruster vi sprogteknologisk så vi holder godt trit med udviklingen og sikrer at de nordiske sprog kan bruges i alle digitale sammenhænge – også inden for robotteknologi og kunstige intelligens; vi uddanner på flere niveauer så vi har ekspertise på feltet; vi er opmærksomme på sprogindlæring hvor sprogbevidstheden dannes, og bevidstgør den unge generation mht. at forstå hvad teknologien kan og ikke kan med sproget; herunder inddrager de nyeste sprogteknologiske værktøjer i sprogundervisningen. Behovet for politisk støtte til udviklingen af sprogbanke med de mest basale sproressourcer for de enkelte sprog er åbenbart, og det er da også behov som man tager alvorligt i flere lande, jf. fx <http://www.sprakradet.no/Sprakarbeid/Sprak-IKT/Handlingsplan-for-norsk-sprak-og-IKT/for-norsk-og> og <http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/sprak-och-it/spraklig-infrastruktur.html> for svensk.

5. Leksikografisk viden som sprogteknologisk ressource

Historien om anvendelse af leksikografisk viden i sprogteknologi er lang og komplekst (jf. Boguraev, B. & T. Briscoe (eds) (1989), Ide & Véronis (1995), Pedersen (2010, 2012) m.fl.). De tidligere regelbaserede systemer der blev udviklet fra 80'erne og frem til engang i nullerne, forsøgte i høj grad at udnytte viden fra grammatikker og ordbøger fra de sprogvidenskabelige og leksikografiske miljøer. Men den regelbaserede tilgang til sprogteknologi havde sin

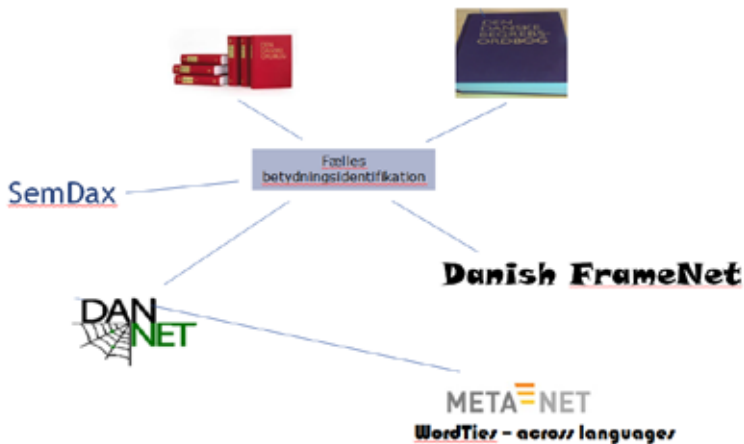
klare begrænsninger, og da statistisk baserede tilgange efterhånden viste deres overlegenhed, var det i en periode svært at dokumentere at det var "umagen værd" at integrere komplekse leksikografiske og anden sproglig viden i de sprogteknologiske systemer.

Nu oplever vi imidlertid at maskinlæringsalgoritmerne er blevet så raffinerede og sammensatte at de langt bedre kan integrere og udnytte de håndlavede sproglige ressourcer og dermed gøre systemerne endnu bedre; således integreres i Watson både leksika, ordbøger, tesauri/begrebsordbøger, wordnets og ontologier udover selvfølgelig meget store tekstmængder. Det meste imidlertid for engelsk.

I de nordiske lande er vores sprogmiljøer forholdsvis små, og det er vigtigt at de der er, ikke er berøringsangste overfor at samarbejde omkring det udnyttelsespotentiale som sprogforskning og leksikografisk arbejde giver i den teknologiske udvikling. De nordiske kommercielle markeder er så relativt små at de næppe kan bære den teknologiske udvikling alene.

Ved Center for Sprogteknologi (CST) ved Nordisk Forskningsinstitut på Københavns Universitet har vi igennem mange år samarbejdet med Det Danske Sprog- og Litteraturvidenskab (DSL) om at gøre især leksikografisk arbejde for dansk tilgængeligt for dansk sprogteknologi. I det følgende præsenteres dette arbejde i oversigtsagtig form, vel vidende at det ikke er dækkende for al ressourceudvikling for dansk sprogteknologi, men blot eksempler fra vores eget forskningssamarbejde.

Vi har først og fremmest arbejdet på at omorganisere den semantiske viden om ordforrådet som man ved DSL har arbejdet med igennem generationer via sine leksikografiske udgivelser, og dette samarbejde har resulteret i en portefølje af sprogteknologiske ressourcer for dansk, hvoraf nogle stadig er under udvikling. Figur 3 viser hvordan især to leksikografiske værker udarbejdet ved DSL, Den Danske Ordbog (DDO) og Den Danske Begrebsordbog (DB), via semiautomatisk omorganisering har fundet vej til flere sprogteknologiske ressourcer via en fælles betydningsidentifikation.

Figur 3: Portefølje af sprogteknologiske ressourcer (nederst) udarbejdet på basis af Den Danske Ordbog og Den Danske Begrebsordbog (øverst)

5.1 DanNet

DanNet er et open source wordnet for dansk der indeholder 65,000 synonym-grupper (såkaldte synsets) som i udgangspunktet er baseret på Den Danske Ordbogs definitioner, jf. Pedersen et al. (2009) og <http://wordnet.dk> hvor ressourcen kan downloades. DanNet overholder den formelle wordnetstandard som blev etableret med Princeton Wordnet (jf. Fellbaum 1991) og som anvendes i en lang række wordnets for alverdens sprog.

Tanken i et wordnet er at man via en formel repræsentation (fx xml) gør rede for et begrebs synonymer, overbegreber, underbegreber samt andre prototypiske semantiske relationer således at disse informationer kan udnyttes til brug for logisk inferens i fx søge- og spørgsmål/svarsystemer. Man kan fx via begrebernes indbyrdes placering i netværket måle den semantiske afstand imellem en søgeforespørgsel og en søgeforekomst og på den måde bedømme relevansen af et søgehit.

DanNet bygger på DDO's betydningsinventar, og den drivende kraft i udviklingen af ressourcen er den angivelse af nærmeste overbegreb som er registreret i DDO under det såkaldte GenProx-felt (genus proximum), jf. Figur 4 for overbegrebet *grøntsag* med tilhørende underbegreber og definitioner.

	Expanded le	Pos	GenProx	Definition
1	agurk_1	sb.	grøntsag	aflang grønssag med glat, mø
2	aubergine_1	sb.	grøntsag	lang, tyk grønssag med glat, r
3	avocado_1	sb.	grøntsag	10-15 cm lang, pæreformet gr
4	blomkål_1	sb.	grøntsag	grønssag bestående af et fast
5	broccoli_1	sb.	grøntsag	mørkegrøn, blomkålslignende
6	courgette_1	sb.	grøntsag	aflang, agurkelignende grønss
7	endivie_1	sb.	grøntsag	grønssag med enten krøllede
8	gemyse_1	sb.	grøntsag	kogte grønssager (typisk gule)
9	køkkenurt_1	sb.	grøntsag	grønssag el. anden nytteplant
10	kål_1_1	sb.	grøntsag	grønssag i form af blade el. bl
11	løg_1	sb.	grøntsag	rund, foroven tilspidset grønss
12	peber_9: spa	sb.	grøntsag	mindre, aflang, hul grønssag d
13	peberfrugt_1	sb.	grøntsag	aflang, hul grønssag som i um
14	porre_1	sb.	grøntsag	op til 50 cm høj, toårig urt hvi
15	råkost_1	sb.	grøntsag	rå grønssager og frugt
16	skorzonnerod	sb.	grøntsag	grønssag i form af en lang, sm
17	suppeurt_1	sb.	grøntsag	grønssag der bruges til suppe

Figur 4. Grønssag og dets underbegreber i DDO

DDO's struktur er skabt med en menneskeordbog for øje, og det var nødvendigt at foretage en del justeringer i over-underbegrebsstrukturen for at skabe en mere formelt konsistent struktur hvorfra man automatisk kan inferere og udlede heuristik. Figur 5 viser hvordan underbegreberne i DDO viser sig at dække over flere forskellige typer af hyponymiske relationer som det er mest hensigtsmæssigt at skelne imellem i wordnettet; i DanNet beskrives de som hhv. taksonomisk og ortogonal hyponymy.

Figur 5. Taksonomisk hyponymi vs ortogonal hyponymi

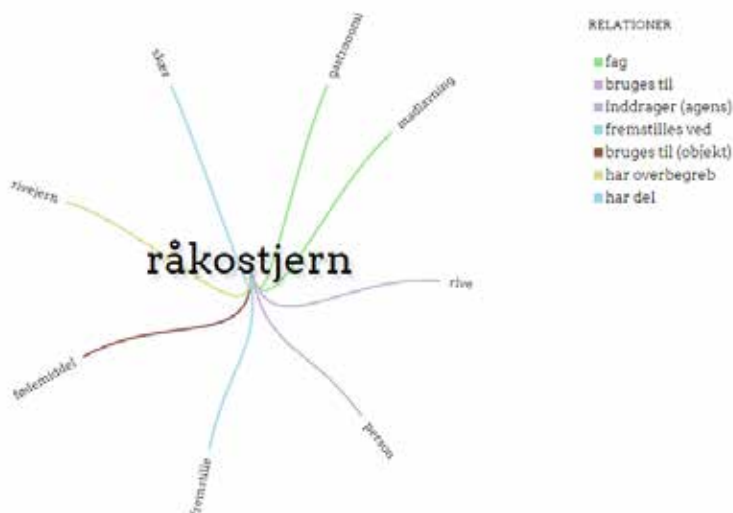
De øvrige relationer i DanNet tager også udgangspunkt i DDO's definitioner som det fx ses i figur 6 for begrebet *råkostjern*. Hertil kommer en høj grad af nedarvede relationer, som fx at alle artifakter har undergået en

fremstillingsproces, at de typisk inddrager en agens der benytter dem (som regel en person) mv. Samlet set etableres der i DanNet mere end 300.000 semantiske relationer imellem begreberne.

råkostjern

SUBSTANTIV

rivejern til rivning og snitning af grøntsager og ...

Figur 6. Begrebet *råkostjern* og dets relaterede begreber i DanNet

I en del tilfælde blokeres der i DanNet for den automatiske nedrivning af relationer og træk for at undgå absurditeter og falsk inferens. Det går fx fint at nedarve fremstillingsformen *bage* for de fleste kager, men der er undtagelser, fx *klejner* som fedtkoges, *kiksekage* som blot lægges sammen, eller *rawfoodkager* som af princip ikke opvarmes under tilberedningen. Ligeledes indeholder de fleste patéer kød mens grøntssagspatéer naturligvis er undtaget. Sådanne egenskaber blokeres der for i DanNet i den udstrækning hvor de er blevet identificeret af ordnetredaktøren.

DanNet er udarbejdet for begrænsede midler som del af et kollektivt forskningsprojekt², og en del af ordforrådet er i skrivende stund stadig forholdsvist

2 Statens Humanistiske Forskningsråd (nu Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation) i perioden 2005–2008.

rudimentært beskrevet. Det gælder især den abstrakte del af ordforrådet herunder verber og adjektiver hvor den taksonomiske grundstruktur, som udgør skelettet i et wordnet, ikke i samme grad som for konkrete substantivers vedkommende er velegnet til at beskrive semantiken. For verbernes vedkommende er en FrameNet-struktur fx mere velegnet; mere herom i afsnit 5.3. Ikke desto mindre udnytter en række danske og internationale virksomheder i dag ressourcen i større eller mindre grad til deres sprogteknologiske applikationer³.

5.2 SemDax – semantisk annoteret korpus for dansk på tværs af teksttyper

SemDax (jf. Pedersen et al. 2016, og Pedersen et al. 2016a, Olsen et al. 2015) er et open source dansk tekstkorpus på knap 100,000 ord som er håndopmærket med leksikalsk semantik⁴. Figur 7 viser korpussets sammensætning på tværs af teksttyper.

Teksttype	Gennemsnitlig sætningslængde	Tokens /types	Sætninger
Blog	19.83	3.88	600
Forum	22.22	3.22	300
Chat	18.66	3.83	600
Ugeblad	20.58	2.90	600
Folketings debatter	32.49	5.07	600
Avis	19.47	2.66	600

Figur 7. SemDax' sammensætning på tværs af teksttyper

3 Virksomheder kan downloade og bruge ressourcen frit, men forpligter sig til at kreditere KU og DSL. Dette sker dog langt fra altid, ligesom det er vanskeligt at få virksomhederne til at give dokumentation for og feedback på hvordan de rent faktisk anvender ressourcen. Dette er en kendt problematik i forbindelse med open source.

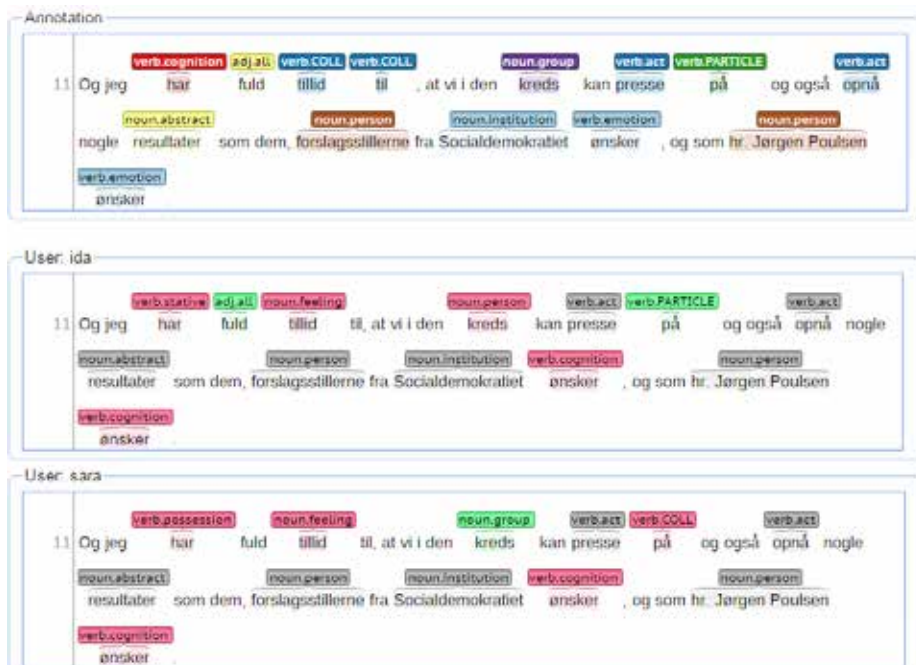
4 Korpusset er udviklet under det kollektive forskningsprojekt "Semantic processing across domains" bevilget Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, 2013 til 2017, jf. <http://cst.ku.dk/projekter/semantikprojekt/>.

Det tekniske formål med korpusset er at anvende det til at træne computersystemer til at kunne entydiggøre flertydige ord i kontekst (sense tagging) og til at kunne beregne hvem der gør hvad, hvor og hvornår i ytringer (semantic role labeling). Der tages igen udgangspunkt i betydningsinventaret fra DDO/DanNet, og der opmærkes både med finkornede betydninger fra DDO og med et grovere betydningsinventar, såkaldte supersenses hvor flere underbetydninger er samlet under ét, jf. annoteringseksemplet i figur 8.

Figur 8. Håndopmærkninger med et groft betydningsinventar (supersenses) i SemDax

Et andet formål med korpusset, som dog også relaterer meget konkret til den sprogteknologiske anvendelse, er nemlig at undersøge forholdet mellem betydningsinventarer som de udtrykkes i ordbøger, og som de kommer til udtryk i løbende tekst. Hvor mange kan vi – og computeren – reelt skelne imellem? Og hvor mange er der behov for at skelne imellem? Og hvis ikke mennesker kan enes om at skelne mellem betydninger i løbende tekst, kan man så forvente at computeren kan? I erkendelse af at dette udgør et centralt skisma, har vi i SemDax dobbeltopmærket mellem 60 og 100% af materialet for at undersøge hvor vi som mennesker er enige, og hvor vi ikke er. For maskinlæringsalgoritmerne bør principielt lære mest fra de opmærkninger hvor vi er nogenlunde enige. Figur 9 illustrerer hvordan to annotører har opmærket forskelligt (de to nederste), og hvordan en kurator har rettet i annotationen (øverst). Samlet set opnås der en annotørenighed med en kappascore på 0.62 i det samlede materiale; groft sagt betyder det at annotørerne er uenige om opmærkningerne i over 30% af tilfældene. Det skal siges at en del af uenighederne skyldes afgrænsningsproblemer i forhold til hvad der hører med til fx en verbalkollokation eller et partikelverbum som et ses i figur 9 hvor *presse på* ikke er diagnosticeret som partikelverbum af begge annotører.

Figur 9. Kuratering i SemDax

Korpusset har været anvendt til at træne en dansk sense tagger; jf. Martinez Alonso et al. 2015.

Det sidste skud på stammen i SemDax er opmærkninger med semantiske roller, såkaldte frame elements. Disse annotationer baserer sig på det FrameNet som er under udarbejdelse for dansk, jf. afsnit 5.3.

5.3 Dansk FrameNet

Dansk FrameNet⁵ (Nimb & Pedersen 2016) er en ressource der er under udarbejdelse i skrivende stund primært ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, og som udnytter information fra DanNet men ikke mindst fra Den Danske Begrebsordbogs grunddokument (jf. Nimb 2011, 2013). Der opbygges et dansk rammeleksikon der anvender Berkeley FrameNet standardens semantiske rammestruktur (jf. Fillmore et al. 2003, Boas et al. 2009), og ressourcen opbygges ved at tage udgangspunkt i den inddeling af verbalordforrådet som man finder i grunddokumentet, jf. Figur 10 for eksemplet *skælde ud* og dets synonyme udtryk.

5 Projektet er støttet af Carlsbergfondet 2016–2017, <http://cst.ku.dk/projekter/fra-begrebsordbog-til-framenet/>.

{08_Vb_SbAfledning/has_hyponym: 'vise sin vrede has_hyponym: 'vredesudbrud involved_agent: 'person involved_patient: 'person}

▶ **skælde ud**, 'skruer bissen på, skænde, skælde, skælde (ud) for, 'tordne, 'tale dunder, tale med store bogstaver, skælde og smælde, 'udskælde, 'gennemhegle, 'give (med) grovfilen, give en gang lak, hegle igennem, 'sige et par borgerlige ord (til), give tørt på, skælde hæder og ære fra, skælde bælgen fuld, skælde huden fuld, rive hovedet af nogen, 'tage nogen i skole, 'slå i bordet, 'bruge mund, 'herse, overfuse, rise, dænge til; ▶ **få luft for sin vrede**, 'få afløb for sin vrede, 'bande nogen langt væk, 'rase ud; ▶ 'give luft for sin vrede, 'rase, 'fråde, 'se rødt, 'gå amok, 'springe/ryge i luften, 'koge over, 'eksplodere; ▶ **snerre**, 'bide ad, 'hvæse, 'spytte sætningen ud, 'sige vredt/bittert, 'råbe vredt; 'komme efter nogen, 'småskænde på, 'vreden løb af med ham, ⁹¹'udøse sin vrede, 'skamme ud; ▶ 'komme med tilråb, 'fare i blækhuset, hvæsse/spidse pennen, hvæsse pennen; ▶ 'hvæsse klørerne, 'forløbe sig; ▶ **vredesudbrud**, raserianfald, udfald, 'vredesskrig, 'vris, 'snøft, 'gnaveri; ▶ **udskældning**, 'skældud, udskæld, 'skænd, opsang, 'formaning, 'pegefinger, en sang fra de varme lande^{uform}; ▶ 'irrettesættelse, røffel, gardinprædiken, moralprædiken^{eds}; ▶ 'overhaling, skideballe^{uform}, 'sviner^{uform}, 'et ordentligt pulver, møgfald, bredside, det glatte lag, balle, overfald, hak i tuden; ▶ 'hårde ord, knubbede ord, 'salut, 'svada^{eds}, 'salve, dundertale, 'tordentale, 'afskedssalut; 'forløbelse; ▶ **skænderi**, 'større skænderi, 'ophidset diskussion, 'hidsig diskussion, 'skændsmål⁹¹; ▶ {syn} 'heftigt skænderi, 'kæmpeskænderi; 'familieskænderi

Figur 10. *Skælde ud* og dets synonyme udtryk i Begrebsordbogens grunddokument (Nimb & Pedersen 2016:409)

Metoden bygger på en hypotese om at det rolleinventar som er fundet i engelske tekster og derefter beskrevet i Berkeley FrameNet, i en passende udstrækning vil svare til de semantiske roller der er relevante at opmærke i danske tekster, og at man derfor kan spare den tidskrævende arbejdsgang det ville være at beskrive rolleinventaret for hvert verbum i selve det danske leksikon. Via Begrebsordbogens synonymklynger identificeres semiautomatisk de verbalkandidater der formodes at tilhøre den samme semantiske frame fra Berkeley's struktur, fx *Communication* med tilhørende semantiske roller, jf. Figur 11.

Communicator Addressee Reason

Den ungarske landstræner havde talt med store bogstaver til sine spillere i pausen

Jeg skælder hende ud for at være groft uansvarlig

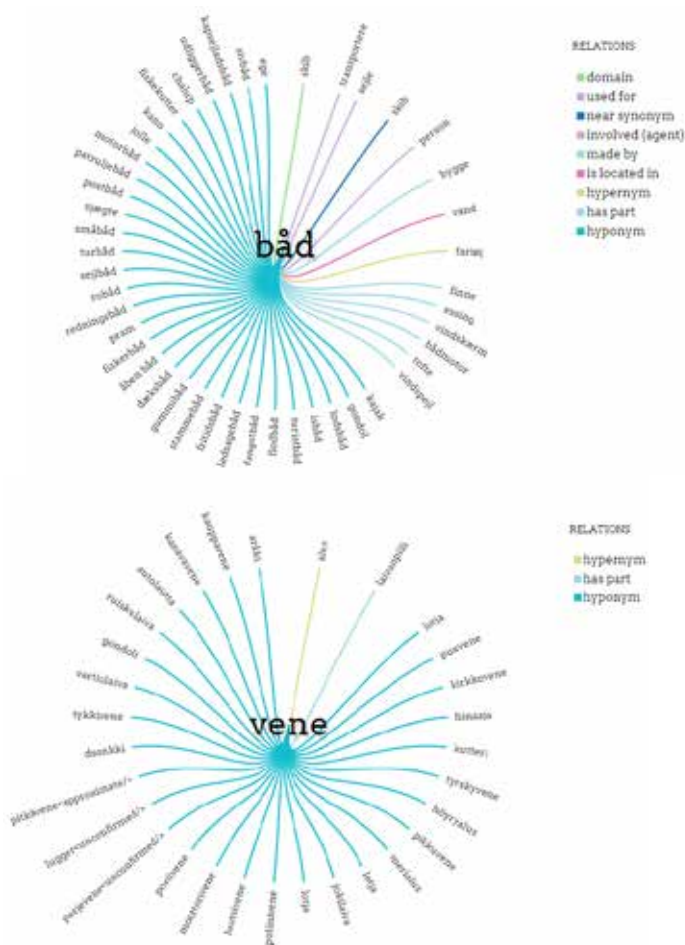
I debatten tordnes der løs mod Det kgl. Teaters repertoire

Figur 11. Rolleannotering med Dansk FrameNet (fra Nimb & Pedersen (2016:413))

En lille del af SemDax er opmærket med såkaldte frame elements fra Dansk FrameNet.

5.4 WordTies

I WordTies (<http://wordties.cst.dk>⁶) forbindes en delmængde af DanNets begreber via Princeton WordNet med forskellige andre nordeuropæiske wordnets. Den særligt indrettede browser giver mulighed for at validere wordnets på tværs af sprog og vurdere hvordan wordnettene afskiller sig fra hinanden mht. struktur, antallet af beskrevne relationer mv. jf. figur 12.

Figur 12. *Båd* som det er beskrevet i det danske wordnet og i det finske (*vene*)

I Pedersen et al. 2014 finder man en sammenligning og en validering af de involverede wordnets. En af konklusionerne er at wordnettenes struktur afhænger meget af om de er bygget ud fra monolingviale ordbøger, som det danske, eller om de er bygget via en oversættelse fra Princeton WordNet som det finske. Der er fordele og ulemper ved begge metoder. Den første, dyrere metode sikrer en højere grad af forankring i det pågældende sprog der beskrives, hvilket har åbenlyse fordele, mens den anden i højere grad sikrer konsistent forbindelse til engelsk – hvilket kan være en fordel hvis man fx ønsker at lave teknologisk transfer fra engelsk.

6. Konkluderende bemærkninger

I afsnit 5 har vi vist hvordan KU og DSL på forskellige forskningsbevillinger har arbejdet for en integration af leksikografisk viden for dansk til sprogteknologisk anvendelse. Man har set lignende initiativer mange andre steder, fx for svensk (fx Borin & Forsberg 2009) og hollandsk (Vossen et al. 2008). Det kræver både teori- og metodeudvikling at udnytte eksisterende leksikalsk viden i sprogteknologi og kunstig intelligens, men det er påkrævet hvis den sproglige kvalitet i de nye teknologiske tjenester skal hæves – særligt i de sprog-tjenester der arbejder med andre eller flere sprog end engelsk. Ofte når vi i forskningsmiljøerne kun til prototypeudvikling mens konsolidering af ressourcerne i praktiske anvendelser typisk ikke nås inden for en given forskningsbevilling.

Det nye er imidlertid at også de leksikografiske miljøer mere bredt i Europa er begyndt at interessere sig for teknologisk anvendelse af deres data. En sådan overførsel ses dels som en vej til at styrke miljøerne ved at udvide anvendelsespotentialet for dataene, dels som et væsentligt konkurrenceparameter for EU i forhold til de store amerikanske spillere på området. Det ses fx i det europæiske program Connecting Europe Facility <https://ec.europa.eu/inea/en/connecting-europe-facility> og mere specifikt i initiativet European Network of e-Lexicography (http://www.cost.eu/COST_Actions/isch/IS1305), som er en europæisk såkaldt Cost Action⁷. Samarbejdet i dette netværk har ledt til et ønske om at etablere en egentlig infrastruktur imellem de leksikografiske miljøer i Europa bl.a. for at sikre at overførsel af leksikografisk viden til sprogteknologi og digital humaniora i højere grad bliver mulig, og man har

7 COST står for European Cooperation in Science and Technology og dækker over en række europæiske netværk som EU har etableret for at fremme det europæiske samarbejde på forskellige videnskabelige områder, jf. http://www.cost.eu/COST_Actions.

ansøgt EU om støtte til dette inden for det såkaldte INFRARIA-program. Hvis netværket opnår støtte, vil det fokusere på at udvikle, tilgå, dele, analysere og fortolke heterogene leksikalske data ikke bare inden for ét sprog, men på tværs af lande- og sprogrænser.

Referencer

- Boas, Hans C. (red.). 2009. Multilingual FrameNets. Computational Lexicography: Methods and applications. I: *Trends in linguistics*. New York/Berlin: Mouton de Gruyter.
- Boguraev, Bran & Ted Briscoe (red.). 1989. Computational Lexicography for Natural Language Processing. Longman, London & New York.
- Borin, Lars, & Markus Forsberg. 2009. 'All in the Family: A Comparison of SALDO and WordNet'. In: *Proceedings of the NODALIDA 2009 workshop WordNets and other Lexical Semantic Resources – between Lexical Semantics, Lexicography, Terminology and Formal Ontologies. NEALT Proceedings Series, Vol. 7:*, 7–12.
- Fellbaum, Christiane (ed.). 1998. *WordNet – An Electronic Lexical Database* pp. 23–47, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Fillmore, Charles, Christoffer Johnson & Miriam Petruck. 2003. Background to FrameNet. I: *International Journal of Lexicography, Vol. 16 (.3)*, 235–250. Oxford University Press.
- Hjort, Ebba & Kjeld Kristensen (red.) *Den Danske Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Danmark.
- Ide, Nancy & Jean Véronis. 1995. Knowledge Extraction from Machine-Readable Dictionaries: An Evaluation. I Petra Steffens (Ed.): *Machine Translation and the Lexicon, Third International EAMT Workshop, Heidelberg, April 26–28, 1993, Proceedings. Lecture Notes in Computer Science 898* Springer 1995
- Martínez Alonso, Hector, Anders Johannsen, Sussi Olsen, Sanni Nimb, Nicolai Sørensen, Anna Braasch, Anders Søgaard & Bolette S. Pedersen. 2015. Supersense tagging for Danish. In *Proceedings of the 20th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2015, Linköping Electronic Conference Proceedings #109*, ACL Anthology, Linköping University Electronic Press, Sweden.

- Nimb, Sanni. 2011. Semantiske relationer i en ny dansk begrebsordbog: genbrug på tværs af ordbøger. I: Henrik Lorentzen og Ruth Vatvedt Fjeld (red.) *LexicoNordica* 18, Nordisk Forening for Leksikografi. **2011**
- Nimb, Sanni 2013. Leksikalsk-semantisk information i en ny dansk begrebsordbog. I: *Betydning og Forståelse. Festskrift til Hanne Ruus* (Dorthe Duncker, Anne Mette Hansen og Karen Skovgaard-Petersen (red.) Selskab for Nordisk Filologi, Københavns Universitet.
- Nimb,Sanni & Bolette S. Pedersen. 2015. Fra begrebsordbog til sprogteknologisk ressource: verber, semantiske roller og rammer – et pilotstudie. In: *13. Konference om Leksikografi i Norden*, University of Copenhagen, Denmark.
- Nimb, Sanni, Lars Trap-Jensen, Henrik Lorentzen, Liisa. Theilgaard & Thomas Troelsgård (red.). 2014. *Den Danske Begrebsordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Danmark.
- Olsen, Sussi, Bolette. S. Pedersen, Hector Martínez Alonso & Anders Johannsen. 2015. Coarse-grained sense annotation of Danish across textual domains. In *Proceedings of the Workshop on Semantic resources and Semantic Annotation for Natural Language Processing and the Digital Humanities at NODALIDA 2015*, Linköping University Electronic Press, Sweden.
- Pedersen, Bolette S. 2010. Semantiske sproressourcer – mellem sprogteknologi og leksikografi. I Lorentzen & Fjeld (Eds.): *LexicoNordica Vol. 17 pp. 163–181*.
- Pedersen, Bolette S. 2012: Lexicography in Language Technology. Keynote speech in *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress pp.31–47*, Oslo, Norway.
- Pedersen, Bolette S., Anna Braasch, Anders Johannsen, Hector Martínez Alonso, Sanni Nimb, Sussi Olsen, Anders Søgaard & Nicolai Sørensen. 2016. The SemDaX Corpus – sense annotations with scalable sense inventories. I *Proceedings of the 10th edition of the Language Resources and Evaluation Conference*, Portorož, Slovenia.

- Pedersen, Bolette S., Krister Lindén, Kadri Vider, Markus Forsberg, Neeme Kahusk, Jyrki Niemi, Lars Nygaard, Mitchell Seaton, Heili Orav, Lars Borin, Kaarlo Voionmaa, Niklas Nisbeth & Eirikur Rögnvaldsson. 2013. Nordic and Baltic wordnets aligned and compared through "WordTies". I: *Proceedings from the 19th Nordic Conference on Computational Linguistics (NODALIDA)*. Linköping Electronic Conference Proceedings; Volume 85 (ISSN 1650–3740)
- Pedersen, Bolette S., Sussi Olsen, Sanni Nimb & Anna Braasch. (2015). Betydningsinventar – i ordbøger og i løbende tekst. In: *13. Konference om Leksikografi i Norden*, University of Copenhagen, Denmark.
- Pedersen, Bolette S., Jürgen Wedekind, Sabine Kirchmeier-Andersen, Sanni Nimb, Jens Erik Rasmussen, Louise Bie Larsen, Steen Bøhm-Andersen, Hanne Erdman Thomsen, Peter Juel Henriksen, Jens Otto Kjærøum, Peter Revsbech, Sanne Hoffensetz-Andresen & Bente Maegaard. 2012. *The Danish Language in the Digital Age – Det danske sprog i den digitale tidsalder* META-NET White Paper Series, Springer Verlag.
- Schluter, Nathalie & Søgaard, Anders (2015). Unsupervised extractive summarization via coverage maximization with syntactic and semantic concepts. In: *The 53rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL)*. Vol. 2 Association for Computational Linguistic, p. 840–844.
- Vossen, Piek, Isa Maks, Roxane Segers, Henny Van der Vliet & Hetty van Zutphen. 2008. The Cornetto Database: the architecture and alignment issues. In: *Proceedings of the Fourth International GlobalWordNet Conference – GWC 2008*, Szeged, Hungary.

Bolette S. Pedersen

Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
Njalsgade 136
bolettesp@hum.ku.dk

Kjelder og årsaker til dialektendringar i norsk

Helge Sandøy

Summary

Since 2009, sociolinguists at the University of Bergen have been carrying out a project on “Dialect Change Processes” with the aim of using identical methodologies in real-time studies of local communities in order to provide reliable data to test claims about the relationship between societal conditions and linguistic change. So far, we have studied 19 local communities. Here I will discuss the direction of language change in Norway.

A widely accepted claim in Norway is that the prestige language variety of the capital and the written language are the sources of changes. Our empirical results at the level of individual linguistic variables are confusing. However, with a theoretical point of departure that states that there is an arbitrary relation between linguistic form and semantic and social meaning, we can argue that a source must necessarily be the same of all variables. If we accept the statistical results, we must conclude that prestige and the written language cannot be the sources. Instead, it is evident that regional centres are the sources, but with a few linguistic variables as exceptions where grammatical simplification overrules the centre.

Having pointed out regional centres as the evident societal source of language change, we can look for explanatory factors, and it is clear that we should focus on various forms of social and political contact within the region in order to find statistical correspondences and a plausible set of explanatory relations.

1. Formål

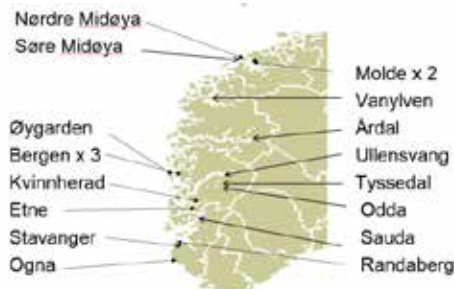
I Norge er dialektendringar svært ofte eit tema i både massemedium, praten rundt middagsbordet osv. Då kjem raskt klagemål over ei språkleg forverring, og årsakene til elendet er prestisje, bokmålet, oslo-målet, skolegang, reising osv. Dei fleste slike utsegner manglar faktagrunnlag og er prega av eit subjektivt perspektiv.

I sosiolingvistikken ønskjer vi å forstå betre forholdet mellom språk og samfunn, og i den greina som vi kallar makrososiolingvistikk, er ein oppteken

av å forstå meir av korleis samfunnet legg vilkår for språkbruken og språkendingane gjennom å avsløre eventuelle samvariasjonar mellom samfunnsvariablar og språkendingar. Kan ein så jamføre slike resultat frå fleire samfunn, kan ein skape grunnlag for ein teori om eit årsaksforhold. Årsak kunne her like gjerne vore kalla *vilkår* eller *føringar*, for i dette faget må ein rekne med nokså samansette relasjonar mellom mange vilkår og føringar, slik at ein ikkje når fram til presise *prediksjonar*, men meir ein *prognose* for eit sannsynleg resultat.

I denne artikkelen skal eg drøfte samfunnsdrivkrefter med utgangspunkt i dei språklege kjeldene for endringane. Det meste av kunnskapane bak drøftinga er henta frå to prosjekt vi har drive ved Universitetet i Bergen sia 2008: *Dialektendringsprosessar* (<http://folk.uib.no/hnohs/DEP/>) og *Språkutvikling på industristader* (<http://folk.uib.no/hnohs/IP/>). Med bakgrunn i at vi no kan jamføre moderne opptak av samtalar (frå 2009 til 2013) med lydopptak som blei tekne for ein generasjon sia (mest i samband med sosiolingvistiske prosjekt i perioden 1969–1990), er det no muleg å få pålitelege språkdata som kan brukast i kvantitative jamføringar.

Metodisk legg prosjektet stor vekt på at all innsamling, all bearbeiding og alle analysar skjer etter ein fast mal, for sikker komparasjon føreset at reknemåtar og premisser for datainnsamlinga er like. Nett no føreligg det studiar av 19 lokalsamfunn analysert etter same malen, slik at vi begynner å få eit stort testbatteri.

Det språklege analysearbeidet går ut på å kode førekomstane av variantar av utvalde språklege variablar. Dette skjer i eit datakorpus der transkripsjon og lyd er koplå, og der ein får ut ein statistisk distribusjonsanalyse. Vi kan vise noko av arbeidsmåten med eit resultat frå Søre Midøya, der dei språklege variablane er som i tabell 1 nedåfor, og til høgre står forskjellen (i prosentpoeng) på gjennomsnittsskår på den eldste gruppa informantar i opptaka frå 1969 og den yngste gruppa informantar i opptaka frå 2010. Her er det rekna på førekomstar av den nye varianten av kvar variabel, dvs. at det i variabel 1

er førekomstane av varianten /i:/ av pronomenet i første person eintal, der dei eldre brukar berre /ei:/ og ikkje /i:/, mens dei unge brukar /i:/ i 92 % av tilfella, og differansen på 0 og 92 er 92. Den eldste gruppa var fødd i perioden 1889–1919, mens dei unge var fødd i 1995. (Resultata frå Søre Midøya er henta frå Fossheim, 2010.)

Tabell 1. Endringsprosent frå eldste til yngste årsklasse på Søre Midøya

<i>Søre Midøya</i>	<i>Variabel</i>	<i>Endringsprosent frå eldste til yngste gruppe i prosent</i>
	1: 1.pers.pron.eintal /ei:/ > /i:/	92
	2: l > ʀ (retrofleks flapp, tjukk l)	76
	3: rt > t	100
	4: Palatalane <i>n</i> , <i>ɲ</i> fell saman med alveolarane <i>n</i> , <i>l</i>	65
	5: Bortfall av dativ	84

Eine delgranskinga innafor Dialektendringsprosessar var ei gransking av språkholdningar, som blei gjort for å sjå om dei kan representere ein forklaringsfaktor. Konklusjonen på det er negativ, jf. Sandøy (2013) og Sandøy & Nesse (2016). Men trass i det er slike språkholdningsanalysar viktige både for språkkulturelle studiar og for å avklare nettopp kva samfunn som har positive resultat, for her kan det vere tale om ulike samfunnstypar.

2. Teori

Drivkrafta ein gjerne ser for seg i endingsprosessen, er at ein annan varietet utgjer eit forbilde som språkbrukarane i samfunn A føyer seg etter. Dette er ein vanleg kontaktlingvistisk innfallsvinkel, altså påverknad frå språk(samfunn) B på språk(samfunn) A. Ei forklaring på at språket i B påverkar språket i A, er at språkformer i B blir tillagt sosiale verdiar, og difor tek folk frå A opp desse formene for å tileigne seg dei sosiale verdiane og byggje opp ein identitet som er sosialt gunstig. At språket blir tillagt sosiale verdiar, er jo premissen for sosiolingvistisk teori, og sosialpsykologien med vekt på identitetsdanning har hjulpet oss til å forstå korleis vi utnyttar slike verdiar i samspel med sosiale grupper rundt oss.

Ofte er det òg framheva at samfunnet i dag legg så stor vekt på skriftmål og korrekt språk at det styrer talemålsendingane både gjennom fokuset som individa då får på denne varietetten, og ved at den omfattande bruken får skriftgrammatikken til å “smitte” over på morsmålet.

Med utgangspunkt i desse påståtte drivkreftene kan vi peike ut språkvarietetar av norsk som skal vere uttrykk for dei. Desse varietetane er å sjå på som *mulege kjelder* for dei nye språkdraga som spreier seg, og oppgåva for testen vår blir å finne ut kva som er *faktiske kjelder*. Når vi har slege fast det, kan vi komme tilbake til forklaringane, jf. bolk 5

Dermed kan bokmål og nynorsk representere skriftpåverknad, Oslo vest-dialekten og Oslo aust-dialekten representerer sosial status. (Høg og låg, kan vi enkelt omtale dei som her.) Regionalt senter kan òg representere høgare status enn bygdemål (“bygdemål i regionen” i tabellane nedafor), men her kan det òg komme alternative tolkingar inn, som vi skal sjå på seinare. Sosial verdi skil nok òg mellom bokmål og nynorsk, slik at ein der kan ev. sjå to drivkrefter i samspel.

I tabell 2 nedafor set vi inn + (pluss) der den nye varianten i dialekten på Søre Midøya samsvarar med det rådande språkdraget i den mulege kjelda vi har sett opp i kolonnetoppane, og vi set – (minus) der det ikkje er samsvar.

Det ein fort oppdagar når ein slik begynner å sjå etter mulege og faktiske kjelder for endringane, er at kvart språkleg fenomen samsvarar med fleire kjelder, altså fleire språklege varietetar. Tabell 2 viser det, og han gir eigentleg eit litt kaotisk bilde der mulegheitene er mange, og ikkje sjeldan blir det argumentert som om kvar variabel kan ha ulike kjelder.

Tabell 2. Mulege kjelder for dei ymse variablane, Søre Midøya

Søre Midøya	Variablar	Bygdemål i	Regionalt	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk
		distriktet	senter				
	1: 1.pers.pron. .cintal /ei:/ > /i:/	+	+	-	-	-	-
	2: / > ɾ (retrofleks flapp, tjukk l)	+	+	+	-	-	-
	3: rt > ɾ	+	+	+	+	-	-
	4: Palatalane <i>n</i> , <i>ɲ</i> fell saman med alveolarane <i>n</i> , <i>l</i>	-	+	+	+	+	+
	5: Bortfall av dativ	-	+	+	+	+	+

Men det vi ikkje har teke omsyn til så langt, er det grunnleggande arbitrarietetsprinsippet, som er fundamentalt i moderne språkvitskap, nemleg at det er eit tilfeldig forhold mellom den språklege forma og det semantiske innhaldet. Det gjer de Saussure eit nummer av i *Cours de linguistique générale* (1916); Weinreich, Labov & Hertzog (1968) resonerer tilsvarende i det teoretiske grunnskriftet sitt om sosiolingvistikk og understrekar at samfunnsmessige og sosiale faktorar ikkje står i noko indre (logisk) forhold til dei språklege endringane:

In the explanation of linguistic change, it may be argued that social factors bear upon the system as a whole; but social significance is not equally distributed over all elements of the system, nor are all aspects of the system equally marked by regional variation. (Weinreich, Labov & Hertzog, 1968: 185.)

Når språket i samfunn B verkar på språket i A, er det ei sosial eller samfunnsmessig årsak til det, men den påverknaden kan gjelde alt i språket. Det lèt seg ikkje gjere å grunngi at f.eks. samfunn B påverkar pronomena, samfunn C påverkar verba osv. Det finst ingen slik logisk samanheng mellom språkleg form og sosialt innhald, og vi kan seie at sosiale og samfunnsmessige årsaker ikkje har *variabelspesifikk* effekt. Tolkingar der ein lèt skiftande kjelder vere opphav til ulike variablar, blir difor heilt ad hoc og utan teoretisk feste. Ad hoc-forklaringar kan nok ikkje haldast absolutt ute i sosiolingvistikken, men dei representerer den aller siste og svakaste forklaringsmåten når ein har alternativ. Den sterkaste forklaringsmåten er den som følgjer opp Weinreich, Labov & Hertzog, og som kan vise til at alle dei språklege endringsvariablane har same kjelda. Det vil seie at i ein tabell som nummer 2 ovafor må vi sjå etter ein kolonne som har berre +-teikn. Etter denne strenge arbeidsmåten kan ein òg seie at eit minus i ein kolonne motbeviser +-ane i same kolonnen, og viser altså at den eventuelle kjelda ikkje er aktuell. + og – i same kolonne representerer derfor ei motsetning.

Når vi så les tabell 2 ein gong til, kan denne lese måten understrekast som i tabell 3.

Tabell 3. Konsistensen i mulege kjelder, Søre Midøya

Søre Midøya	Variablar	Bygdemål i distriktet	Regionalsenter	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk
		1: 1.pers.pron. .eintal /ei:/ > /i:/	(+)	(+)	(+)	(+)	(-)
2: / > ʀ (retrofleks flapp, tjukk l)	(+)	(+)	(+)	(+)	(-)	(-)	(-)
3: rɪ > ʀ	(+)	(+)	(+)	(+)	(-)	(-)	(-)
4: Palatalane <i>n, ɲ</i> fell saman med alveolarane <i>n, l</i>	(+)	(+)	(+)	(+)	(-)	(-)	(-)
5: Bortfall av dativ	(-)	(-)	(-)	(-)	(+)	(+)	(+)

Dette vil då seie at dei empiriske resultatane frå studien på Søre Midøya viser at berre det regionale senteret (dvs. Molde) tilfredsstillar dei strenge vilkåra for å vere kjelda til den sjenerelle språkendinga vi har studert. For dei andre mulege kjeldene inneheld empirien motbevis slik at dei ikkje kan vere faktiske kjelder.

Vi får òg bruk for å vurdere ei indrespråkleg drivkraft som *grammatisk forenkling*. Ein god definisjon av grammatisk forenkling kjem frå Jeff Siegel (1985) og er presisert av Kerswill & Trudgill:

“either an increase in regularity or a decrease in markedness” (Siegel 1985: 358).
In practice, this means a decrease in irregularity in morphology and an increase in invariable word forms, as well as the loss of categories such as gender, the loss of case marking, simplified morphophonemics (paradigmatic levelling), and decrease in the number of phonemes. (Kerswill & Trudgill, 2005: 198.)

Når ei slik nyregulering av grammatikken skjer, kan ein tenkje seg at ho er kognitivt motivert, dvs. at språkproduksjonen og –persepsjonen blir enklare etter endringa. Slik grammatisk forenkling er først og fremst eit særpreg for dialektutviklingar på stadar med innflytting og dialektblanding, altså i koinéiseringsprosessar. Denne indrespråklege drivkrafta er *variabelspesifikk*, dvs. at ein ut frå den grammatiske strukturen kan peike på “kandidatar” til forenkling. Det er eit logisk forhold mellom årsak (altså grammatisk kompleks struktur) og virkninga på ein bestemt variabel. Det gjer at arbitraritetsaksomet vi nemnte ovarfor, ikkje gjeld her, og dermed kan vi ikkje sjå på ein avvikande effekt av grammatisk forenkling som ei motsetning til samfunnsmessige drivkrefter. Samfunnsdrivkrefter og indrespråkleg drivkraft er heilt ulike og heilt uavhengige av kvarandre, og konsistenskravet gjeld berre dei første drivkreftene.

3. Hypotesar

Ut frå dei sjenerelle påstandane referert ovafor, er utfordringa å teste desse hypotesane:

- H1: *Språkendringane går i retning av den språkvarieteteten som har høgast status i storsamfunnet.* Påstanden bak denne hypotesen er at sosial status avgjer endringsretninga. Slik vi har operasjonalisert det her, skal Oslo H-dialekten, altså dialekten på Frogner, i så tilfelle vere kjelda eller forbildet for endringane.
- H2: *Språkendringane går i retning av den folkelege språkvarieteteten i hovudstaden.* Ein bakgrunnen for denne påstanden er dei mange internasjonale observasjonane om at folkeleg bymål har stor spreingsevne, jf. Estuary English. Ein viser òg ofte slike resultat med å seie at

stigmatiserte språkdrag spreier seg mest effektivt. Her er dette operasjonalisert gjennom Oslo L-dialekten som ev. kjelde, altså vålerengadialekten.

- H3: *Språkendringane går i retning av bygdemåla rundt det aktuelle lokalsamfunnet.* Ei forklaring på det kunne vere at auka regional samhandling fører til språkleg utjamning mellom lokalsamfunna innafor regionen.
- H4: *Språkendringane går i retning av regionssenteret.* Eine forklaringa her kan vere dominansstatusen som senteret truleg har over bygdene rundt, mens ei anna forklaring kan gå på flyttingar. Jamfør nedafør i bolc 5.
- H5. *Språkendringane går i retning av skriftmålet.* Dette kan ha si årsak i at skriftmålet har fått ein stadig sterkare posisjon i samfunnet vårt gjennom skole og adminstrasjon, og det har slik fått ein autoritativ status.
- H5a. Ein presisjon av same hypotesen kunne vere at *målforma bokmål er kjelda for språkendringane.* Den kan forklarast med at bokmålet har høgare status i samfunnet enn nynorsk, dvs. at vi får inn ein kombinasjon med same årsaksforklaringa som under H1.
- H5b. Neste presisering kan så vere at *den målforma som er i bruk i skole og administrasjon i lokalsamfunnet, styrer endringane i talemålet.* Viss den påstanden held, kan bokmål påverke somstad og nynorsk annanstad, og årsaka må ligge i at det faktiske bruksmålet i lokalsamfunnet har innverknad på retninga i endringane pga. at det er eit kulturelt identitetsmerke.

4. Resultat frå testen

Eksempelet ovafor i tabellane 2 og 3 har allereie gitt oss eitt resultat, nemleg at berre regionssenteret kan reknast som kjelde. At den svært strenge, men teoretisk funderte måten å analysere resultatata på skulle gi eit så klårt svar, var eg overraska over då eg laga testoppsettet første gongen. Seinare har eg laga svært mange tilsvarande tabellar over resultatata av enkeltstudiar, og det viser seg like overraskande at dette same svaret går igjen: Regionssenteret er kjelda for språkendringane i regionen. Eg kan ta med endå ein illustrasjon som viser det, nemleg tabell 4 med resultat frå Ognå på Jæren i Rogaland (på grunnlag av Bøe 2013).

Tabell 4. Kjelde for språkendringane i Ognå

Ognå	Variablar	Bygdemål i distriktet	Regionalt senter	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk.
		1. <i>sj</i> > <i>f</i>	-	+	+	+	-
2. <i>kj</i> > <i>f</i>	-	+	+	+/+	-	-	
3. Nektingsadverbet <i>ikkje</i> > [iʃe]	-	+	+	-	-	-	
4. Presens <i>-a</i> > <i>-e</i> (i kaste-klassen)	-	+	+	-	-	-	
5. Verbet <i>vera</i> > [vɛʀ]	-	+	+	-	-	-	

For Ognå ser vi at Stavanger naturleg nok er regionsenteret. Men Stavanger ser igjen ut til å vere påverka av Bergen; jf. tabell 5 (på grunnlag av Aasen, 2011).

Tabell 5. Kjelde for språkendringane i Stavanger

Stavanger	Variablar	Bygdemål i distriktet	Regionalt senter	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk.
		1: 1.pers.pron.sg. /je:/ > /e:g/	+	+	-	-	-
2: Nektingsadverbet [ike] > [iʃe]	+	+	-	-	-	+	
3: Infinitiv <i>-a</i> > <i>-e</i>	-	+	+/-	+	+	+/-	
4: Postvokalisk <i>b,d,g</i> > <i>p,t,k</i>	-	+	+	+	+	+	
5: <i>ç</i> > <i>f</i>	-	+	+/-	-	-	-	
6: <i>sj</i> > <i>f</i>	-	+	+	+	+	-	

Så kan ein spørje etter kva som då er mønsteret i endringane i den større regionshovudstaden Bergen. Er det ein av Oslo-dialektane? Vi har testa det for Bergen med utgangspunkt i Nornes (2011), og her ser vi at det ikkje er fullt samsvar med nokon av dei kjeldene vi har operert med, jf. tabell 6.

Tabell 6. Kjelde for språkendingane i Bergen sentrum

Bergen sentrum	Variablar	Bygdemål i distriktet	Regionalt senter	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk
	1: $\zeta > f$	-			+/-	-	-
2: $sj > f$	-			+	+		
3: $e > \text{æ}$ framom \varkappa	-			+	+	+	-
4: $e\varkappa > a\varkappa$	-			-	-	-	-
5: Refl.&pers.pron./sei, dei, mei/ > /se:g, de:g, me:g/	+		UAKTUELT	-	-	-	+
6: 1.pers.pron.sg. /jei/ > /e:g/	+			-	-	-	+
7: Nektingsadverbet /like/ > /lʰe/	+			-	-	-	+
8: Determinativet /noken/ > /nu:en/	-			+	+	+	+/-

Men her er ein viktig modifikasjon i resultatata, som vi finn i resultatata frå Øygarden – ein øykommune rett utafor Bergen, jf. tabell 7 (på grunnlag av Villanger, 2010).

Tabell 7. Kjelde for språkendingane i Øygarden

Øygarden	Variablar	Bygdemål i distriktet	Regionalt senter	Oslo L	Oslo H	Bokmål	Nynorsk
	1: Samanfall $\delta\text{-}\underline{a}, \underline{e}$	-	+	+	+	-	-
2: $dn > rn, \underline{n}$	-	+	+	+	+	+	+
3: Bortfall av regel om palat. <u>av</u> velar	-	+	+	+	+	+	+
4: Tre > to kjønn	-	+	-	+	-/+	-	-
5a: Presens $-a > -a\varkappa$	-	+	-	-	-	-	+
5b: Presens $-a > -e$	+	-	-	-	-	-	-
7: Preteritum $-a > -et$	-	+	-/+	+	-/+	-	-
8: Infinitiv $-a > -e$	-	+	+	+	+	+	+

Vi ser her at variabel 5 viser to alternative endringar: I 5a går presens av kaste-klassen frå endinga $-a$ til endinga $-a\varkappa$, og i 5b går ho til $-e$. I siste tilfellet er det eit samanfall med e-endinga som dømme-klassen allereie har; i det første dreiar det seg om at presensendinga i alle klassar går til $-a\varkappa$, slik ho gjer i det bergenske bøyingsystemet. Samanfallet i $-e$ finst allereie i dei rurale nabodialektane, særleg sør for Øygarden.

Denne endringa representerer ei *grammatisk forenkling*, for resultatet av både 5a og 5b er at det blir éin presensallomorf mindre, jf. definisjonen i bolk 2. (I tilfellet 5b er det framdeles att to allomorfar, for sterke verb og telje-klassen har null-allomorf. (Endringsprosentane er 70 for $-e$ og 15 for $-a\varkappa$, og det

tyder på at grammatisk forenkling verkar sterkare enn den samfunnsmessige drivkrafta i dette tilfellet.)

Resultata frå Dialektendringsprosessar kjem alle frå Vestlandet, men eg har òg gått igjennom ein del andre granskingar frå andre landsdelar, og dei viser same mønsteret, og Trondheim får same mønster som Bergen. Desse granskingane er ikkje gjennomført etter same metodiske malen som Dialektendringsprosessar har brukt, og det kan sjølvsagt redusere pålitelegheita i jamføringane, men i dei fleste tilfella er dei kvantitative resultata presentert slik at ein kan overføre dei til tabellar av same type som som ovafor. Her òg finn vi modifikasjonen om grammatisk forenkling som ei uavhengig drivkraft, som vist f.eks. i tabell 8 frå Søre Bindal, dvs. lengst sør i Nordland fylke, etter resultat frå Kristiansen (2015).

Tabell 9. Kjelde for språkendingane i Søre Bindal

Søre Bindal	Variablar	Bodø	Brønnøysund	Namsos	Trondheim	Oslo H	Oslo L	Bokmål ₁	k
		1. Nektingsadv.: <i>ikkji</i> > <i>ikke</i>	+	-	+	+	+	+	+
2. <i>mykkji</i> > <i>my</i>	-	-	-	+	-	-	-	-	
3. Apokope i inf.: <i>-a</i> > <i>-∅</i>	+	+	+	+	-	-	-	-	
4. Presens e-verb: <i>-i</i> > <i>-∅</i>	+	+	-	-	-	-	-	-	

Denne kommunen ligg i grenseområdet mellom fleire mulege regionscenter. Nærast i nord ligg byen Brønnøysund, nærast i sør finn vi byen Namsos i Nord-Trøndelag. Men Trondheim er regionscenter for heile Trøndelags-regionen.

Når presensallomorfen *-i* fell saman med nullallomorfen, blir det éi ending mindre i den grammatiske strukturen, jf. variabel 4, og det er grammatisk forenkling som verkar. Dermed er ikkje minus for variabel 4 nokor motsetning til pluss-ane under Trondheim.

Her bør det sjølvsagt stillast eit kritisk spørsmål om indrespråkleg drivkraft som forklaring er noko som kan brukast overalt viss ein får eit avvik frå hovudmønsteret eg har peikt på. I så fall ville det vere som ein *deus ex machina*, som alltid kan hjelpe til med å få sluttspilet til å ende på ein ønskt måte. Men slik er det ikkje. Definisjonen av grammatisk forenkling er så

konkret og avgrensa at han i praksis er relevant for berre eit mindretal av variablane ein opererer med i f.eks. dei norske språkendringsstudiane. I tilfellet Øygarden ville han f.eks. ikkje vere aktuell for variablane 7 og 8, men rettnok kunne han vere aktuell for hine. I 1–5 føyer resultatata seg uansett inn etter mønsteret for samfunnsmessige drivkrefter, slik at resultatata ville bli dei same av begge typane drivkrefter. I studien frå Søre Midøya ville grammatisk forenkling ev. vere relevant for 2 variablar (mens 1 representerer grammatisk komplisering), i Ognå for 2 variablar, i Stavanger for 2, i Bergen for 2, og i Søre Bindal for 1.

Dermed kan vi summere opp resultatata med at vi har funne stadfesta to mønster for samfunnsmessig påverknad:

- a) næraste regionscenter påverkar dialektane elles i regionen
- b) regionscentra har ikkje noko klart mønster for påverknadskjelde

5. Drøfting og konklusjon

Testen vi har gjennomført i bolc 4, svekkjer sterkt hypotesane 1, 2, 3 og 5, og det er ingen grunn til å drøfte teoretisk dei mulege faktorane som gjeld skriftmål og den nasjonale hovudstaden vidare her, heller ikkje dei rurale samfunna i same regionen. Resultata er svært eintydige så langt, og dei peikar ut regionscenteret som den klåraste samfunnsmessige påverknadskjelde.

Men å peike på ei påverknadskjelde er berre ei beskriving av ein korrelasjon (eit samsvar) vi finn i testen. Skal vi sette dette inn i ein teori for å forstå og forklare fenomenet, må vi konkretisere forholdet mellom lokalsamfunn og regionscenter meir. Den vanlege forklaringsfaktoren *kontakt* er sjølvsgatt aktuell her, men begrepet blir for upresist og mangtydig. I tilfellet Øygarden er det tale om at samfunnet er blitt svært forandra mellom første materialinnsamlinga i 1983 og den andre i 2009, for øysamfunnet fekk på 1980-talet vegsamband til fastlandet og Bergen pga. utbygging av eit stort ilandføringsanlegg for olje på Stura. Dette gav kommunen stor tilflytting, dvs. ein folkevekst på 40 % i løpet av dei knappe 30 åra mellom talemålsopptaka (Villanger, 2010), og stordelen av denne tilflyttinga kom nettopp frå Bergen.

Her er det rimeleg å hevde at *innflytting* er ein eigen forklaringsfaktor som bør skiljast frå det ein elles kallar kontakt. Når innflyttarar blir integrert i eit samfunn, er dei med å utgjere lokalsamfunnet; dei er ikkje lenger noko ytre. Eit lokalsamfunn er jo i endring, det er alltid under redefinering, og integrerte

innflyttarane redefinerer samfunnet og den lokale identiteten innafrå. I tilfellet Øygarden er innflyttinga frå Bergen så stor at det er rimeleg å rekne med at dei nye innbyggjarane som snakkar bergensk, påverkar den nye dialekten som heile tida blir skapt av dei nye slektsledda som veks opp i lokalsamfunnet. At innflyttarane påverkar språket, først og fremst gjennom oppveksten av ein ny generasjon, er det vi ser i studiar av *koineisering* (Neteland, 2014). Om koineiseringa skjer i bygdesamfunn eller i raskt veksande industrisamfunn, utgjer det neppe nokon prinsipiell forskjell; her er det meir tale om gradsforskjellar. Slik skil vi altså innflytting frå begrepet kontakt, som vi heller kan bruke om det som kryssar grensa for lokalsamfunnet. Integrerte innflyttarar er ferdige med å krysse grensa! Men innflyttinga kan difor godt vere forklaringa uavhengig av om Bergen er regionscenter. Øygards-resultata viser oss eigentleg ikkje noko eintydig om regionscenter-faktoren.

I dei andre tilfella, f.eks. Søre Midøya og Ognå, som er dregne fram her, er det neppe særleg stor innflytting frå regionscenteret. Jamt over er det tale om samfunn som ikkje har folkeauke. Kva er så den konkrete samfunnsmessige relasjonen mellom eit regionscenter og eit lokalsamfunn utafor centeret? For det første er det tale om at regionscenteret har ein overordna administrativ funksjon slik at både lokalsamfunnet som eining og enkeltpersonane i lokalsamfunnet må vende seg til centeret i mange samanhengar for å få avgjerder, for der ligg fylkesadministrasjon og mange andre regionale sentralinstansar. Det er altså tale om ein *politisk dominans*. Dessutan er regionscenteret gjerne òg eit handelscenter for omlandet, dvs. at folk frå lokalsamfunnet må til centeret for å skaffe seg varer, dels òg å selje varer, og dermed kan ein tale om *handelsdominans*. Og ikkje mindre viktig er det at regionscenteret i mange tilfelle har ein “skoledominans”, det betyr i norsk samanheng at lokalsamfunna ikkje har eigen vidaregåande skole, slik at ungdommane etter ungdomsskolen må ut av kommunen og til byen for vidare skolegang. Mange regionscenter har òg høgare av utdanning av ymse slag. Dermed blir orienteringa og sosialiseringa retta svært mykje inn mot regionscenteret i viktige ungdomsår, både i tilfelle der ungdommane flyttar til centeret, og når dei dagpendlar for å gå på dei aktuelle skolane.

Dette dominansforholdet er svært aktuelt for f.eks. Søre Midøya i forholdet til Molde, og for Ognå i forholdet til Stavanger. For Søre Bindal peikar det språklege resultatet i retning av Trondheim (eller fellesutviklingar med trønderske bymål). Som Kristiansen (2015) peikar på, går kontaktane i Søre Bindal nettopp meir sørover, mens ungdommen i Nordre Bindal heller reiser

nordover til Brønnøysund. Difor viser dei to lokalsamfunna i same kommunen ulike språkendingstendensar.

Her kan vi altså tenkje oss tre former for dominans, som vi så langt kan rekne saman til éin faktor ettersom “laboratoriet” vårt ikkje inneheld eksempel på samfunn som vi kan bruke til å isolere dei tre faktorane frå kvarandre. Alle desse formene for *dominans* dreiar seg sjølvsagt om former for kontakt. Testen vår talar dermed for at det vidare arbeidet med teorien om samfunns-påvirkning i språkendingane bør konsentrere seg om dei tre dominanstypene og om innflytting.

Korleis vi så skal forklare den sjølvstendige dialektutviklinga i regionssentera, får stå ope i denne samanhengen. Men vi har fått tydeleg og overraskande resultat som går mot den stadig reproduserte påstanden innafør den norske språksamtalet i samfunnet om at den nasjonale hovudstaden er den sterke påverknadskjelda i nasjonen. Derimot viser fleire granskingar naturleg nok at Oslo er ei påvirkningskjelde i regionen Austlandet. Regionssentera viser altså ikkje nokor avhengigheit oppover i noko ein kunne ha kalla toppen av eit prestisjehierarki. Dette fortel heller noko om den sterke norske regionaliseringa.

Referansar

- Bøe, Per Sigmund Sævik. 2013. *Språkendinger sør på Jæren. En sosiolingvistisk studie i virkelig tid fra Ognå*. Masteroppg. Bergen: Universitetet i Bergen. Digitalt: folk.uib.no/hnohs/Per_Sigmund_Boe.pdf
- Fossheim, Marie. 2010. *Språket på Midøya. En sosiolingvistisk oppfølgingsstudie av talemålene på ei øy i Romsdalen*. Masteroppg. Bergen: Universitetet i Bergen. Digitalt: bora.uib.no/handle/1956/4919, søkt 3.1.2014.
- Kerswill, Paul & Peter Trudgill. 2005. The birth of new dialects. I: Peter Auer, Frans Hinskens & Paul Kerswill (red.). *Dialect change. Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge University Press: Cambridge. 196–220
- Kristiansen, Daniel A. 2013. *Bindal et språksamfunn på grensen- En sosiolingvistisk studie av språksamfunnet Bindal*. Masteroppg. Trondheim,-MTNU. Digitalt: brage.bigbsys.no/xmlui/handle/11250/244261, søkt 27.08.2015.
- Neteland, Randi. 2014. *Koinéforming av industristedtalemål. En sosiolingvistisk studie av språkutviklingen i Sauda og Årdal de siste hundre årene*. Ph.d.-avh. Bergen: Universitetet i Bergen.

- Nornes, Marianne. 2011. *Bergensk i Bergenhus – ei sosiolingvistisk oppfølgingsgransking av talemålet i Bergenhus bydel*. Masteroppg. Bergen: Universitetet i Bergen. Digitalt: folk.uib.no/hnohs/DEP/Marianne Nornes.pdf, søkt 3.1.14.
- Sandøy, Helge. 2013. Driving forces – in the Norwegian perspective. I: Tore Kristiansen & Stefan Grondelaers (red.). *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*, 125–151. Novus: Oslo.
- Sandøy, Helge & Agnete Nesse. 2016. Språkendring. I: Helge Sandøy (red.). *Mønster. Norsk språkhistorie I*, 31–99. Novus: Oslo.
- Siegel, Jeff. 1985. Koines and koineization. *Language in Society* 14(3): 357–378.
- Villanger, Silje. 2010. “Da hadde vært litt kult visst vi hadde snakka stilske om hondra år.” *Ei sosiolingvistisk oppfølgingsgransking av talemålet i Øygarden*. Masteroppg. Bergen: Universitetet i Bergen. Digitalt: bora.uib.no/handle/1956/4760, søkt 3.1.2014.
- Weinreich, Uriel, William Labov & Marvin I. Herzog. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. I: Winfred P. Lehmann & Yakow Maliel (red.). *Directions for Historical Linguistics. A Symposium*. University of Texas Press: Austin & London.
- Aasen, Kristine Nymark. 2011. *Stavanger-dialekten 30 år etter. Ei sosiolingvistisk oppfølgingsgransking av talemålet i Stavanger*. Masteroppg. Bergen: Universitetet i Bergen. Digitalt: folk.uib.no/hnohs/DEP/Kristine%20Aasen.pdf, søkt 10.10.2014.

Helge Sandøy

Professor emeritus, nordisk språkvitenskap
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Helge.Sandoy@uib.no

Allar leiðir liggja til Rómar – eða til Miklagarðs?

Um sögu skáktaflsins og ferðir norræna manna

Michael Schulte

Summary

This paper explores the earliest history of chess in the Nordic countries and its origin. Norse chessmen from the late 12th century came to light on the Isle of Lewis in Scotland. Several ‘historical’ chess scenes involve King Canute and King Haraldr harðráði in the early 11th century. It is hard to judge, however, whether these scenes are based on fiction or on fact. It is argued that Norse journeys to Rome, Kiev, and Byzantium created vital contacts between Norsemen and Arabs. European chess must have been shaped, over time, by multilateral cultural encounters in the different zones of contact. These were sustained by a complex road system, which led to Rome and Byzantium via the ‘Eastern Route’ and the ‘Southern Route’. Connections manifest themselves not least in cultural transfer and trade. The paper highlights, among other things, archeological finds from Kiev and Byzantium. A consideration of the various forms of evidence leads to the conclusion that Viking journeys were a *primus movens* in the reception of chess from the Muslim World already in the 11th century. King Haraldr and King Canute exemplify this kind of Viking mobility, and it is likely that they were indeed chess-players themselves.

Inngangur

Aðalspurningar í þessari grein eru fjórar: 1. Hvers konar norrænar heimildir og aðrir vitnisburðir veita upplýsingar um skák í víkingaöld? 2. Hvernig barst skákin að austan til Norðurálfu? 3. Hvenær hófu samgöngurnar sem kyntu skáktafl fyrir norrænum mönnum? 4. Er um að ræða ákveðið vegakerfi og ákveðin svæði þar sem menningartengslin mótast milli austurs og vesturs?

1. Skák í norrænum sögum

Frá því er sagt að Knútur, konungur Englands, Danmerkur og Noregs, hafi gefið tvö dýrmæt töfl (á latínu: *duobus jocis scaccorum* ‘með tveimur skákleikjum’) til klaustursins í Winchester þar sem jarðneskar leifar hans voru greftraðar að honum látnum (sjá Murray, 1913: 404, 419). Þetta gerðist að öllum líkindum um árið 1016 e. Kr. en latneski textinn er frá árinu 1144. Annar texti, Ramsey-annáll (*Chronicon Abbatiae Rameseiensis*, 75. kafli), greinir frá því að Knútur konungur hafi verið vanur að tefla skák til að stytta sér stundir á löngum næturvökum (Macray, 1886: 137):

Ipse [Aethericus episcopus; M.S.] [...] regem [Canutum; H.M.] adhuc tenerarum vel scacchorum ludo longioris taedia noctis relevantem invenit;

‘Hann [Eiðrekur biskup; M.S.] [...] fann konung [Knút; M.S.] enn við þá iðju að gera sér leiðindi langra nóttá léttbærari með teningaspili eða skáktafli.’

Eins og Murray (1913: 419) nefnir var Ramsey-annáll ritaður ‘með vissu eftir 1160 og sennilega [seinna] en 1170’ [“certainly later than 1160, and probably than 1170”]. Þetta þýðir að textinn er um 150 árum yngri en atburðirnir sem sagt er frá og því getum við ekki treyst þessari heimild fyllilega né heldur þeirri sem varðar Harald konung harðráða í *Króka-Refs sögu* og tengist tanntafla. Við vitum ekki hvort frásögnin af því þegar Gunnar hinn grænlenki gaf konungi tafl úr rostungstönn er sönn eða uppspuni einn (sbr. Murray, 1913: 444).

Þrátt fyrir það eru frásagnirnar af báðum konungunum til marks um víðförli norrænna manna. Eftir að hafa tapað orrustunni við Stiklastaði leitaði Haraldur konungur hælis í Kænugarði (Kiev) og fann griðastað hjá Jarisleifi sem nefndur er hinn vitri. Haraldur flúði síðan til Miklagarðs (Býsans) og tók ásamt 500 liðsmönnum sínum þátt í orrustum á Sikiley, í Grikklandi og í Norður-Afríku (sjá Waßenhoven, 2006: 202; Scheel, 2015 I: 293–372). Athygli vekur að Haraldur dvaldi átta ár í Miklagarði, frá 1034 til 1042, og kom aftur til Noregs árið 1045. Þetta voru kjöraðstæður fyrir bein eða óbein tengsl við skák á yfirráðasvæði múslima sem norrænir menn kölluðu *Serkland*. Í rúnaáletrunum finnast að minnsta kosti sex tilvísanir í *Særkland* (sjá Peterson, 2007: 321). Serkir ríktu svo dæmi sé tekið yfir suðurhluta Ítalíu til ársins 1000 en Sikiley var á valdi múslima í meira sextíu ár til viðbótar. Haraldur konungur sneri loks aftur til Noregs um Garðaríki (Rus’), komst þar

til valda og féll í orrustunni við Stafnfurðubryggju (Stamford Bridge) árið 1066 (sjá Scheel, 2015 I: 31, 300; 2015 II: 1011–1016). Með hliðsjón af þessu er afar sannilegt að Haraldur konungur hafi verið kunnugur skáktafli.

Getið er um skák í tengslum við Knút konung hinn ríka í þremur frásögnum og á tvær þeirra hefur þegar verið minnst hér að framan (sbr. Murray, 1913: 404, 419 og 443). Spurningin er hins vegar hvort frásagnirnar eru byggðar á staðreyndum eða ekki. Eins og segir í *Knýtlinga sögu* (17. kafla) ferðaðist Knútur til Rómar um páskana 1027 og skiptist á gjöfum við páfann og Konráð II. keisara, sem þá var nýkrýndur. Waßenhoven (2006, 72) telur upp eina fimmtíu og sjö Norðurlandabúa sem ferðuðust til Rómar á tímabilinu 1000–1250. Konungarnir Knútur og Haraldur eru báðir líklegir til þess að hafa átt drjúgan þátt í útbreiða skákkunnáttu til Norðurálfu.

2. Allar leiðir liggja til Rómar – eða öllu heldur til Miklagarðs?

Ferðalýsingar píligríma og annarra vegfarenda benda til þess að víðáttumíkið vegakerfi hafi legið nánast beint frá Norður-Pýskalandi um svissnesku Alpna og alla leið til Rómar (sjá t.d. Springer, 1975: 350; Waßenhoven, 2006: 74–91). Nákvæmar frásagnir píligríma, krossfara, kaupmanna og annarra ferðamanna sýna að allmargar leiðir, bæði á sjó og landi, lágu til Rómar og Landsins helga. Heimildir greina á milli ‘vestri leiðar’ og ‘eystri leiðar’, eins og gert er til dæmis í *Njáls sögu* (158.-159. kafla; sjá Íslensk fornrit 12: 462). Í þessu samhengi nægir að nefna að frásagnir af þessum leiðum, og sérstaklega af Rómavegi, eru mjög ólíkar í einstökum heimildum, en þær eiga þó allar við Mið- og Vestur-Evrópu og þess vegna má ekki rugla þeim saman við Austurveg eða Austurleið sem lá um Garðaríki. Til sannindamerkis um þetta er ferðaáætlun frá 12. öld sem heitir *Leiðarvísir* og greinir frá vegakerfi með nokkrum mismunandi leiðum til Rómar. Eins og Waßenhoven (2006: 79) segir:

Der Leiðarvísir scheint nicht nur einen Weg zu beschreiben, der von vielen Romreisenden benutzt wurde, sondern lässt ein Wegenetz europäischen Ausmaßes erkennen.

‘Leiðarvísir virðist ekki aðeins lýsa einni leið sem var notuð af mörgum Rómarförum, heldur vegakerfi á evrópskum mælikvarða.’

Sjálfum finnst mér eftirtektarvert að píligrímar, hvort sem þeir voru biskupar eða annars konar ferðalangar, lögðu oft að baki meira en 30 kílómetra á dag. Árið 1225 ferðaðist Ketill píligrímur til dæmis frá Niðarósi til Rómar á innan við 45 dögum; hann var skemur en 33 daga á leiðinni frá Rostock um Brennerskarð til Rómar, u.þ.b. 1400 kílómetra leið. Springer (1975: 371) áætla á grundvelli upplýsinga úr allmörgum leiðarlýsingum að ferðahraðinn hafi að meðaltali verið 42 kílómetrar á dag. Þetta mat var staðfest af Ludwig (1897) fyrir rúmri öld. Í allri þessari umfjöllun er áhersla lögð á hugmyndina um mikil ferðalög norrænna manna og skilvirkni evrópsku land- og sjóleiðarinnar.

Við stöndum loks frammi fyrir spurningunni um það hvernig skákin barst norður eftir. Murray (1913: 404–5) lagði með réttu áherslu á að ‘það væri engin leið fyrir okkur að ákvarða nákvæmlega þann stað eða staði þar skák varð fyrst að evrópskri íþrótt’ [“we have no means of determining the exact place or places where chess first became a European game”]. Ég kys að halda því fram að skák í Evrópu hljóti að hafa mótast af marghliða menningar-tengslum á ólíkum stöðum og í tímans rás. Aðferðafræðilega er vænlegt til árangurs að gera sér grein fyrir flóknu vegakerfi og mismunandi snertiflötum á víkingatímanum og ármíðöldum sem stuðluðu, ýmist beint eða óbeint, að þróun skáklistarinnar á norðurslóðum. Að mínu mati hljóta norrænir menn að hafa gegnt lykilhlutverki í því að þessir ólíku menningar- og málaheimar mættust.

Skák barst til norðurs eftir að minnsta kosti tveim aðalleiðum: Austurleið (í gegnum Rússland) og Suðurleið (í gegnum Evrópu). Linder (1975: 52, 55–60) hélt því fram að kaupmenn frá Kænugarði í Garðaríki hefðu flutt skáktaflið með sér til Norður-Evrópu þegar á 9. og 10. öld. Þessi rök eru alls ekki langsótt þar sem Garðaríki deildi menningarlegri sjálfsmynd og menningararfi með norræna heimalandinu. Í nútímafræðum er enska hugtakið ‘cultural memory’ notað um þetta fyrirbæri en það gegnir mikilvægu hlutverki fyrir þjóð og menningu (sbr. Poole 2014; Heslop 2014). Þessi hugmyndafræði grunnvöllur var styrktur enn frekar með giftingum á milli fjölskylda í Garðaríki og á Norðurlöndum og vitneskjunni um norrænt ætterni, eins og segir í *Knýtlinga sögu*, kap. 88 (sjá Scheel, 2015 II: 1086–1087). Einkenni norrænnar hámenningar urðu þá merkisberar sjálfsmyndafræðinnar og að mínu áliti stuðluðu þau auk þess að menningarminni íbúanna. Í þessu samhengi má vísa til norrænna goða sem „tefldu í túni“ eins og sagt er frá í *Völuspá* (8. Vísu, sjá Neckel og Kuhn 1983: 2), en þar má segja að þau sviðsetji

menningarminni (sjá Lindow 2014). Hinar gullnu töflur í *Völuspá* eru tákn þessarar norrænu menningar þó að ekki sé um að ræða skák. Um norrænu menninguna í Kænugarði kemst Duczko (2004: 228) svo að orði:

The set of Danish pendants and the hoard of gold rings are testimony enough to the living Norse culture in Kiev. By contacts with the North the elite of Rus could obtain, and use, the main elements of the ideological and religious culture that was current in tenth century Scandinavia.

‘Dönsk hálsmen og gullhringar bera órækan vott um lifandi norrænna menningu í Kænugarði. Með samskiptum við norðrið gat yfirstéttin í Garðaríki tileinkað sér helstu hugmyndafræðilegu og trúarlegu þætti í norrænni menningu á 10. öld.’

Austurleiðin lá um Eyrstrasalt eftir verslunarleiðinni á Volgu til Kænugarðs og áfram til Miklagarðs. Garðaríki, hin norræna byggð í Rússlandi, var stofnað árið 862 af Svíum. Það hlýtur að hafa verið alvanalegt fyrir víkinga og norræna höfðingja að ferðast þessa leið þegar henni hafði verið komið á í upphafi víkingatímans. Mikilvægi Austurleiðar sést best af fjölmörgum vísunum í fornsögum og rúnaáletrunum í Garða, Garðaríki (Rus’), Hólmgarð (Novgorod), Kænugarð (Kiev) og önnur örnefni af því tagi (sjá Peterson, 2007: 312, 314, 322, 324, undir *GarðaR*, *Garðaríki*, *HólmgarðR* og *KænugarðR*).

3. Vitnisburðir af ýmsu tagi

Til marks um þetta er Alstad-steinninn frægi frá Østre Toten (N61–62), sem ber tvær áletranir, aðra örlítið yngri en hina. Yngri Alstad-áletrunin skýrir frá ferð til Garðaríkis. Þar er þess getið að Þóraldr hafi dáið um árið 1050 á leið sinni þangað, nánar tiltekið á Vitahólma sem var líklega í nágrenni Kænugarðs.

Annars konar heimildir eru þær sem kalla má ‘sjálfsævisögu’. Í *Gamanvísun* sínum setur Haraldur konungur harðráði fram afrekalista þar sem hann segir frá leiðöngrum í austurveg, líklega á árunum 1043–1044 (sjá Gade, 2009: 35, 36).

Fundr var þess, at Þrændir
Þeir höfðu lið meira;
varð, sús vér of gerðum,
víst errilig snerra.
skilðumk ungr við ungan
allvald í styr fallinn;
Þó lætr Gerðr í Gørðum
Gollhrings við mér skolla.

‘Fundr vas þess [þannig], at þeir Þrændir höfðu meira lið; snerra [orrusta], sús [sú er] vér of gerðum, varð víst errilig [áköf]. Skilðumk ungr við ungan allvald fallinn í styr [bardaga]; þó lætur Gerðr gollhrings [kona] í Gørðum [Garðaríki] skolla við [hæðist að] mér.’

Þessi tegund af sjálfsævisögulegri frásögn, oft undir dróttkvæðum hætti, er mikilsverð heimild um atburði í Garðaríki, fjarri heimahögunum á Norðurlöndum (sjá Poole, 2014). Í víðari skilningi var Miklagarður (Býsans) hluti af þessari Austurleið sem lá frá Hólmgarði og Kænugarði um Kaspíahaf suður til Austrómverska ríkisins. Austrómverska ríkið var á miðöldum talið vera miðpunktur allra vísinda og snertiflötur austurs og vesturs. Eins og Shepard (2008: 510) segir,

Byzantium, rather than Rus, seems to have been proverbial for its wealth in the eleventh-century Scandinavian world, and sagas’ claims for the riches brought back by Haraldr from ‘Micklegarth’ echo those of Adam of Bremen.

‘Býsans, frekar en Garðaríki, virðist hafa verið alþekkt fyrir auðæfi sín meðal norrænna manna á 11. öld, og staðhæfingar í sögum um að Haraldur hafi flutt með sér auðæfi heim frá Miklagarði endurspeglar frásögn Adams frá Brimum.’

Konstantínópel, höfuðborg ríkisins, var stærsta og auðugasta borg í Evrópu frá miðri 5. öld til upphafs 13. aldar (sbr. Pounds, 1979: 124). Þessi miðstöð var deigla ólíkra menningarstrauma og trúarstefna, ekki síst frá sjónarhóli norrænna manna. Shepard (2008: 511) ályktar að áhrifaöfl í stjórnmálum og menningu í Garðaríki hafi ‘ skapað skilyrði til að auðvelda vöruskipti, í gegnum margvísileg viðskipti í Garðaríki, milli Norðurlanda og Miðjarðarhafslanda af áður óþekktri stærðargráðu’ [“engendered conditions facilitating exchanges of goods, albeit through multiple transactions in Rus’, between the Nordic and Mediterranean worlds on a scale not seen before”].

Fram á 11. öld sjást áhrif norrænna manna á verslunarleiðinni frá Aldeigjuborg (Staraja Ladoga) um Hólmgarð og Kænugarð og áfram til Miklagarðs ekki síst af verkum norrænna tréskurðarmanna og gullsmiða sem einkum störfuðu í Kænugarði (sjá t.d. Capelle, 1998: 561–563; Duczko 2004: 226–228). Norrænir gullsmiðir, bæði norskir og danskir, smíðuðu skartgripir af miklu listfengi og fundist hafa menjar um verkstæði tréskurðarmanna. Margir þessara fornleifafunda, t.d. armhringar og kingur úr gulli, vitna um hámenningu norrænnar víkingaaldar, með allri þeirri hugmyndafræði sem tengdist menningu og þjóðfélagsskipan auk trúarlegra birtingarmyndna (sbr. Duczko, 2004: 228). Ekki kemur á óvart að taflmenn frá 12. öld hafa fundist í grennd við Kænugarð og í Úkraínu.

4. Ferðalangar á austurvegi og austrænar innflutningsvörur

Meðal merkra norrænna manna sem ferðuðust til Miklagarðs voru Haraldur harðráði, Sigurður Jórsalafari og mikils metinn skjólstæðingur hans, Kali Kolsson frá Ögðum, sem síðar varð kunnur sem Rögnvaldur jarl í Orkneyjum (sbr. Crawford 2004; Jesch 2013). Eins og ég hef haldið fram voru víðtæk tengsl milli araba og Norðurlandabúa í menningu og verslun bæði við Miðjarðarhaf og á Austurleið. Eins og áður er getið réðu múslimar Sikiley á 10. öld. Kúfískir peningar frá 8. öld sem fundist hafa í Suður-Noregi eru á meðal elstu fornleifa sem styðja þessi tengsl og dínarar bærust frá Signu í Frakklandi árið 858 til Øvre Eiker í Buskerud (sjá NIyR II: 132–137; Mikkelsen, 2008: 546–547). Samkvæmt Hovén (1981) streymdi mynt til Norðurlanda frá lokum 8. aldar allt fram til um 1015. Raunar hafa þúsundir arabískra silfurpeninga (*dirham*) og annarra muna af áþekku tagi frá víkingatímanum og ármiðöldum komið í ljós á Norðurlöndum og í Norður-Evrópu. Meðal þess sem barst frá arabaheiminum til Norðurlanda á víkingatímanum var kerfi þyngdareininga og aðrar tækninýjungar. Allar þessar austrænu innflutningsafurðir má telja til marks um verslunarsamskipti og menningarfærslu eins og til dæmis Mikkelsen (2008: 547) gerir. Haraldur konungur harðráði hafði til dæmis með sér mynt frá Miklagarði, sem aftur var notuð sem fyrirmynd þegar hafin var myntslátta á Norðurlöndum (sjá Scheel, 2015 I: 354–355).

Suðurleiðin sem liggur til Rómar og þaðan áfram til Miklagarðs skiptir einnig miklu máli. Ferðalýsingar frá 11. og 12. öld eins og hinn íslenski *Leiðarvísir* greina frá Alpaleiðinni um Þýskaland til Ítalíu. Þessar heimildir

lýsa fullburða leiðarkerfi sem byggist á hinum forna Rómavegi. Skákhugtök styðja það hlutverk sem latína gegndi við að ýta undir þessa menningarfærslu en þó er vert að hafa í huga að þegar árið 1962 benti Christian Matras á að langir sérhljóðar í norrænu orðunum *mát* og *skák* kunna að vera komnir beint úr persnesku (*shāh māt* ‘konungur er dauður’) eða þá um lágþýskar mállýskur (*schāh und māt*; sbr. einnig Nedoma 2014).

Allt þetta sýnir að norrænir menn voru driffjöður í aðlögun skákarinnar að vestrænni menningu og tungumálum. Í því sambandi verður mikilvægi ferðalaga norrænna manna á sjó og landi ekki ofmetið. Benda má á að taflmennirnir frá Ljóðhúsum eða Lewis (sjá t.d. Taylor, 1991; Stratford, 1997; Caldwell *et al.*, 2009) eru á meðal elstu hlutbundinna taflmanna sem fundist hafa í Evrópu öfugt við hina óhlutbundnu arabísku gerð (sjá mynd 1–4; eftir Müller 1998: 600–602).

Myndir 1–14. Taflmenn í Norður-Evrópu

Mynd 1–7. Taflmenn af hinnu hlutbundnu vestrænu gerð. Mynd 1–4. Taflmennirnir frá Ljóðhúsum: 1. Konungur, 2. Drottning, 3. Biskup, 4. Riddari (frá Murray, 1913). Mynd 5–6. Taflmenn frá Þrándheimi í Nóregi: 5. Konungur frá Folkebibliotekstomten, 6. Drottning frá Ólafs Kirkju (frá McLees 1990). 7. Konungur frá Harbrough, Humberside, Kirkjugarður St. Margret (frá Kluge-Pinsker 1995).

Mynd 8–11. Töflur af hinnu óhlutbundnu arabísku gerð frá Aachen, Ambo Heinrichs II: konungur, biskup, riddari, hrókur (frá Kluge-Pinsker 1995).

Mynd 12–14. Fleiri töflur (en ekki taflmenn) frá Þrándheimi, Folkebibliotekstomten (frá McLees 1990).

5. Samantekt og niðurstaða

Þessi grein styður nýtt sjónarhorn á útbreiðslu tækni á víðtæku búsetusvæði norræna manna. Gert er ráð fyrir því að Garðaríki hafi augljóslega gegnt hlutverki milliliðar í flutningi skáktafls til norðurs, rétt eins og til annarra Evrópulanda, einkum Ítalíu, Spánar og Þýskalands. Það er því freistandi að halda því fram að eftir þúsaldarskiptin hafi að minnsta kosti tvær helstu gerðir af skák smám saman þróast í Evrópu og orðið fyrir gagnkvæmum áhrifum og sameinast: norræn skák sem taflmennirnir frá Ljóðhúsum bera vott um og skák byggð á færslu frá Mið- og Suður-Evrópu. Hér má til samanburðar nefna ritheimildir eins og *Einsiedeln-vísurnar* (sbr. Gamer, 1954; Forster, 2004). Ef marka má skákhugtök og form taflmannanna var sláandi munur á gerð þessara afbrigða af skáktafli. Norræn afbrigði af skák hljóta að hafa verið að miklu leyti undir áhrifum frá undanfara þess, hnefataflinu. Málfræðilega var að minnsta kosti einn meginmunur á þessum tveim menningarsvæðum: norræna menningin byggði á munnlegri geymd sem aðlagði sig að rómverskri læsismenningu í kjölfar kristnitökunnar á árunum 1050–1150, en menning Miðjarðarhafslanda og Mið-Evrópu byggði á fornri bókmenningu þar sem latína var samskiptamál (*lingua franca*). Latneska stafrófið barst frekar seint til norðursins ef borið er saman við Mið-Evrópu og hið engilsaxneska England. Í Noregi var stafrófið tekið í notkun til að skrá þjóðtunguna um 1100 og það gerðist enn síðar á Íslandi. Eins og fram hefur komið hér á undan endurspeglast minni áhrif frá latínu í samanburði við það sem gerðist á sunnar í álfunni greinilega í skákorðaforðanum; löng sérhljóð í norrænu orðunum *mát* og *skák* eru ósamrýmanleg síðlatnesku orðunum *mattus* og *scacc(h)us*.

Þegar hinn ungi aðalsmaður Kali Kolsson, sem er betur þekktur sem Rögnvaldur jarl í Orkneyjum, sneri aftur norður eftir ævintýraför um Evrópu og Miðjarðarhafssvæðið allt til Landsins helga var hann sannarlega orðinn að heimsborgara. Raunar er líklegt að hann hafi leyft sér það tómskundargaman höfðingja að tefla skák, sem var ein af þeim níu íþróttum sem hann telur upp í einni vísu sinni (sjá Íslenzk Fornrit 34: 130). Ég geri því skóna að það sama gildi um Harald konung harðráða og Knút ríka á 11. öld. Þó að ekkert sé öruggt þegar meta skal sagnfræðilegt gildi hinna frægu frásagna af taflmennsku er ljóst að bein tengsl við Miklagarðsríki og múslimaheiminn voru lyklatríði í þróuninni.

Textaútgáfur og þýðingar

Chronicon Abbatiae Rameseiensis. A saeculo X. usque ad annum circiter 1200. 4 volumes. Útg. W. Dunn Macray. London, 1886.

Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern. 1. Text. Útg. Gustav Neckel og Hans Kuhn. 5. útg. Heidelberg, 1983. Germanische Bibliothek, Reihe 4.

[*Edda.*] *Eddukvæði. 1. Goðakvæði.* Útg. Jónas Kristjánsson/Vésteinn Ólason. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 2014. Íslensk fornrit.

Knýtlinga saga. Í: Danakonunga sögur. Skjöldunga saga. Knýtlinga saga. Ágrip af sögu Danakonunga. Útg. Bjarni Guðnason. Hið íslenska fornritafélag. Reykjavík, 1982. Íslensk Fornrit, 35: 91-321.

NlyR og N [með tölu áletrunarinnar]: *Norges Innskrifter med de yngre Runer.* 6 vols. Útg. Magnus Olsen *et al.* Oslo: Dybwad, 1941– [heldur áfram]. Norges Indskrifter indtil Reformationen, 2.

Njáls saga. Brennu-Njáls saga. Útg. Einar Ólafur Sveinsson. Hið íslenska fornritafélag. Reykjavík, 1954. Íslensk Fornrit, 12.

Orkneyinga saga. Útg. Finnbogi Guðmundsson. Hið íslenska fornritafélag. Reykjavík, 1965. Íslensk Fornrit, 34.

Poetry from the Kings' Sagas. II. From c. 1036 to c. 1300. Útg. Kari Ellen Gade. Turnhout, 2009. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 2.

Heimildir

Caldwell, David H., Hall, Mark A. and Wilkinson, Caroline M. 2009. The Lewis hoard of gaming pieces: A re-examination of their context, meanings, discovery and manufacture. *Medieval Archaeology* 53: 155–203.

Capelle, Torsten. 1998. Eine skandinavische Holzschnitzerwerkstatt in Kiev. Í: Wesse, Anke (útg.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille.* Neumünster: 561–563.

- Crawford, B. E. 2004. Harald Maddadson [Haraldr Maddaðarson], Earl of Caithness and Earl of Orkney (1133/4-1206). Í: Matthew, Henry C. G. og Harrison, Brian (útg.). *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford. <www.oxforddnb.com/view/article/49351> (11. nóvember 2016).
- Duczko, Wladyslaw. 2004. *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*. The Northern World, 12. Leiden og Boston.
- Forster, Richard. 2004. Schweizer Schachliteratur I. Das Schachgedicht zu Einsiedeln (ca. 900/950). *Schweizer Schachzeitschrift* 5: 16–17.
- Gamer, Helena M. 1954. The earliest evidence of chess in Western literature: The Einsiedeln verses. *Speculum* 29: 734–750.
- Heslop, Kate. 2014. Minni and the rhetoric of memory in eddic, skaldic, and runic texts. Í: Hermann, Pernille, Mitchell, Stephen A. og Arnórsdóttir, Agnes S. (eds.). *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*. Acta Scandinavica, 4. Turnhout: 75–107.
- Hovén, Bengt E. 1981. On oriental coins in Scandinavia. Í: Blackburn, Mark A. S. og Metcalf, David M. (útg.). *Viking Age Coinage in the Northern Lands*, 2. British Archeological Reports. International Series, 122. Oxford: 119–128.
- Jesch, Judith. 2013. Earl Rögnvaldr of Orkney, a poet of the Viking diaspora. *Journal of the North Atlantic*, Special vol. 4: 154–160.
- Kluge-Pinsker, Antje. 1995. *Schachspiel und Trictrac in salischer Zeit. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien, 30. Sigmaringen.
- Linder, Isaak M. 1975. *Šachmaty na Rusi*. Moskva.
- Lindow, John. 2014. Memory and Old Norse Mythology. Í: Hermann, Mitchell, Stephen A. og Arnórsdóttir, Agnes S. (útg.). *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*. Acta Scandinavica, 4. Turnhout: 41–57.
- Ludwig, Friedrich. 1897. *Untersuchungen über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII. und XIII. Jahrhundert*. Berlin.
- Matras, Christian. 1962. Finna, peð og bekkur. *Fróðskaparrit* 11: 26–33.

- McLees, Christopher. 1990. *Games People Played. Gaming-pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim, Norway*. Trondheim. Fortiden i Trondheim Bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser, 24.
- Mikkelsen, Egil. 2008. The Vikings and Islam. Í: Brink, Stefan (útg.). *The Viking World*. London: 543–549.
- Murray, Harold J. R. 1913. *A History of Chess*. Oxford.
- Müller, Ulrich. 1998. Der König in der Fremde – Schach und *Hnefatafl*. In: Wesse, Anke (útg.). *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*. Neumünster: 561–563.
- Nedoma, Robert. 2014. Die Schachterminologie des Altwestnordischen und der Transfer des Schachspiels nach Skandinavien. Í: Teichert, Matthias (útg.). *Sport und Spiel bei den Germanen. Nordeuropa von der römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 88. Berlin: 29–85.
- Peterson, Lena. 2007. (5. útg.). *Nordisk runnamnlexikon*. Uppsala.
- Poole, Russell. 2014. Autobiographical Memory in Medieval Scandinavia and amongst the Kievan Rus'. Í: Hermann, Pernille, Mitchell, Stephen A. og Arnórsdóttir, Agnes S. (útg.), *Minni and Muninn. Memory in Medieval Nordic Culture*. Acta Scandinavica, 4. Turnhout: 109–129.
- Pounds, Norman J. G. 1979. *An Historical Geography of Europe, 1500–1840*. Cambridge.
- Scheel, Roland. 2015. *Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. 2 vols. Göttingen. Historische Semantik, 23.
- Shepard, Jonathan. 2008. The Viking Rus and Byzantium. Í: Brink, Stefan (útg.). *The Viking World*. London: 496–516.
- Springer, Otto. 1975. Mittelalterliche Pilgerwege von Skandinavien nach Rom. Í: *Arbeiten zur germanischen Philologie und zur Literatur des Mittelalters*. München: 338–372.
- Stratford, Neil. 1997. *The Lewis Chessmen and the Enigma of the Hoard*. London.

Taylor, Michael. 1991. *The Lewis Chessmen*. London.

Waßenhoven, Dominik. 2006. *Skandinavien unterwegs in Europa (1000–1250). Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosographischer Grundlage*. Berlin. Europa im Mittelalter, 8.

Michael Schulte

Professor

Universitetet i Agder

Institutt for nordisk og mediefag

Postboks 422

NO-4604 Kristiansand

Michael.schulte@uia.no

Skrift, stöð og skriftstöð

Turið Sigurðardóttir

Summary

With Genette's thoughts on the roles of paratexts in mind, this paper investigates types of book titles in Faroese poet Tóroddur Poulsen's (b. 1957) vast body of work, especially the title of his latest book *Skriftstöð* (2016). The literal meaning of the word 'skriftstöð' is 'places of script', but the established meaning is strictly confined to the biblical context of 'scriptural passages'. However the compound 'skriftstöð' is quite transparent and in the poems of the book, there is an oscillation between the literal and the strictly biblical meaning of the word. In this way the relationship between the book title and the poems challenges the reader's idea of stable, unchangeable meaning and opens new possibilities of understanding.

1. Inngangur

Lesarin dvölur vanliga ikki leingi við bókarheiti og yvirskriftir, hesi fráfaringsarstöð ella gáttir, sum vegurin inn í tekstin gongur um.

Bókarheiti hevur kortini í mong hundrað ár verið ein rimmarfastur partur av einum og hvørjum bókarverki, hóast tað ikki altíð hevur verið so: mong verk undan prentöld høvdu ikki heiti fremst ella ovast á fyrstu síðu. T.d. er heitið á tí longstu íslendingasøguni, Njáls søgu, als ikki nevnt í fyrr enn í síðstu reglu aftan á fleiri hundrað síður. Stíllur og hugmyndir aftan fyri bókarheiti eru tíðarbundin og eisini eyðkennandi fyri tann einstaka høvundin. Her skal hyggjast at heitum og yvirskriftum hjá Tóroddi Poulsen, serliga í *Skriftstöðum*, 2016. Skulu vit greina og tulka hetta heitið, er tað viðkomandi at hyggja at tí samtekstinum, sum orðið sjálvt er sprottið úr men eisini at bókarheitum í ritverkinum hjá Tóroddi. Síðst men ikki minst at skoða bókarheitið í mun til bókina sjálva.

2. Skaldið og myndlistamaðurin Tóroddur Poulsen

Tóroddur Poulsen er føddur í Havn í 1957, og Tórshavnar kommunuskúli var barnaskúli hansara. Hann var tvey skeið á Føroya Fólkaháskúla, í 1975 og 1976. Seinni, heystið 1985, gekk hann á bókmentalinjuni á Samsø Folkehøjskole, og 1986–1987 var hann á norðurlenska háskúlanum í Kungälv. Har hitti hann Annu Mattsson, skald, sum hevur týtt ymsar bókur hansara til svenskt. Ritverkið hjá Tóroddi Poulsen er stórt, umleið 40 bókur. Sum myndlistamaður hevur hann eisini avrikað nógv, og eftir hann eru harumframt fimm fløgur, tvær teirra saman við øðrum. Hann hevur sýnt verk á mongum listaframsýningum í Føroyum og Danmark. Bókur og stakar yrkingar eftir Tórodd eru týddar til danskt, norskt, svenskt, og nógvar yrkingar eru týddar til enskt, týskt, franskt og onnur mál. Síðan 2002 hevur Tóroddur sniðgivið bókakápur og fløguhúsar til útgávur sínar, og í summum av bókunum eru eisini myndir eftir hann. Umframt listina hevur hann havt ymisk arbeiði gjøgnum árin.

Tóroddur Poulsen hevur fingið mentanarvirðisløn M.A. Jacobsens fyri fagra bókmentir tvær ferðir, í 1992 og 2010, Mentanarvirðisløn landsins fyri árið 2012 og gávugrunnur til minnis um Emil Aarestrup, Herman Bang og Johannes Ewald heiðraði hann í 2017. Hann hevur verið tilnevndur til Bókmentavirðisløn Norðurlandaráðs fleiri ferðir. Í 2000 fekk hann 3 ára starvsløn frá Statens Kunstfond. Tóroddur hevur í mong ár búð í Keypmannahavn.

3. Paratekstur

Bókarheiti á permu og titlubláð, yvirskriftir yvir styttri og longri teksteindum inni í eini bók, eru merkiseðlar, skelti, sum leiðbeina lesaran, tá ið hann ella hon fer undir at lesa og tulka ein tekst, og eru harumframt bindiliðir millum sjálvan tekstin og bókmentastovnin. Heiti og yvirskriftir hava samband við sjálvan tekstin men eru ikki beinleiðis partur av honum. Tílíkar tekstpartar, sum eru uttan um sjálvan tekstin, hevur franski granskarin Genette (1987/1997) kannað og kallar teir paratekstir, sum merkir ‘tekstir við liðina á tekstinum’. Hann bólkar paratekstir í fleiri undirbólkar, sum standa í ymiskháttaðum sambandi við sjálvan tekstin, heilt frá bókatitlum, møguligum undirheitum o.tíl. til ummæli um bókina, samrøður við høvundin o.a.m. Genette leggur dent á, at tað eru paratekstirnir, sum gera tekstin til eitt verk. Paratekstirnir eru tulkingargáttir millum skaldverkið og tað, sum er uttanfyri. Genette skrivur um teir í verkinum *Seuils* (1987), sum merkir júst ‘gáttir’. Hetta hugtakið og annað í bókmentafrøðini hjá Genette hevur Malan Marnersdóttir (2000, 2005) viðgjørt.

4. Tveir hövuðsbólkar:

Evnislig bókaheiti og formlig bókaheiti

Genette býtir bókaheiti í tveir hövuðsbólkar. Annar er heiti, sum eru evnislig ella tematisk, og hin bólkurin er tey heitini, sum eru formlig ella, sum hann sigur við einum sjáldsomum orði, rhematisk.

Í nýggjari tíð eru tey evnisligu heitini nógv vanligari enn hini, t.d. heiti eins og *Trettandi mánaðin*, *Teldurek*, *Glopramjólk*, *Rannvá*, *Fiskimenn*, *Fedgar á ferð*. Hesi evnisligu heiti á kendum føroyskum verkum siga einki um formin yvirhøvur; tey geva hin vegin – avmarkaðar men týðandi – upplýsingar um evnið í verkunum, varpa ljós á ávíst ella ávís kjarnaeyðkenni ella boðskap. Heiti kunnu vera evnislig á óendaliga ymiskan hátt, og hvørt teirra krevur merkingarfrøðiliga greining, sum tulkingin av verkinum hevur stóra ávirkan á.

Hin bólkurin, tey formligu heitini, er tann klassiski. Í skaldskapi í bundnum máli ráddu snið sum odur, epigramm, harmkvæði, lovsangir, brøv, fáplar, yrkingar o.s. frv., og hetta vóru eisini tey vanligu heitini á bókum og einstøkum tekstum. Føroyskt dømi um ta klassisku, formligu navnagávuna er heitið *Yrkingar*, sum er navnið á fyrsta yrkingasavni hjá Janusi Djurhuus og harumframt einastu yrkingasøvnunum eftir Jóannes Patursson, Mikkjal á Ryggi og Olivar á Ryggi hvønn sær. Í óbundnum máli, eisini eftir klassisku tíðina, hava bøkur og tekstir ofta evnisligt hövuðsheiti og formligt undirheiti, sum tilskilar tekstslagið, t.d. søgur, stuttsøgur, skaldsøga, tíðargreinir, hittin-orð, prædikur, líktalur, samrøður, blandað evni o.s.frv. Heiti kunnu eisini vera formlig og kortini vera leys av siðbundnum bókmentatekstsløgum og bera leysligari undirheiti sum t.d. bløð, rit, bók, tekstur, reglur ella *skriftstøð*.

5. Yvirskriftir í yrkisligum tekstum og skaldsligum tekstum

Parateksturin leiðbeinir lesaran, so at hann ella hon fær rætta undanvitan, áðrenn farið verður at lesa. Tó, hvat er rætta undanvitanin og væntanin? Tað er eingin vandi, tá ið tað snýr seg um vísindaligar og yrkisligar, ikki-skaldsligar tekstir. Tá eru paratekstirnir so eintýddir, sum teir fáa verið, t.d. er lítil vandi fyri fleiri mótstríðandi tulkingum av heitinum á einari vísindaligari grein, sum eitur „Knappligar broytingar í sjóvarhitanum við Føroyar“; ella áskriftini „Skipsmáling“ á blikkinum ella „Lættingjólk“ á pakkanum. Ymisk sløg av róflestum yrkistekstsløgum hava somuleiðis nevtalan og einfaldan

paratekst á permuni, t.d. av slagnum „Sálmabók“ og „Vágs søga“. Tá ið tað snýr seg um sølu-, politiska ella aðra propagandu, er parateksturin bundin at hesi propagandu og ikki so uttanveltaður.

Í bókmentaligum tekstum er øðrvísi. Tá kemur tann sýmbolski og umskapandi tátturin hjá skaldskapi uppí og ávirkar merkingina hjá parateksti og sambandið millum hann og tekstin. Tann skaldsligi parateksturin er bæði treytaður av bókmentasiðvenju og –rákum og av tí einstaka høvundinum.

6. Bókarheiti í ymiskum bókmentarákum

Realistiska rákið strembaði eftir illusjónini av at mynda veruleikan uttan millumliðir, tað realistiska bókmentaverkið vildi at kalla vera eitt glært vind-eyga inn í ein veruleikaskurð, borðreiðingin og innballingin skuldu vera so ósjónlig, sum til bar: Tann samfelagskritiska *Fiskimenn* (1946) eftir Martin Joensen hevur onga frágreiðandi undirvirskrift viðvíkjandi tekstslagi ella øðrum. Tann evnisligi parateksurin uppfyllir her ikki meira enn akkurát tað, sum bókmentastovnurin krevur, og hann kann tulkast sum so, at endamálið við *Fiskimonnum* er at geva innlit í lívið hjá ávísimum uppspunnum fiskimonnum í ávísimum umstøðum og einari ávísari tíð. Ikki at verða vígað, mett og bólkað av bókmentastovninum og sett inn í røðina av føroyskum skaldsøgum men heldur at snúgva uttan um bókmentastovnin og inn í ‘veruleikan’.

Modernistiska rákið gekk longri í uppreistrinum móti bókmentastovninum og hansara siðbundnu flokkanum í viðurkend tekstsløg, høgt og lágt o.s.frv. Í fyrsta yrkingasavninum eftir Róa Patursson síggjast spor tann vegin: Savnið hevur einki navn, einki innihaldsvirlit og einki árstal. Á permuna hevur Tróndur Patursson teknað navnið á skaldinum við einum ovurstórum kolon’i aftaná. Kolon er eitt rættskrivingartekn, brúkt framman fyri uppreksing og beinleiðis endurgeving. Á hesi permuni virkar tað sum ein lágmarks-paratekstur, gáttin er næstan eingin millum bókartekstin og tað sum er uttan fyri hann, bókarheitið sum millumliður millum høvund og tekst er ikki til staðar. Teksturinn vil vera við, at hann er beint frá Róa Patursson, bókmentastovnurin er umlopin. Vit kundu sagt, at savnið eitur Kolon, men eingin siðvenja er fyri at lesa kolon-teknid sum orðið ‘kolon’. Og antin vit siga tað eitur ‘Kolon’ ella er navnleyst, so eru eingir tulkingarmøguleikar, tí í báðum førum er talan um eitt rættskrivingartekn við fóstum leikluti. Á Landsbókasavninum er yrkingasavnið skrásett sum navnleyst og við útgávuárinum 1969 í hornklombrum, og soleiðis verður tað, hóast uppreisturin móti tí kravda paratekstinum, limað inn í bókmentastovnin, tá ið samanum kemur.

Í 1980-árunum sló tann sonevnda málvísindaliga snaringin ígjögn. Tað innlitið, sum poststrukturalistisku vísindini veitti í málið sum í senn margtýddan veruleika í sjálvum sær og samskiftisamboð, gav skaldskapi og bókmentafrøði íblástur og setti dagskránna. Navnið á virðislønarbókini eftir Róa Patursson *Líkasum* (1985) er eitt gott dømi. Eins og kolon’ið er ‘líkasum’ tómt í sjálvum sær og krevur, at okkurt stendur frammanfyri og okkurt aftanfyri, einsamalt er orðið merkingartómt; róð verður framundir, at ein og hvør málslig lýsing ella frágreiðing verður bara fatað gjøgnum samanbering við aðrar orðingar, sum aftur bara eru til í broyting. Tungumálið letur heimin upp men formar, avmarkar og avger eisini fatan okkara av honum.

7. Bókarheitið *Skriftstøð* hjá Tóroddi

Síðan 1994 hava ymsar bøkur hjá Tóroddi Poulsen partvíst havt formlig heiti, til dømis *Reglur* (1994), *Sót og søgn* (1997) og *Skriftstøð* (2016), heiti, sum hava tað í felag, at tey vísa ikki til tey vanligu skrivligu skaldsligu tekstsløgin men til aðrar diskursar.

Reglur vísir til reglurnar á einari handskrivaðari ella prentaðari blaðsíðu men eisini til reglur sum lögfrøðiligar ásetingar ella fyriskipanir; báðar hesar nevndu tilvísingar vísa til skrivaðan tekst og seta spurnartekin við júst ta til stremban eftir neyvleika, skilvísi og reglusemi, sum heitið stendur fyri. Í bókarheitinum *Sót og søgn* (1997) vísir tað seinna navnorðið, ‘søgn’, til skaldskap av manna munn í óbundnum máli; tað fyrra navnorðið, ‘sót’, er harafturímóti tematiskt og vísir til roykstovuna, umhvørvið hjá sagnunum; ólíkt *Reglum* sipar hetta bókarheitið tí til skýmlig, kámt skilmarkað fyrbrigdi sum umhvørvi. *Skriftstøð*, hin vegin, er í serflokki á tann hátt, at orðið vísir til eitt ávíst, týðuliga avmarkað tekstfyrbrigdi, nevnliga setningar í Bíbliuni, eisini nevnt (bíbliu)vers. Hetta tekstfyrbrigdið er alkent í kristnari mentan, og t.d. hava øll, sum eru konfirmerað í fólkakirkjuni fingið eitt skriftstað frá presti. Hann hevur valt teimum tað og skrivað tilvísing til tað fremst í Nýggja testamentið, sum tey fingið í gávu. Samstundis er sjálvst orðið ‘skriftstað’ púra alment og merkir í sjálvum sær bara stað í skrift ella riti.

Til at gerast varug við tær tekstligu tilsipingarnar í teimum trimum nevndu bókaheitunum og tað, tær hava við sær, krevst eyðvitað, at lesarin kennir til, hvat reglur, lógargreinar og ásetingar eru, hvat sagnir og roykstovumentan eru og hvat Bíblían er.

Heitið á einari bók er so ella so ein savnandi útsøgn um hana, og at nýta ikki-bókmentilig tekstlig fyrbrigdi sum bókaheiti bendir á ta

postrukturalistisku sannkenningina, at málið er ein skipan, sum vísir til sín sjálvs og at málsligar útsagnir altíð standa í sambandi við aðrar málsligar útsagnir. Tað er eisini avbygging av uppáhaldi um føst mørk millum alment, skaldskaparligt og serfrøðiligt mál.

Yrkingasavnið *Skriftstøð*, 2016, eftir Tórodd Poulsen, sipar við heiti sínum til eitt tekstligt hugtak, sum burturav vísir til Bíbliuna. Orðið bíblia hevur sera áhugaverdan uppruna: á latíni merkir tað ‘bøkurnar’, men í latín er tað komið av grikskum ‘biblion’; soleiðis kallaðu grikkar basttrevjarnar av tí egyptisku papýrosplantuni eftir tí föníkiska havnarbýnum Byblos. Orðið hevur verið nýtt í kristnu kirkjuni síðan 4. øld. Sum kunnugt er Bíblían ‘kanonisk’, tað gjørdist hon við, at kirkjan í 4. øld lýsti hana at vera heilaga við teimum bókum, sum hon var samansett av. Býtið í kapitlar og vers ella skriftstøð gongur aftur til ávikavist 13. og 16. øld. Tilvísingarskipanin við bók, kapitli og talmerking, sum kallast skriftstøð ella vers, er í høvuðsheitum eins í øllum tí kristna heiminum. Hetta ber greið boð um víðfevndan og drúgván myndugleika og serstöðu. Tað eyðkennir eisini Bíbliuna, er at hon er í prinsippinum endalig, statisk og eintýdd, hóast hon í roynd hevur verið og verður tulkað á ólíkan hátt. Ávísur munur er t.d. millum luthersku og katólsku Bíbliuna, eitt nú hevur tann seinna Makkabearabøkurnar við, men tann fyrra ikki, og ymiskar týðingar taka í summum førum støði í ymiskum handritum. Ósemjur um skriftstøð hava verið orsök til nøkur av størstu kríggjum í heimssøguni og hava klovið samfeløg niður í rót. Minnisvarðar um óblóðugt bíbliukríggj eru tær tvær føroysku týðingarnar av Nýggja testamenti, sum komu í 1937.

Heitið skriftstað ella vers er ikki at finna í Bíbliuni sjálvari ella parateksti hennara, har er henda teksteindin umboðað av tølum. Skriftstøð ella vers eru partur av metatekstinum hjá Bíbliuni, nýtt til at vísa til tekst hennara í umrøðu.

8. Støð í skrift

At kalla eitt yrkingasavn *Skriftstøð* er at broyta merkingina hjá orðinum til ta upprunaligu merkingina: støð í einum og hvørjum riti. Tað er at fara beint ímóti tí óformliga men væl rótfasta einarættinum hjá kirkjuni til hetta navnið og skilmarking av tí og ikki sørt ágangandi úr kirkjuligum sjónarhorni. Samstundis sigur bókarheitið rætt og slætt, at yrkingarnar í savninum eru støð í riti ella skrift men varpar í sama viðfangi ljós á ta sannroynd, at tekstirnir í Bíbliuni eisini eru støð í einum riti, ið er samansett av mannahond og tí kundi

verið öðrvísi frágingið. Bókarheitið avtignar og víðkar á tann hátt ta viðurkendu, avmarkandi merkingina, sum bara røkkur um tekst í Halgubók.

Men kristin siðvenja fyri, hvat skriftstøð eru, er djúpt rótfest. At nýta hugtakið um aðrar tekstir enn teir í Halgubók er eisini falstrúgv, trúvillla, tað er at seta óheilagar tekstir undir yvirskriftina hjá teimum heilagu tekstunum við kravi heilagleika.

9. Skriftstøð og Bíblían

Heitið á einum verki hevur í høvuðsheitum tríggar funktiónir: at eyðmerkja verkið, vera ‘merkiseðil’, at lýsa evnið í verkinum og at stuðla upp undir verkið (Genette, 1987/1997: 76).

Bara tann fyrsta funktiónin er kravd, men verður tó ikki altíð uppfyllt nøktandi, t.d. hava nógvar bøkur eins heiti: sum nevnt eita fleiri føroyskar bøkur *Yrkingar*, og William Heinesen og Ingmar Bergman hava báðir skrivað bøkur sum eita *Laterna magica*. Satt at siga uppfyllir isbn og issn eyðmerkingarfunktiónina, og tí er samanfall í heiti ella vantandi eyðmerkingin á bókini hjá Róa Patursson einki vandamál hjá bókmentastovninum. Á eyðmerkingarstigi ger tað ikki mun, hvussu verkið eitur, men eins og eitt barn skal tað hava eitt navn, sum síðan fylgir tí.

Heitið *Skriftstøð* útfyllir eyðmerkingarfunktiónina, tí eingin onnur bók eitur soleiðis. Men hvussu útfyllir bókarheitið funktiónina at lýsa evnið í verkinum? Tað ger tað við at misvísa ella villleiða, tí tað nýtir eitt alkent, viðurkent hugtak á óviðurkendan hátt. Villleiðingin kann tulkast sum, at spurnartekin verður sett við serstøðuna hjá Bíbliuni, og at ród verður fram undir, at hon er ein bók millum aðrar, men haraftrat at tekstirnir í *Skriftstøðum* bjóða seg fram sum tekstir, ið eins og Bíblían eru verdir at virða og grunda yvir. At enda kann hugsast, at bókina *Skriftstøð* eisini er ein grundan og glíma við júst Bíbliuna.

Til at meta um, antin bókarheitið stuðlar upp undir verkið, krevst, at verkið verður greinað. Fyri at *seta á* at greina kann nevast, at spjaddar gjøgnum savnið eru yrkingar við yvirskriftum, sum sipa til als kyns tekstsløg, serliga onnur enn skaldslig: „Postkort“ (s. 15), „Søgn“ (s. 57–58), „Fyrilestur“ (s. 66), „Yvirlýsing“ (s. 79) og „Afturfunnin lovsangur“ (s.72). Hesar yvirskriftir benda á áhuga fyri tekstsløgum og teirra íborna boðskapi, og tær eru við til at víðka tilvísingarrammuna, sum bókarheitið *Skriftstøð* samanfatir.

Umframt tær omanfyri nevndu yrkingayvirskriftirnar eru tríggar yrkingar, staðsettar spjaddar men mitt í bókini, sum eru sera viðkomandi í hesum

høpinum, tí í yvirskriftum sínum eru tær frábrigdi av bókharheitinum; tær eru „Skriftstøðini“ (s. 17), „Skriftstað“ (s. 25) og „Skriftstøð“ (s. 35). Heitið á tí fyrstu, „Skriftstøðini“, er umskrivandi heiti fyri Bíbliuna, sum jú øll er býtt sundur í skriftstøð, men tað kann eisini sipa til skrivaðan tekst sum sovordnan. Í tí stuttu yrkingini, sum í skriftmyndini á bókarsíðuni minnir um eina trappu, eru skriftstøðini haldgóð støð „á trappuni“ og gera fetini lættari, til

texturin
endar

framman
fyri hurðini
hjá ongum

V. ø. o. er einki uttan fyri tekstin. Teksturin og veruleikin uttan fyri tekstin enda í tótleika. Onnur yrkingin, „Skriftstað“, byrjar við einari útsøgn, sum nevnir Bíbliuna, men við at siga hvat *ikki* er hon:

títt møsn
er ikki
av bíbilskari tungu

sum kann vera ein óbeinleiðis máti at vísa Bíbliuni virðing. Tann triðja, „Skriftstøð“, lýsir deyðaræðslu og vaml fyri tí likamligu oyðingini, men er um somu tíð full av tvørsagnum. Í byrjanarreglunum ger andin uppreistur móti oyðingini:

ýlini eru blástur gjøgnum smá hol í húðini
sum maðkarnir hava gjørt sum tíðsfordrív

Í miðjuni er eg' ið klovið:

eg eiti okkurt sum er undan mær

Endaørindið er eisini gátuført og fleirtýtt, m.a. tí at Tóroddur her eins og aðrastaðni ógildir mótsetningar, ið vit taka sum eina sjálvfylgju. Í staðin fyri einfaldar avgjörðar mótsetningar eru her ólík, samansett fyrbrigdi, ið rúma hvørjum øðrum:

teir djúpastu dreymarnir
liggja ikki á botni
og dusa sær í gruggi

Dreymarnir eru til, hóast tað einasta, sum sagt verður um teir er, hvar teir ikki eru og hvat teir ikki gera.

Henda fyribils greiningin av bókarheiti og yrkingaheitum í *Skriftstøðum* tykist at benda á, at her er talan um bæði avtignan og ósiðbundna tignan av Halgubók. Men haraftrat at Bíblían er útgangsstøði hjá yrkjaranum í glímuni við teir stóru spurningarnar um lív og deyða.

Bókmentir

Blöndal Magnússon, Ásgeir. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans.

Den store danske encyclopædi. 1995. Gyldendal.

Genette, Gerard. 1987/1997. *Paratexts. Thresholds of Interpretations*. Cambridge University Press: Cambridge.

Marnersdóttir, Malan. 2000. *Hvør av øðrum*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis Supplementum XXVII: Tórshavn.

Marnersdóttir, Malan. 2005. Tú skrivar sum tú lesur. *Modernaðir teoretikarar*: 31–39. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn.

Poulsen, Tóroddur. 2017. *Skriftstøð*. Mentanargrunnur Studentafelagsins.

Turið Sigurðardóttir

Professari emerita
Fróðskaparsetur Føroya
Føroyamálsdeildin
V.U. Hammershaimbs gøtu 16
FO-100 Tórshavn

Hulda Garborg og Færøyane

Idar Stegane

Summary

Hulda Garborg (1862–1934) was a remarkably active participant on the cultural scene in Norway from the 1890-ties on. She was a many-sided author of novels, dramas, instructional books concerning traditional dance and clothing, and moreover edited booklets containing ballad texts followed by music notes. She wrote some of her novels and plays in Dano-Norwegian (riksmål, later bokmål) but the most important effort that she did was as a pioneer in the cultural movement attached to New Norse (landsmål, later nynorsk).

Recognizing that chain dance had been connected to medieval ballads in Norway she went to the Faroe Islands in the summer 1902, where the dance still persisted, in order to learn about the tradition. Back in Norway she became busy with the teaching of chain dances combined with the singing of ballads. She established a theatre troupe that, including pauses, travelled parts of the country several times and formed the basis of Det Norske Teatret in Oslo, playing in the New Norse language and in the course of time becoming one of the leading scenes in Norway.

Impulses from the Faroe Islands also led Garborg to write the novel *Fru Evas Dagbog* (Mrs. Eva's Diary, 1905). Mrs. Eva got the understanding that her bourgeois life was a failure, but during a summer on a small island in the Faroes she was able to grow a new optimism experiencing the culture of peasants and fishermen on the island.

Even closer related to Faroese tradition is the play *Liti Kersti* (Little Kersti, 1903), built on and named after a Norwegian ballad. In some ways Kersti's fate in both the ballad and the play is related to that of an important character in the novel mentioned.

Garborg also wrote a play based on the story of the medieval hero and named after him, *Sigmund Bresteson* (1908), a work including Faroese as well as Norwegian medieval incidents, political struggles as well as religious ones. Instead of being beheaded according to the saga, Sigmund becomes a Christian hero, killed by a sword looming like a cross from his body as he lay dead on the shore. The sword may also remind us of the mighty story about the hero Sjurður in *Sjurðar kvæði* that still have a life in the Faroese oral tradition.

On her seventy year's birthday Hulda Garborg was honoured by the ensemble at Det Norske Teatret, who presented her great Norwegian-Faroese drama *Sigmund Bresteson*.

1. Barndom og ungdom

Hulda Garborg (1862–1934) var ein umåteleg aktiv og allsidig kulturpersonlegdom i Noreg. Ho var forfattar av romanar, drama, debattbøker,

opplysningsskrifter, sjølvbiografiske bøker med meir. Hovudinnsatsen hennar var likevel arbeid med fornying og utvikling av tradisjonell folkedans til song; det vart ein livslang aktivitet og det ho i dag vel er mest kjend for. Arbeidet med dansen gjekk tidleg hand i hand med teaterarbeid. Hulda Garborg turnerte med teatergruppa Det Norske Spellaget som vart opptakten til Det Norske Teatret i 1913, den nynorske scena i Oslo som har vore eit leiande norsk teater sidan 1930-åra. Som dramatikar skreiv Hulda nokre borgarlege drama på bokmål, men storparten av stykka hennar vart laga i samband med det nynorske teaterarbeidet. Interesse for bokmålsdelen av forfatterskapen tok seg opp i samband med det feministiske engasjementet på 1970-talet. Hedmarksromanen, ei romanrekke på fire romanar vekte mindre interesse, men litteraturhistorikaren Willy Dahl (1984) meiner dei burde kome i nye utgåver attmed ein del andre gode og viktige romanar av norske kvinner i samtida.

Dei seinare åra har det utvikla seg ei ny interesse for Hulda Garborgs innsats på så mange felt. Biografiane av Tor Obrestad (1992) og ikkje minst Arnhild Skre (2011) har truleg gjort sitt. Vi har fått ein serie med nye utgåver. Fleire av skodespela er korte så det kan prentast fleire i same bok. I tida 2012–2017 er det kome nyprint av 10 verk fordelt på sju bøker, dei fleste med etterord. Seks av verka er skodespel, to er dikt og sakprosa om opplysning om kledebunad og matstell. Alle nyprinta er utgivne av Vidarforlaget, som opplyser at to bøker til er planlagde.

Hulda var fødd Bergersen i Stange på Hedmark. Faren var jurist, og mora var frå ein husmannsplass. Faren var eit øydeland, foreldra vart skilde, og mora prøvde først å greie seg som best ho kunne i ein bakgard på Hamar med tre småjenter. Dei to eldste måtte ho gje frå seg, og faren sette dei bort til fostring i Kristiania (Oslo). Hulda, som var yngst, voks dermed opp saman med mor si og såg far sin berre sjeldan. Mor og dotter budde her og der, ei tid i Kristiania, seinare på Hamar att. Det var eit sosialt fall, ei deklassering, og eit liv i forsaking og fattigdom.

På Hamar fekk Hulda gå i ein moderne jenteskule som var i opposisjon til konvensjonell dogmatikk, der det vart lagt vekt på svensk og dansk litteratur og nordisk historie. Skulestyrar Kristian Gløersen (1838–1916) lærde dei også mykje om dyre- og planteliv og tok jentene med seg utandørs for å observere blomstrar og plantar på nært hald. Opplæringa var nok i det heile i folkehøgskulens grundtvigske ånd, men Hulda kom aldri på ein slik skule.

I staden fekk ho gå i ein meir konvensjonell skule i Kristiania, dit ho flytte med mor si då ho var i konfirmasjonsalderen. Ho tok middelskuleeksamen i 1876, 14 år gammal. Hulda drøymde om teater og skodespel, men vart for det

fyrste tilsett i ein butikk. Samstundes vart ho kjend med miljøet i Kristiania Arbeidersamfund, og ho kom der med i eit “kvindelig samtalelag”. I dette miljøet vart ho kjend med dei fleste nye retningar i tida, i politikk og kulturliv. Dei unge var republikanarar og kritiske til unionen med Sverige. Mange var tilhengarar av landsmålet (det seinare nynorsk), og Hulda var ei av dei.

Ho vart kjend og kjærast med forfattar og politisk og kulturell debattant Arne Garborg (1851–1924). Dei gifte seg i 1887.

2. Folkedans og skrivning

Hulda Garborg utvikla seg til forfattar. Ho debuterte i 1892 med den vesle naturalistiske romanen med den ironiske tittelen *Et frit Forhold*, ironisk fordi forholdet var alt anna enn fritt for hovudpersonen, ei ung ekspeditrise i ein klesbutikk. Etter dette utvikla ho interessa si for teater og skreiv ei rekkje skodespel. I fyrste omgang var det mest borgarlege spel på dansknorsk med tanke på institusjonsteatra og med stoff frå bymiljø. Men parallelt med dette gjekk vidare interesser for folkeleg kultur og opplysning. Ho laga mindre bøker om “klædebonad” og matstell.

Men framfor alt var det ei interesse for dans som greip henne. Ho tok til med kurs i folkevisedans fyrst med veninner i Kristiania, og dei hadde framsyningar for publikum alt hausten 1900. Seinare vart songdansen teken opp av lag organiserte i Noregs Ungdomslag som var i gang frå 1896. Då hadde Hulda Garborg arbeidt ei tid med folkedans. Ho drog på turnéar med teatergruppa Den Norske Spellaget som vart grunnlaget for Det Norske Teatret, frå 1913, og ho tala om dans og heldt kurs i folkedans som vart svært populære. Innsiktene som ho skaffa seg om dans kjem fram i den vesle studien *Songdansen i Nord-Landi*. Der grip ho langt tilbake i kulturen. Ho set dansen i samanheng med fenomen som *livsglede*, *kjærleik*, *dødsredsle* og *sorg* og skriv at det er fire slags dans, nemleg gudeleg (religiøs) dans, songdans, leikdans og det ho kallar “sereigne Dansar som ikkje høver inn under nokon av desse tri Bolkane”. Ho finn dei tre fyrste slaga “fullt framvaksne alt i Gamletidi”, då dans måtte “vera med ved gudelege og verdslege Framstellingar av alle Slag”. (Garborg, 1903a: 1–2). Dermed er grunnlaget lagt for det synet at dans kan høyre med ved alle livshøve og har heilt sentral plass i menneskelivet.

Alt på greske illustrasjonar finn Hulda Garborg at det er slektskap med det nordiske, “dei 6 Dansestigi som frå gamalt av er det faste Grunnlag for Songdansen i Nord-Landi” og, legg ho til, “allvist på Færøyane” (Garborg, 1903a: 4). Ho peikar så på varierende tradisjonsdrag i ymse europeiske land, både

gjennom Tyskland til Norden og gjennom Frankrike og England har det kome impulsar sunnanfrå, og ho kjem til det synet at innverknaden helst har kome “den vestre Vegen” (s 6). Ho fortel om den islandske mellomalderdansen *viki-vaki* som var songdans og ringdans og set så straks fram det synet at dansen i Norig “hev vori noko-so-nær den same som han var på Island og Færøyane, og at han er komen der ut fraa Norig saman med mange av Dansekvædi” (s 8–9). At dansen kan ha kome til og utvikla seg på øyane beint fram “den vestre Vegen” kanskje både før enn og samtidig som i Noreg, seier ho ingenting om, men det kan vere like truleg som at han berre kom om Noreg.

Det har vore sagt med litt skeptisk ironi at Hulda Garborg drog til Færøyane for å hente heim songdansen. Utan tvil hadde det vore dansa til norske mellomalderviser i Noreg. Det heng att språkleg i somme omkvede, til dømes “trø meg inkje for nære” i ein versjon av visa “Olav og Kari”. Like sikkert var det at sjølve songdansen berre hadde overlevd på Færøyane. Hulda Garborg hadde alt teke til med songdans og fann fyrst hjelp i eit hefte av dansken Hjalmar Thurén: *Dans- og Kvaddigting paa Færøerne* (1901) (jf. Dale, 1961: 86 og Skre, 2011: 329). Men ho var likevel usikker på om ho gav rett instruksjon. At ho måtte til Færøyane og lære om det skulle vere mogleg å få til ein levande songdans hos oss, sa seg sjølv.

Ho reiste til Færøyane sommaren 1902 for å oppleve den levande songdansen der. Opphaldet på øyane varde ein månads tid. Ho vart motteken med den største velvilje. Det var ikkje dansesesong då, men det vart arrangert dans spesielt for henne fleire stader. Ho hadde alt hatt brevsifte med politikaren og kulturhovdingen Jóannes Patursson, kongsbonden som hadde jordbruksutdanning frå Noreg. Og Patursson hadde nok førebutt opphaldet grundig. Ho var også gjest hos han på Kirkjubø. Der fekk ho oppleve å sjå hola der Gunnhild, mor til kong Sverre, gøymde spedbarnet som ho hevda var son til kong Sigurd Munn. Arnhild Skre skriv om dette i biografien *Hulda Garborg. Nasjonal strateg* (Skre, 2011). Skre ser ein parallell til Sverre-soga i Hulda og andre norske sine draumar om ei særnorsk nasjonal utvikling, Sverre-soga som ei tenkt “opphavssoge til det Noreg som Hulda Garborg ville vera med og byggja” (Skre, 2011: 334 ff og 569 ff). På Kirkjubø stod også muren etter Magnus-katedralen der Sverre etter tradisjonen skal ha gått i prestelære. Når så kongsbonden på Kirkjubø hadde fått utdanning i Noreg og var oppteken av tilhøvet til gamlelandet, kan vi lett tenkje oss at vitjinga hos han har vore velukka og positiv i alle måtar.

Hulda vart trollbunden av Færøyane frå fyrste stund. At det var ein norsk tradisjon ho skulle dit og “hente heim att”, har ho kanskje ikkje lagt noka

hovudvekt på i samtalar, og i fylgje Skre var det heller ikkje noko som dei ho tala med, la vekt på: “Om færøyingane ho møtte, var usamde i denne historie-tolkinga til norskdomsfolket, så merka Hulda Garborg likevel lite til det i si begeistring over å endeleg kunna koma til gøymestaden der den tapte norske kulturen skulle ha overlevd som Sverre-barnet i myten om berghola.” (Skre, 2011: 336)

Ho oversåg også negative fenomen i folkelivet; det fanst ikkje kriminalitet, meinte ho, og difor heller ikkje politi, trass i at øyane hadde fått ei ny politilov for mellom anna å kunne få kontroll med fullskap i gatene i Tórshavn (Skre, 2011: 336). Ho fekk oppleve fysisk aktivitet på andre scener enn danse-golv. Mest spektakulært var det å sjå menn som firte seg ned i fuglefjell og fanga fugl med håv. Ho fekk også kome vestover til tettstaden Vestmanna, og siglde då forbi fleire små bygder med berre få hus som klora seg faste i fjellandskapet. Og det vart stelt til dans for henne fleire stader. Også i dansen fall blikket hennar med godhug på karane. Kvinnene var ho derimot skeptisk til, særleg for måten dei kledde seg på. Kvinnekleda kom visstnok ikkje opp mot mannskleda. Men det er ikkje referert samtalar med færøyske kvinner om slike ting. Det var nok også menn ho råka når ho var med i båt og ved fuglefangst. “‘Det var et godt norsk Haandtryk,’ sa jeg da Nolsømanden, den raske Fuglefanger, tog min Haand for at hjælpe mig. ‘Ja,’ sagde han, vi Færing er jo ogsaa Normænd, og vi holder saa meget af Norge!’” Men Skre peikar på at “dei fine ullarbeida og matstellet som færøyske kvinner hadde utvikla opp gjennom hundreåra, gjorde ho seg fort ferdig med” (Skre, 2011: 337).

Det var dansen ho var komen for å studere. Ho hadde høyrte at den var einsformig og monoton, men vart overraska. For rett nok kunne måten å syngje på verke monoton. “Men den særprega monotone syngjemåten i kombinasjon med det vilt lidenskapelege uttrykket kvedarane brukte for å få fram ulike stemningar, hadde likevel ein underleg fengslende verknad på henne.” (Skre, 2011: 339.) Ho forstod ikkje orda i visene og kveda som dansarane song, men ho la altså merke til mimikk og kroppsføring og volum og skjøna at folk levde seg inn i og framførte hendingar og uttrykk frå “teksten”. Så ho fekk gjennomgått og attfortalt innhald og replikkar i songane som hadde røter attende til Edda-dikta og til mellomalderhendingar med krigerske trefningar og slag, ved sida av folkeviser med motiv som er kjende eller i slekt med folkeviser elles i Norden. Hulda Garborg sette om tåtten “Dvørgamoy I” – 59 av 60 strofer –, som er ein del av det store og mektige *Sjúrdarkvæði* med røter i gammalgermansk dikting og byggjer på diktinga om Sigurd Fåvnesbane i Edda. I ei kort innleiing til omsetjinga får vi vite at “av dei femtan lange

Kvadi um Sigurd, som enno vert bruka til aa danse etter paa Færøyane, er dei fem ‘Dvergmøy’-Kvad” (Garborg, 1903a: 25). Omsetjinga fekk ho prenta både i det fyrste heftet med *Norske folkevisor* (1903b) og i *Songdansen i Nord-Landi*. I *Norske folkevisor I* tok ho også med dei tretten fyrste strofene av den færøyske visa “Ormurin langi” i den versjonen som diktaren Per Sivle hadde sett om med tittelen “Ormen dan lange”.

Og danseobservasjonane og -opplevingane på Færøyane fekk straks fylgjer for songdansinstruksjonen som ho hadde teke til med i Oslo. “Etter færøy-reisa innførte ho meir dramaturgi og tydelegare temperament i dansen. Ei årsak var at ho hadde sett kor livfullt og sterkt dei dansa på Færøyane” (Skre, 2011: 346).

3. Folk og natur på Færøyane i anonym prosaskildring

Men Hulda Garborg hadde mangfelte interesser også utanom nasjonal arv og kulturutvikling. Ho var alle dagar engasjert i kvinnene si stilling i samfunn og familie med vekt på ulikskapar mellom kvinner og menn. Med vår tids språkbruk må ho karakteriserast meir som særarts- enn likskapsfeminist. Tankane sine på dette feltet arbeidde ho intenst med i boka *Kvinden skabt af Manden* (1904, 1924, 1974), utgitt anonymt som “Studie af en Kvinde”. Dette var ein kritisk kommentar til boka *Geschlecht und Charakter* (1903) av den unge austerrikaren Otto Weininger (1880–1903).

Kvinden skabt af Manden er delvis kritisk essayistiske innvendingar til Weiningers eksepsjonelt foraktfulle og degraderande syn på kvinna som kjønn. Og delvis er det ei romanaktig framstilling med sjølvbiografiske trekk av ei kvinne med namnet Eva. Ho er med i ei gruppe velsituerte borgarlege veninner som jamleg møtest i ein “torsdagsklub” (Garborg, 1924: 53). Desse veninnene var motstandarar av arbeid for likestilling. “Emancipationsjaget, den rastløse agitation for helt ydre likestilling, var et tilbakelagt stadium for os, og vi smilte av dem, som endnu for alvor diskuterte muligheten av en saadan” (s 61). Hulda Garborg ser det slik at Weininger vil ha “fuld ydre likestillethet”, og slik er det også med “kvindesakskvinderne i deres sykelige, blinde kamp mot Eros” (s. 63). Men fru Eva får sanneleg oppleve erotisk kjærleik – eller iallfall det ho oppfattar slik – då ein heimvend norskamerikanar bryt inn i kvinnefellesskapen, og dei to glid inn i eit kjærleiksforhold som ho opplever som altomfattande til dess mannen, som blir kalla “Bjørnen”, “pludselig er

reist!” Fru Eva får eit samanbrot, men ektemannen, som ho har vendt seg frå, blir no hennar beste hjelp.

Dette blir så utgangspunkt for neste bok, romanen *Fru Evas Dagbog* (Garborg, 1905). Den er tilsynelatande også skriven av ei anonym, “Forf. til ‘Kvinden skabt af Manden’”. I samforståing med ektemannen sin har fru Eva for å kome over krisa og finne att seg sjølv, reist bort og sit no “herude paa mit nakne Skjær i det vide, vide Verdenshav, her er ro til at leve” (s 12). Ho skildrar tilværet “herude” som motsetning til det borgarlege bylivet på fastlandet som ho har reist ifrå. Det er ei mindre øy ho har kome til og leigt hus for ei tid. Ho har kome med dampskip “en Vaarnat til Storøens Havn” (s 31) og skal neste dag vidare vestover til øya som blir kalla “Vestø”. Her er ikkje brukt kjende namn, men det går fram av all skildring av natur og miljø at det er færøyske tilhøve og landskap som er grunnlaget for skildringa. (Den større dampskipshamna er elles kalla “Storhavn”, og då får vi “Torshavn” om vi flytter s-en tre plassar til høgre.) Liksom Hulda i 1902 likte dei færøyske mennene i arbeid og dans, ser fru Eva med beundring på dei åtte roarane sine ut til øya. I det dei rundar søre neset på den store øya og set til havs mot Vestø, syng roarane ein salme av det slaget som kallast “sjósålmur” og som det var tradisjon for i lange tider før det kom motor i båtane og overdøyvde songen (s 41):

Vor Fader og vor Gud,
vel føre du os ud
og atter hjem til Landet.

Straks fru Eva er komen i land og i huset som ho skal bu i, set ho seg til å skildre i dagboka (s 45–46):

[...] i det Hus sidder jeg nu og skriver mine Tanker og mine smaa Oplevelser ned i min Dagbog. Og her udenfor sidder jeg de lange lyse Kvælder og tænker paa den lille Verden, som er min der langt, langt bakom Havet. Og billedet af denne min nye Verden herude vilde jeg saa gjerne fæste til Bladene og bringe med til de Faa Mennesker, som har været mit Liv, – til dig, min ensomme Ven, og til vore Børn.

På eit par sider vender ho seg til mannen, men så er det for det meste slik at ho skriv til dagboka utan at den vert nemnd, så det blir som ein fiksjonstekst i fyrste person. Det skifter mellom handling og betraktande refleksjon. I lange

sekvensar er det lita eller inga episk framdrift og ingen datoar eller andre dag-bokmarkeringar. Eg går elles ikkje meir inn på strukturen i boka, for føremålet her er å finne fram kva tilhøve subjektpersonen i boka har fått til det færøyske. Ho får den unge, døvstumme jenta Eli som sin beste ven. Det stemmer fort mellom dei, og dei kommuniserer ved hjelp af fingerspråk og fakter. Eli lagar ulike slags vakre saker av ull og skjeljar og anna fint materiale som er for hand, ho syr skor av lammeskinn, bind fiskegarn, mjølkar og steller husdyr, og alt utfører ho med usvikeleg estetisk sans. Eli er av eit usjølvisk slags menneske som fru Eva aldri har møtt før. Ho blir også den som viser fru Eva øya og naturen der også utanfor huset og tunet. Fru Eva tenkjer på henne som “min lille Navsikáa” (s 47), altså namnet til henne som berga den skipbrotne Oddysevs i sjetta song av *Odysseen*.

Fru Eva får også postpakke heimanfrå, frå mannen sin som tek sin del av skulda for at kjærleiken mellom dei turka inn, og ho får muntert brev frå attenårige son sin som bed henne ta med rare steinar og beinrestar som han kan studere. Men ho får anna slags lesestoff òg som fortel om kor ille det står til i verda. “Jeg læser Ting, som herude i det naturlige Liv mellem sunde Mennesker tar sig forfærdeligt ud – så sygt og stygt og forvirret” (s 66).

Det kjem to menn til øya for å vere der nokre sommarsveker. Dei bur i telt og lever spartansk. Den eine, “Doktoren” kalla, er geolog og naturelskar og vegetarianar, ein venleg og førekomande mann noko opp i åra. Den andre er yngre, diktar og filosof, og Doktoren fortel at han “er Kvindehader, og at han anser den lange Reise herud ganske forgjæves, siden her bor en ‘moderne dame’, en Fremtoning han hader og foragter” (s 89). Han er med andre ord ein åndsslektning av Otto Weininger. Ikkje desto mindre blir det til at fru Eva med Eli ofte treffer saman med dei to mennene. I fyrste omgang i ein sekvens som handlar om at dei observerer fangst i eit fuglefjell frå båt på sjøen under det stupbratte fjellet. Her treffer Fru Eva endå ein gong ein av desse velskapte og sterke færøyske mennene. Det er Jakob, bror til Eli, “en dristig og vakker ung fangstmand. Den stramtsiddende Dragt med Knæbukser fremhæved hans smidige, slanke Lemmer, og naar han satte Benene fast i Bakken og tog Til-sprang op på Stene og Tuer, spæntes hver Sene som Staal-fjære i hans kraftige Krop” (s 93–94). Dei andre tre rorskarane er av same stoff som Jakob. Karane som er heime frå fiske, er muntre og glade, og dagen blir ei stor oppleving.

Avgjerande denne dagen er det at at Eli blir fjetra av dikteren, og at fascinasjonen synest vere gjensidig. “... hans Øine fik med en Gang et usigelig ømt og vakkert Udtryk”. Og opplevingane er sjølvstøtt fullt samstemte med naturen der dei ror heimover: “Alle sat vi betagne af Solnedgangens glødende

Pragt derude i Vesterhavet” (s 101). Elis kjensle for Diktaren ser ut til å utvikle seg til varm kjærleik, og velviljen hans overfor henne held seg også. Det blir ein del av stemninga i boka at Eli synest å sleppe kjenslene til utan atterhald.

Ein lang sekvens i boka (116–161) går med til ei retrospektiv framstilling der fru Eva minnest heile sitt liv frå barndommen til denne dag. Og så er det brått august med mørkare netter, storm i havet og ein vegg av skodde som stengjer mellom himmel og jord (s. 161). Uvêret skremmer, og fru Eva ligg vaken og tenkjer på borna sine. Ho bestemmer seg: “Med næste Dampskib maa jeg bort” (s 162). Også når tankane hennar tek andre retningar, skjer det i samsvar med opplevingane av det som hender i den færøyske naturen.

I denne boka blir det òg lagt vekt på kvinnene på ein annan måte enn Hulda Garborg gjorde når ho fortalde frå danseferda i 1902. Og det er også samarbeid mellom kvinner og menn, vaksne og born (s 168–169):

– Ikke alene det nødvendige til Livets Ophold har hvert Menneske her, men de har ofte Penge i Storøs lille Bank. Og de følger med Tiden, tiltrods for sin Isol-erthed. De bygger Baade og kjøber nye Fangstredskaber; i deres Matboder bugner det af tørret Kjød og Fisk; og Faar og Høns og Gjæs og Sjøfugl skaffer ferske Delikatesser. Fersk fisk til Husbrug drager Smaagutterne nede i fjæren og ude omkring Holmene.

Eli si tilnærming til diktaren blir ikkje forstått av han på rimeleg vis: Ho har gitt han eit perleband som ho har laga av skjellar og nokre perler han fann mellom tinga sine, altså nærast eit samarbeid. Siste kvelden dei er saman gir Eli bandet til han, og neste dag kjem han uroleg og hjelpelaus til Fru Eva og fortel at Eli har oppsøkt han om morgonen “og været saa, underlig, at han blev ræd” (s 190). Ho vil gi han tilbake perlebandet som han har avist kvelden før, binde det om armen hans, men han vegrar seg, og brått spring ho derifrå. Og no plagar samvitet han.

Eli forsvinn, og dei finn henne ikkje att. Ho fylgde sine heile kjensler, men han frå den moderne verda som kjenslene retta seg mot, var ikkje i stand til å forstå eller ta imot, og ho kjende seg avvist og fullførte vel det som ulukka ikkje greidde då ho vart døvstum som barn. Den unge færøyske jenta Eli var det heile mennesket i denne flokken, men hos den ho elska var det inga evne til å ta imot. Så endar boka i resignasjon. Positivt er det likevel at fru Eva har sett på Eli som si Navsikáa, si bergingskvinne.

4. Folkeviser, kvede og sogespel

Songdansen er det inga skildring av i *Fru Evas Dagbog*, men færøysk song observerer vi ved eit par høve, “Udroersalmen” ved utroren til Vestø (s 41), og dei to strofene av “Brúdleypsvísa” etter Jógvan Poulsen (1899) som den gifteklare Jakob syng (s 167). Færøysk danseviser møter vi fyrst hos Hulda i *Songdansen i Nord-Landi* med omsetjinga hennar av fyrste Dvørgamoy-tåtten i “Sjúrdarkvæði” (Garborg, 1903a: 25–35).

Ein annan tekst i det heftet var kanskje Hulda sin favoritt mellom norske folkeviser, visa “Liti Kjersti”. Bergekongen kjem til far hennar Kjersti og pressar han for løyve til å ta Kjersti med seg til kone i berget. Kjersti pyntar seg i dei beste stasklede og trør fram for Bergekongen som pressar henne med same middel: “Og maa eg deg inkje med godom faa, / saa skaa elden gjønno din faers garden gaa.” (Str. 29.) Han fører henne heim til berget, der ho etter tre smakar trolldomsdrykk slær fast at ho vil leve i berget som kongens “festarmøy”. Dette stoffet brukar Hulda i skodespelet *Liti Kjersti* (Garborg, 1903c). Arnhild Skre peikar i biografien på at Liti Kjersti er ein av tre kvinnefigurar hos Hulda Garborg på denne tida som står fram med ein open erotisk seksualitet. Her er det lagt inn i eit “eventyrspel”. Dei to andre er Eva i *Kvinden skabt af Manden* og Eli i *Fru Evas Dagbog*; i begge desse opptre forfattaren under omskrivingar. “Erotikken i dei varige kjærleiksforholda, og særleg den elskande kvinnas drift til samleie og fødslar, var grunnleggjande. [...] At ei kvinne skulle setja fram slike tankar under fullt namn i det samfunnet Hulda Garborg levde i, må ha vore nærast utenkjeleg” (Skre 2011: 404).

Hulda Garborg gav i perioden 1903–1908 ut fem skodespel. I 1908 kom eit som i høgste grad hadde med Færøyane å gjere, om ein av dei store heltane frå mellomalderen; spelet bar namnet hans, *Sigmund Bresteson*. Stykket var ferdigskriva i 1908, altså eit år etter at *Fru Evas Dagbog* kom ut. Dette historiske skodespelet er i fem vendingar (akter). Som vitnemål om Hulda Garborgs interesse for færøysk tradisjon har det stor interesse. I hovuddrag fylgjer stykket *Færøyingesoga*, som kom på nynorsk med tittelen *Soga um Sigmund Bresteson*, også i 1908.

Stykket går rett inn i ein høgst dramatisk situasjon. Dei to syskenborna Sigmund, 15 år, men størst og sterkast, og Tore, 17 år, slit seg fram i Dovrefjell-traktene på veg til Haakon jarl på Lade ved Trondheim. Dei er midt i ein fæl snøstorm etter fleire dagar utan mat, og temmeleg forkomne. Tore vil leggje seg føre så Sigmund kan berge seg vidare åleine, men Sigmund tek syskenbarnet på ryggen og strevar vidare til dei kjem til ein gard og vert tekne

hand om av to kvinner, Ragnhild og den 14-årige dottera Turid. Den tredje i familien, faren Torkjell (som også brukar namnet Ulv), er ute på jakt, men er straks ventande, – og farleg, for familien er fredlaus, og ingen må vite om dei. Men kvinnene får talt han frå å drepe gutane.

Sidan vert dei verande på garden som fostersøner til dei dreg frå Dovre til Haakon jarl 20 og 22 år gamle. Sigmund og Turid er då vortne kjærastar, og ho ventar barn. Dei lovar kvarandre truskap, ho skal vente og han skal kome og hente henne når han har hemna far sin på Færøyane. Fyrst ved avskilet får Turid og deretter Torkjell, far hennar, vite at Sigmund er son til Breste. No er planane å få hjelp av Haakon jarl til å kome seg til Færøyane og gjere opp med Trond i Gøta (Garborg skriv “Gòto”), og Bjarne i Svinøy, som begge var med då Breste og Beine vart drepne; Havgrim, hovdingen i Suderøy, som drap Breste, fall sjølv i den striden.

I tredje vendinga får vi vite om hopehavet med Håkon jarl. Sigmund og Tore kjem tilbake frå røvartokter og drap, utførte for jarlen.

I fjerde vendinga er scena endeleg flytt til Færøyane, til Tinganes i Tórs-havn. Der er folk samla, og det er Sigmund som har stemnt dei til tinget. I ein replikk av Trond i Gøta kjem det fram at Sigmund har kome til øyane i ærend for Haakon jarl, men etter at jarlen døydde har Sigmund gått i teneste hos kong Olav Tryggvason, og har i oppdrag å innføre kristendommen på Færøyane. Tinglyden vil ikkje bøye seg, og tingseta endar med at Sigmund lovar at han ikkje skal ta saka opp att på ting (s.82).

Neste scene er flytt til Gøta der Trond bur, og no kjem Sigmund nattes tider, fangar Trond og tvingar han til å sverje truskap til Kvite-Krist.

Dermed får Trond leve vidare, kampen kan takast opp att, og i femte og siste vending treffer vi fyrst att Sigmund heime på Skuvøy med huslyd og husfolk. Han og Turid er lange gifte, dottera Tora er femten år og vesleguten Toralv er seks. Men uro ligg over garden, og dei oppdagar tre skip på veg med Trond og mannskap til å ta Sigmund og Tore. Dei kjem seg unna og legg på sum mot Suderøy. Dei kjem utslitne under land, og Sigmund tek Tore på ryggen for andre gong, men han glir av, og Sigmund slit seg opp i flodmålet og ligg i uvit i taren. Der vert han drepent av Torgrim, bonden på garden der, som tek gullringen Sigmund i si tid hadde fått av Håkon jarl.

Her endar Hulda Garborgs framstilling. Hit har ho fylgt *Færøyingesoga* tolleg vel. Striden mellom den norrøne religionen hos Håkon jarl som hos Trond i Gøta og færøyingane kring han og dei som vil innføre kristendommen, er synleg i saga, men sterkare understreka i skodespelet. Og heilt til slutt lagar ho eit symbol for framtida. I saga høgg Torgrim hovudet av

Sigmund med ei øks. I skodespelet vert den liggjande Sigmund drepen ved at Torgrim køyrer eit sverd gjennom bringa hans så det vert ståande, og då sola renn i det same “vert sverdet i Sigmunds bringe til ein lysande kross” (s 111–112). Både sonen Torstein og Torgrim vert redde og fælne. “Krossen!” seier Torgrim. Og unge Torstein får siste replikken: “Krossen lyser! Krist vinn!”

Det som særmerkjer dette skodespelet litterært er ikkje dramatikken i handlingar. Dei er langt på veg givne av sjølve saga, og den tydelegaste endringa er den nyss nemnde. Hulda Garborg var ikkje nokon aktiv kristen. Men sjølv om heltane må døy, står krosssymbolet til slutt som teikn på at det nye vinn fram. Diskusjonen om å byte ut bloting med det nye går òg gjennom heile stykket frå fyrste til siste scene.

Vi har før sett at Hulda Garborg gjerne legg inn bitar frå andre litterære stader, i *Fru Evas Dagbog* vers frå ein “sjósalmur” og ei samtidig vise av Jógvan Poulsen, og stykket *Liti Kjersti* har song frå tittelvisa og ei anna bergtakingsvise, “Margit Hjukse”. Det som framleis gir *Sigmund Bresteson* liv og ber det litterært, er måten det er strukturert på gjennom intertekstuel samband til den færøyske visetradisjonen, her til “Dvergemøy I” som Hulda sjølv sette om frå *Sjúrdarkvæði*. Det er særleg to sentrale scenar dette gjeld, samtalen mellom Turid og Sigmund då han skal forlate henne i byrjinga av andre vendinga, og ein lystig samtale mellom fleire menn medan dei ventar på at Sigmund skal kome til tinget i innleiinga av fjerde vending. Sigmund tek til i fyrste vendinga med å minne om situasjonen til Sigurd (Sjúrdur) som hadde drepe dvergane og “visste seg ingi raad”, og så syng han frå kvedet srofene 24 til 27 (i originalen 25 til 28) som handlar om at Dvergemøya berga Sigurd. Turid svarar blygt med strofe 28 (orig. 29). Sigmund grip i etter den, og slik vert strofene 24 til 29 (orig. 25 til 30) frå kvedet ein dialog om kjærleiken mellom dei to.

Strofene som mennene på Tinganes syng, har ein motsett funksjon, å stemme hugane til motstand mot Sigmunds kristningsarbeid. Forsongaren Kjell tek til slik: “Nei, ikkje vil me høyre paa preikur og salmesong” (Garborg 1908: 62). Og så syng han det kjende omkvedet, og dei slær ring og dansar og syng strofer om Sigurd som drap ormen Favne på Glitraheidi og tok skatten. Fem strofer, 1. (orig. 2.) og 3. (orig. 4.) til 6. (orig. 7.), før Trond i Gøta kjem til og rosar mennene som er øsne av songen og dansen: “Det er rett, godtfolk, dansa og kved dei gamle, sterke kvadi. Som Sigurd vog Favne, so skal me færøyingar vega deim som bryt lovine vaare” (s 64).

Sigmund Bresteson vart oppført som festframsyning på Det Norske Teatret på 70-årsdagen til Hulda Garborg i 1932. Ho hadde instruert det sjølv på visstnok kort tid. Men Skre (2011: 568) skriv at ho vart “overvelda og glad”.

5. Sluttord

Denne artikkelen har funne tilfang om Hulda Garborg og Færøyane på tre stader i den omfattande kulturinnsatsen hennar. Det er for det fyrste i det nasjonalt prega arbeidet med å finne att og utvikle den tradisjonelle songdansen. Det førte henne til Færøyane og gav henne ugløymande opplevingar av eit folk med ein kulturtradisjon som i hennar auge må ha overgått det ho drøymde om, og som sette forunderleg sterke merke.

Det er då òg interessant å sjå korleis ho gjensker opplevingane av både sosiale miljø og av færøysk natur og arbeid, med di skildringane av fru Eva og hennar sommarsliv på “Vestø” ytterlegare samlar og stadfester det Hulda skreiv i avisartiklar frå Færøyane som Arnhild Skre (2011) byggjer på. Den tredje staden, som kanskje har vorte mest fornyande, heng saman med den fyrste. Dvergemy-strofene som Hulda Garborg sette om i samband med vitjinga på Færøyane 1902, vert eit slags leiemotiv gjennom viktige delar av arbeidet hennar; vi finn dei att i folke- og dansevishefte i nye opplag og utgåver frå 1903 til 1923. Og ho brukar nokre av dei intertekstuelt i skodespelet *Sigmund Bresteson* som har stoff og stad både frå Færøyane og frå Noreg. Eldgammal tradisjon hos to folk knyter ho såleis saman i både dans og folkediktning, det feltet som var det sterkaste og mest samlande i heile hennar omfattande kulturinnsats.

Litteratur

Dahl, Willy. 1984. *Norges litteratur II. Tid og tekst 1884–1935*. Oslo. 339–341.

Dale, Johannes Andreasson. 1961: *Hulda Garborg*. Oslo.

Fjørtoft, Kari. 1989. Bohem i bunad. Hulda Garborg 1862–1934. I: I. Engelstad, et al. (eds.). *Norsk kvinnelitteraturhistorie*. Vol. 2. Oslo. 1900–1945.

Færøiske Kvæder I. 1851. (optrykk i offset-prent 1969), samlade og besørgede ved Vencelaus Ulricus Hammershaimb. Kjøbenhavn.

- Garborg, Hulda. 1892. *Et frit Forhold*. Bergen. 1993 (ny utgåve). Oslo.
- 1903a, 1913a, 1922 (auka utgåve). *Songdansen i Nord-Landi*. Kristiania. Oslo).
- 1903b. *Norske Folkevisor I* = Norske Folkeskrifter Nr. 8. Oslo.
- 1903c. *Liti Kjersti. Eventyrspel med song og dans i tvo vendingar*. Kristiania (Oslo), ny utg. 2013: Oslo.
- [anon.] 1904, 1924, 1974: *Kvinden skabt af Manden. Studie af en Kvinde*. Kristiania, Oslo.
- [anon.] 1905. *Fru Evas Dagbog. Udgivet af forf. til Kvinden skabt af Manden*. Kristiania (Oslo).
- 1913b. *Norske Folkevisur*, 2. (auka) utg. 1917, 1920, 1923. Kristiania.
- *Sigmund Bresteson. Folkestykke i 5 vendingar. In: Syn og Segn*, Vol. 14. No. 7–8. Oslo.
- Grønstøl, Sigrid Bø. 2012. *Hulda Garborg. Forfatteren og feministen*. Oslo.
- Obrestad, Tor 1992: *Hulda*. Oslo.
- Poulsen, Jógvan. 1899. Brúdleypsvísa, i *Smásangir og sálmar* givnir út av Föroyinga-felag í Keypmannahavn. Keypmannahavn.
- Soga um Sigmund Bresteson* 1908, omsett av Jørgen Reitan. Tilleggsbok til *Syn og Segn*. Oslo.
- Skre, Arnhild. 2011. *Hulda Garborg. Ein nasjonal strateg*. Oslo.

Idar Stegane

Professor emeritus, nordisk litteratur
 Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
 idarstegane@gmail.com
 Adressa: Nils Langhelles vei 74
 5148 Fyllingsdalen
 Noreg

"Den skulle smage af Færøerne." Et forslag til klassificering af smagsudtryk

Kim Sandvad West

Summary

In this pilot study, I suggest a model for categorizing expressions of taste according to the nature of the expression. The categories are not based on a hierarchical relationship between the different expressions, but rather on an increasing level of technical knowledge and social awareness. As the existing research on this subject is limited, I analyze a selection of episodes from the Danish cooking program *Nak & Æd* and empirically create a model based on my findings. The levels in the model are: 1.1: Primary judgement, 1.2: Graduated judgement, 2: Basic taste, 3.1: Specific reference, 3.2: Abstract reference, 4: Technical judgement. The model has proved to be useful when categorizing and analyzing different expressions of taste, but is not an adequate model for a comprehensive analysis. It can, however, provide an overview of material by sorting and categorizing excerpts into convenient groups.

1. Baggrund

Mens det nye, nordiske køkken går sin sejrsgang gennem verden og hyldes som både sundt og velsmagende, og sendefladerne bugner af nordiske madprogrammer (Nissen 2012), stilles vi over for et dilemma: Hvordan taler vi egentlig om den smag, verden pludselig forbinder med os? Med så megen fokus på nordisk mad og nordiske råvarer i mange forskellige medier må sproget unægteligt udfordres på en måde, som ikke tidligere er set, og vi må anvende vores kreativitet for at kunne udtrykke, hvilke smage det er, der kendetegner vores del af verden.

Wittgenstein (1958:88–89) beskrev allerede i midten af sidste århundrede problemet med at tale om subjektive oplevelser som smerte, smag og synsindtryk på en sådan måde, at andre skulle kunne forstå, hvad vi faktisk har sanset. Udfordringen i at tale om smag ligger i, at alle sanseindtryk er fænomener i vores personlige sanseapparat (Winbladh & Sandström 2011:16), og at en deling af sanseindtryk mellem to individer kun vil kunne foregå ved hjælp af en remediering af det oprindelige indtryk, i dette tilfælde gennem

verbalisering. Verbaliseringen af et smagsindtryk vil derfor altid blot være en fortolkning af det egentlige indtryk, og fortolkningen skal igen fortolkes af modtageren. Dog vil denne fortolkning aldrig kunne inddrages i modtagerens sanseapparat, hvorfor den overførte information blot vil være en forestilling om et sanseindtryk baseret på erfaring, empati eller logik.

Smagssansen er i filosofien gennem historien ifølge Korsmeyer (1999:1–5) blevet nedgraderet til den laveste og mest primitive af vore sanser, idet den, modsat synssansen og høresansen, ikke anvendes til at tilegne sig oplysning om verden og ligeledes ikke blot kræver fysisk kontakt med smagsobjektet, men ligefrem at smagsobjektet optages i fordøjelsessystemet og bliver en del af kroppen. Et konkret eksempel kan ses i ordet "percipere", som i Den Danske Ordbog defineres som det at "opfatte påvirkninger fra omverdenen vha. syns-, høre- el. følesansen" (*Den Danske Ordbog* 2005). Smagssansen er derfor både i filosofisk og lingvistisk perspektiv et forholdsvis uudforsket område.

Inden for visse discipliner findes dog en mere eller mindre fastlagt smagsterminologi. Det gælder blandt andet vinsmagning, whiskysmagning, chokoladesmagning, kaffesmagning og chilismagning, som alle hører til inden for det, vi kan betegne som luksusvarer. Derimod findes der ingen overordnet eller vedtaget terminologi inden for smage og smagsoplevelser generelt, selv om dette er noget, vi beskæftiger os med hver eneste dag. Ligeledes er forskningen inden for dette område begrænset til sporadisk berøring af verbaliseringen af smag i madprogrammer som for eksempel hos Gerhardt et al. (2013), hvor flere forskellige perspektiver af kulinarisk lingvistik behandles.

2. Formål

Eftersom professionelle i madbranchen ofte mangler det lingvistiske perspektiv, og lingvister indtil videre ikke har fokuseret på smag i nævneværdig omfatning, er målet med dette pilotstudie at bygge bro mellem de to professioner ved at skabe et forslag til grundlæggende klassificering af smagsindtryk. Klassificeringen er ikke fyldestgørende for en dækkende analyse af smagsudtryk, men kan skabe et overblik over materialet ved at sortere og kategorisere smagsudtryk og kan fungere som første skridt på vejen mod en større forståelse af, hvordan vi taler om smag.

3. Materiale og metode

For at kunne begrænse materialet til en overskuelig og tilgængelig mængde, undersøges et udvalg af episoder fra det danske madprogram *Nak & Æd*. Første sæson blev produceret i 2010, og i skrivende stund er ottende sæson under produktion. Programmet ledes af naturmanden Jørgen Skouboe (f. 1952), som er ansvarlig for at skaffe kød og ingredienser fra naturen, og kokken Nikolaj Kirk (f. 1975), som er ansvarlig for tilberedningen af maden og de medbragte ingredienser. De første to sæsoner (2010, 2011) foregår i Danmark, hvor sæson 3 og 4 (2012, 2013) foregår i Danmark, på de britiske øer samt i resten af Norden. Sæson 5, 6 og 7 (2014, 2015, 2016) foregår i Europa, Afrika, Nordamerika og Australien.

Materialet består af syv episoder á 40 minutter; én fra hvert af de nordiske lande, som de to værter har besøgt i løbet af sæson 3 og 4. Episoderne er "En moskusokse i Grønland" (sæson 3, afsnit 3), "En helleflynder i Norge" (sæson 3, afsnit 5), "En skovfugl i Sverige" (sæson 3, afsnit 7), "En hvidhalet hjort i Finland" (sæson 3, afsnit 8), "En lunde på Færøerne" (sæson 4, afsnit 6), "Et rensdyr i Island" (sæson 4, afsnit 7) og "En blichøne på Langeland" (sæson 4, afsnit 8). I de tilfælde, hvor der er flere programmer fra samme land, er episoden tilfældigt udvalgt.

Materialet begrænses til excerper, hvor der direkte eller indirekte tales om smag. Jeg har her valgt kun at fokusere på verbale udtryk af smag og har altså sorteret nonverbale interjektioner som "mmm" og "årh" bort, idet de ikke på samme måde som verbaliserede ytringer kan tolkes entydigt inden for de sproglige rammer. Ligeledes har jeg valgt at medtage de ytringer, som kan tolkes som smagsudtryk, men hvor konteksten må analyseres nærmere, før et endeligt svar kan gives. I første omgang fokuserer jeg på de udtryk, som indeholder en sproglig markør (Sandvad West & Vik 2014:151), altså "at smage" eller "en smag", og derefter på mere komplekse ytringer, som ikke indeholder en markør, men som på anden måde kan tolkes som en reference til smagsindtryk. Eftersom der endnu ikke findes en model for at klassificere smagsudtryk, vil jeg gennem en nærlæsning og en empirisk, kvalitativ analyse af excerperne give et forslag til, hvordan smagsindtrykkene kan deles op.

4. Klassificering

Klassificeringen er tænkt som et udgangspunkt for videre analyse, hvor forskellige aspekter af smagsudtryk kan blive undersøgt, for eksempel anvendelsen af metaforer og adjektiver eller kvalitative og kvantitative forskelle i, hvordan forskellige mennesker taler om smag. Tanken med niveauiddelingen er ikke at sætte de forskellige ytringer i et hierarkisk forhold til hinanden, så visse ytringer kan vurderes som mere værd eller af større kvalitet end andre (jf. Korsmeyer 1999:1–5). Alle ytringer er af samme værdi, men baserer sig på forskellige niveauer af instinkter, subjektivitet, social bevidsthed og teknisk kundskab. Lidt firkantet kan man sige, at de forskellige niveauer danner grundlag for hinanden, og at de højere niveauer er afhængige af de lavere niveauer.

Med udgangspunkt i materialet bliver det klart, at smagsudtrykkene primært falder inden for tre forskellige kategorier: vurdering ("det smager godt", "det smager vildt dårligt", "det passer til fisk", "det mangler salt"), konstatering ("det smager sødt") og reference ("det smager af forår", "det smager som pebermynte"). Vurderingen vil bygge på personlige og instiktive holdninger samt teknisk kunnen, konstateringen på et grundlæggende kendskab til og erfaring med smag og referencen på social kundskab og teknisk erfaring. Til sammen skaber disse tre kategorier beskrivelsen af smag.

Efter excepering og analyse af materialet fremkommer følgende forslag til klassificering af smagsudtryk:

Tabel 1. Klassificering

Niveau	Underniveau	Klassificering	Eksempel fra materialet
1	Niveau 1.1	Primær vurdering	"Det smager godt"
	Niveau 1.2	Graderet vurdering	"Det smager vildt godt"
2		Grundsmag	"Så bliver det sødere og sødere og sødere"
3	Niveau 3.1	Konkret reference	"Den har en eftersmag af birkebark"
	Niveau 3.2	Abstrakt reference	"Det giver dybde til retten"
4		Teknisk vurdering	"Og helt fantastiske sammen med fugl!"

En nærmere gennemgang af de forskellige niveauers beskaffenhed beskrives i de følgende kapitler.

4.1 Niveau 1.1: Primær vurdering

Den primære vurdering udgør det mest grundlæggende niveau og indebærer i bund og grund en kvalitativ vurdering af, om maden er spiselig eller ej. Denne vurdering hænger i høj grad sammen med madens formål, nemlig at bidrage med livsvigtig næring. Eftersom maden skal igennem kroppens fordøjelsessystem, findes der en risiko for, at for eksempel giftig eller fordærvet mad kan gøre skade på kroppen og i værste fald være dødelig, hvis den kommer ind i fordøjelsessystemet. Derfor fungerer smagssansen som indikator for, om mad er spiselig eller ej, hvilket allerede kan noteres, når den passerer smagsløgene på tunge og i hals. (Korsmeyer 1999:74; Winbladh & Sandström 2011:10) Den primære vurdering afhænger altså i høj grad af instinkternes dikotomisering af det primære indtryk. Naturligvis handler den primære vurdering også om personlige præferencer og tidligere erfaringer (Winbladh & Sandström 2011:22); mange fermenterede produkter som for eksempel kaffe, oliven og fetaost kræver tilvænning på grund af den egendommelige smag.

Eftersom ytringerne på dette niveau er helt grundlæggende vurderinger af, om smagen er god eller dårlig, findes der en begrænset variation i, hvordan grundsætningerne "det smager godt", som er den hyppigst forekommende ytring i episoderne, og "det smager dårligt" udtrykkes i materialet. Variationerne er kontekstafhængige og begrænser sig til for eksempel "Det smager ellers godt" (sæson 3, afsnit 3), "De smager faktisk godt" (sæson 4, afsnit 7) og "Er de gode?" (sæson 3, afsnit 7). Den sidste ytring, hvor ordet "god" ikke fungerer som adverbium til verbet "smage", men derimod som attribut til pronominet "de", er sværere at tolke. I denne type ytringer er det konteksten, der afgør, hvordan indholdet skal forstås, men i denne situation er svaret "Supergode, mand! Og helt fantastiske sammen med fugl." (sæson 3, afsnit 7), så eftersom der refereres til, hvad "de" passer sammen med, må det forventes, at "god" her refererer til smag. Alternativt kan "god" referere til eksempelvis etisk kvalitet med henblik på, om produktet er økologisk eller konventionelt produceret, eller til produktets friskhed. Et eksempel ses i sæson 3, afsnit 8, hvor Kirk på et tidspunkt siger "Nu skal vi lige have lidt god kaffe, Jørgen, ikke?" Her fremgår det ikke tydeligt af konteksten, om det er kaffens smag eller kvalitet, der bliver henvist til.

Variationer af ytringen "det smager dårligt" er dog påfaldende sjældent forekommende i materialet. Det eneste eksempel fungerer som et venskabeligt drilleri fra Kirks side, da han konstaterer: "Den er ikke dårlig, men man kan godt fornemme, at du var lang tid om at varme vandet op" (sæson 4,

afsnit 8). Skouboe forklarede i et interview, jeg foretog med ham i december 2015, at de ikke lyver i programmerne, men at han i tilfælde af, at noget ikke smager godt, vælger sine ord med omhu for ikke at skade Kirks karriere. Den primære vurdering vil altså i dette tilfælde være begrænset af personlige og situationelle valg, som kan påvirke det kvantitative resultat af nærværende analyse, mens den kvalitative analyse må forventes at være upåvirket.

4.2 Niveau 1.2: Gradueret vurdering

Den graduerede vurdering fungerer som en forlængelse af den primære vurdering. Det handler dog ikke længere om, hvorvidt smagen *er* god eller dårlig, men derimod *hvor* god eller dårlig den er. Den graduerede vurdering kræver altså ikke mere kundskab end den primære vurdering, men indeholder derimod en skaleret vurdering af den dikotomisering, der kendetegner hele niveau 1. På niveau 1.2 handler det igen om en subjektiv holdning baseret på et sanseindtryk, som forstærkes ved for eksempel brugen af adjektiver ("det er lækkert") og gradsadverbier ("det smager virkelig godt").

Den i materialet hyppigst forekommende graduerede vurdering er "Det smager rigtig godt", men den findes også i andre variationer som "Det smager fantastisk" (sæson 4, afsnit 7), "Det smager sindssygt godt" (sæson 4, afsnit 6) og "Det smager godt nok lækkert" (sæson 3, afsnit 5). Med disse ytringer kan værterne ikke blot tilkendegøre, at smagen er god og maden derfor spiselig, men også placere de forskellige madretter eller produkter på en indbyrdes sammenlignelig skala. Dog må der her tages højde for en tendens til situationelle forstærkelser, hvor der mellem de to værter sker en næsten konkurrerende udvikling af ytringerne, så en troværdig sammenligning af ytringerne på baggrund af adjektiver og adverbier er ikke mulig. Et eksempel ses i afsnittet fra Færøerne (sæson 4, afsnit 6), hvor også en gæst deltager i samtalen:

Eks. 1: Skouboe: Mmm.

Í Eyðansstovu: Den er meget god.

Kirk: Det er meget godt, ikke?

Skouboe: Det smager da vildt godt, mand. Mmm.

Kirk: Jeg elsker sådan noget her.

Skouboe: Supergodt.

I løbet af få taleture har Skouboe udviklet sin ytring fra "vildt godt" til "super-godt", mens Kirk går fra "meget godt" til "elsker", der ikke kan noteres som en smagsytring, men som dog viser en intensivering i styrken af ord. Tendensen til denne interne konkurrence i niveau 1.2 er gennemgående for hele programserien og passer godt sammen med det maskuline koncept med jagt, mandehørm og primitive forhold, som netop lægger op til en konkurrerende tone.

Anvendelsen af gradsadverbierne kan resultere i, at værterne overdriber smagsytringerne ved for eksempel gentagelse. Blandt danske tv-kokke (jf. Anne Hjernøe og Camilla Plum) viser der sig en tendens til, at smagsytringerne bliver intensiveret gennem hyperbler som "det smager supersupergodt" og "det er virkelig, virkelig stærkt" (Sandvad West, under udarbejdelse).

4.3 Niveau 2: Grundsmag

Normalt opererer man med fire grundsmage: sødt, salt, surt og bittert, som alle opfattes via smagsløgene på tungen, og som tilsammen også kan skabe sammensatte smagsindtryk. De mere komplekse smage (jf. engelsk *taste* og *flavour*) fremstår dog som en kombination af gustatoriske sanseindtryk, som opfattes via smagsløg på tunge og i svælg, og olfaktoriske sanseindtryk, som opfattes via lugtcenteret i næsehulen. (Korsmeyer 1999:75–77)

I moderne teori er man begyndt at medregne umami som den femte grundsmag. Umami er svært at oversætte til dansk, men kan tilnærmelsesvist beskrives som smagen af lagret protein. (Winbladh & Sandström 2011:50–53) Andre teorier medregner også blandt andet smagen af fedt og metal som grundsmage, men i dette studie medtages kun de fire klassiske grundsmage samt umami på niveau 2, hvor fedt og metal henvises til niveau 3.1 og 3.2.

Grundsmagene er altså de mest basale af alle smage og burde være de eneste smage, man kan sanse udelukkende på tunge og i svælg. Derfor danner de grundlag for hele vores smagsoplevelse og kræver mindst eksternt kendskab til komplekse smagskombinationer.

Ytringer om grundsmage er påfaldende sjældne i materialet. To gange konstaterer værterne, at noget er bittert: "Er du sindssyg, det er bittert, mand!" (sæson 3, afsnit 7) og "Bitter power" (sæson 4, afsnit 8), og ellers tales der kun om sødme og syre. I sæson 3, afsnit 7 findes en interessant diskussion, som inddrager elementer fra både niveau 2, 3 og 4:

- Eks. 2: Kirk: Jamen, du indkoger det, syren forsvinder op i dampen, og så bliver det sødere og sødere og sødere, så det får en lille smule skarphed og så al den sødme, det giver dybde til retten, ikke?
Skouboe: Så eddike kan blive sødt?
Kirk: Ja, eddike bliver sødt, når du indkoger det.

Til niveau 3 hører ytringerne "skarphed" og "dybde", hvilket vil blive behandlet i de følgende afsnit. På niveau 2 finder vi diskussionen om sødme og syre, som, ifølge Winbladh & Sandström (2011:29, 38) kan komplementere og afbalancere hinanden (se Niveau 4: Teknisk vurdering). Eftersom Kirk her viser sin tekniske kunnen om, hvordan smage kan ændre sig under forskellige omstændigheder, kan man argumentere for, at hele diskussionen burde finde sig på niveau 4, selv om den er bygget op af elementer fra de to foregående niveauer.

4.4 Niveau 3.1: Konkret reference

Den konkrete reference er en henvisning til ikke-abstrakte, fysiske ting, som må forventes at være kendt af modtageren. Problemet med tv-mediet er, at afsender og modtager på grund af remedieringen ikke kan dele alle de sansende indtryk, afsender oplever; udseende, lyd og til dels taktil følelse kan formidles via tv-mediet, hvorimod smag og lugt forbliver ukendte og uopnåelige for modtager. For at kompensere for dette kan afsender, når denne skal beskrive en for modtager (formodet) ukendt smag, referere til noget, som findes i modtagers encyklopædiske kundskaber. Med henvisning til en fælles reference kan afsender beskrive smagen, som er ukendt for modtager, ved at sætte lighedstegn til et andet produkt med en lignende smag, som modtageren kender til eller forventes at kende til (Sandvad West & Vik 2014:156). Det kan for eksempel være et retorisk træk at referere til lakrids, hvis man forsøger at beskrive smagen af fennikel, eller til tandpasta, hvis man forsøger at beskrive smagen af pebermynte.

I materialet findes en del referencer til konkrete smage, som kan hjælpe modtageren med at danne en forestilling om, hvordan produkterne smager. Eksempler på konkrete referencer er "Det giver sådan en agurkesmag" (sæson 3, afsnit 5), "De siger selv, at det smager en lille smule af majroer" (sæson 4, afsnit 6), "Gode toner af lakrids" (sæson 4, afsnit 8) og "Der kommer helt sådan salmiak ind i munden, mand" (sæson 4, afsnit 7). Som det ses, er der tale om konkrete referencer, som vækker helt klare forestillinger om, hvad værterne forsøger at forklare.

Anderledes kompliceret bliver det, når Kirk i sæson 3, afsnit 7 siger: "Det er vildt så frugtigt, det er. Det er sådan helt frugtsukkeragtigt." "Frugtigt" er ikke en konkret reference, idet ordet ikke henviser til én specifik smag, men derimod en samling af flere forskellige smage eller idéen om en abstrakt smag. Derfor henvises den til niveau 3.2. "Frugtsukkeragtig" er derimod mere præcist, selv om suffikset kun tilnærmelsesvist viser slægtskab mellem den oplevede smag og smagen af frugtsukker, men frugtsukker har dog en konkret smag, som Kirk kan forvente, at modtageren kender til.

4.5 Niveau 3.2: Abstrakt reference

Den abstrakte reference beskriver ligesom den konkrete reference forskellige aspekter og egenskaber ved smagen ved at trække på eksterne referencer. Referencerne dækker både direkte smagsreferencer, som når Kirk siger, at det "smager lidt som at bide sig i tungen" (sæson 3, afsnit 3), men også mere tekniske egenskaber ved smagen, som for eksempel når de to værter diskuterer en svensk øl (sæson 3, afsnit 7):

Eks. 3: Kirk: Mmm, dybde.

Skouboe: Nej, det kan du, det kan du altså ikke sige.

Kirk: Det kan jeg da selv ...

Skouboe: Nej, det kan du ikke.

Kirk: Det kan jeg da selv bestemme.

Skouboe: Nej, du lyver. Det er 3,5 %, altså, det kan du ikke sige.

Kirk: Den smager ikke af en skid.

I første eksempel refererer Kirk til en smag, som de fleste kender til, men som kan tænkes at variere fra person til person. Den metalliske smag, som fremkommer, når man bider sig i tungen, er normalt ikke noget, man forbinder med mad, så referencen kræver en større kreativitet fra modtager for at give mening. I andet eksempel refererer Kirk først til en teknisk egenskab ved smagen, når han taler om dybde, hvilket ikke er direkte forståeligt for modtager, idet dybde i sig selv er en metaforisk beskrivelse af en smagsoplevelse. Herefter konstaterer han, efter at have lært mere om øllen, at den ikke smager af en skid. Igen er der tale om en metaforisk anvendelse af referencen, og, må vi konstatere, forhåbentlig ikke en konkret reference.

Den abstrakte reference er ligeledes i høj grad, men ikke udelukkende, præget af metaforiske referencer, som kræver en vis grad af fantasi og erfaring for at kunne afkode. Modsat den konkrete reference kan afsender på

dette niveau ikke altid gå ud fra, at modtager forstår referencen eller får de samme associationer, som afsender forventer.

I det udvalgte materiale findes en tendens til at skabe abstrakte referencer, som indebærer de nordiske naturelementer, der omgiver programmet. Om en færøsk øl siger Kirk, at den "skulle smage af Færøerne og vind og kulde og storm og sol på én gang" (sæson 4, afsnit 6), og om en blanding af rensdyrhjerte og kaffe siger han, at "det smager lidt af rensdyr og vinter, nåletræer" (sæson 3, afsnit 8). Disse referencer er i høj grad abstrakte og bidrager nærmere med en poetisk og underholdende faktor end med en håndgribelig beskrivelse, som modtager kan skabe mening af.

I enkelte situationer bliver det utydeligt, hvad en given ytring skal referere til. Som eksempel kan gives Kirks følgende udtalelse: "Kan du ikke komme en halv spiseskefuld sennep i hvidkåls gryden? Jeg tror, den skal have noget kra(d)s under ryggen lidt" (sæson 3, afsnit 7). I denne reference er det ikke til at afgøre, om Kirk anvender ordet "kras" eller "krads", idet de begge udtales ens, og der findes elementer i konteksten, der retfærdiggør begge ord. Ordet "kras" henviser til sennepens stærke smag og har altså en gyldig rolle i konteksten, men ordet "krads" henviser til slutningen af sætningen, hvor "krads under ryggen" må forstås som "at klø på ryggen", altså en måde at gøre retten medgørlig og tilfreds. Begge tolkninger virker plausible, men her er sandsynligvis tale om en improvisering i situationen, hvor de to forskellige betydninger helt enkelt bliver kombineret til at skabe en kreativ og underholdende reference.

4.6 Niveau 4: Teknisk vurdering

Den tekniske vurdering kræver mest kendskab til madlavningens teknikker og forudsætter en vis forforståelse for madens og smagens beskaffenhed. På grundlæggende niveau handler det for eksempel om, at de fire grundsmage kan udbalancere hinanden to og to: salt og bitterhed på den ene side og sødme og syre på den anden side (Winbladh & Sandström 2011:29, 38). På et mere avanceret niveau handler det om, hvordan komplekse smagsindtryk kan (og bør) kombineres, og hvor forskellige smagsindtryk kan komme fra. Dette baseres ofte på tekniske kundskaber og på erfaringer, som kræver, at man har arbejdet med smag og smagskombinationer før og forstår deres beskaffenhed.

I materialet er det især Kirk, der bidrager med de tekniske vurderinger, hvilket understøtter teorien om, at dette niveau kræver forkundskaber i smags sammensætninger. Et eksempel ses i replikken: "Du ved godt, brune løg, der skal være nogen, der er blevet sorte imellem for at få den der gode smag,

ikke?" (sæson 4, afsnit 7). Her er der et helt konkret eksempel på, hvordan man kan opnå og tilsætte en helt specifik smag. Ligeledes ses et eksempel på en smags gennemtrængende og omsluttende egenskab i følgende eksempel: "Det er sjovt med bacon, det kan ligesom, det kan komme ind alle steder" (sæson 3, afsnit 8).

Et interessant replikskifte på niveau 4 finder vi i sæson 3, afsnit 5, hvor Skouboe kommer med et forslag til tilbehør:

- Eks. 4: Skouboe: Skal vi ikke have sådan en god rabarberkompot?
De her, de er supergode.
Kirk: Nej, ikke til torsk.
Skouboe: Nå.
Kirk: Torsk og rabarber, nej, come on. Nej, til kylling, du ved.
Grydestegt kylling, nye kartofler, rabarber. Vi skal lave torsk.
Skouboe: Godt, fred med det.
Kirk: Nu må du komme op med noget, der virker.

Kirk er ofte fokuseret på, hvilke smage og ingredienser der passer sammen, og han giver ofte maden en stemme: "Jeg kan ikke helt høre det, siger den honning også?" (sæson 1, afsnit 5). Personificeringen af mad og smag bidrager med en overraskende og underholdende effekt, men reflekterer også over madens herkomst og lokalmiljø og sætter lighedstegn mellem smagen og råvarens liv eller vækst (Sandvad West, under udarbejdelse).

5. Resultater

Efter grundig nærlæsning har det vist sig, at alle smagsudtryk i materialet kan placeres på de fire niveauer i modellen. Nogle udtryk er simple og bevæger sig udelukkende på ét niveau, men det er også muligt for udtryk på forskellige niveauer at gå sammen og skabe sekvenser på højere niveauer. Der lader til i denne situation at være overensstemmelse mellem personens professionelle baggrund og anvendelsen af udtryk på niveau 4, men dette må dog undersøges nærmere med et større og mere heterogent materiale for at kunne bevises. Ligeledes lader der til at være en tendens til, at metaforbrug sker på niveau 3.2 og 4, idet de lægger op til mest kreativitet og indeholder den mindste mængde konkrete referencer til omverdenen.

Modellen kan altså bidrage med overblik over et større materiale og kan gennem en kvantitativ analyse vise variationer mellem forskellige personers anvendelse af smagsudtryk og gennem en kvalitativ analyse vise individets

overordnede metaformønstre og referencer. Dog kan modellen ikke anvendes til udtømmende analyse, men fungerer nærmere som en retningslinje og et værktøj i analyseprocessen.

Litteratur

- Den Danske Ordbog*. 2005. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Gyldendal: København.
- Gerhardt, Cornelia et al. 2013. *Culinary Linguistics. The chef's special*. John Benjamins Publishing Company: London/Philadelphia.
- Korsmeyer, Carolyn. 1999 (2002). *Making Sense of Taste. Food and Philosophy*. Cornell University Press: Ithaca/London.
- Nissen, Stig William. 2012. Vi drukner i madprogrammer på tv. *Søndagsavisen* 8. juni 2012.
- Sandvad West, Kim. *Det smager så meget af forår. Metaforen som mediator af smagsindtryk i danske madprogrammer*. Ph.d.-afhandling under udarbejdelse. Vasa Universitet.
- Sandvad West, Kim & Gun-Viol Vik. 2014. Ett kryddat språk – att uttrycka och översätta sinnesintryck i matprogram. I: Hartama-Heinonen, Ritva, Marja Kivilehto, Minna Ruokonen & Leena Salmi (red.). *MikaEL. Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen symposiumin verkkojulkaisu. Electronic Proceedings of the KäTu Symposium on Translation and Interpreting Studies, Vol. 8*.
- Winbladh, Lisa Förare & Malin Sandström. 2011. *Matmolekyler. Kokbok för nyfikna*. Ica Förlag: Stockholm.
- Wittgenstein, Ludwig. 1958 (1976). *Philosophical Investigations*. Basil Blackwell: Oxford.

Kim S. West

Lektor i dansk og skandinaviske studier
University of British Columbia
Central, Eastern and Northern European Studies (CENES)
Buchanan Tower 905
1873 East Mall
Vancouver, B. C. Canada V6T 1Z1

„Gode, skjønt uslebne poëtiske Hoveder“

Eivind Weyhe

Summary

„Good, though unpolished poetic minds“

That Faroese *tættir* (satirical ballads) were composed as far back as the seventeenth century is clear from a legal case of 1697, which prohibits the composition and recitation of such pieces. The earliest ballad collectors, active from the end of the eighteenth century onwards, did not esteem the *tættir* as highly as the medieval ballads and thus often failed to write them down. J.C. Svabo, who describes the *tættir* composers as „good, though unpolished poetic minds“ must have known considerably more such ballads than he recorded, since he touches on the „themes“ of several, including ones no longer known. J.H. Schrøter must similarly have been aware of various *tættir* although he failed to commit any of them to paper, for in a letter of 1820 he reproduces several *tættir* verses which today are unknown. As time went on, more and more *tættir* appeared in ballad manuscripts, and they began to achieve a status more equal to that enjoyed by the medieval ballads.

1. Kvæða- og táttayrking

Full semja man vera um at føroysk kvæðayrking stavar aftur í miðöld, og hon er tí við í *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* (TSB) tó at onkur av kvæðunum sum eru sloppin við har, uttan iva eru yrkt eftir miðöld. Svabo tykist ikki vera í iva um at kvæðini eru gomul meðan tættirnir eru yrktir „í sildigere Tider“. Men kvæðir eru eisini yrkt í nýggjari tíð, báði í 19. og 20. øld. Um kvæðayrking hevur havt eina „endurføðing“, t.d. um 1800, ella um talan hevur verið um eina óslitna traditióin úr miðöld og upp í nýggja tíð, er eitt evni sum kjakast verður um, men sum vit lata liggja her. Men at yrkja tátt hevur eftir øllum at døma verið ein livandi traditióin tær seinru øldirnar, t.e. í 17., 18. og 19. øld.

Vit skulu her hyggja at hvussu tættir eru umboðaðir í tí varðveitta kvæðatílfarinum. Tað tykist sum kvæðauppskrivararnir ta fyrstu tíðina aftra seg við at taka tættir við í kvæðauppskriftir sínar, men at tættirnir sum frá líður vinna sær javnbjóðis sess saman við tí meira viðurkenda kvæðaskaldskapinum. Í greinini verður serliga lagt dent á at vísa at Svabo og Schrøter mugu hava kent tættir sum teir ikki hava lagt í at fest á blað ella at tikið við í søvn síni, m.a. við higartil óprentaðum tilfari frá Schrøter.

2. Elsta heimild um táttayrking

Hvussu gomul táttayrking er í Føroyum, hava vit onga hóming av. Okkurt kundí bent á at Stelkatáttur (CCF 205), sum hevur tilknýti til Dals, og sum bara seks ørindir eru varðveitt av frá 1846, kann vera yrktur longu um 1600 (Poulsen, 1977); og sum vit skulu koma aftur til, man Ániasatáttur vera yrktur seint í 17. øld. Fyrstu ferð vit hoyra um táttayrking í skrivligum keldum, er í frásøgn frá einum sakarmáli á váttingi á Selatrað tann 20. mars 1697. Váttingbókin fyri Eysturoy (á Føroya Landsskjalasavni) sigur soleiðis frá:

For retten frem kom Olluf Dunalsen af Andefjord og hafde ladet ved thuende mænd ind stefnet Høgne Augustinussen og Peter Haraldsen fordj skal hafue dychtet eller, qveget (sic) om ham og Høgne Augustinussen møtte, i legemader mødte Peter Haraldsen, og erklerede bemelte Olluf Dunalsen her for retten, at de iche viste noget andet med hannem end alt ere og godt og gjorde her for retten en ofvelig afbedelse, og der for uden blev till kiend af dommeren at gifue till Arge hospitall 2 fl. – Og dersom nogen eller dj i huem det vere kand efter denne dag qveder eller rimer om han(nem) nemlig Olluf Dunvalsen eller nogen anden shall gifue till Argie hospitall 20 fl till straf og der for vden at lide efter loven, huor efter Olle Dunvals var tings vittne begierendis.

Her verður orðið *táttur* ikki brúkt, men neyvan kann nakar ivi vera um at orðini „dychtet eller qveget“ (t.e. yrkt ella kvøðið) og „qveder eller rimer“ (t.e. kvøður ella rímar) sipa til táttayrking og -kvøðing. Í dómsúrskurðinum verður forboð sett fyri at yrkja og kvøða tátt, men einki bendir á at tað forboðið er blivið virt, tí vit vita ikki sørt um táttayrking í 18. øld.

Í søgnini Stóri Gutti (Jakobsen, 1961–64: 200, 510), sum sigst byggja á hendingar í endanum á 17. øld – ella við øðrum orðum um somu tíð sum táttur varð yrktur í Oyndarfirði og Ániasatáttur varð yrktur í Sumba – er frásøgn um yrkjaran Jógvan í Garði í Mykinesi og um táttayrking sum skuldi enda í rættinum, men tað hevur ikki borið til at funnið tað skjalfest. Sambært

søgnini kvóðu seyrvingar í dansi í Seyrvági „ein grovan tátt“ um mykinesmenn, og Jógvan, sum eisini var í dansi har, yrkti og kvað „eina broysu“ afturímóti um seyrvingar ið ikki var mjúkari enn hin ið seyrvingar høvdu kvøðið.¹

Tað ganga kortini næstan hundrað ár til vit fáa tey fyrstu ítøkiligu dømini um tættir fest á blað, og tað er í kvæðauppskriftunum hjá J. C. Svabo.

3. Svabo og tættirnir

Sítt elsta orðabókarhandrit hevur J. C. Svabo dagfest á Garði (Regensen) í Keypmannahavn tann 18. juni 1773 og dedicerað vælgerðarmanni sínum, søgufrøðinginum P. F. Suhm (Matras, 1970: XII). Í dedikatiónum sigur hann millum annað: „Jeg vil imidlertid ønske mig nogen beqvem Leilighed for at bevise Dem min underdanigste Erkjendtlighed med nogle Prøver af *Kvéair* og *Taattir*, hvoraf de første maaskee ikke vare ubehagelige for en Kjendere af Old-Sager, og de sidste ofte give Beviis paa gode, skiønt uslebne poetiske Hoveder“ (Matras, 1939: XLIV).

Tað er týðiligt at Svabo nýtir ikki somu alin tá ið hann skal virðismetu tey bæði skaldskaparsløgini. Kvæðini hava onkursvegna søguligt virði og munnu tí vera áhugaverd hjá „en Kjendere af Old-Sager“ samanborið við tættir har tað meira tykist vera skaldskaparvirðið sum er honum í huga.

Í 1939 gav Chr. Matras kvæðauppskriftirnar hjá Svabo út í einum, men býtti innihaldið upp í tvey: *Det større Visehaandskrift* (Gl. kgl. Saml. 2894. 4to), s. 1–484, og *Det mindre Visehaandskrift* (Ny kgl. Saml. 344. 8vo), s. 487–528. Sum bókasavnsmerkingin sigur, og sum útgevarin hevur skipað tilfarið, er talan um tvey kvæðasøvn frá Svabosa hond, og niðurstøðan er at tað minna kvæðahandritið, har tað á titlubláðnum stendur „Kvéair eller gamle færøske Sange udskrevne ved J. C. Svabo I. Hefte“, er frá 1770-unum og ætlað og latið Suhm meðan tað størri hevur titlubløð sum siga: „Færøske Kvéair, eller gamle Kjempe-Sange, samt Rujmur, samlede og optegnede i Aarene 1781 og 1782 af Jens Chr. Svabo. I. (II., III.) Hefte“.

Hyggur ein betur at teimum trimum heftunum í tí størri kvæðahandritinum, kann ein tó ivast í um Svabo av fyrstan tíð hevur hugsað sær tað sum

1 Jógvan í Garði skal sambært somu søgn eisini hava yrkt Oksatáttin, „sum enn verður kvøðin á gólvi í Mykinesi“ (prentaður í Larsen 1993: 218–224 eftir uppskrift hjá V. U. Hammershaimb – ikki tikin við í FK/CCF). Hetta er kortini ikki táttur í merkingini ‘niðrandi kvæði, speiríma’, heldur lýsing av einum oksaflutningi úr Mykinesi til Steigar.

eitt heildarverk í trimum heftum; tí tað triðja heftið skilur seg týðiliga burtur úr heildini. Innihaldsvirlitini í teimum báðum fyrstu eita ávikavist „Indhold af første Hefte“ og „Indhold af andet Hefte“, og síðtálmerkingin heldur fram frá tí fyrra til tað seinra, ávikavist p. 1–524 og p. 525–1034. Í tí triðja heftinum eitur innihaldsvirlitið bara „Hefkets Indhold“ (ikki „Indhold af tredje Hefte“), og tað hevur sína egnu síðtálmerking, p. 1–179. Sum vit síggja, er hetta heftið nógv minni enn hini, titlurblaðið er ikki eins snotiligt og vanda-liga frágingið, og alt heftið er skrivað við dimmari blekki enn tey fyrru bæði. Men tað er eisini annað sum bendir á tað sama. Í innganginum („For-Erindring“) fremst í 1. hefti sigur Svabo m.a.: „I det andet Hefte gives Prøver af *Taattir* eller de i nyere Tider digtede Sange, som en eller anden (sandelig til denne liden Nations Roes) har digtet, for at belee en nedrig Handling, eller at gjøre Uduelighed i Nærings Arbejde latterlig“ (Matras, 1939: 5). Og aftast í 2. hefti kemur so ein serligur partur ella undirdeild við tveimum táttum, *Aananiass's Taattur* (= CCF 192a Ániasar táttur) og *Bréuka-Taattur* (= CCF 193a Brókar táttur). Henda undirdeildin við tættum byrjar við hesum stutta formæli:

For-Erindring. / De Taattir, som ere digtede i nyere Tider i Færøe, gaae især ud paa at gjøre en nedrig Gjerning latterlig, eller og at belee en Handling, som efter denne lille Nations Tænkemaade ansees for uanstændig, enten saa samme angaaer Sæder eller Nærings-Arbejder. Heraf vil jeg kun give de tvende følgende Prøver“ (Matras, 1939: 397).

Síðan koma tey bæði táttadømini, og hetta tykist vera ein natúrligur endi á kvæðasavninum. Men í tí triðja heftinum koma eisini tveir tættir fyri, *Séuka Taattur* (CCF 195Aa Saka táttur) og *Pellu-Taattur* (CCF 194a Pellu táttur), ikki í nakrari deild fyri seg, men á tveimum støðum inn ímillum hini kvæðini. Hetta heftið tykist tí ikki vera skrivað í beinum framhaldi av 2. hefti, men helst nakað aftaná og sum eitt uppískoyti til hini bæði. Vit vita at tað var John Erichsen konferensuráð sum í 1784 fekk krúnprinsin at keypa kvæðasavnið til tað kongliga bókasavnið, og útgevararnir av registarabindinum til FK gita at „It was possibly written by Svabo in order to earn a higher fee from the crown prince!“ (FK VII: 95–98). Heftið hevur so fingið talmerkið „III“ og byggir sum skilst eisini á tilfar frá froyaferðini 1781–82 eins og hini bæði heftini gjørdu.

Vit hava sostatt frá Svabosa hond fyra dømir um tættir. Men hann má hava kent aðrar, tí í *Indberetninger* lýsir hann ikki bara hvat orðið *táttur* merkir

(„... en Skamvise i sildigere Tider, som oftest for at belee en begangen Nedrighed eller Daarlighed efter menig Mands Dom“), nei, hann ramsar eisini fleiri „æmner“ upp sum koma fyri í tættum (Svabo, 1959: 446):

Æmnerne ere Snylterie; Umandighed : Qvindeagtighed, eller Ubeqvemhed til mandlige Forretninger; Ureenlighed og Utøj i Hovedet; at være nærværende naar en Tispe kastede Hvalpe; at et Fruentimmer har holdt til med Hollændere; Pralerier; At have spiiist Krager; Slet Huusholdning og deraf flydende Tiggerie; en Sysselmands Partiskhed; at have sadt sig i en Potte fuld af Pis; at have bestænket sin Jord med Pis for Græsvæxtens Skyld; (NB. Uagtet Pis bruges i mange huuslige Forretninger, gaae dog deres Fordomme saavidt, at Urinets nyttige Brug, siden det skeer saa sjelden, endog legges til Last) en alt for stor Nærighed; en Friers Uduelighed, som derover faaer Kurven; Faare-Tyverie m.v.

Svabo nevnr ikki í hvørjum tættum hesi „evnir“ koma fyri, og í dag kenna vit ongan tátt sum fleiri av evnunum kundu sipað til, eitt nú „at være nærværende naar en Tispe kastede Hvalpe“, „at et Fruentimmer har holdt til med Hollændere“, „At have spiiist Krager“, „Slet Huusholdning og deraf flydende Tiggerie“, „en Sysselmands Partiskhed“, „en alt for stor Nærighed“ og „Faare-Tyverie“. Evnið „Ureenlighed og Utøj i Hovedet“ kann væl sipa til Pellutátt, sum Svabo jú sjálvur hevði fest á blað. Tey bæði evnini „at have sat sig i en Potte fuld af Pis“ og „at have bestænket sin Jord med Pis for Græsvæxtens Skyld“ munnu óivað sipa til ávikavist Lúsátátt og Landbukkutátt, sum báðir eru sagdir at vera yrktir av Jógvani í Glasstovuni á Eiði (*Jon Andreassen, Eyde, 1717–1792, smbrt. Eysturoyar kirkjubók. Føroya Landskjalasavn*); hvørgin tátturin er við í FK/CCF.² „Umandighed“ kann sjálvandi sipa til Brókatátt og Sakatátt og kanska eisini Ániasatátt, sum allir eru í handritunum hjá Svabo, men tað er annars eitt so alment evni og sjálvsagt at yrkja tátt um. „Pralerier“ kann saktans sipa til Ániasatátt. „Snylterie“ er best kent frá Kirkjubótátti (CCF 199), sum í hvussu er er eldri enn um 1840. „En Friers Uduelighed“ er eisini eitt so freistandi evni at yrkja tátt um at vit kenna tað úr fleiri tættum (CCF 197 Jákup á Møn er yngri, og óvist er hvussu gamlir aðrir tættir við hesum evni eru, t.d. CCF 198 Jógvans drongur, sum er uppskrivaður í

2 H. C. Lyngbye (1820) veit at siga at Jógvan hevur yrkt Lúsátátt. Vit hava bara nógv yngri heimildir um at hann eisini skal hava yrkt Landbukkutátt og somuleiðis Ravnatátt (Tingakrossur, 1912, nr. 33; Johannesen, 1975: 266). Landbukkutáttur er prentaður í Johannesen (1974: 203–304). Tað eg veit, finst Lúsátáttur ikki á prenti, men er í uppskriftum úr Koltri frá um 1900 (á Føroyamálsdeildini og í privatari ogn). Felags fyri allar tríggar er tann latrineri dómurinn.

1846). Men samanumtikið vísir alt hetta okkum at tåttayrking hevur verið væl kend í 18. øld.

Ániasatåttur og Brókartåttur hava verið millum kendastu tåttir og vóru sum nevnt tveir av teimum fýra sum Svabo skrivaði upp. Ániasatåttur er eftir øllum at døma yrktur í Sumba (í Laðangarði, sigst) afturi í endanum á 17. øld (Ánias livdi frá 1657 til 1737). Sum skilst av tåttinum, hevði porkeningurin Ánias fyrst yrkt um ein sumbing, og sum hevnd fær hann so sjålvur tått. Ániasatåttur er um tveir menn ið yrkja tått hvør móti øðrum, og um hvussu teir gerast blíðir aftur. Ivi er um hvør yrkt hevur (sí Jakobsen, 1966: 39; Joensen, 1924: 110–111; 1963: 56). Jógvan Mikkjalsson í Leynum (d. 1757) skal hava yrkt Brókartått, sum fer fram í Kvívík og man vera yrktur miðskeiðis í 18. øld (sbr. Lyngbye, 1817: „Denne Vise eller dette Skiemtedigt blev for noget over 50 Aar siden forfattet af en nu afdød Mand, navnlig John Michelsen fra Leinum“). Í eini av uppskriftsbókum sínum (á Føroya Landsbókasavni) skrivar Jakob Jakobsen at sami Jógvan í Leynum eisini skal hava yrkt teir báðar minni kendu tåttirnar í handritinum hjá Svabo, Sakatått og Pellutått. Sakatåttur er í hvussu er um eitt ómenni í heimbygd hansara Leynum. Pellutåttur fer fram í Vágum, helst Sandavági, har sagnir hava livað um ein „pellidrong“ ella Pellu-Jákup, ið m.a. kemur fyri í staðarnøvnum *Pelliklettur* og *Pellhol(ið)* (Petersen, 1963: 253 f.; Petersen & Heinesen, 2010: 154, 218, 235), og sum Jens Pauli Heinesen tekur upp í søguni „Drongurin, ið átti eina hvíta holu“ (Heinesen, 1967: 96–101, persónlig upplýsing frá JPH). Allir hesir trýggir tåttirnir líkjast í tí at viðurgangurin sipar til innihaldið í tåttinum, og í hvussu er í tveimum teirra eru spottorð um høvuðspersónin lögð dýrum í munn, í Brókartåtti eini flundru, í Sakatåtti eini ær (tað er ógreitt hvør tosar í Pellutåtti).

4. Lyngbye og tåttirnir

H. C. Lyngbye eigur sum kunnigt ein serligan leiklut í føroyskari kvæðainnsavning, báði við at vera við til at seta gongd á aftur innsavning aftan á Svabo og við síni kvæðaútgávu (Lyngbye, 1822). Men hann tykist hava havt serligan ans fyri tåttum; tí tann fyrsti føroyski tekstur hann yvirhøvur letur koma á prent, er nevniliga Brókartåttur, sum hann í desember 1817 almannakunnger í *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* á føroyskum (*Brouka Taat*) saman við danskari umseting (*Buxe-Visen*) og drúgvum viðmerkingum. Og eftir hann liggur somuleiðis eitt prentklárt handrit: „Ánias Thåttur. Ananiases Vise. En færøisk Spotvise med Oversættelse. Opskreven paa Færø i

Sommeren 1817“ (Add. 627 g¹ 4to), sum tað helst hevur verið ætlan hansara at latið prenta á sama hátt sum Brókartátt. Tó at Lyngbye vil vera við at hann sjálvur hevur skrivað Brókartátt upp „efter Dicteren“ (t.e. eftir fyrisøgn) og hevur fingið „den lærde Svabo“ at lesa ígjøgnum, rætta og skoyta uppí, so er tað eyðsýnt at uppskrift hansara er neyvt tann sama sum tann hjá Svabo, orð fyrri orð og bókstav fyrri bókstav uttan tað at hann skrivar *ou* og *å* og ikki (sum Svabo) *éu* og *aa*. Eisini í *Antiqvariske Annaler* kemur Lyngbye (1820) inn á tåttaskaldskap og skrivar um áðurnevnda Jógvan í Glasstovuni: „Foruden Legemsstyrke besad han ogsaa Geni, som Tømmermand opbygde han den nu værende Kirke, og var tillige Poet; det er nemlig ham, der især forfattede den saakaldte Lúsataat, som Færøbeboerne endnu holdt meget af og ofte syngte til deres Dans.“ Hetta man vera fyrstu ferð vit hoyra um Jógvan í Glasstovuni sum skald.

5. Jóannes í Króki og tættirnir

Ta fyrstu tíðina eftir at gongd var komin á aftur skipaða kvæðauppskriving umleið 1817, eru tað serliga teir báðir J. H. Schrøter og Jóannes í Króki sum gera vart við seg sum uppskrivarar. Í tí fyrra savninum hjá Jóannesi, tí so-nevnda Hentzasavninum frá 1819 (Weyhe, 2011), er eingin táttur, heldur ikki millum tær mongu leysu uppskriftir hansara í Hammershaimbs savni (AM access. 4); í Sandoyarbók (Long, 1968–82), sum fyrri tað mesta er skrivað í fyrru helvt av 1820’num, eru bara fýra tættir millum teir o.u. 90 tekstirnar í handritinum: *Sanda Tottur* (CCF 204 Sanda táttur) og *Rosininda* (CCF 211 Rósininda) fara báðir fram á Sandi, *Danials tottur* (CCF 196 Danials táttur) fer fram í Trøngisvági, helst yrktur í seinru helvt av 1700-talinum, týðiliga við Brókartátti sum fyrimynd, men við einum hemara í staðin fyrri flundru; og so fáa vit *Fugla qvaje* (CCF 190 IIa Fugla kvæði) hjá Nólsoyar-Pállí at síggja fyrri fyrstu ferð.

6. Schrøter og tættirnir

J. H. Schrøter, hitt høvuðsnavnið frá hesum tíðarskeiðnum, hevur fest eina ørgrynni av kvæðum á blað, men tað merkiliga er at har er ikki ein tann einasti tátturinn ímillum. Heldur ikki í tí lista yvir kvæðir ið hann heldur vera gomul, og sum inniheldur 167 titlar, sæst nakar táttur at vera (listin er prentaður í innganginum til Lyngbye (1822: 16–20) og Larsen, 1993). At Schrøter kortini ikki hevur verið ókunnigur við hetta skaldskaparlag, fáa vit váttað frá

ymiskum øðrum sum hann hevur lagt úr honum. Í eini staðfrøðiligari lýsing sum hann gjørði í sambandi við føroyakortið í Føroyingasøgu frá 1832 (Weyhe, 2007), nevnr hann fleiri ferðir Ániasatátt í sambandi við staðarnavn: Um *Hellutanga* í Hvalba sigur hann at „der boede Lavras ved Nest, som nævnes i Ánijas Taat“, og „I den runde Dal inden for Hofs Bugten er Steedet *suur uj Bua* som nævnes i Ánias Tåt,“ og upp aftur seinri sigur hann: „Henimod Næsset som kaldes Grønunar er *Gearin á Bergji*, som omtales i Ánias Tot“, og hann nevnr „Æstrum, Anias Bolig“.

Í savni hjá Det kongelige nordiske Oldskriftselskab (í Árnasavni) finst millum brøv frá Schrøter til danskar mentamenn eitt bræv har hann endurgevur fleiri táttaørindir. Tað sæst ikki hvønn brævið er stílað til, ella nær tað er skrivað, men tað liggur saman við brævi til Peter Erasmus Müller frá 6. januar 1820 um kvæðir og mál og hoyrir allarhelst saman við tí. Táttaørindini – tey eru endurgivin á føroyskum við danskari umseting aftan á hvørt ørindið – standa sum partur av teksti um rím („Bogstavriim og Linieriim“). Schrøter hevur lisið okkurt sum Rasmus Rask hevur skrivað um gamalt germanskt ørindislag, og vil nú vísa á at føroyingar enn brúka bókstavarrím umframt endarrím tá ið teir yrkja. Tað hann sigur, er hvørki serliga áhugavert ella fullfíggjað, men burturúr kunnu vit taka hetta: „Derfor vil ieg kun anføre nogle Stropher af Spotteviiser, som vel trivielle dog viise Formen der er brugelig og vil begynde fra Nutiden,“ og tí er tað hann byrjar við nýyrktum táttaðømmum (í brævinum eru tó eingi dømir úr eldri kvæðum, men hann lovar at koma við meira seinri). Aftan á øll táttaðømini sigur hann:

Ieg troer saa temmelig hermed at have beviist at Bogstav Riimet ej er uddødt paa Færøerne; er Digte Arterne vel ej gandske de samme som de lærdere og for Videnskaberne saa omhyggelige Islændere have brugt da er det vel ej at undre over. Thi Færøeren rimer kun for at bruge sin Vise i Dans og saalænge Nidviisen /:ikkje hevur væri aa Gølvi:/ ikke har været paa Gulvet:/, nemlig ikke er sunget til Dans, saa synes den her kun for løs Sluder som ingen tænker videre paa, thi først da ansees den fornærmende. Ellers bruges Bogstav Riimet fleere Steder saaledes at kun een Bogstav staaer i den første og 2 i den anden Linie. De Baand som de saa nøjeseende Islændere paalagde sig kunde disse Almues Mænd, vel hverken kiende eller følge; dog ere ogsaa Vers som ere i Fornaldarlag og Tøglag, hvorpaa ieg ved næste Lejlighed skal søge at give Deres Højærværdighed Prøver. Har ieg maaskee feilet i at ansee anførte Stropher for Bogstav og Linieriim, da beder ieg Dem og Deres Ven Hr. Torilaciuss om Tilgivelse som min Ukyndighed da maae undskyldes.

Schrøter, sum her hefur hug at reypa, sipar til *ørindislögini fornyrðislag* og *tøglag*; tað fyrra er vanligt í eddukvæðum, tað seinra og meira sjáldsama kemur fyri í onkrum skaldakvæðum og líkist fornyrðislag, men við innrínum (hendingum, heil- og hálvrínum) sum í dróttkvæðum. Ørindini hann endurgevur, skulu vísa dómir um at nýyrktur føyroyskur skaldskapur framvegis brúkar bókstavarím um enn ikki so reglufast sum hjá íslenskum (t.e. norrønum) yrkjarum. Men tað sum hefur størri áhuga í okkara høpi, eru sjálv táttadømini. Og tey vísa at Schrøter hefur vitað um (og helst dugað) fleiri tættir tó at hann ongan gevur sær far um at festa á blað í fullum líki. Hann skrivur (og strikar undir stavrínum, men bara í teimum fyrstu dømum):

Saaledes er for faa Aar siden digtet en Viise om *ajt Oumenni* /:Semivir:/, som siger om sig selv:

Lujdti man e dua inni o kvêana minni aa f[j]adli
menga heavi e kiettu kasta ud eav hesun padli
(lidet mon ieg due inde og endnu mindre til Fields
mange har ieg Katte kastet ud fra denne Steen)

Hvor heldig han ellers havde været i Forretningen nemlig at drukne Katte, viser følgende Strophe:

Pêatur stendur aa padlinun o buxunar up man han tua
thaa kom kiettan klourandi up aa ain têara bua
(Peder staaer paa Steenen og løfter paa sine Buxer
da kom Katten klavrende opaa et Tangbevoxet Skiær)

En anden Strophe, hvori han siger til en som har været med da han flaaede en Hest:

Nu skeal tu fæara undan o so skeal e filgia ettur
sija skeal tu firi bondanun a nu eer hiin snaak[v]uidi flettur
(nu skal du fare foran og saa skal ieg følge efter
sige skal du til Bonden at nu er den blissede flaaet)

I en anden Spotviise digtet for et pr Aar siden i Suderøe:

Tu skuldi bijji me fingji tear mead thuj kunnijir vouru baajir
so heji tu nodi mættu tuina heartil fekst tu najir
(Du skulde bedet mig skaffe dig Mad thi kiendte vare vi begge
saa havde du nydt din Mættelse, dertil fikst du Stunder)

Tu skuldi biji boji téar méad, téa skiemdi ongan man
men sujani kléaa magtaleisi tea vear stórri skam
(du skulde bedet byde dig Mad, det haanede ingen Mand
men siden klage over Magtesløshed, det var større Skam)

Andleedningen var at en Mand, der i hastigt Ærinde blev mat paa Vejen, skyldte paa at ham ej var tilbuden Spiise, der hvor han havde været sidst inde.

I den bekiendte Aaniassa Taat synges det andet Vers saaledes, af en Descendent af Digteren:

Aanias four séar norur um Fiør
fæk séar aina birsu firi mouur suina jør
(Ananias foer sig nord over Fiorden
fik sig en Flint for sin Moders Jord)

I nogle Afskrifter staaer *kiøbti* købte sig en Flint, men dette er baade udigtersk og usandt, da Manden blot pantsadte Jorden og siden mod en Godtgiørelse til Flintens Ejer, den i Thorshavn benaadede Fribytter Rolff fik sin Odelsjord tilbage; dette er ellers et lidet Beviis paa hvor let Bogstavrimet enten ved feilfuld Afskrivning eller og ved Misforstand kan tabes.

I er Taat fra det 17de Aarhundrede om Kraamarin /:Parasiten:/ fra Skuøe siges om ham da han var kommen til Lands i Suderøe:

Fista badn uj Kraamarin saae thuj leji han treidir aa
beer méar bo o beer so brot bi han Edlind rega uj not
(det første Barn som Kraamarin saae Hoverie lagde han det paa
bær mine Bud og bær dem brat beed ham Ellinder iage i Nat)

og videre:

Ikkje vildi Kraamarin ærina fletta firin han visti hajlat filgdi ettur
(ikke vilde Kraamarin Faaret flaae førend Helligdag fulgte paa)

Kraamarin giørði sear kvøldi got nuggju indir kougdi han uj pot
(Kraamarin gjorde sig en god Aften ni Pølser kogede han i Gryden)

Kraamarin heji so kvøldi taa ead otta dear uj hemingij laae
(Kraamarin havde sig slig Aften at han laae otte Dage af Mavepine)

Stakørindið úr Ániasatátti er brúkt fyri at vísa stavrím í orðunum *fór*, *Fjørð* og *fekk* (tó at hann ikki strikar undir tey her), og út frá tí er tað hann vil vera við at *fekk* og ikki *keypti* má vera tað rætta orðið. Tað er vert at geva gætur at hann vísir til „nogle Afskrifter“ av táttinum; vit vita einki um so gamlar

uppskriftir av Ániasatátti (uttan ta hjá Svabo), men tað hevur Schrøter so gjørt her í 1820 (og hann tykist hava vitað hvør yrkjarin var, men nevnr tað ikki, tíanverri).³

Síggja vit burtur frá Ániasatátti, so eru hesir tættirnir hann siterar burtur úr, ókendir í dag, men evnini teir viðgera, eru ikki ókend. At tað gongst illa í hond at fáa lívið av kríatúrum, hevur verið hildið vera vanærligt og kemur fyri í fleiri tættum, eitt nú Brókartátti (CCF 193), Rósinindu (CCF 211), Markusartátti (CCF 230), Keisarakvæði (CCF 210) og Dólgarskvæði (CCF 207), og í Sakatátti (CCF 195) verður høvuðspersónurin háðuliga nevndur „kettubøðil“, men vit kenna ikki táttin um „ómennið“ sum druknar kettur og flettir „hin snáðhvíta“, sum Schrøter í 1820 sigur er yrktur „for faa Aar siden“. Tátturin um ein mann ið fær maktarloysi, og sum hann sigur er yrktur í Suðuroynni „for et p[a]r Aar siden“, tykist heldur ikki vera kendur longur, men millum pappírini hjá J. Jakobsen (á Landsbókasavninum) finnast niðurlag („vigangur“) og tvey ørindir úr einum tátti ið hann nevnr Maktaleysatáttur (JJ viðmerkir at ein ávís kona í Sumba man duga táttin):

Vigangur: Fuglin y fjøruni
 hetta ljóar best
 Maktaleysi á vegi fekk
 firi tungubita frá prest.

Fuglin y fjøruni
flestir munu vita
maktaleysi á vegi fekk
firi ain tungubita.

Fuglin y fjøruni
satt at siga frá
grælingur og tiljurassur
sjúkur av krakkatrá.

Tað er ilt at síggja nakra meining í hesum broti, og ikki sæst um brotini hjá teimum báðum Schrøter og Jakobsen eru úr sama tátti. Men at fáa maktarloysi (ella *maktaleysi* sum báðir siga) hevur eftir øllum at døma verið hildið vera

3 At táttuppskriftir hava verið til úti millum fólk so tíðliga, vita vit frá kæruskripi sum embætismenninir E. Løbner og W. Hammershaimb sendu Rentukamarinum í 1807 har teir gremja seg um at uppskriftir av Fuglakvæðnum fáast til keyps, og „man veed den har rouleret skreven omkring i Landet“ (Jakobsen 1966: 123 f.).

mannminkandi. Tátturinn um „Krámaran“ úr Skúgvoy sum kemur til Suður-oyar, sigur Schrøter stavar aftur í 17. øld, og hann tykist heldur ikki vera kendur longur.⁴ Vit síggja at Schrøter umsetur orðið við „Parasiten“, sum merkir ‘snultarin’, men *krámari* kann eisini merkja ‘kraddari’, sbr. sagnorðið *kráma* ‘kradda’ (FO). Evnið í táttinum tykist hava verið grammleiki og kradd sum at enda gevur búkilsku (*heming*), eitt evni sum eisini fær ein at hugsa um Ravnatátt eftir Jógvan í Glasstovuni og til Deyðseyðatátt (Weyhe, 1979).

7. Hammershaimb og tættirnir

Millum allar tær mongu uppskriftirnar sum V. U. Hammershaimb sjálvur hevur gjørt av kvæðum, einar 113 í tali (AM access. 4), finst ikki ein tann einasti tátturinn (sí tó 1. notu); kortini hevur hann fleiri sonevndar skemtivísur (tað sum TSB nevnir „jocular ballads“) við, so sum Hústrúin og hovmaðurin (CCF 180), Kall og Svein ungi (CCF 182), Torvatrøll og fluga (CCF 187), Vevpíkan (CCF 188) o.fl., vísur ið vanliga verða roknaðar sum eitt annað tekstaslag enn typiskir føroyskar tættir. Men har er ein uppskrift sum sonurin Hjalmar Hammershaimb hevur gjørt í 1885 av Símunartátti (CCF 232), sum pápin umtalar sum „denne ellers noget tarvelige tátt“ og sigur um at „De tre vers 11–13 synges *aldrig* i dansen“ (tey trý ørindini lýsa ein ástarfund millum tvey í eini seyðastøðu). Í innganginum til Anthologiina (Hammershaimb, 1891: L) nevnir hann bara heilt stutt „de i nutiden fremkomne skæmte digte, hvoraf der også i anthologien er medtaget prøver“ (og „prøvarnir“ eru Jákup á Møn og Bróka táttur).

8. Fleiri tættir í kvæðahandritum

Í tíðini sum kemur, eru alt fleiri tættir at síggja millum kvæðini í handritunum. Í áðurnevnda kvæðasavni hjá V. U. Hammershaimb (AM access. 4) finnast handrit eftir fleiri skrivarar, og í teimum koma fleiri tættir fyri; eitt nú eru í Fugloyarbók (frá 1830-num og úteftir) 9 tættir. Fara vit til onnur søvn, síggja vit at í Koltursbók (frá 1848) eru 10 tættir og í kvæðabókini hjá N. Nolsøe (1840–1851) 11. Í eini yngri kvæðabók av Kirkju skrivaðari o.u. 1880 (á

4 Í Lítlu Dímun er staðarnavnið *Gjógvinn í Kramarakjálka*. Tá ið eg í 1996 var í Hvalba og Sandvík og merkti staðarnavn upp, var Jacob Olsen, fyrrv. lærari í Sandvík, ein av heimildarmonnunum, og hann nevndi tá at staðið hæt eftir einum manni nevndur *Kramarin* ið kom fyri í einum tátti. Um nakað samband er millum Krámaran í táttinum og Kramaran í staðarnavninum, er ilt at siga, men ikki er tað óhugsandi. Um so er, hevur navnið verið broytt frá *Krámara* til *Kramara*.

Føroyamálsdeildini) eru 14 tættir, og í eini skrivaðari í Koltri o.u. 1900 (í privatari ogn) eru tættirnir 15. Í hesum og øðrum yngri handritum koma eisini tættir fyrri sum eftir øllum líkindum mugu haldast vera somikið gamlir at teir fyrri tað kundu verið komnir við í FK/CCF, men komu tað ikki, tí teir vóru ikki í teimum eldru handritunum. Vit kunnu nevna Jákup Sibba, Ketilstátt og Mimirstátt saman við áðurnevnda Lúsatátti. Jákup Sibbi, ofta nevndur Jákupsa skegg, er eftir øllum at døma yrktur um svínoyingin Jákup Sivertsen, sum livdi í fyrru helvt av 1700-talinum (sí Hansen, 1973: 90). Tátturin sæst fyrstu ferð í eini uppskrift á Føroya Landsbókasavni, men hevur kortini ikki nátt at koma við í FK/CCF og er fyrstu ferð prentaður í Tingakrossi 1912, nr. 17. Seinri í tíðini eru serligar táttabøkur útkomnar sum hava slíkar tættir við, eitt nú Patursson (1934) og Johannesen (1966–1978).

9. At enda

Tað sum hevur áhuga hjá teimum fyrstu kvæðasavnarunum, eru tey gomlu kvæðini, tí tey hava antikvariska interessu. Uppskrivararnir vita væl um táttaskaldskapin, men hann hevur ikki sama antikvariska virði, hevur helst livað og verið fataður sum okkurt slag av „undirgrundarskaldskapi“. Av tí sama eru helst nógvir tættir farnir í gloyskuna meðan onkrir hava yvirlivað á mannamunni til teir eru komnir upp í ungar uppskriftir (gott dømi er Jákup Sibbi). Ansurin fyrri tættum tykist vaksa so líðandi, tí uppskrivararnir duga at síggja skaldsligt virði í summum teirra, og at teir – sum Svabo sigur – „give Beviis paa gode, skiønt uslebne poëtiske Hoveder“. Kanska hevur tað eisini havt týðning at útlendingar sum t.d. Lyngbye vísa tættunum ans; tað kann í hesum sama viðfangi nevast at í 1830 kom Jákup á Møn á prent í danskari umseting við viðmerkingum í *Kjøbenhavn-Posten*.⁵

Tá ið Svabo kallar táttayrkjararnar „uslebne poëtiske Hoveder“, so skal tað helst skiljast so at hann heldur at teimum vantar litterert dannelsi. Teir hava ikki yrkt eftir teimum estetisku krøvunum sum samtíðin hjá Svabo setti, og teir hava heldur ikki dugað at yrkt eftir teimum reglum sum teir norrønu yrkjarnir fylgdu, og sum Schrøter hevur vitað um. Teir hava yrkt inn í eina

5 „Jacob paa Sanden. Et færøisk Skjemteqvad“. Umsetarin er ikki nevndur, men blaðið sigur seg hava fingið umsetingina frá Nyerup professara, sála (Rasmus Nyerup, 1759–1829), sum hevði fingið hana frá einum embætismanni í Føroyum. Eitt sindur stuttligt er tað at blaðið biður lesararnar bera yvir við „Et Par for vor Tids høviske Øren temmelig plumpe Udtryk“, sum tað ikki slapp undan „i Betragtning af de mange vel interessante Oplysninger, som det hele Digt, med de til samme hørende Anmærkninger, afgiver, til Kundskab om Færingernes Sæder og Skikke.“

føroyska kvæðatraditión, men um evnir tikin úr tí føroyska gerandisdegnum. Okkurt undantak er kortini frá tí vanliga kvæðaforminum, so sum tá ið Jógvan í Glasstovuni á Eiði onkuntíð í 1700-talinum yrkir Landbukkutáttin við einum ógvuliga sermerktum ørindislag sum fyrstu ferð sæst brúkt í teirri lyrisku donsku yrkingini „Fiolen Blaa“, fyrstu ferð kend úr einum anonymum skillingsprenti: *En Lystig Splinder Ny VISE ... Prentet i Kiøbenhaffn Aar 1683* (Billeskov Jansen, 1963: 141, 318), eitt nógv umhildið ørindislag (og sanglag) sum ofta hevur verið brúkt at yrkja til seinri, m.a. sálmar (sí eisini Henriksen, 2002).

Bókmentir

Billeskov Jansen, F. J. 1963. *Den danske Lyrik. Før 1800*. Hans Reitzel: København.

FK/CCF = *Føroya kvæði / Corpus Carminum Færoensium* I-VI, a Sv. Grundtvig et J. Bloch comparatum. Útg.: Chr. Matras og N. Djurhuus. København 1941–1972.

FK VII = Michael Chesnutt & Kaj Larsen (ed.). *Føroya kvæði VII*. History. Manuscripts. Indexes. 1996. C. A. Reitzels Forlag: Copenhagen.

FO = *Føroysk orðabók*. 1998. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn.

Hammershaimb, V. U. 1891. *Færøsk Anthologi* I. København.

Hansen, J. Símun. 1973. *Tey byggja land 2*. Egið forlag: Klaksvík.

Heinesen, Jens Pauli. 1967. *Gestur*. Egið forlag: Tórshavn.

Henriksen, Jeffrei. 2002. Eitt sindur um Bukkutáttin. *Eivindarmál. Heiðursrit til Eivind Weyhe á seksti ára degi hansara 25. apríl 2002*. Føroya Fróðskaparfelag: Tórshavn. 139–143.

Jakobsen, Jakob. 1961–64 (1898–1901). *Færøske folkesagn og æventyr*. H. N. Jacobsens Bókahandil: Tórshavn.

-. 1966 (1912). *Poul Nolsøe. Lívssøga og irkingar*. H. N. Jacobsens Bókahandil: Tórshavn.

Joensen, Poul F. 1924: Nøkur orð um Ánaniasar tátt. *Varðin* 4: 110–111.

-. 1963: *Seggjasøgur úr Sumba* I. Einars Prent og Forlag: Tórshavn.

- Johannesen, Marius. 1966–1974. *Tættir I-III*. Tingakrossur: Tórshavn.
- . 1975–1978. *Tættir IV-V*. Bókaforlagið Grønalfið: Tórshavn.
- Kjöbenhavn-Posten* 1830, No. 121, 124, 127.
- Larsen, Kaj. 1993. J. H. Schrøters visefortegnelse. *Unifol. Årsberetning 1991–1992*. Institut for Folkloristik, Københavns Universitet. København: 199–207.
- . 1993. Traditionsoptegninger fra Hammershaimbs samlinger. *Unifol. Årsberetning 1991–1992*. Institut for Folkloristik, Københavns Universitet. København: 209–224.
- Long, Rikard. 1968–82. *Sandoyarbók I-II*. Tórshavn.
- Lyngbye, H. C. 1817. Brouka Taat (Dec. 1817). *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter 1816 og 1817*: Kjöbenhavn.
- . 1820. Efterretninger om Adskillige Oldsager og Mærkværdigheder paa Færøe. *Antiquariske Annaler*: 274–305.
- . 1822. *Færøiske Qvæder om Sigurd Fofnersbane og hans Æt. Med et Anhang*. Randers.
- Matras, Chr. 1939: *Svabos færøske Visehaandskrifter*. Udgivne for Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur: København.
- . 1970. *Dictionarium Færoense*. Af J. C. Svabo. Indledning og registre. Munksgaard: København.
- Patursson, Jóannes. 1934. *Táttabók I*. Tórshavn.
- Petersen, Heini F. & Jóannes Heinesen. 2010. *Av fjalli at fjørustrond I. Staðarnøvn í Sandavágs sókn*. Egið forlag: Sandavágur.
- Petersen, Ludvig. 1963. *Sandavágs søga*. Egið forlag: Tórshavn.
- Poulsen, Jóhan Hendrik W. 1977. Brestingur. Um ein tátt og aldur hansara, og eitt mansnavn. *Fróðskaparrit* 25: 121–131.
- Svabo, J. C. 1959. *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*. Udgivet af N. Djurhuus. Selskabet til Udgivelse af Færøske Kildeskrifter og Studier: København.

Tingakrossur 1912, nr. 17, 33.

TSB = *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*. Bengt R. Jonsson, Svale Solheim & Eva Danielson (eds). Universitetsforlaget: Oslo/Bergen/Tromsø.

Weyhe, Eivind. 2007. Rafn, Schrøter og føroysk staðanøvn. *Varðin* 74: 7–38.

-. 2011. *Hentzasavn – kvæðasavnið hjá Jóhanni í Króki frá 1819*. Fróðskapur: Tórshavn.

Aðrar keldur:

Handrit í Árnasavni og Kongliga Bókasavninum í Keyptmannahavn, Føroya Landsbókasavni, Føroya Landsskjalasavni, Føroyamálsdeildini á Fróðskaparsetri Føroya og í privatari ogn.

Eivind Weyhe. 1979: Færøsk skæmtevisedigtning (táttayrking). Speciale til magisterkonferens i nordisk filologi ved København Universitet. Óprentað.

Eivind Weyhe

Lektari emeritus

Fróðskaparsetur Føroya

Føroyamálsdeildin

V.U. Hammershaimbs gøtu 16

FO-100 Tórshavn